ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

BEHAR

GODINA XXV • 2016. • BROJ 132 • CIJENA 40 KN

BEHAR

100 godina ISLAMA U HRVATSKOJ

INTERVJUI

IZBOR

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD
Za nakladnika:
Ervin JAHIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma KUKAVICA**

Lektura: **Mahir SOKOLIJA**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 40 kn, godišnja pretplata 200 kn
Cijena u BiH: 10 KM, godišnja pretplata 60 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **topgrafika, Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Republike Hrvatske
ISSN 1330-5182
Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori nisu nužno i stavovi uredništva.

BEHAR

List za zabavu i pouku.

1. muharrema 1318. | SARAJEVO | 1. maja 1900.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

IZBOR INTERVJUA ČASOPISA BEHAR (2006.–2016.)

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović:

BEHAROVI INTERVJUI – 100 GODINA ISLAMA U HRVATSKOJ

4 Nusret Idrizović: **Idrizovićev književni monument i velika bol univerzalne riječi** (razgovarao Sead Begović)

8 Tahir Mujičić: **Ja sam manjinine manjine manjina** (razgovarao Filip Mursel Begović)

14 Feđa Šehović: **Pisac temeljnih ljudskih vrijednosti i zagovornik suživota u suvisloj zajednici** (razgovarao Sead Begović)

20 Enes Kišević: **Bez vas sam kao bez ove ruke koja piše** (razgovarao Sead Begović)

24 Džemaludin Latić: **Misterij poezije: dar od Boga i šejtana** (razgovarao Filip Mursel Begović)

30 Šejh Halil Brzina Hulusi: **Poklonjena sloboda novo je ropstvo** (razgovarao Šukrija Džidžović)

36 Šejh Edin Urjan Kukavica: **Ljubav nema vjeru, a vjera je ljubav u najčišćem obliku** (razgovarao Filip Mursel Begović)

42 mr. Amina Rizvanbegović Džuvić: **Bošnjački institut nije nacionalistička niti bilo kakva "politikantska" institucija** (razgovarao Filip Mursel Begović)

46 Asmir Kujović: **Ne bih se usudio "kačiti" s kulturtregerskom i literarnom mafijom - oni u ovoj državi drže praktično sve u svojim rukama** (razgovarao Filip Mursel Begović)

51 Mersad Berber: **Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka** (razgovarao Sead Begović)

56 Ismet Kurtović: **Ja sam stari rocker koji je novu mladost našao u ilahijama i sevdalinkama** (razgovarao Filip Mursel Begović)

62 Nedžad Ibrišimović: **Užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda** (razgovarao Ervin Jahić)

78 Zilhad Ključanin: **Svi smo mi Šeherezadina djeca** (razgovarao Sead Begović)

86 Hazim Akmadžić: **Dosta je naše kuknjave s pozicije žrtve** (razgovarao Mirsad Sinanović)

92 Aziz ef. Hasanović: **Islamska zajednica će biti depersonalizirana** (razgovarao Filip Mursel Begović)

98 Damir Nikšić: **Bosanski Atlas, koji kleči, drži nebo toliko nisko da moramo intelektualno puzati** (razgovarao Filip Mursel Begović)

105 prof. dr. sc. Ivo Banac: **Uvijek sam jasno ukazivao na glavne pravce napada na bosansku samobitnost** (razgovarao Sead Begović)

110 Edin Numankadić: **Duh pobune i afirmacija istine o Bosni** (razgovarao Sead Begović)

116 Ekrem Čaušević: **Turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj** (razgovarala Azra Abadžić Navaey)

122 prof. dr. Esad Duraković: **Bremenite poruke od orijentalizma do orijentologije** (razgovarao Sead Begović)

134 prof. dr. Sanjin Kodrić: **Nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!** (razgovarao Sead Begović)

Glasovi umjetničke i duhovne izvrsnosti i minula pošast hrvatsko-bošnjačke šutnje

Piše: Sead Begović
glavni urednik

Vjerni čitatelji "Behara" gotovo da ne mogu zaobići rasudnu ulogu intervjua koje je ovaj časopis za kulturu i društvena pitanja prošlo desetljeće vodio s istaknutim bošnjačkim i hrvatskim likovnim, književnim i glazbenim umjetnicima, političarima, ali i vjerskim velikodostojnicima. Pokušali smo to odraditi, s obzirom na spremnost sugovornika, bez zadrške, s velikom upućenošću u strukovno umjetničku, općedruštvenu, životopisnu, političku i vjersku djelatnost sugovornika koji se naprosto uzimaju na pregled i nakon kojeg će nam, gle čuda, ispitanici i sugovornici dati *osobnu dijagnozu* vlastitih stavova koji se izravno reflektiraju na estetiku i egzistenciju svijeta, točnije, na sliku osobnog bivstvovanja i na živu pozornicu svekolikog dešavanja u Hrvatskoj i Bosni.

Naši intervjui nisu ni probošnjački, ni prohrvatski kolorirani, a nisu nisu ni afrički pjeskoviti, ni grenlandski izbijeljeni pa ni šumadijski pošumljeni. Šteta. Nisu ni u njihovoj protimbi, što nije ovisilo o voditeljima intervjua već o sugovornicima koji ponekad nisu bili spremni izraziti svoj revolt i otpor spram dugogodišnjeg konstituiranja zabluda, obmana i tzv. "bošnjačke i hrvatske šutnje". Potonja je, kao što je znano, često bila pogodna za stjecanje ugleda, časti, nagrada, utjecaja i moći. Trend je bio pritajiti se i pokoriti se obmanama. Ako je šutnja u naše doba izrodila brbljavce takve smo sugovornike izbjegavali jer njihov je govor kratkovidan, potrošan i dirigiran. Čast međusobno disparatnim izuzecima, bez dlake na jeziku, kao što su npr. Nusret Idrizović, Feđa Šehović, Džemaludin Latić, Nedžad Ibrišimović, Aziz ef. Hasanović, Damir Nikšić i Ivo Banac.

Ovi razgovori ne podižu srčani tlak, toliko su, ne hoteći to, dobronamjerni pa nas naprosto svojim esteticizmom i mudrošću magnetiziraju. Nakane sugovornika bile su uvijek čovječne i nacionalno perspektivne, toliko da ispitivač ponekad poželi ispred sebe posjesti neko zanovijetalo ili neko dekonstrukcijsko zapomagalo koje baca sihire, a mi se neminovno razboljevamo. Ali, koja korist od toga – u praznim sladostrasnim uživanjima (oblajavanjima) i ponekim pikanterijama?

No, dok je Hrvatska u stalnim mijenama, a Bosna u stalnim previranjima, pitamo se, je li "bošnjačka šutnja" još održiva u nama, u demokraciji? Je li ozakonjena i hranjena u ratovima i mirnodopskim stanjima, političkim *timarenjima* i koterijsko političkim zapovijedima svih onih koji nose glasnogovorničku šapku i pašu opasač jedne stranke te određuju "pravila službe" našega radnog, privatnog i javnog života. Da li Bošnjaci bolje vide Hrvatsku iz sjene ili, kao što to reče Ibrica Jusić u razgovoru s autorom ovog napisa, kao Hrvati s dna kace, a Bosnu "škicaju" iz daljine jer se tako najbolje vidi, ili će se tek vidjeti. U jednom i u drugom slučaju Bošnjaci sve razdaljine najradije premošćuju svojom umjetničkom djelatnošću i inim predanim radom, rijetko zluradom i manipulativnom političnošću. No, i ovdje je riječ, barem u razgovornoj arbitraži u ovom broju "Behara", o časnim izuzecima na ponos i diku dvaju naroda, koji dobro znaju da šutnja nije uvijek zlato.

Pokazat će se, nadamo se, da nas ovi razgovori, udaljeni od svakog "žutila", nespokojnih ideologema i stranačkih etiketa ne ostavljaju u nedoumici na nekom raskrižju. Osvjedočit ćemo se da je riječ o smjerokazu svima onima (i crvenim, i plavim, i crnim, i zelenim) koji su spremni probaviti veliku količinu slobode duha. Neka su pak pitanja i slijedom toga odgovori mogli biti intrigantniji, a da nitko pritom ne bi bio trajno obilježen i interniran npr. iz kulture. Dakle, ovi razgovori ne podižu srčani tlak, toliko su, ne hoteći to, dobronamjerni pa nas naprosto svojim esteticizmom i mudrošću magnetiziraju. Nakane sugovornika bile su uvijek čovječne i nacionalno perspektivne, toliko da ispitivač ponekad poželi ispred sebe posjesti neko zanovijetalo ili neko dekonstrukcijsko zapomagalo koje baca sihire, a mi se neminovno razboljevamo. Ali, koja korist od toga – u praznim sladostrasnim uživanjima (oblajavanjima) i ponekim pikanterijama?

"Behar" ne želi da njegovi sugovornici dovode u pitanje svoj ugled. Bolja Hrvatska i bolja Bosna uvijek je prototip ovih razgovora i to kroz autonomiju javnog djelovanja i skrb za zdravi nacionalni boljitak. Poželjno je uvijek bilo da se dobiju svježi podaci upravo izišli iz izolacije ispitanika, a ne njegova kriptogramska naklapanja. Napokon, svaki ovaj *randevu*, ukoričen u časopisu "Behar", otkrit će nam do sada pritajene spoznaje – taj dragocjeni teret šutnje. ■

Intervju: **Nusret Idrizović**

Razgovarao: **Sead Begović**

Idrizovićev književni monument i velika bol univerzalne riječi

Književnik Nusret Idrizović poznat je kao pisac povijesne sudbe Bosne od srednjovjekovlja do danas. Najbolju je recepciju doživio u Hrvatskoj gdje je primio dvije ugledne nagrade (knjiga "Kolo bosanske škole smrti" dobila je nagradu Željezare Sisak kao najbolja knjiga eseja objavljena u bivšoj Jugoslaviji godine 1984., a knjiga "Kolo tajnih znakova" nagrađena je najvišom hrvatskom nagradom Vladimir Nazor). No, taj proces prepoznavanja još nije završen jer riječ je o pjesniku, romansijeru, esejistu, radijskom piscu i dramaturgu. Njegova trilogija, koja uz rečene knjige ubraja i naslov "Kolo svetog broja" po svojoj stilskoj i sadržajnoj osebujnosti i danas zadržava kultni status. Spomenimo još njegove knjige pjesama "Tišine se ne mogu odreći", "Zvona i usne"; monografiju "Kozara"; knjigu pripovjedaka "Borkina ljubav" te romane "Ne zaboravi sviralu baćo", "Smrt nije kraj", "Mrav i aždaha", "I noć…i dan"; "Divin", "Ikona bez boga" i "Vučje grlo". Autor je mnogih radio-drama i radio-komedija između kojih izdvajamo: "Bezazlene vukove", "Obračun", "Koga voli Ladislava", "Pismo idolu", "Nasilje hipotalamusa", "Apage, satanas". Uz to Idrizović je dramatizirao više od stotinu romana domaćih i stranih autora za zagrebačku radijsku emisiju Radio roman. Napisao je nekoliko scenarija i sinopsisa za dokumentarne i igrane filmove, a prevođen je na više europskih i azijskih jezika. Sve je to bio povod da u nazočnosti i svesrdnu pomoć njegove supruge Hateme započnemo plodonosni razgovor. Nažalost, nakon našeg zadnjeg viđenja Nusret Idrizović preselio je na Ahiret. RAHMETULLAHI ALEJHI RAHMETEN VASIATEN

Književnik ste trojak: sandžački, bosansko-hercegovački i hrvatski. Jesu li književni povjesnici triju književnih sredina podjednako prepoznali i pojmili Vašu autentičnost i posebnost? Mogu li to oni uopće i na drugim književnim primjerima, kojih je bilo i kojih će biti zbog svakovrsnih migracija?

Mene uopće ne zanima takav način književnog spajanja jer on ujedno i razdvaja, a kao što znate biti "trojak" je i tisućljetni spor oko Abrahama, a zapravo ga ne bi smjelo biti. Otuđenost pojedinca, u suvremenim uvjetima globalističkih nakana nalaže univerzalnu volju koja opet relativizira svaki duhovni i moralni čin, kao što je uostalom i pisanje. Mene ne zanima krađa i krivotvorenje identiteta na književnom tržištu već istinska identifikacija suprotstavljena svakoj uzurpaciji naše slobode. Zato sam se odlučio okrenuti naoko neznatnim fenomenima i u "živom dodiru" s materijom ostvariti svoju trilogiju o nečem suštinskom kroz priče o stećcima, kroz priče koje sami odašilju i kroz priče starih Bošnjana. Htio sam skinuti tajnu s nečega što nije spremno na potpunu komunikaciju, a okreće se kao kotač na kolima, kao život. Okreću se tako kola boljara, baštinika, klesara, kola nadgrobnika, grobničkih poljana, krstjana, i svetih došljaka, kola žena u plamenu, i žena u kamenu, kola prijetnje, straha i kamenog bola. A što se tiče književničke migracije ona je u svojoj suštini dobrodošla jer donosi potrebitu razmjenu ideja, postupaka i izričaja. No, kao što znamo, nije uvijek tako, nekome uvijek smeta takva vrst mobilnosti i prepoznavanja jer se mjeri kroz političke naočale. Ja nisam, za odmjeravanje već za suradnju i prožimanje pameti. Možda tek ovo elektroničko doba donese novu interaktivnost i povezanost bez zadrške. Inače, mogu reći da sam u Zagrebu imao najbolju recepciju svoga djela

U Hrvatskoj ste nagrađivani, na Sandžaku antologizirani, u BiH rado objavljivani. Otkud takva asimetrija? Čini se da je došlo vrijeme, zbog veličajnog opusa, da Vas jednakovrijedno, u smislu izabranih djela, valoriziraju. Što mislite gdje će se to napokon prvo zbiti?

Već se sada na postdiplomskom studiju bave mojim opusom te je s obzirom na to za očekivati buduće doktorante. Kao što znate, ja sam bio suradnik Toše Dapca, kome sam i posvetio knjigu "Kolo bosanske škole smrti. On nije baš previše razumijevao hrvatsku književnost pa je svaka pripomoć, s moje strane, u tom pogledu dobro došla, a i mnoga djela hrvatske književnosti prošla su kroz moj vizir jer sam kao stručni suradnik sudjelovao u pripremi pojedinih autora i njihovih knjiga za izdavački pothvat. Ja sam nabavljao i pripremao najveća djela hrvatske književnosti koja su se kasnije plasirala u Europi. Bio sam na neki način rodonačelnik tih djela u samim njihovim začecima, a neka bez moga učinka možda ne bi ugledala ni svjetlo dana. I Krleža bi ostao možda polupoznat da nije bilo nas nekoliko koji smo sudjelovali u pripremi njegova djela za europske i domaće izdavače.

Bilo bi interesantno čuti je li interes za Vašom prozom i poezijom u Hrvatskoj bio isti i kada ste se bavili izrazito bošnjačkim temama, a ne samo, primjerice, fenomenom stećaka i bogumila?

Poezija je nešto bolje prihvaćena u Bosni i svakako na Sandžaku. U Hrvatskoj je moja trilogija "Kolo bosanske škole smrti", "Kolo tajnih znakova" i "Kolo svetog broja" ubrzo shvaćena kao "literarni monument univerzalne metaforike", kako je to svojedobno za Treći program Radio Zagreba napisao Božidar Stanišić. Književnu je javnost osupnula multidisciplinarnost i sintetičnost moje metode koja se kretala između znanosti, poetsko-prozne i filozofične misli i povijesti. Ti su mi naslovi, uostalom, otvorili put u Hrvatsku književnost, i uopće do književne javnosti. Smatram da sam popunio do tada ispražnjen prostor, upravo kondenziranošću izraza i otajstvom predmeta moga interesa koji se jednim dijelom može dotaći samo esejističko romanesknim pristupom. Mislim da sam, kada je riječ o stećcima, otišao dalje od Krležinih sanjarija o bogumilima i Dizdarove nadahnute perifraze škrtih epitafa. Dovoljno je spomenuti da sam istraživao od putopisa patra Benedikta Kuripešića iz XVI stoljeća pa sve do suvremenih saznanja o stećcima. Akademik Tonko Maroević me je u svojoj recenziji o knjizi "Kolo svetog broja" svrstao uz bok Andrićevih vremeplovnih ekskurzija

> **Ja sam snimao izjave silovanih žena, muslimanki i katolkinja. Trebalo je mnogo sućutnosti, ali i doraslosti problemu da se napokon odradi taj tragični posao. To je ujedno i zbiljska slika Bosne u zadnjem ratu, uz sve rušilačke nasrtaje. Sve se mijenja kada stiže ideologija kame i jame, ali i tenkovski komunizam, pomiješan sa staljinizmom i nažalost, s pravoslavljem. "Hude sudbe" su proživljene, stoga su i hiperrealistične te će, nadam, se poslužiti mladim naraštajima kao predmet o nezaboravljanju**

i Šopovih poetskih astralnih projekcija. Uostalom, stećak je za mene jedan veliki bol, a slovo, znak i broj na stećku za me su zemaljsko-kozmičke bajalice.

Kao pisac učenjak postupno ste otkrivali dostojanstveni i tajanstveni svijet nekropola sa stećcima. Rezultat toga rada je Vaša kultna i nagrađivana trilogija. Zanima nas, s ove vremenske distance od kada je ona nastala, možemo li govoriti o nekoj korespondenciji tih fenomena s današnjicom, osim, naravno, onog simbolističkog i metonimijskog?

Izravne interakcije nema, ali svaka maštovitost to može nadići. Stećci, naravno, imaju svoju vremensku protežnost, filozofsku eksplikaciju i nadasve poetski senzibilitet. Dovoljno je u Gliptoteci razgledati zbirku sadrenih kopija stećaka i pročitati zapise na njima, primjerice, one s lokacije Radimlja kraj Stoca. Oni bez sumnje dokazuju svevremenu nepredvidljivost umjetničkog i mudroslovnog talenta. Složit ćemo se da naprosto zrače poetskom i transcendentnom porukom koja ni danas ne zastarijeva, i koja nas potiče na razmišljanje.

Pisalo se, a i uvriježilo se mišljenje da je trilogija žanrovski nesvodiva, jer metodski, ona je analitička studija sa snažnim literarnim elementima te ne čudi što istodobno osjećamo uplive poetske slobode, romaneskne

konstrukcije i esejizirane pasaže. Što od toga najviše odgovara "okamenjenom čovjeku" ili "očovječenom kamenu", kako ste Vi na nekoliko mjesta nazvali stećak?

Moj uvod u stećke bio je zapravo sretna žanrovska simbioza. Uostalom, da bi ih se spoznalo mora im se pristupiti i obuhvatiti ih s više spoznajnih i iskustvenih razina. Moji sve češći odlasci na teren i prodiranje u srž stvari razlikovali su se od poimanja jednog Krleže i slovenca Vidmara. Postupno se prihvatila moja strpljivo izgrađena kozmogonija tog fenomena, čini mi se, na radost naše esejistike i historiografije. No, može se sasvim pouzdano reći da prvi popularni glasovi o stećcima potječu od Maka Dizdara. Mak je poznavao stare izvore i u njih je proniknuo sa posve osobnim rafinmanom. Ja sam sa svoje strane nastojao da pojedine teme i sadržaji tih izvora uskoro nađu svog sudruga u čitaču, istraživaču i svakom dobronamjernom zaljubljeniku u taj odsječak povijesti. Tko se je jednom počeo baviti manihejstvom i bogumilima ubrzo je bio uhvaćen u stvaralačku klopku dualizma, antinomija, parova, i suprotnosti. Kao i ja koji sam u prošlih više od trideset godina hodočastio nekropolama stećaka Bosne, Huma, Like, zapadne Srbije, Sandžaka i Crne Gore. Ne treba zaboraviti da je svojedobno bavljenje stećcima bila moda. Ako bih se izrazio alegorijski rekao bih: bila je moda uhvatiti živog Hrvata, povaljati ga u kupku i okupati ga na stećkovski način. Po restoranima bi se često znao rasplamsati razgovor o stećcima i tad je svatko drombuljao što je znao. Ja sam pak tome htio po svaku cijenu udahnuti ozbiljnost i istinu, a neke sam dijelove svojih proučavanja literarizirao i esejizirao, a bome pridodao još i znanstveni diskurs. Sjećam se jedne budalaštine u svezi ove priče. Zamislite, da bi proučavali stećke i da bi sve dobilo na znanstvenoj težini japanska je vlada šezdesetih godina poslala svoje znanstvenike na studijsko putovanje u Sloveniju.

Vaše je stilsko gospodstvo opstalo i u zadnjoj knjizi – romanu "Efendija u tajnom gradu" u kojemu kroz životnu vizuru jednog efendije razotkrivate mnoge nedaće pod srpsko-crnogorskom vlašću, prepunom licemjernih komunističkih ideologema. U kojoj su mjeri u ovom romanu likovi posve stvarni, a koliki je unos Vaših mislilačkih opservacija i povratnih sjećanja o jednom odsječku vremena?

Sve su to doživljaji moga oca. Efendija je vrhovnik islamske vjerske zajednice. Taj lik je posve stvaran u odnosu na cijelo sandžačko područje. To je danas i bosansko područje što se tiče mentaliteta i psihizma stanovnika, za mene nema razlike. Moj brat Muris je šest godina stariji od mene pa mogu reći da su to i njegova iskustva koja sam oduvijek pamtio i nosio u sebi. Na pojedinim mjestima u romanu Muris je imao primjedbe. Predlagao je izrazito subjektivne detalje, no, naš je otac kratko presudio, rekavši: "Pusti Nusreta, on je dublje ušao pod kožu toga razdoblja.

Vaši politički eseji, knjiga "Hude sudbe", o silovanjima muslimanki i katolkinja u zadnjem ratu veoma je zapažena, no, da li dovoljno? Naime, Vi ste u knjizi, čini se prvi, uočili programsku strategiju agresora koji je silovanje koristio kao oblik slamanja otpora i gubljenje smisla postojanja dvaju naroda. Nismo uočili da su se u pohvalu knjige uključile neke političke organizacije, posebice kad je riječ o raznim udrugama žena. Uz to Vi ste koristili strogo dokumentarnu građu, ali kao i uvijek i literarnu objekciju. Je li to stoga što su, na kraju krajeva, sve zaraćene strane silovale, ili stoga što je već od 1996. godine bilo umjetno izrežirano opadanje interesa za sve ratne strahote?

Ja sam snimao izjave silovanih žena, muslimanki i katolkinja. Trebalo je mnogo sućutnosti, ali i doraslosti problemu da se napokon odradi taj tragični posao. To je ujedno i zbiljska slika Bosne u zadnjem ratu, uz sve rušilačke nasrtaje. Sve se mijenja kada stiže ideologija kame i jame, ali i tenkovski komunizam, pomiješan sa staljinizmom i nažalost, s pravoslavljem. "Hude sudbe" su proživljene, stoga su i hiperrealistične te će, nadam, se poslužiti mladim naraštajima kao predmet o nezaboravljanju. Mladi četnici su na poligonu silovanja izučavali vještinu

Mislim da sam, kada je riječ o stećcima, otišao dalje od Krležinih sanjarija o bogumilima i Dizdarove nadahnute perifraze škrtih epitafa. Dovoljno je spomenuti da sam istraživao od putopisa patra Benedikta Kuripešića iz XVI stoljeća pa sve do suvremenih saznanja o stećcima. Akademik Tonko Maroević me je u svojoj recenziji o knjizi "Kolo svetog broja " svrstao uz bok Andrićevih vremeplovnih ekskurzija i Šopovih poetskih astralnih projekcija

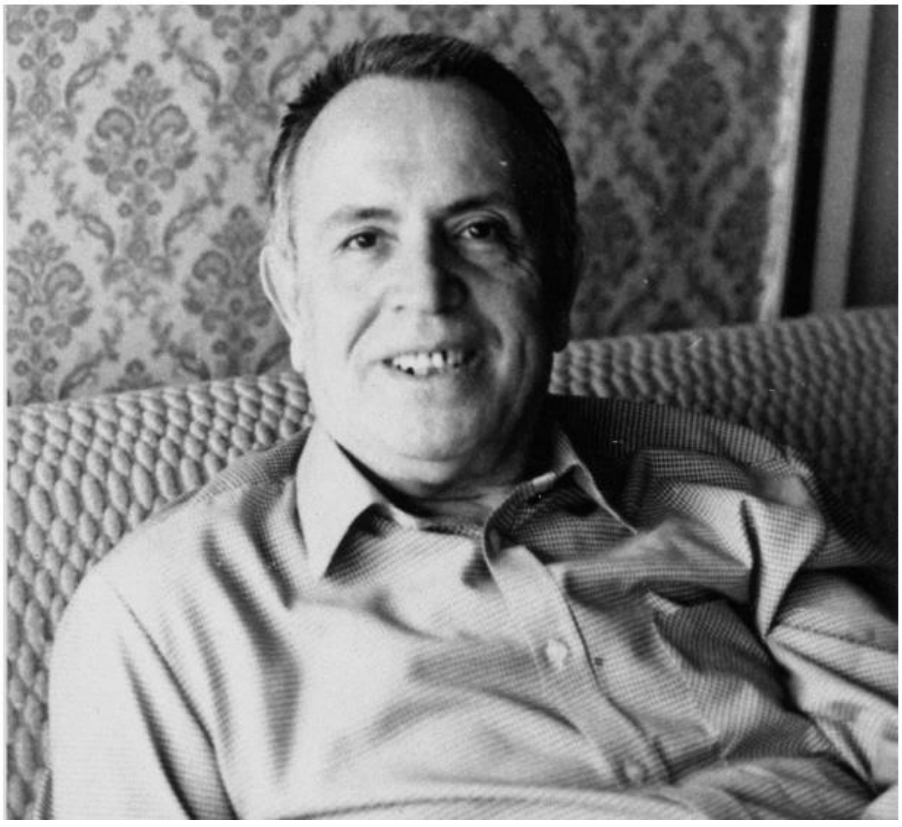

Htio sam skinuti tajnu s nečega što nije spremno na potpunu komunikaciju, a okreće se kao kotač na kolima, kao život. Okreću se tako kola boljara, baštinika, klesara, kola nadgrobnika, grobničkih poljana, krstjana, i svetih došljaka, kola žena u plamenu, i žena u kamenu, kola prijetnje, straha i kamenog bola. A što se tiče književničke migracije ona je u svojoj suštini dobrodošla jer donosi potrebitu razmjenu ideja, postupaka i izričaja

ratnog pobjeđivanja. Silovano je oko četrdeset tisuća žena, a kroničari ne pamte da je mučenicama netko pomogao, nisu se čak ni kasnije čuli glasovi prosvjeda i neke oštre osuđujuće riječi. Upravo u takvoj atmosferi zatvorenih očiju i začepljenih ušiju nastala je moja knjiga. Mislio sam da će ona ojačati nadu i da će naredbodavce i počinitelje kad-tad stići zasluženа kazna.

Pišete na hrvatskom jeziku, a nas bi zanimao vaš odnos spram bosanskog jezika?

Bosanski kao posvojni pridjev izveden je od regionalnog naziva Bosna i kad je riječ o bosanskom jeziku on najbolje odražava bošnjačko jezično biće ili bosanski jezik. Taj jezik uključuje naplavine orijentalizama i što je mene uvijek smetalo: utjecaj stalne srbizacije administrativnog i turbo folk stila koji je bio naglašeniji u Bosni nego u ostalim zemljama druge Jugoslavije. Budući da sam se radno ostvario u Zagrebu i da volim jezičnu čistotnost, a ne neki sklepani jezični miks, pisao sam na hrvatskom jeziku, posebice kada sam se bavio spartanskim načelima sljedbenika Crkve bosanske.

Dugi niz godina dramatizirali ste i na taj način adaptirali za radio preko stotinu domaćih i stranih autora. Koja Vas je stilska epoha privukla, koji Vas je spisateljski rafinman šarmirao, u nas i u svijetu, i napokon, koji su pisci bili i jesu Vaši favoriti?

Svakom obliku književnog rada uvijek sam pristupao s velikom spisateljskom odgovornošću. To uključuje dobru radnu pripremu i poznavanje materije, pa i zanatstva te dugogodišnjeg literarnog iskustva. Ja prvo saslušam što moja žena o tome kaže *(i Nusret se nakon ove rečenice šeretski nasmije; napomena redakcije*). Sve proizlazi iz istine – kako jednostavno, a kako manjkavo u funkcionalnom životu i podložno licemjerju. Onaj tko iskreno i suvislo govori ne mora već time biti i kvalitetan pisac. Moralna dužnost prema drugima i prema ljudskim bićima općenito može ponekad skrenuti u krivom smjeru i ne zavrjeđuje našu podršku. Pisca teško možete optužiti za prijevaru i parazitizam jer svaka je pisana riječ u svojoj naravi moralni čin. Ja osobno nisam imao nikakvih tajni, odnosno, nisam nikada u tekstu kalkulirao. Napisao sam, kao što znate, mnogo knjiga i sve su one moja jedinstvena istina. Ja imam svoj san, a imam i Hatemin san.

Kao zagrebački đak i student poznavali ste Saliha Alića, a u Zagrebu Vas je posjećivao Mak Dizdar. Jeste li zadovoljni kritičkom recepcijom spram njih i kako ste ih doživjeli?

Moja zbirka eseja i putopisa "Dvostruka avlija" otvara se esejom o Maku Dizdaru u kojem želim proniknuti u njegovu poeziju. Kao tumač narodnog blaga on je svoju poeziju ispunio svojevrsnim eksplozivom što izbija iz užarena hercegovačkog kamenjara, izdašnog sunca i posnog zalogaja, psikanja zmija, vrelinom loze i ljudske krvi te vječnom sumnjom. Uz to bio je neumorni tragalac u domeni jezika, sjetimo se samo nekoliko začudnica iz njegova jezičnog inventara: ćutac, badac, končina, zator, pitac. Koristio je kaskade slova, njihovo prepletanje, zatim križanje drevnih melodija i zvučnih elipsi s modernim melodijama, tonički stih s mnogobrojnim aliteracijama i neologizmima i tako dalje. Eto, uvijek sam bio skloniji ozbiljnom razmišljanju o prijateljima i njihovu predstavljanju nego onom kratkotrajnom i anegdotalnom. Što se pak Saliha Alića tiče mnogo sam mu pomagao, još kada sam ulazio u književnost, a i kasnije. Kad je Salkica umro njegova je žena prvo došla meni tugovati. Često sam ga posjećivao u njegovoj skromnoj sobi. On se nije previše umarao umjetnošću i ja mu to opraštam.

Kako na Vas djeluje ovo elektronsko doba, svijest o sveprisutnosti moćnih medija i njihovih prikazivačkih *pulp fiction* (pakleni šund) metoda. Nije li to gubitak supstancijalnog značenja umjetnosti?

Upravo to. Elektroničko doba, u kojem nam više ne bi trebalo biti tijesno, zapravo sužava horizont očekivanja, odnosno, umanjuje materijalni i tvarni kontakt s knjigom koji je po meni nezamjenjiv. Literarni ukus ne može vam oblikovati kompjutor već lijepo oblikovana knjiga. Ona je dio našeg osjećajnog života i rijetko nas može obeshrabriti jer na neki način ima neponovljiv identitet. Njoj se možete diviti, njenoj formi, poštovati joj ranija izdanja, možete je se sjećati, možete je posjedovati kao divot izdanje, a zbog svega rečenog možete se na nju i naljutiti. Ona je produžena autorska ruka.

Što je s Vašom knjižnicom?

Knjižnica je prodana mjestu Rožaje na Sandžaku, jer ja sam porijeklom iz Bijelog Polja kod Rožaja. Knjižnica će se zvati "Knjižnica Nusreta Idrizovića". Raduje me što će to biti uspomena na mene.

Na kraju, kako zdravlje, boljetice, devera li se nekako?

Odgovorit ću posredno na ovo pitanje. Na umu mi je kratka pričica koju ovog trenutka potpisujem: na putu prema džamiji, u najboljoj namjeri da se pogine, misleći da dušu daješ Bogu… Ali, ima još: Kao dječarac odlazio sam u Idrisku mahalu gdje protječe rijeka Lim. Bila je tad hrabrost zaroniti do dna gdje je rijeka oblikovala kamenu gromadu u obliku stolca. Trebalo je zaroniti, sjesti na stolicu i vratiti se. Eto, zbog toga mi još šume uši i slabo čujem. ■

Intervju: **Tahir Mujičić**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Ja sam manjinine manjine manjina

Tahir Mujičić (rođen u Zagrebu 1947.) kao književnik afirmirao se pišući dramske tekstove zajedno s Borisom Senkerom i Ninoslavom Škrabeom. Višegodišnja plodna suradnja izrodila je više dramskih uspješnica (Porod od tmine, 3 jada, Tri stare k(d)rame, Dvokrležje ili dva fašnika, ad Hoc, Torzo kavehaz i A kadet). Zanatlijsko poigravanje s hrvatskom književnom poviješću i kulturom, raznolikost dijalekata, duhovitost i ironiju koju su zajednički njegovali i izmjenjivali trojica autora, Tahir Mujičić uspješno nadograđuje u svoju poeziju. Ispekavši zanat, tropišući (koristeći, uz standardnu jezičnu osnovicu, i hrvatske dijalekatske i idiomatske dionice), pisac je očigledno poželio biti malko sam. Pjesnikujući, Tahir Mujičić ponajprije će biti zanimljiv upotrebljavajući mnoštvo dijalekata i stranih jezika kojima se služi i naoko (i na uho) tečno vlada, iako na svoju ruku, kao što se to i Kreleža poigrao s kajkavianom. Tu šarolikost šarmantno veže u stihovne jezične igre posve u duhu postmodernističkog diskursa. On tako namjerno krši jezična i gramatička pravila te na osebujan način posuđuje i podvodi pod svoju rukopisnu gestualnost glasovita poetska antologijska mjesta, sprda se i zabavlja s poznatim izrekama, biva maločas feminist, pa odmah potom šovinist, a u svemu zajedno namjerni egoist koji detabuizira naša okoštala poimanja o jeziku. Ako se interpretiraju sve pjesničke knjige autora ("Kokot u vinu", 1994., "Kokoš in the rye iliti jednom tjedno", 2000., "Irski Iranec i Iranski Irec: svehrvatska pjesmarica", 2000., "Zvonjilice für Cvite: sonetna kapunjera", 2004., "Primopredaja ili divljim Tahiristanom", 2004., "Causa Portuguesa", 2006.) spoznat će se da kod njega dijalekti imaju iznovice usklađeni *tembr*, prirodno ugrađeni melodiozni sustav za prijenos osjećaja nasuprot, kako pjesnik sam kaže, "neuvjerljivosti govornog hrvatskog jezika pri prenošenju emocija u pjesmu i tekst". Povod razgovoru je uvrštavanje njegovog izbora iz poezije u 100 djela bošnjačke književnosti u izdanju Preporoda Sarajevo i skori izlazak njegove "Monografije" u suizdavaštvu BNZH za Grad Zagreb i izdavačke kuće Kapitol. Očekuje se i izlazak knjige poezije "Vlaška 99".

Uskoro vam iz tiska izlazi velebna monografija s mnoštvom Vaših portreta koje su radili najeminentniji suvremeni likovni umjetnici i književnici. Kako ste se odlučili na taj pothvat? Ne bojite li se od tolikog broja Vaših slika. Postoji li mogućnost da se zaljubite u samoga sebe, ili ste samo zaigrani – sa sobom kao što ste to i sa drugima?

To što su u Monografiji moji portreti koje su naslikali mnogi slikari i umjetnici nije zato što su ih oni namjenski naslikali za Monografiju. Već 35 godina zahvalan sam model za moje prijatelje umjetnike i kolege likovne umjetnike, možda stoga što se i ja povremeno bavim likovnom umjetnošću. U izradi moje monografije pomogli su književnici, novinari, glazbenici, znanstvenici, likovni umjetnici, filozofi i tako dalje. Dakle, jedno vrlo šareno društvo koje je na moje upite vrlo rado nešto i napisalo na temu: Tahir Mujičić. Većina od pedeset ljudi koji su uvršteni u monografiju sa mnom je usko surađivalo i to je bio kriterij po kojem je njima predloženo da pišu. Predloženo im je jer su imali određeno usko iskustvo suradnje sa mnom na bilo kojem radnom planu. Apsolutno se ne bojim da ću se zaljubiti u samoga sebe jer oni koji me dobro poznaju znaju da sam imun na bilo kakvo samozaljubljivanje. Čovjek sam koji je previše radio u kolektivu da bi se mogao zaljubiti u sebe. Ljubav sam, radeći posao s kojim se bavim, dijelio. Nemoguće je biti s nekim, raditi s nekim i biti zaljubljen u sebe. To se zove ljubav u poslu. Zaigran jesam jer ludizam i potreba za igranjem koji su u meni nikada neće prestati. Kada prestanu ja ću biti uistinu mrtav.

U sarajevskom *Preporodu*, zajedno s Seadom Begovićem, izašle su Vam izabrane pjesme u 10 kolu bošnjačke književnosti u 100 knjiga. Kako se osjećate sada kada ste postali dio bošnjačkog književnog nacionalnog korpusa?

Pitanje je postavljeno na jedan neobičan način tako da i ono nije sigurno u sebe, pa ni moj odgovor isto tako ne može biti siguran u sebe. Pitanje je kako će se terminološki govoriti o bošnjačkom književnom nacionalnom korpusu. Mislim da pripadam, svojim korijenjem i porijeklom, prostoru koji se danas zove bošnjački, ali po meni je pristanak da se moja poezija pojavi u njemu zbog toga što pripadam prostoru islama kao musliman koji se rodio u muslimanskoj kući koja je bila u Zagrebu i Hrvatskoj. To što je nastala bošnjačka nacionalnost to je jedan sasvim normalan i logičan proces nastajanja nacija i ona je za mene kao čovjeka vrlo značajna. Kao čovjek drugih odrastanja, odrastao u hrvatskom kulturnom krugu, pripadajući hrvatskom književnom, intelektualnom i civilizacijskom korpusu ja sam se oduvijek osjećao Hrvatom islamske vjeroispovijesti. No, to ujedno ne može ni u kom slučaju negirati i umanjiti moje emotivno pripadanje bošnjačkom nacionalnom korpusu ili bolje rečeno muslimanskom. Pritom ne mislim bilo kome davati i dijeliti bilo kakve savjete o tome tko je, što je i kakav da bude. Ljudi su misleća bića i ja pripadam mislećim bićima, a moja profesija me tjera na to. Prema tome, moram sam odlučivati i imati svoj osobni stav, a ne stav bilo kakvoga kolektivnoga korpusa. To je moje obrazloženje. Moram reći da sam sretan da mi je knjiga izašla baš sa Seadom Begovićem, jer ako postoji u Hrvatskoj koji musliman pjesnik, bio on Bošnjak ili Hrvat, za mene je to irelevantno, a koji je velik pjesnik, to je Sead. Ono što mi je neobično drago jest da smo tu knjigu zajednički podijelili.

U *Bošnjačkoj pismohrani*, prije par godina, baš kao i sada, izjavili ste da se izjašnjavate kao Hrvat musliman što je neke etno dušebrižnike dobrano uzrujalo. Zapravo, poznato je da Hrvata muslimana ima još, ali se javno o tome šuti. Možemo li barem smatrati da je za Vas bošnjaštvo u procesu nastajanja, primjerice, kao kada napišete dobru pjesmu, ali nedostaje joj upečatljiv kraj?

Ono što se mene uopće ne tiče je što će netko u nekim krugovima misliti o tome kako se ja deklariram i izjašnjavam. Svojevremeno sam 1991. godine, kada je počela nacionalna euforija, vrlo precizno izrekao da meni ne može neki fra Anto Baković narediti da budem Hrvat ili mi efendija Cerić narediti da budem Bošnjak, a ne Hrvat. Ne može mi Mirjana Kasapović reći da ne postoje Hrvati muslimani. Prema tome ja sam to već onda precizno definirao i potvrđujem to nakon osamnaest godina. Nitko od navedenih meni ne može dijeliti te lekcije. To što je meni izdana knjiga u Preporodu, a neki pritom govore da sam čovjek koji se deklarira Hrvatom, u najmanju ruku je čudno, jer Bošnjaci u Bosni mogli su mi komotno ne objaviti knjigu. Pa, nisam ja došao sa svojom knjigom u Preporod i rekao; molim vas objavite mi knjigu. Oni su htjeli mene u toj ediciji. Kad su me htjeli u toj ediciji, normalno je da sam pristao i rekao bez ikakvog krzmanja: dapače, želim biti uvršten. Shvatio sam to kao ponudu da mi se tiska knjiga koja će njima nešto značiti jer meni, uostalom, knjigu mogu tiskati Albanci u Tirani, ali to ne znači da pripadam albanskom narodnom korpusu. Cijela ta priča, čini se, treba nekome drugome. Ista priča je odigrana i s Monografijom na koju su me potaknuli Bošnjaci u Hrvatskoj, a koja je u cijelosti knjiga o meni kojega Bošnjaci drže svojim pripadnikom. Ja se tome ne protivim, ali imam svoj osobni stav kojega ne namjeravam u svojoj šezdeset i prvoj godini niti malo promijeniti, a također ne mislim utjecati na nekog drugog da mijenja svoj stav o meni. Ja sam svojevremeno u ratu izjavio da je, kada su mi gospoda Hrvati rekli da ja nisam Hrvat nego Tahir, najveća zabluda njih Hrvata što misle da su svi Hrvati katolici, što nije točno. Oni su čak došli do takvog apsurda da počinju misliti da su svi katolici Hrvati, a to se dobro moglo vidjeti u prošlome ratu. Veći dio katoličkih zemalja među zadnjima su priznali Hrvatsku. Tada veći prijatelji nisu bili Irci ili Poljaci od nekih drugih naroda. Te vrste generalnih zabluda koje se vrte po nečijim tužnim glavama uopće me ne zanimaju. Ti ljudi ili će čitati moje knjige ili neće, a pritom sam uvjeren više neće doći vrijeme u kojem će se knjige spaljivati. Moje knjige će ostati, a tko će od onih koji me blate ostati, to ćemo još vidjeti.

Dobro, mogu razumjeti vaše razloge zašto se deklarirate Hrvatom. Hrvat ste islamske vjeroispovijesti, ali jeste li vi pritom cvijeće hrvatskog naroda?

Meni je ograđivanje od NDH ili NOB-a identično govoru jednog imbecila. Rođen sam 1947. i nemam se ja što ograđivati. Jasno je da je moj otac došao iz jednog grada koji se zove Tešanj i u kojemu je postojala jedna tradicija hrvatstva, još od Ademage Mešića, i da su mnogi Tešanjci koji su završili u Zagrebu bili stimulirani upravo propagandom Ademage

Mešića da je Zagreb i zapadna civilizacija krug kojemu oni pripadaju. To je bila jedna odlična ideja Ademage Mešića jer je on time otvorio put europskome islamu što današnji kreteni ne mogu shvatiti, ne ide im to u glavu. Pritom je to definitivno formula za opstanak civilizacija i svijeta u kojem živimo. Svijet je sazdan od nesporazuma, komunikacije koje su napredovale učinile su to da svuda Internetom možemo doći, primjerice, do Japana za tri sekunde i onda kažemo da poznajemo tu kulturu, a nemamo pojma. Japan je istinski poznavati vrlo teško. Najbolji posrednik za prepoznavanje islama u zapadnoj civilizaciji, nešto kao diplomatski kor, su Bošnjaci iz Bosne.

Oni bi se trebali postaviti kao civilizacijski međuprostor koji će ostvariti dijalog sa zapadnom civilizacijom, koji će naprosto prevoditi Zapadu što je to europski islam. Bošnjaci, po mojem najdubljem uvjerenju, imaju samo jedan posao, kao što Hrvati imaju jedini posao da svih četiri milijuna budu turistički radnici, da svih dva milijuna ili više moraju biti diplomati orijentalnih civilizacija. Bošnjaci i muslimani u Hrvatskoj imaju identičnu ulogu. Na nama je da tumačimo islam svojim prijateljima kao što sam ja to radio skoro šezdeset godina u osnovnoj školi, gimnaziji, fakultetu. Istovremeno ti isti muslimani ili Bošnjaci moraju poznavati i druge religije. Ja sam čovjek koji besprijekorno poznaje Bibliju i bio sam svojim kolegama katolicima, tada komunistima, vodič kroz svjetske likovne galerije jer nisu mogli prepoznati niti jednu religioznu sliku. Nisu imali pojma, a nemoguće je bilo egzistirati u zapadnom civilizacijskom krugu, a da ne poznajete Stari i Novi zavjet jer je sva umjetnost sazdana na tome. Kada su ti Hrvati komunisti postali katolicima i stali u crkvu pred svoga Boga, onda su se sjetili mene, Tahira. Bošnjačka manjina, kao i sve druge manjine u Hrvatskoj, ima velika prava i to ne treba shvatiti na način da se ona getoizira i izolira ili asimilira, nego da se integrira. Pitanje integracije i suživota je temeljna stvar. Ja sam to shvatio još prije dvadeset godina. Gledao sam turski *Cabaret teatar* kojega su osnovali Turci rođeni u Njemačkoj. Oni su igrali svoj cabaret zezajući se s Turcima koji su se rodili u Njemačkoj. Jedan od skečeva zvao se *Čudnovati obrezivač*, to je vulgarni skeč u kojemu jedno obrezano tursko dijete želi prijeći na katoličanstvo i treba vratiti ono što mu je skinuto. Način na koji su to oni igrali za umrijeti je od smijeha. Oni ismijavaju svoje turske korijene ismijavajući način kako Turci govore u Njemačkoj, a pritom uživaju i Nijemci i Turci. Kada se uzdigneš na stupanj da komuniciraš na taj način, da si u stanju ponašati se kako se ja cijeli život ponašam, a to je autoironija, ti si tad zasigurno uspio. Ja zaista ne mogu nikome kazati ništa ako ne krenem od svojih slabosti. Prvo ismijem sebe da bih mogao ismijati drugoga i to je ono što stvara mudrost. Manjine su nevjerojatna dragocjenost europskoga kontinenta i o njima će se voditi računa. Manjine u pravilu, u Europi, žive bolje od većine. Sve sam ti to rekao da bi ti objasnio da nisam ono "cvijeće" na koje si ti mislio nego, ako su Bošnjaci manjina u Hrvatskoj, a ja nisam Bošnjak već Hrvat islamske vjeroispovijesti, ja sam takozvana manjinine manjine manjina. To meni ne smeta, što drugim riječima znači da se borim za puno veća prava od ostalih manjina.

Jedan ste od osnivača Histriona i uopće jedan od najplodnijih komediografa u Hrvatskoj. Koliko su Vaši tekstovi za kazalište ujedno transparentni za bosanski mentalitet? Ako to nije samo puki kvalitativni export u susjednu zemlju radite li nešto ili predviđate nešto što bi žestoko privuklo tamošnjeg gledatelja? Primjerice, kao što je sukob dvaju mentaliteta.

Jest da sam jedan od osnivača Histriona, ali kada govorimo o osnivanju teatra danas, svaki član društva dramskih umjetnika ima svoj teatar. U vrijeme kada su se osnivala kazališta postojale su samo institucije koje je država pratila i strogo kontrolirala. Godine 1971./72. sa skupinom svojih prijatelja osnovao sam jedno kazalište koje je bilo pri Kazalištu Trešnja. Druga moja produkcija su bili Histrioni kojih sam suosnivač s nemalim doprinosom, a naš komad Domagojada zapravo je postavio Histrione artikuliravši ih artistički, politički, kazališno, literarno i ideološki. Poslije toga sam osnovao prvi hrvatski lutkarsko-europsko, političko-sadistički cabaret za odrasle pod nazivom Manipuli, koji je trajao tri godine. On je, kao posebno kazalište od glave do pete, bio jedinstvena pojava u Europi. Onda je uslijedilo osnivanje Ad hoc kazališta, a to je kod mnogih ljudi izazvalo čudne asocijacije. To je prvo ratno kazalište, a značio je *Ad hrvatski oslobodilački cabaret*, koji se u ratu igrao na kamionu i u rovovima. Mi smo vjerojatno jedino kazalište koje je igralo na otvorenom, na – 40 stupnjeva celzijusa. Igrali smo u uniformama s oružjem. Meni je poslije tog iskustva došao Rusmir Agačević, Travničanin, koji je takvo kazalište počeo osnivati kada je počeo rat u Bosni. Nisu to uspjeli jer u Bosni to na takav način nije bilo moguće napraviti. *Ad hoc teatar* je i danas jedna vrsta institucije, jer, Tuđman je u svojim govorima naciji, tri puta uzastopce od kulturno umjetničkih aktivnosti u Domovinskom ratu prvo apostrofirao *Ad hoc*.

Danas se osniva muzej Domovinskog rata u Hrvatskoj i jedna soba u tom muzeju biti će posvećena *Ad hoc-u*. Poslije toga sam osnovao "Teatar za po doma", poslije toga "Teatar Uhlod", zapravo, čitav svoj život sam osnivao neka kazališta. Kada sam ih osnivao nisam ih osnivao na način rekavši: "Ajmo osnovat kazalište", nego sam točno znao kako to kazalište treba izgledati, što i na koji način treba igrati, za koga i kada igrati, to jest sve ono što u hrvatskom kazalištu skoro pa nitko nikada nije napravio. Neki znaju reći da će igrati jednog Shakespeara, a o kojem nemaju pojma, glavno da ga igraju. Nikada mi nije palo na pamet na taj način razmišljati o kazalištu jer sam bio kazališni praktičar od početka do kraja. Ja sam jedan od najplodnijih komediografa, ako se računa da je igralo oko četrdesetak mojih tekstova. Ti tekstovi su igrani, ali ima mnogo više onih koji su napisani, ali nisu igrani. S druge strane, kada kažeš komediograf, to je vrlo važna stvar.

Kada sam na jednom simpoziju čuo tko je to sve po nekima komediograf, rekao sam: onda ja to neću bit jer je i Shakespeare komediograf, i Sofoklo, svi su komediografi. Komediograf je onaj pisac koji piše takve kazališne komade kojima se možeš smijati i čitajući ih, a ne samo kada ti ih glumci pretvore u komediju. Mojim tekstovima su se smijali, što mi je bio i cilj. Ja sam kao kazališni pisac bio isključivo hrvatski pisac, naime, niti jedan moj komad u Jugoslaviji nije igrala niti jedna druga Republika jer ga nije mogla igrati. Komad *Glumijada*, za kojega je

Odrastao sam u muslimanskoj sredini u Hrvatskoj u kojoj je vladavina novca bila dominantna, a ja sam kao misleće biće oduvijek smatrao da je to protiv islama. Danas sam svjedok iste situacije, u svim bošnjačkim strukturama moć novca i autoritet samo onih koji imaju novce i koji se usuđuju vrednovati umjetničko stvaranje je jedino što postoji. Svi mi ostali pripadamo nižoj klasi

Lada Čale Feldmana rekla da je jedan od najboljih komedija napisanih u 20. stoljeću, samo ima jedan problem – potpuno je neprevodiv, jer je toliko hrvatski da ne može biti ništa drugo. Svi koji ga gledaju u Bosni, Srbiji, Sloveniji, Crnoj Gori apsolutno akceptiraju i sve shvaćaju ali ne mogu ga igrati jer nema nikakve veze s njima. Napisao sam i komad koji je posve adaptibilan i prilagodljiv. Radi se o komadu u kojemu je problem tranzicije i sve zemlje koje prolaze kroz tranziciju mogu ga igrati. Da mi je ikada ijedno bosansko kazalište došlo i reklo: Tahire, bi li pisao za nas? Ja bih pisao i napravio komad za njih. Pišem djela točno za ono kazalište za koje radim.

U Rijeci sam radio dva lutkarska teksta koji su pisana na istrijanskom, primorskom, otočko cresko lošinjskom, gorskokotarskom, kotarskom, ličkom i autentičnom fijumanskom jeziku jer se to tiče njih. Jedan od njih je bajka o Morčiću, njihovom autentičnom liku o kojemu nije postojala ni priča, ni pjesma, već nekakva legenda koju sam ja pretvorio u bajku, a unutra ima i Turaka. Morčić je mali crnac s turbanom. Budući je nosio turban i taj je Morčić vjerojatno bio musliman, ali i autentični Riječanin.

Mene, uz moj civilizacijski kod, određuje i moja profesija, ja sam kazališni čovjek. U Mostaru sam Mostarac, u Pečuhu Pečuhac, u Varaždinu Varaždinec, u Dubrovniku Dubrovčanin, u Rijeci Fijumanin, u Puli Poležanin, čovjek sam koji kazalište sagledava na taj način. Istovremeno, meni u mojoj poeziji ostaju dijelovi tog teatraliziranog načina razmišljanja. Nitko me nije asimilirao, ali sam integriran svugdje. Na otoku Hvaru ne postoji niti jedan čovjek koji od mene bolje govori hvarske dijalekte. Govorim ih tako da ni Hvarani ne znaju iz kojega sam sela. To da poštujem domaćina stvar je koju me nije naučilo samo kazalište nego i kućni odgoj. U ovim krajevima postoji jedna stvar koja se uvijek zanemarivala – nije se poštivao domaćin. Da se poštovao ne bi bilo rata 1991. godine jer znalo se tko je domaćin u Zagrebu, Rovinju i Bosni. Bio je jedan narod koji se ponašao kao da je domaćin svugdje i kada ti se desi da ti u kuću uđe čovjek koji se kod tebe ponaša kao domaćin onda, poslije nekog vremena, pomahnitaš. Uvijek sam se ponašao kao gost i duboko poštovao domaćina jer to je temelj pristojnosti. Doći u Bosnu i govoriti bosanski pitanje je pristojnosti. U Sarajevo dođe Samaran i kaže: "Dobar dan Sarajevo", i svi padnu u nesvijest od sreće što je naučio tri riječi. U meni postaju tri mentaliteta, moj orijentalni kojega nosim iz svoje Vlaške 99, gdje sam rođen, moj mediteranski mentalitet jer ja sam Mediteranac, moj srednjoeuropski mentalitet, a to je pitanje manira i konačno moj europski mentalitet.

Napisali ste zaista mnogo autentičnih pjesama s mnogo emotivnih naboja koje pripadaju samo jednom ozračju – onom bosanskih muslimana, Bošnjaka. Pripremate li zasebnu zbirku koja će biti samo u takvom poetičkom ozračju?

Moja zbirka pjesama pod nazivom "Vlaška 99" konačno je gotova i ona se sastoji od pedesetak pjesama od kojih je desetak već objavljeno u nekim drugim zbirkama, ali i četrdesetak novih. One su moj testament. Zbirka "Vlaška 99" ne zove se tako slučajno. Kada sam jednom rekao da je to priča o mojim muslimanskim korijenima, onda su mi muslimani Bošnjaci rekli da kako me nije sram i da li znam što je to Vlaška. U Sarajevu sam rekao da je to otpor – da ti se kćer ne uda za Vlaha. Vrlo dobro znam što je Vlaška, ali u Zagrebu je Vlaška nešto drugo. Znam i što je broj 99 u islamu i to je sveti broj, ali ja ne mijenjam adresu svojega rođenja i ona se neće zvati Praška 7. Ne odričem se kuće u kojoj sam se rodio, u kojoj sam odrastao, u kojoj su moje tri nene klanjale, u kojoj se svaki Ramazan postio i svaki Bajram slavio. Ni moje nene ne bi napisale Praška 7. To je zbirka pjesama koja je izravno nostalgično prisjećanje na moje djetinjstvo i dijete koje je odrastalo u četiri sobe koje su bile autentična Bosna, autentični islam. Dakle, dijete koje je u svojoj kući živjelo u jednom svijetu, a kada bi izašlo na ulicu u drugom. U zbirci se nalazi široki raspon pjesama, najčešće vrlo tužnih jer sudbina moje obitelji, kao i mnogih drugih, nije bila ni laka ni vesela ni sretna već prvenstveno tužna. Moja obitelj je tu tužnu sliku u meni pokušala umanjiti, pogotovo moj otac koji nikada nije plakao za onim što se izgubilo. S druge strane, majčina je obitelj plakala za svime što su joj uzeli, a ja nikada nisam osjećao da mi je netko nešto uzeo jer ja to nisam nikada ni vidio. Najviše prezirem one ljude koji viču da im je netko nešto uzeo. Ja se ne pozivam na svoga rahmetli djeda i oca. Za mene postoji: uzelo mi je samo ono što sam svojim rukama zaradio.

Spominje se ta famozna karnevalizacija teksta. Koliko zapravo ima teatra u Vašim pjesmama i nije li to bio prirodno prijelaz s dasaka u lirsko sjećanje?

Od svih hrvatskih pjesnika ja se razlikujem upravo po tome što sam u poeziju došao kao afirmirani dramski pisac. Poeziju sam pisao stalno, ona je bila moja intima koju nisam objavljivao nego sam ju vjerojatno bacao. U dramama sam naučio nešto što mnogi naši pjesnici nikada nisu savladali, a to je zanat pisanja pjesama. Uz svoje dramske tekstove napisao sam dvadesetak songova od kojih se desetak upotrijebi, a ostalo baci. Napisao sam gomilu tih pjesama. Teatralizacija je uvijek postojala. Samo najveći i najhrabriji mogu teatralizirati svoju likovnu, glazbenu, kazališnu i plesnu umjetnost. Oni su najsposobniji jer se mogu ismijavati nad onim što rade, polemizirati sami sa sobom, sa svojim postavkama, negirati ih ili afirmirati, to je vrhunac je svega. U određenom trenutku meni su kazalište uzeli, bilo je tu političkih, nacionalnih, konfesionalnih razloga, ali i mojih osobnih hirova, ćudljivosti i ponašanja. Meni nisu zatvorili kazalište, samo su ga pritvorili. Zato sam otišao u poeziju jer mene gdje god pritvoriš ja odmah odem na drugu stranu. Zatvoriš li mi poeziju ja ću otići u likovnu umjetnost. Zatvoriš li mi nju ja ću proplesati s promijenjenim kukom, naprosto

me ne možeš spriječiti da se izražavam. Za razliku od drugih pjesnika ja ne pišem samo pjesme nego i zbirke. Tek kada vidim da se iz pjesama koje nemaju veze jedna s drugom može stvoriti priča i slijedom toga dramaturgija, odmah to pretvaram u zbirku koja je ujedno moj kazališni komad. Zbirku opremam dramaturgijom, režijom, tekstom, ritmom, scenografijom, kostimografijom i svime ostalim što ima jedna kazališna predstava. Ja sam tada autor zbirke. Evo, svi znaju pjesmu *Voćka poslije kiše*, ali znaju li u kojoj je zbirci? Nemaju pojma. Moja zbirka je moje djelo u kojoj postoji pedeset pjesama od kojih će petnaestak biti loše, jer kako u svakoj drami postoji takozvani prazni dramaturški hod da bi došao do poante, tako kod mene postoje prazne pjesme da bi došao do onih koje poentiram. To se zove dramaturgija i na taj način ja radim svoje pjesme.

Što mislite o bošnjačkim udrugama u Hrvatskoj, njihovim tiskovinama i djelatnostima. Ima li u nekima od njih privlačne snage za Vas? Jeste li i Vi osjetili, iako ste izvan manjinskih bošnjačkih udruga, kako različite struje struje: podjele, zavisti, animuziteti, ogovaranja, krive procjene, taštine, a na kraju hurmašice i grčevi u stomaku?

Ne poznajem ih dobro da bi mogao nešto posebno analizirati. Imam jedan osjećaj izvana, a to je da su se udruge počele dijeliti kao što je to tipično za Hrvate. To znači da su Bošnjaci možda svojim velikim djelom Hrvati. Poznata je hrvatska uzrečica: dva Hrvata, tri partije. Prema tome, to se može primijetiti i u Bošnjaka. Čim se osnuje neka udruga ona je odmah protiv druge. Nisam primijetio da one komuniciraju na prirodan način. Što se tiče tiskovina, neukusno je, neprirodno, štoviše vulgarno, da ja kažem: Journal i Behar su odlični jer ih rade ljudi poput tebe i tvoga oca Seada. Zapravo, to mogu punopravno izreći jer sam bio jedan od zagovornika i inicijatora da vi u tome sudjelujete. Unutar bošnjačkog korpusa, barem onih koji se tako deklariraju, ljudi koji uređuju *Behar* i *Journal* su kvalitativni znak. Ono što je najbitnije za Bošnjake, a to je da je kvaliteta bitna, a ne ugađanje jedni drugima. Hvaliti nekoga samo zato što je Bošnjak, musliman, ma kako god on pisao, crtao, glumio, stvarao i politički se postavljao dovodi nas do jednoga kretenizma kojemu ja jednostavno ne pripadam. Ja bih volio da moji kriteriji ostanu što časniji, da profesionalizam bude u prvom planu, da bude temelj svega. Zašto bih volio nekoga samo zato što je naš, a budala je. Volim nekog pisca, ne zato što je Bošnjak nego zato što je velik pisac. Ne volim budale ni među našima ni među njihovima. Budala je uvijek budala, pa neka si osnivaju svoje stranke. Ja bih volio biti u stranci pametnih.

Godine 1994. nagrađeni ste nagradom "Marin Držić". Mislite li da beskompromisni Držićev duh koji uvodi zagrizlu ironiju i kao kroz dno boce vidi društveni snobizam i takozvane "ćopiće" može nasmijati osim namučenog puka još i vladalačku te intelektualnu strukturu društva – na koju se ta ironija ujedno odnosi.

Dobio sam Držića dva puta. Ne znam je li ovaj Ćopić upotrebljen u pejorativnom smislu jer ga ja cijenim. Ćopić je bio jedan vrlo šarmantan i duhovit čovjek koji je nosio bosanstvo u sebi na način na koji ga mnogi Bosanci ni dan danas nisu u stanju nositi. Ne palim se na nasmijavanje puka, puk se smije kada ismijavam one druge. Najodvratnija vladalačka struja nije ona, što bi svi možda pomislili, ideološko partijska ili nacionalno konfesionalna, to je ona vladavine novca. Duboko prezirem vladalačke strukture svih organizacija, bile one manjinske ili većinske, kada polaze od toga da je lova jedina stvar koja nas može kupiti. Definitivno ne može jer ja ovo ne bi sada govorio. Nisu me kupovali novci ni u najgorim situacijama i nadam se da postoji još takvih ljudi. Odrastao sam u muslimanskoj sredini u Hrvatskoj u kojoj je vladavina novca bila dominantna, a ja sam kao misleće biće oduvijek smatrao da je to protiv islama. Danas sam svjedok iste situacije, u svim bošnjačkim strukturama moć novca i autoritet samo onih koji imaju novce i koji se usuđuju vrednovati umjetničko stvaranje je jedino što postoji. Svi mi ostali pripadamo nižoj klasi. Kako sebe ne smatram ni nižom ni višom klasom ja sam duboko sretan da s njima nemam posla. Kada ostanu sami sa svim novcima koje su zaradili, kada shvate koliko su prazni i jadni na kraju života, i kada shvate da za njima neće ostati ništa, baš ništa, a novce sa sobom neće moći zagrliti i ponijeti u mezar, ako im to uopće doprije do mozga, shvatiti će da su postojali životi puno životniji i puniji. Dugo se vremena u muslimanskim krugovima, jer Bošnjaka onda nije ni bilo, o meni govorilo s dubokom prijezirom jer sam se bavio glupostima koje se zovu kazalište i literatura. To je bilo zato što su glavnu riječ na svim forumima i sijelima vodili ljudi koji su imali lovu, što god oni bili, a mogli su biti i mafijaši. Dovoljno je bilo da imaju novac i da ih se prizna. Neizmjerno mi je drago da im nisam nikada pripadao.

Jednom su Vas zgodom, čini mi se, zapitali: jeste li Vi klaun povijesti, dvorska luda, prznica, grabancijaš ili Histrion, a uvijek svi, kao po pravilu zaboravljaju vaše izvansadržajno književno sredstvo EROS koji je ugrađen u Vašu semantiku i Vaš leksik. Pa zar su slijepi ili nemaju mudante i u njemu dva sekonda i barbu? Već je ustvrđeno da svaki Vaš tekst zna govoriti.

Nikada se nisam libio biti klaunom jer je klaunerija dio onoga čime se bavim. Nikada se nisam libio biti dvorska luda jer je on uvijek bio filozof koji je vladaru jedini smio reći što on hoće. Dvorskih luda, komediografa, humorista bojali su se svi vladari svijeta. Staljin se tresao od Bulgakova i zato on nije završio u Sibiru. U Sibiru su završili takozvani ozbiljni pisci. Uvijek sam bio prznica jer nikada nisam mogao dopustiti da mi netko nameće svoje stavove, ali sam istovremeno igrao grabancijaša, negromanta, mađioničara, stvarao sam od ničega nešto, prodavoa sam laži,

Mene, uz moj civilizacijski kod, određuje i moja profesija, ja sam kazališni čovjek. U Mostaru sam Mostarac, u Pečuhu Pečuhac, u Varaždinu Varaždinec, u Dubrovniku Dubrovčanin, u Rijeci Fijumanin, u Puli Poležanin, čovjek sam koji kazalište sagledava na taj način. Istovremeno, meni u mojoj poeziji ostaju dijelovi tog teatraliziranog načina razmišljanja. Nitko me nije asimilirao, ali sam integriran svugdje. Na otoku Hvaru ne postoji niti jedan čovjek koji od mene bolje govori hvarske dijalekte

fulirancije, maglu i to je dio moje profesije. Ne sramim se toga. U duši sam uvijek bio *Histrion,* a to je putujući glumac jer je glumstvo unutar moje profesije ono što me određuje. Kao pisac, redatelj, scenograf, kostimograf, lutkar ja sam glumac, sve čime se bavim ja sam glumac. Kazalištem se ne može baviti nitko tko nije prvenstveno glumac. Glumstvo je bit kazališta i svatko od velikih kazališnih ljudi bio je glumac. Shakespeare je bio nezabilježeni veliki glumac, ali njegove drame pokazuju koliki je on bio glumac. Takve rečenice može napisati samo glumac. To je ono što je bitno. Kada govorimo o *erosu* ne mislim da se radi samo o seksu jer ga shvaćam kao permanentni život, strast, passion, užitak i seksualni i artistički i životni bez kojega bi živjeli u mrtvilu. Eros je i ljubav, a ja bez ljubavi ne mogu ništa stvarati. Moje stvaralaštvo je ljubav i ona je uvijek prisutna i postojeća. Ona je i ona između muškarca i žene, ona između čovjeka i prirode, kao i Boga i čovjeka, umjetnosti i čovjeka i ona me goni da radim ono što radim.

Rasprostire se glas na sve strane, sve od Zagreba do Hvara pa do Bosne da ste nepopravljivi hedonist na što upućuju knjige "Kokot u vinu" i "Kokoš in the Rye". Te ste knjige pisali kao pedesetogodišnjak i alegorično ste se osjećali kao kokot u vinu. Koja alegorija obilježava Vaše umjetničke šezdesete? Kao zapravo živite, zbog čega i dopustite i nama malu peckavost: zašto?

Hvala Bogu, živim dosta loše. Naime, mnogi ne bi rekli, ali ja živim kao nikada, život je za mene u ovome trenutku paradiso. Moj život se sastoji od slijedećega: ljepota života je najbitnija i to da znam da su mi zdrave kćeri, unuka i žena, to jest ljudi koje volim. Dogodi li se nešto bilo kome od njih onda je moj život ružniji i ne živim lijepo. Dragi Bog je dao da je sve na svome mjestu. Što se tiče materijalnog života, živim vrlo skromno jer mi ne daju raditi, ne daju mi lovu. Mislim da sam prvi čovjek koji je nakon neprekinutog tridesetogodišnjeg radnog staža otišao u slobodnjake. Odlučio sam da mi nitko ne bude gazda, jer sam shvatio da ne mogu živjeti toliko dugo godina bez prave slobode. Ne mogu surađivati s ljudima koji će mi reći: moja je zadnja. Živim loše, ali moja je zadnja. Kada sebi navečer kažem: tvoja je zadnja, onda se

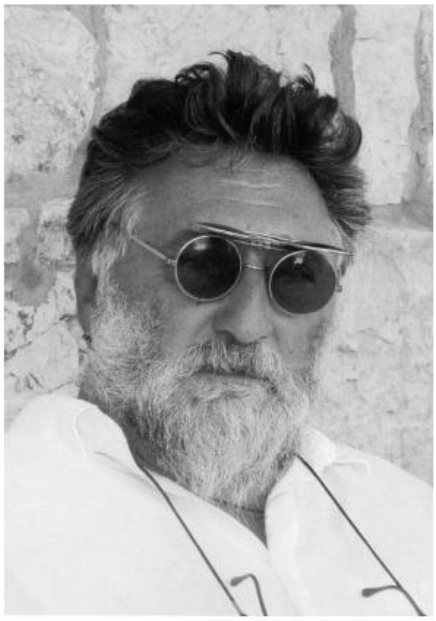

U određenom trenutku meni su kazalište uzeli, bilo je tu političkih, nacionalnih, konfesionalnih razloga, ali i mojih osobnih hirova, ćudljivosti i ponašanja. Meni nisu zatvorili kazalište, samo su ga pritvorili. Zato sam otišao u poeziju jer mene gdje god pritvoriš ja odmah odem na drugu stranu. Zatvoriš li mi poeziju ja ću otići u likovnu umjetnost. Zatvoriš li mi nju ja ću proplesati s promijenjenim kukom, naprosto me ne možeš spriječiti da se izražavam

složimo obadvojica, i ja i ja. To je ono što je bitno. Mene, u mojim godinama radno mjesto ne čeka. Kada govorimo o civilizacijskom svijetu i razmišljanju, ljudi poput mene sjede i nazove ih se jedanput tjedno da nešto kažu i pošalje im se velika lova. Oni žive kako Bog zapovijeda. Na žalost, ja tako ne mogu. Živim po onoj iz vremena komunista, kako je to rekao moj prijatelj Veselko Tenžera, opet nam nude da radimo puno više da bi imali puno manje. Što se tiče moga hedonizma, upražnjavam ga u svim mogućim situacijama, mada si ga ne mogu priuštiti. Srećom, postoje silne skupine ljudi i prijatelja kojima je stalo da me vide u svojoj blizini, a to su bogati ljudi, većinom mlađi, koji misle da su uspješni, a nisu, samo imaju veliku lovu. Stalno me pozivaju na večere, a ja im poslije prvih petnaestak minuta kažem da sam njihov intelektualni escort, da njihovi stariji kolege plaćaju mlade cure da se s njima pokazuju, a oni unajmljuju Tahira da se s njime pokazuju. Onda uspješno prepričavaju moje replike koje im ja poklanjam, jer uvijek mogu smisliti bolje, i onda oni na taj način postoje. Ja živim svoj život. Razlika između umjetničkih pedesetih i šezdesetih je da se sada teže mičem jer sam operirao kuk, ali imam jednu znamenitu uzrečicu koja glasi: promijenio sam više kukova nego brakova.

Oni koji u životu misle da im je za sve netko kriv, oni mijenjaju brakove, mijenjaju ovo i ono i imaju lovu. Ja sam promijenio samo kuk. S druge strane falilo mi je kazalište i napravio sam ga na Hvaru kao i festival književnosti. U stanju sam da sve što drugi misle i trebaju cijele države da stanu iza njih, napraviti puno jednostavnije samo ako mi je to potrebno. Sve mogu napraviti ako me veseli, ako ne, onda se kupam i razmišljam o ženama koje sam propustio i više o onima koje su propustile mene. Nikada nisam ni mislio da život koji nam je dat treba živjeti do kraja. Dok je lijep treba ga koristiti, onog trenutka kada postane nepodnošljiv imam pravo da si ga sam i oduzmem. Kada ja to kažem javno svi se hvataju za glavu i viču da sam luđak, ali ja to nisam. Ne pada mi na pamet da dijelim savjete o tome da se treba upucati ako ti nije lijepo ili da ću se ja upucati, ali želim reći da je život taj dokle traje.

Što je u tom slučaju s vašim islamom? Ne želim Vam vaziti, ali samoubojstvo je za muslimana veliki grijeh.

Kada bi islam do kraja spominjao samoubojstvo, kao jedan od najvećih grijehova, onda se samoubojice ne bi vezale eksplozivom i uletale u autobuse pune ljudi ili u sinagoge. Ako oni misle da je to ubojstvo protivnika, u redu, ali je to i samoubojstvo. Prema tome, niti jedna konfesija sa svojim dogmatskim tumačenjima, ne može, a da ne upadne u tešku kontradikciju. Što to znači, možda da bi mogao postati veliki musliman kada bi se vezao velikom količinom eksploziva i zagrlio, primjerice, Milana Bandića? U čemu je štos? Hoće li tada Tahiru, napokon, biti sve oprošteno? ■

Intervju: **Feđa Šehović**

Razgovarao: **Sead Begović**

Pisac temeljnih ljudskih vrijednosti i zagovornik suživota u suvisloj zajednici

Feđa Šehović (pseudonim: Raul Mitrovich) rođen je 16. ožujka 1930. u Bileći. Poslije završenog Filozofskog fakulteta u Zagrebu radi u Dubrovniku na osnovnoj, zatim na srednjim školama. Radio je kao slobodni novinar, Direktor drame HNK u Splitu, zatim kao knjižničar i ravnatelj Znanstvene knjižnice u Dubrovniku, da bi od 1985. sudjelovao u izgradnji Doma Marina Držića, a potom postao i njegovim prvim voditeljem. Umirovljen je na toj dužnosti godine 1996. U zadnjem ratu (u kojem je aktivni sudionik) piše svoj *Ratni dnevnik* koji se u prvom izdanju godine 1992. zvao *Zla kob zaborava*, zatim, tih godina, slijedi knjiga *Priče iz Vitaljine* i ratni roman *Četiri vozača apokalipse*. Šest njegovih romana*: Kazin, Savršeno umorstvo, Veljun, De bello ragusino, Dogon i Knjiga postanka* čine jedinstvenu *Dubrovačku tralalalogiju* – humoristično-satirički portret jednog grada, njegovih ljudi, mentaliteta, morala i običaja. Godine 1980. Šehović svojoj stalnoj i kvalitativnoj romanesknoj referenci, Marinu Držiću, posvećuje romansiranu biografiju pod naslovom *Vidra,* a njegovim ponajboljim romanima smatraju se naslovi *Gorak okus duše*, *Oslobađanje đavola* i *Uvod u tvrđavu*. Kritika ubrzo uviđa da on u narativnoj metodi vrsno koristi kroničarske manire Ive Andrića i Ivana Aralice te uz Nedjeljka Fabrija postaje najznačajnijim i najprivlačnijim piscem povijesnih romana. Književni povijesnik Krešimir Nemec smatra da je postmodernističkim postupkom, odnosno, zaklanjajući se pod pseudonimom Raul Mitrovich, osmislio posve nov "zamaskiran" identitet za novo spisateljsko ruho. Zasebnu tematsko-motivsku cjelinu čini njegov roman *Svi kapetanovi brodolomi iz godine* 1992. da bi sintezu svoga pripovjedačkog rada ostvario s fascinantnim romanesknim petoknjižjem *Ilijasbegovići – Cronica travuniana*. Zbirku svojih pučkih komedija, drama i dramoleta objavio je 1969. godine i to je bila njegova prva objavljena knjiga. Blizak komediografiji talijanskoga poratnog neorealizma uspješno se, između ostalog, predstavio s dramama *Dubrovački škerac, Novela od kapetana, Kurve i Katarina II.*

Gospodine Šehović, u svojoj "Povijesti hrvatske književnosti" Slobodan Prosperov Novak piše da ste s dubrovačkom sredinom, u koju ste stigli odmah nakon studija, a osobito s tamošnjim političarima, rijetko bili u harmoničnim odnosima, iako ste autor "Dubrovačke tralalogije" (koju čini čak šest romana), a također ste, između ostalog, autor romansirane biografije Marina Držića pod naslovom "Vidra" (koji je poslužio i kao predložak za istoimeni film). Činili ste to s nesputanom komediografskom humorističnošću. No, stječe se dojam da Vas Prosperov Novak uzima u zaštitu. Ima li danas takvih zagovarača Vašeg života i djela i, uostalom, treba li Vas uopće od nekoga braniti?

Lijepo je to kad vas kao pisca ima tko braniti od onih čije su prosudbe ne zasnivaju na načelima estetike i etike, nego na onima koje su utemeljene na političkim, religioznim, rodovskim i inim osjećajima pojedinaca ili grupa. U njihovu svjetonazoru, ako se tako može reći, dominira isključivost, često pritajena, ali snažna *odioza* prema svemu drukčijem, a što se umjetnosti i kulture tiče, stigmatizacija nepoćudnih je njihovo najjače i najubojitije oružje. Nažalost, jednom stigmatiziran nikad pomilovan. U zabludi su oni koji misle da je stigmatizacija počela kod nas zaslugom politike prve vlade naše neovisne države; događalo se to meni i u onom vremenu prije kad je bratstvo i jedinstvo naroda raspale države izgledalo kao nadomjestak društvu koje se odricalo religije.

Moj prijatelj (zaista prijatelj) Bobo, kako Slobodana oduvijek zovem, od onoga dana kada je bio maturant dubrovačke gimnazije i kada mi je došao do ruku njegov zapis o Vetranoviću. Osobno sam ga odnio u splitski časopis "Mogućnosti". Nisam sumnjao da će se i urednik Jeličić (zakleti Držićevac) oduševiti zrelošću jednog dubrovačkog maturanta. Od tada smo Bobo i ja počeli razgovore o Vidri (M. Držiću) da bi godinama poslije zajedno snovali "Dom Marina Držića". U međuvremenu, Bobo me, uz mali broj mojih kolega i prijatelja, doista štitio od različito obojenih stigmatora. Još uvijek me štiti, kao i ja njega, jer i njega su neki svećenici u ovo vrijeme stigmatizirali. Još uvijek smo zajedno, i s Držićem koji je također s nama, s užitkom slavimo Vidrinu 500-godišnjicu, a bio je također stigmatiziran, sigurno više i teže od nas dvojice.

Da li danas imam neke nove zagovarače mojih djela? Imam ih puno među čitateljima širom lijepe naše (i šire, kako se nekad govorilo!). I na koncu, doista mi nije potrebna zaštita od bilo koga, a možda bi mi, ponekad, dobro došla zaštita od samog sebe.

Vaš kultni roman "Gorak okus duše" smatra se remek djelom povijesnog romana, a pisan je na temelju fiktivne kronike fra Mavra Sorkočevića. Naime, u svim je Vašim romanima izuzetno dobro korišten i uočen taj diskurs i povijesna konstelacija najmanje četiriju naroda (pritom mislim na čitalačku nasladu): kršćanskog (hrvatskog), turskog i slijedom toga muslimansko-bošnjačkog, ali i židovskog. Jesu li Vam ikada i jedni i drugi i treći zamjerili što umjesto stvarne građe novije povijesti, nudite Vaše fiktivne, ali urađene na stvarnoj povijesnoj podlozi, ili pak roman pisan po predlošku izmišljenih fra Mavrovih zapisa?

Po svemu sudeći, izmišljeni fra Mavro dopao se učenim kritičarima jer su baš u njemu otkrili elemente već vladajuće postmoderne u svjetskoj književnosti, a jedan od njih je posebno istakao da je moj roman "Gorak okus duše" tiskan cijelu godinu prije "Ruže" Umberta Ecca. Nisam ovo provjeravao, jer sve i da je to istina otkud bi mi iz jedne male zemlje kojoj Europa sada ne priznaje ni ZERP, a kamoli bi onda priznala neko moje rodonačelništvo u romanesknoj prozi. Što se izmišljenog fra Mavrovog zapisa tiče, na svu sreću, možda jedini u nas koji je u ono vrijeme sustavno pratio kretanja u europskoj literaturi (Zdravko Zima) i napisao je o čemu je tu riječ, dok je većina, mada benevolentnih, fra Mavrov zapis uporno nazivala arhivskim dokumentom.

O multikulturalnosti koju promoviram gotovo u svakom svom djelu, jedino su to i vrlo glasno otkrili bosanski franjevci. O mojoj aktivnosti u tom smislu za vrijeme opsade *Grada*, nitko nije ni zucnuo. Ni moj ratni drug s kojim sam zajedno dijelio upravo ideju o kojoj govorimo (poznati humanist dr. Lang) dugo jedno vrijeme nije se sjetio (ili možda usudio) javno prokazati našu zajedničku humanističku i ratnu avanturu. Tek nedavno, reče mi naš zajednički prijatelj, kada se sudilo o zločinima u Gospiću, dr. Lang je šokirao društvo rekavši: "Da smo Feđa i ja bili tada u Gospiću, zločini se ne bi dogodili!" Malo jest moj ratni drug pretjerao, ali drago mi je da se upravo tako izrazio. Vjerojatno se nije usudio to reći u doba kada je predsjednik naše države dijelio u Dubrovniku "redove Danice" za zasluge u ratu, svima onima koji su zajedno s njim i sa mnom bili u "Konvoju Libertas". Bukvalno svima, samo ne meni, valjda zbog moga pisma generalu Bobetku, koje je inspirirano pokušajima da i u našem *Gradu* zavlada *gospićko ludilo*.

Finalmente, što još reći o svijetu u kojemu nema pravde, jer da je drukčije i hrvatski ugledni promicatelji vladajućih ideja o novom multikulturalnom svijetu, kada bi se ozbiljnije pozabavili mojim književnim radom, lako bi uočili da, kako već rekoh, u gotovo svim mojim djelima ističem međusobnu snošljivost i toleranciju među narodima i vjerama. No, za te zasluge neki drugi dobivaju nagrade i priznanja. Never minde! Kako bi rekao moj Vidra.

U vrijeme zadnjeg rata, također ističe kritika, bili ste nešto kao dubrovačka savjest. U tom smislu neobičnu potresnost i živu aktualnost zadržao je Vaš roman "Četiri vozača u Apokalipsi". Angažiranu sliku koju u njemu dajete ispisali ste bez lažnog patosa i himnične nacionalnosti iako u njemu pratite biografije četiriju vozača hladnjače *Apokalipsa*, a dotičete se i onog trebinjskog četnika Vučurevića koji je također bio vozač. Koliko je bilo prijepora oko tog još uvijek aktualnog i moralno napisanog romana?

Ovdje se mogu nadovezati na prethodni odgovor. Imate pravo, u apokalipsi koja je zadesila narode i narodnosti u Jugoslaviji, nije mi bilo ni na kraj pameti dopustiti da me nadvlada vlastito opravdano ogorčenje, izazvano doista jednom bezumnom i barbarskom agresijom na naš narod, na moj Grad. Nisam ni poput nekih, što se nekom dodvoravaše, smatrao podjednako krivim strane u sukobu i podjednako barbarskim samo zato jer to nije istina, ali isto tako morao sam reći ono što se onda nije smjelo govoriti, a kamoli pisati, dakle o fatalnoj pogreški politike naše mlade države prema Bosni. Osjećao sam to kao bolnu izdaju mojih mladenačkih snova i onih iz vremena Hrvatskog proljeća. Vrhunac svega bio je brutalni izgon

iz hrvatske vojske i ubojstva muslimana, dubrovačkih branitelja od 1991. Zato sam objavio u novinama otvoreno pismo generalu Bobetku, ali i zbog tog dobivao prijetnje koje bi se vjerojatno i obistinile, da general nije stao na moju stranu.

Reperkusije tog moga humanitarnog angažmana nastavile su se i u vremenu kada su se u Gradu otkupljivali stanovi. Zamislite u mojoj kući svi su lako otkupili stanove, samo ne ja. Pitao sam i dobivao uglavnom nesuvisle odgovore, ali kao Vidrin sljedbenik, "akomodo sam se zlu brijemenu" i prepisao moj stan na ime supruge koja je, zna se po imenu i prezimenu kojemu narodu pripada. Zato se ja, na nerijetke riječi mojih prijatelja da sam veoma ugledna osoba u Gradu, nasmijem od svega srca, ponekad i do suza.

Na primjer, kada su me ugledni pisci hrvatski, zajedno s Naučnom bibliotekom u Gradu, kojom sam nekad rukovodio, predložili županijskom odboru za nagrade da mi dodijeli nagradu za životno djelo. Kako sam (jedini ja) očekivao nisam dobio tu nagradu, nego nekadašnja zaposlenica u hotelu i turistički vodič, draga starija gospođa koju sam često viđao kako grupi stranih turista pokazuje znamenitosti našeg Grada. Ta činjenica me nije ogorčila (stigma je stigma!) naviknuo sam na takve stvari i gotovo ih smatrao normalnim. Nije mi potaklo gorčinu ni obrazloženje žirija nagrade za životno djelo, koje navodi činjenice da je laureat nagrađen kao izvrsni turistički vodič i da je tijekom svog "plodnog rada", kako se to kaže, u jednoj gradskoj osnovnoj školi osnovala dvije "turističke sekcije" kao dopunski rad za mlade učenike. Ni to i takvo obrazloženje žirija doista me nije ogorčilo, ali kad se zbog protesta nekih intelektualaca u Gradu morao u javnosti pojaviti i šef žirija da brani izbor laureata, pa nekoliko puta ponovio da je odabranica žirija "u svakom pogledu bila superiornija od ostalih kandidata", e tad mi je pukao film i sad mi je jako žao što sam, poslije toga, na promociji moje knjige, odgovarajući na pitanje jedne novinarke rekao i nešto ružno o mojoj konkurentici, nešto što nije u skladu s inače poznatim džentlmenskim odnosom i ne samo prema ženama.

Ono što je neki psihopata u nekom od logora (s jednim, drugim ili trećim predznakom) maltretirao nedužne civile, gotovo je benigno prema onome kako su se mnogi pojedinci, u ime svojih vjera, obraćali svojim vjernicima jezikom mržnje i netrpeljivosti, namjerno potičući zločine. Osobno zamjeram Haškom sudu što se i takvi zločini nisu procesuirali.

Stojite i danas čvrsto iza toga da se s lakoćom možete identificirati s biografijom Marina Držića?

Ne sjećam se gdje i kada sam "stajao iza toga", a tko zna, možda i jesam, budući je piscu teško izbjeći te ludosti, no bilo kako mu drago, ali dosta ima zajedničkog u našim biografijama. Na primjer, Držići su jedno vrijeme živjeli u Boki baš kao i moji preci. Ako tako pođemo redom, onda sam i ja pisao komedije, osnivao kazališne družine, radio u profesionalnom kazalištu. Vidra je koješta doživljavao u svom *Gradu*, apsolutno bio stigmatiziran, često morao bježati iz *Grada* i na koncu postao urotnik s namjerom da sruši vlast u Dubrovniku. Moglo bi se reći da sam i ja ne samo svojim književnim djelima urotnički rovario protiv zajedničke države južnih Slavena, ne samo 1971. kad me okružni javni tužitelj tužio da svojom prozom ismijavam i vrijeđam narodnooslobodilačku borbu i zaslužne heroje NOB-a. A tek, moj angažman na prvim demokratskim izborima, kada me je, za predizbornog skupa, pred crkvom svetog Vlaha, UDBA pomno slikala s više kamera! Nitko od mojih kolega u Matici hrvatskoj kojima je ponuđeno da kažu nešto na skupu svom dragom narodu, iz raznih razloga nije želio govoriti, a kad je netko rekao da bi ja to najbolje obavio, nisam se dvoumio.

Tko zna koliko bi ja dobio robije da na izborima nije bilo kako je bilo. Tek poslije izborne pobjede, kolege iz Matice počeli su hvaliti moj "veličanstveni" hepening s bivšim đacima i njihovim već punoljetnim nasljednicima. Neki, koji su o tom pisali ili samo negdje o tome govorili, nazvali su taj hepening "Satom iz hrvatskog" Zamislite, pred crkvom svetog Vlaha masa naše čeljadi koji su se svi pretvorili u moje bivše đake. Predložio sam im da na "ovom satu" deklinirамo vlastitu imenicu Hrvatska. Ja sam onda postavljao padežna pitanja, dodajući im smisao skupa (na primjer, u prvom padežu zapitah masu: "Tko ili što vam je u srcu", a cijela ta masa odgovarala je: "Hrvatska". I tako sve do kraja deklinacije. Bilo je divno čuti to himničko jednoglasje. Pamte to mnogi bivši moji đaci i njihovi sinovi. Kažu mi neki nedavno da kako su im rođaci iz Australije pisali da imaju cijelu snimku mog hepeninga iz '91. i da ga često "vrte" na videu. Taj hepening je doista mnoge u *Gradu* oduševio, što je za vjerovati, ako se zna da ga je UDBA odmah proglasila "podmuklim udarom" na cjelovitost SFRJ.

Svi Vas oduvijek muče s pitanjem zašto ste svoja tri romana "Gorak okus duše", "Oslobađanje đavola" i "Uvod u tvrđavu" potpisali s pseudonimom Raul Mitrovich?

Vjerujem, ne bi se to uopće dogodilo da me na to nisu navukli, u ono vrijeme najinventivniji urednici u hrvatskom izdavaštvu i književnosti. Urednici kuće *Hrvatskog grafičkog zavoda* tiskali su najprije "De bello raguzino", jedan od romana iz serije "Dubrovačka tralalalogija". Uvjeravali su me da će to biti pravi hit, pravili sa mnom neke promotivne spotove i još dosta toga, da bi na koncu izlaskom knjige odjek bio sasvim prosječan, a isto je tako bilo i s knjigom, također iz tralalalogije, "Kazino", oli vam "Dubrovačkom bordelu". Možda je na to utjecao i katastrofalan nemar u slogu knjige, gdje su neka poglavlja izmiješana, ali ja sam im pokušao objasniti i bitnu ulogu moje stigme, ne samo u ovom slučaju, nego i kazališnoj produkciji. Recimo, pisao sam godišnje najmanje jedan kazališni komad, a matični teatar ih je stavljao na svoj repertoar, prosječno svake pete godine! U prvi mah obojica genijalaca iz HGZ-a, kako sam ih ja zvao, nisu bili spremni prihvatiti mogućnost takve *stigmatizacije* u ondašnjem društvu i posve su drukčije od mene mislili. No, dogodilo se čudo; pozvali su me u Zagreb i predložili da se "Gorak okus duše" tiska pod pseudonimom. Činilo mi se to tada više zabavnim nego li moguće efektnim: Jesam li komediograf, ili nisam!

Kao takav napisao sam izmišljenu biografiju južnoamerikanca dubrovačkih korijena i da se "vlasti ne dosjete", dao mu deset godina više od mene, jer je navodno

za vrijeme II. svjetskog rata služio u britanskom RAF-u i … tako dalje. Izlaskom romana, ovaj put, dogodilo se čak mnogo više *frke* oko moje knjige nego li su to "genijalci" zamišljali. Pisalo se uvelike, uglavnom kao otkriću novog i značajnog dubrovačkog pisca iz dijaspore. Ipak, nedugo zatim, netko je ubacio bubu u uho javnosti da je ustvari riječ o pseudonimu poznatog i "ozbiljnog" hrvatskog pisca i zatim se započelo nagađati, tko bi sve to mogao biti. Uopće nikome nije ni padalo na pamet da bi to mogao biti ja, a spominjana su imena poput uglednika kao što su akademici Rafo Bogišić, pa Frano Čale i još neki, koji su pisali doista kvalitetna znanstvena djela o Dubrovniku i dubrovačkim piscima te je sve to na koncu "genijalce" uvjerilo da je itekako moguća stigmatizacija u socijalističkom društvu.

Nedavno se na Glavnom odboru "Preporoda" otvoreno progovorilo o perspektivama Bošnjaštva u Hrvatskoj, pa su čak i mlađi ljudi čvrsto zastupali stavove da ništa neku osobu ne priječi da se u Hrvatskoj izjašnjava i kao Hrvat i kao Bošnjak i kao Musliman. Vi ste se u svojim romanima znalački bavili i vjerom i nevjerom i svim gore navedenim nacionalnim atribucijama i to u bližoj i daljnjoj prošlosti. Kako danas gledate na te ustajale mentalitete koje ste svojim pisanjem uvijek provocirali?

Gledam kao i do sada, nimalo optimistično, jer o očuvanju tih mentaliteta zdušno se, još uvijek, brinu vjerske institucije sa svojim, ideologijama koje će još uvijek i tko zna koliko još dugo populizam smatrati bitnom odrednicom svog postojanja. Istina, ima nešto pozitivno u ponašanju Bošnjaka u Bosni, pa i u Hrvatskoj, njihovo odbacivanje krutosti nacionalne homogenizacije s izrazitom vjerskom komponentom. To je dobro i drago mi je što su, za razliku od ostala dva naroda, već iskoračili prema Europi bar na tom multikulturnom i multinacionalnom planu.

Dopustite da Vas pitam jeste li još uvijek Hrvat musliman ili Bošnjak?

Znate li vi onu pjesmu "ja sam Hrvat, ja sam Hrvat domovine sin? Čuli ste za nju, ok. Sjećam se da sam tu, ili neku sličnu pjesmu, davno pjevao, prije Drugog svjetskog rata. Možda sam je čuo u Trebinju od učenog Šehovića koji je živio u Zagrebu i bio kako se onda govorilo Radićevac ili Mačekovac. Vjerojatno nije bilo slučajno to da sam pošao studirati u Zagreb, a ne negdje drugdje, kako su to činili neki moji školski drugovi. Možda isto tako nije bilo slučajno da sam za vrijeme studija upoznao dvojicu nešto starijih muslimana iz BiH: Maka Dizdara i Nerkeza Smailagića. Možda sam posjetio grob Starčevića, zato što mi je Mak o njemu lijepo govorio. Možda su Dalmatinci i Dubrovčani upravo oni, s kojima sam se družio u Zagrebu, pobudili želju da se nacionalno osjećam isto kao i oni. Možda je sve to bilo slučajno, ali dogodilo mi se. Poslije apsolviranja odlazim odslužiti vojni rok. Na kraju služenja podijelili su nam takozvane "bukvice". U mojoj bukvici su mi napisali da sam po nacionalnosti Srbin. Budući mi je to bilo prvi put u mome životu da vidim zapisanu vlastitu nacionalnu opredijeljenost, zamolio sam komandira čete da mi objasni tko i zašto je tako mene opredijelio. Uz to, vjerujem sasvim iskreno, ispričavao sam se komandiru da ja nemam ništa protiv takve opredijeljenosti, jer sam i tu u vojsci živio sasvim ljudski s vojnicima različitih nacionalnosti i vjera. Komandir je bio zbog toga nervozan pa me ubrzo zapitao: želim li ja da mi on promijeni nacionalnost u "bukvici". Onda me je uvjeravao "da je takva direktiva" i da svaki vojnik mora biti i nacionalno opredijeljen. Nervozni komandir ("čiraš") najprije mi je objasnio što to znači osjećati se nacionalno i na koncu zaključio: Hajde reci brzo da ovo završimo?

Na osnovu onoga što mi je *drug* komandir elaborirao, što su to nacionalni osjećaji, kratko mu odgovorih neka onda napiše da sam Hrvat. Dobro, odgovorio je, odnio "bukvicu" sa sobom, obećavši da će već slijedećih dana sve biti uređeno kako bih mogao, zajedno s društvom krenuti prema Zagrebu. Oprostite Seade, da samo kažem kraj ove priče? Dunkve, morao sam ostati cijela tri tjedna da bi dobio redigiranu "Bukvicu". No, nisu mi je dali nego rekoše da su je poslali Vojnom odsjeku u stalnom mjestu boravka i da će oni "stvar srediti". Ne sjećam se koliko je prošlo mjeseci ili godina kada su mi u Dubrovniku dali "bukvicu" s ispravljenom nacionalnošću. Kao individualist i humoru sklon, osjećao sam se sretnim da konačno na jednoj od važnih svojih iskaznica imam nešto što sam osobno

izabrao, jer sve ostalo, već na dan mog rođenja, izabrali su drugi.

Kako je vrednovan Vaš golemi opus i kakve su kulturološke i recepcijske relacije prema njemu u zagrebačkoj, sanđačkoj i bosanskoj sredini?

Pravo vrednovanje književnog djela obavlja vrijeme. Dotle mi pisci možemo uživati u zabludi da nešto osobito ostavljamo iza sebe. Raduje me da se neka moja djela igraju u teatrima i nakon nekoliko desetljeća. I ponovo, nakon desetljeća izdavači tiskaju moju prozu. Volim kad o meni kritičari pišu onako kako to naša spisateljska taština priželjkuje, zašto ne reći istinu, ali pravo zadovoljstvo osjećam kada mi se čitatelji obraćaju sa svojim pismima. Takvi su mi se javljali iz Hrvatske i Bosne, a iz Sandžaka nisu. Kada mi jedna Sarajka, koja očito mnogo čita, kaže da je na dušak pročitala preko tisuću stranica moje sage o Ilijasbegovićima i da je posebno oduševljava odnosom bosanskih fratara i muslimana u Bosni, pa zatim, kada jedna Korčulanka u istoj prozi nalazi sebi blizak svijet i sve vrijeme "kao da živi s njim", da su joj likovi "tako bliski", kako onda ne biti zadovoljan tim ljudskim zbližavanjem različitosti.

Ne bih se složio, kao što su neki pisali, da Vam nije stalo do formalnog savršenstva i da ciljano krećete prema izravnom efektu. Iako se služite i govorom sredine iz koje potječete, s kojom ste se srodili, a to je dubrovačka te ste čak pisali i na dubrovačkom narječju, u Vašem se svakom romanu osjećaju neobični emotivni naboji između

likova, znakovita ambijentalnost i atmosfera sredine. Koliko takvu jednu sliku, koja uvažava tradiciju, po Vašem mišljenju, mijenjaju takozvani *stvarnosni* pjesnici i prozaici u Hrvatskoj i u Bosni?

Inovacija u književnosti je zapravo snaga što takvu intelektualnu aktivnost čini gotovo vječnom. Novim formama i sadržajima, ova vrsta umjetnosti, kao uostalom sve ostale, obnavlja se i obogaćuje novim formama i sadržajima. U tom smislu, iskustvo mi govori da je u povijesti književnosti bilo mnogo više pokušaja da se inovira, negoli je ostvareno vrijednih inovacija. Uspoređujući književnost s likovnom umjetnošću, lako se da zaključiti koliko je likovna umjetnost u svojim povijesnim preobrazbama bogatija kada je riječ o ostvarenim rezultatima. Ponavljam, neka pušu (ili puhetaju) novi vjetrovi, pa bili stvarnosni ili nestvarnosni, jer, može se dogoditi da neki od njih bude zaista osvježujuća inovacija.

Koji su Vaši favoriti od mlađih pisaca, pratite li ih uopće kontinuirano i imate li možda izravnog nastavljača?

Pratim ih koliko to meni dopuštaju moje godine, ali favorita još nemam. Nije mi se to još dogodilo.

Je li petoknjižje "Ilijasbegovići-Cronica travuniana" sinteza Vašeg romanesknog rada. Vraćate se u 17. stoljeće u kojem je živio trebinjski kapetan, pa zahvaćate razdoblje austrijskih vlasti u Bosni, zatim pripovijedate vojničku sudbinu Hasan-bega, koji je dospio u talijansko zarobljeništvo, i njegova brata kojeg su zarobili Rusi. Obitelj napušta svoju bosansku begovinu i preseljava se u Dubrovnik. Sudjeluje na dvije strane u ratu, a roman završava događajima iz hrvatsko muslimanskog rata i razrješava se u Haagu. Takav povijesni raspon uspio je u svome "Triemeronu" podastrijeti samo Nedjeljko Fabrio. Mislite li da takve osjetljive ratne situacije još jedino mogu razriješiti Međunarodne organizacije i svjetske velesile? Sjetite se Frndićeva "Alibegova pisma Europi i Americi" koje je taj naivni Zeničanin godine 1919. na francuskom uputio Međunarodnoj mirovnoj konferenciji u Versaillesu ne bi li one proglasile samostalnost Bosanskohercegovačke države.

Pitate me, zapravo, jesu li sadašnje međunarodne organizacije u stanju riješiti problem države Bosne i osigurati njen opstanak? U tom smislu poučan je pokušaj organizacije UN kojoj, po svemu sudeći, nije bilo ni na kraj pameti spašavati državu Bosnu, nego da, poslije događanja u Srebrenici, zaustavi nezapamćeno divljanje zločina nad muslimanima (Bošnjacima) koje je širom našeg planeta, a posebno u Europi, izazvalo zgražanje i nazivano sramotom zapadne civilizacije. Osimski sporazum, onakav kako je sproveden, ničim ozbiljno i uvjerljivo nije predviđao očuvanje BiH države, a post *osimsko* dugo vrijeme, pod kontrolom guvernera čija je glavna uloga bila očita: da se "sve strane u sukobu izjednače u divljaštvu i zločinu, što je iz godine u godinu moralo pogodovati zamislima i željama da BiH konačno zadesi ono što i Jugoslaviju. Matične države dvaju bosanskih naroda, u međuvremenu, pod pritiskom svjetske javnosti verbalno su se odricali svojih pretenzija prema Bosni, a stvarno ništa ili premalo činili da se njihovi narodi u Bosni odreknu svojih opasnih iluzija. Istina, zahvaljujući otrijeznjenju hrvatske politike i imajući u vidu nastalu intenzivnu želju naše države da se priključi Europskoj uniji, već niz godina upravo vlast u Hrvatskoj dovoljno iskreno sugerira Hrvatima u BiH, nešto gotovo sasvim suprotno od onoga što je nekad činila, to jest, upućuje ih na njihovu državu BiH i da u okviru nje nađu novu soluciju života koja će se bazirati na potpunoj ravnopravnosti triju naroda. Vjerujem da će i država Srbija, priključujući se Europi, slično djelovati na svoje sunarodnjake pa se u budućnost, možda daljoj, može očekivati potpuno iščeznuće ideje matičnih država i tako bi se, vjerujem, izbjegla destrukcija države Bosne.

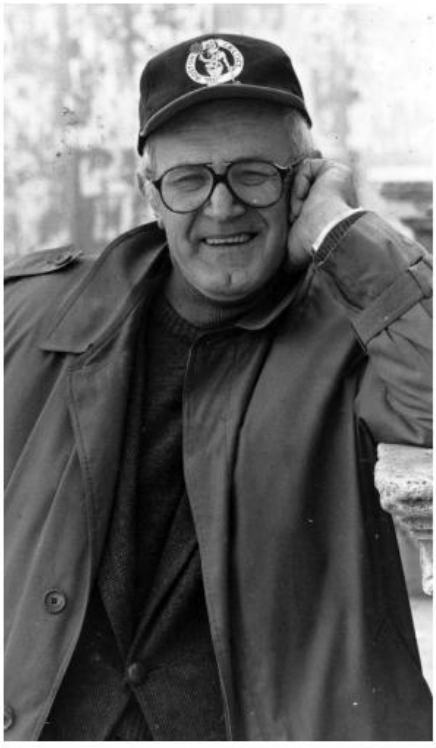

Dakle, u situaciji oko Bosne osjećaju se pozitivni pomaci, ali u samoj Bosni kao da je zauvijek cementirano nesuglasje i konfrontacija. Nikako da se ostvari neka zajednička platforma: jedni još uvijek hoće da Bosna ne bude nikakva država, to jest da se sačuva mogućnost priključenja matičnoj državi, a drugi opet ne idu tako radikalno daleko jer ih matična država u tom ne podržava, dok je trećima cilj stvoriti bosansku državu kakva je bila za vrijeme Tita, što je u suprotnosti sa suvremenim standardima europske demokracije. Svi su se ukopali u svojim poslijeratnim rovovima i budno čuvaju svoje prostore označene *osimskim* crtama razdvajanja. Ukratko, Bosanci i Hercegovci, svih triju naroda, moraju se konačno odreći svojih zabluda i misliti o BiH državi koja je u ovom vremenu jedino moguća, održiva i svima prihvatljiva. Na koncu, i BiH će jednog dana, kao i naša država, pristupiti Europskoj uniji u kojoj se ne tolerira srednjovjekovno shvaćanje države i nacije. Bez obzira na sve rezerve prema EU, ta zajednica misli i o Bosni i Hercegovini apsolutno drukčije, ljudskije, negoli udružene svjetske velesile u Versaillesu prije devet desetljeća.

U komediji "Kurve", pa i na drugim mjestima, na različite se načine dotičete ratnog profiterstva, izdaje, odanosti i diskutabilnih međuljudskih odnosa u bivšim vremenima. Zastupali ste i tezu o neodrživosti jugoslavenstva, ali ste na neobičan način promicali suživot u suvisloj zajednici. Je li takva zajednica Bosna? Napokon, da li i nakon zadnjeg rata smatrate da *vjere* nisu nepomirljive i isključive?

U "Kurvama" sam, prije gotovo četrdeset godina, kako mi je to jednom rekao moj prijatelj Vlado Gotovac, "vidranski" naslućivao raspad Jugoslavije. Moram priznati da ja nisam imao namjeru to

Moj angažman na prvim demokratskim izborima, kada me je, za predizbornog skupa, pred crkvom svetog Vlaha, UDBA pomno slikala s više kamera! Nitko od mojih kolega u Matici hrvatskoj kojima je ponuđeno da kažu nešto na skupu svom dragom narodu, iz raznih razloga nije želio govoriti, a kad je netko rekao da bi ja to najbolje obavio, nisam se dvoumio

naslućivati. To je došlo spontano. Imao sam problema u jugoslavenskoj državi, koji su bili posljedica tumačenja nekih mojih knjiga ili komedija sa stajališta ideološko političke prosudbe. Istina, mislio sam tada o Jugoslaviji slično kao i Vlado, ali svi oko mene i ne samo u *Gradu*, bili su zadovoljni i sretni tom tvorevinom, zbog čega sam često bio u prilici da onda, a naročito u naše doba, začuđujem svojim stavom prijatelje i istomišljenike. Ja sam doista imao osjećaj da su s tom Jugoslavijom gotovo svi oko mene vrlo zadovoljni. Morao sam priznati sebi da sam zbog toga gotovo krajnje osamljen. Moje "Kurve" defakto su inspirirane ružnim ponašanjem nekih uglednih članova Saveza boraca u jednoj od mojih brojnih nevolja s tom populacijom.

U prethodnom odgovoru, mislim da sam jasno rekao pod kojim uvjetima je moguće zajedništvo u državi BiH. Što se tiče vjera i religijskih institucija već je vrijeme, da se objektivno prikaže njihova uloga u ratu za koju je teško reći da je bila mudra i razborita, a najmanje u svetom duhu svog poslanja. Čast iznimkama, doista ih je bilo. Kad je riječ o ovome, onda se kaže: jest bilo je među klerom "u svim sukobljenim stranama" pojedinaca koji su huškali na zločin, ali u Hagu, izgleda, nitko nije razmišljao o tome da se i takvi zločini sankcioniraju. Ono što je neki psihopata u nekom od logora (s jednim, drugim ili trećim predznakom) maltretirao nedužne civile, gotovo je benigno prema onome kako su se mnogi pojedinci, u ime svojih vjera, obraćali svojim vjernicima jezikom mržnje i netrpeljivosti, namjerno potičući zločine. Osobno zamjeram Haškom sudu što se i takvi zločini nisu procesuirali, naravno ne s kolektivnom odgovornošću, nego individualnom, ali i po takozvanoj zapovjednoj liniji. Mislim da zaista ne bi bilo na odmet prozvati i neke visoke vjerske *časnike*. Srećom na svakoj strani, makar gotovo neznatno, bilo je onih koji su se odlučno suprotstavljali politici netrpeljivosti, mržnje i međusobnog uništavanja. U tom smislu nikad ne zaboravljam primjer bosanskih fratara i njihovu dosljednost u odanosti prija svega temeljnim načelima humanizma, a onda i svojoj domovini Bosni te suživotu njenih naroda.

U romanu "Oslobađanje đavola" koristili ste građu iz židovske povijesti Dubrovnika te zadirete također u 17. stoljeće, u vrijeme velikog potresa. Mi smo u zadnjem Beharu objavili ilustracije šaljivih arapskih priča slikarice Melite Kraus te već tim postupkom pokazujemo da nam je stalo do *multi-kulti* odnosa. Recite mi molim Vas imate li vi osjećaj da se to zbiva u našim malim *društvima* i sredinama?

Oni rijetki knjigoljupci koji imaju volje i strpljenja prelistavati sva moja prozna djela, a ima ih prilično, lako zaključuju da u većini njih uplićem sudbine Židova na ovim našim prostorima. Kad ste već spomenuli roman "Oslobađanje đavola" onda ću vam reći da je on nastao u poodmaklom vremenu mog duljeg i neprekidnog druženja u Dubrovniku s (također mladim beogradskim piscem) Melvijem Albaharijem. To naše druženje nije se slučajno dogodilo, budući je moj otac, trgovac, prijateljevao i poslovno surađivao sa sarajevskim Albaharijima, održavajući s njima i obiteljske veze. Iz tih veza, u djetinjstvu, zapamtio sam samo lijepe slike koje su mi ostale u sjećanju i koje često koristih u svojim prozama.

Ne znam što reći o senzibilitetu naših malih društvenih sredina, kada je riječ o njihovu odnosu spram Židova. Mogu, pouzdano tvrditi samo jedno, da sam se kao mladi profesor u *Gradu,* prepoznavajući gotovo ravnodušnost mojih učenika prema sudbini Židova u Drugom svjetskom ratu, uz poticaj i podršku moje majke, trudio svojim učenicima predočiti strahote holokausta. Kao mladi kazališni entuzijast pokrenuo sam postavljanje na repertoar našeg teatra dramu o Ani Frank, koja je, što me oduševilo, našla odjeka u srcima mojih đaka. Taj odnos prema Židovima, nastavio sam u svojoj prozi. Vrlo je znakovita činjenica da su o takvom mom odnosu prema sudbini Židova identično zamjećivali gotovo isključivo kritičari bliski meni po svjetonazoru.

Bili ste svojedobno i novinar i kritičar i polemičar i feljtonist. Kakvo mišljenje imate o Preporodovim publikacijama "Beharu" i "Journalu"?

Ti časopisi kao revije Bosanaca (Bošnjaka) u Hrvatskoj, sigurno su potrebni široj publici u Hrvatskoj, jer preko njih hrvatska javnost, posebno ona kulturna, ima priliku da se suoči s autentičnim profilom onoga što se odavno naziva europskim muslimanstvom i koje najprije krasi njegov duh tolerancije i želje da taj musliman Bošnjak, ili Hrvat gdje god se našao, pokazuje tu svoju izvornu sklonost općeljudskim vrijednostima.

Očito je da se sadašnji "Behar" razlikuje od prijašnjih. Istina i prethodne varijante časopisa imale su razinu kvalitete, ali bilo je u njemu previše dnevne politike "i one od prije" i teško se uočavala njegova posebnost kao revije u određenoj sredini. Nesumnjivo je da sadašnja redakcija, čiji urednik potiče iz zagrebačke sredine, sasvim logično, u orijentaciju časopisa, stilski unosi širinu urbanog shvaćanja kulture i uloge društvenih revija u njoj. Europski duh ne treba tražiti u Beharu, on zrači, baš kao što *behar* miriše.

Na kraju, zanimalo bi nas, upravo zbog "Behara", što je s Vašim slikarstvom?

Slikarstvo je moj hobi. To što se ponekad i ponekom ono dopadne, zbog motiva i forme, što netko uoči da čak znam misliti bojama, sve je to samo privid. Ponavljam, slikarsvo je moj hobi za tako potrebni predah u mom glavnom poslu. Da ljudi imaju dva vijeka življenja, sigurno bi se i ja u jednom od njih posvetio slikarstvu, kao što se sada posvećujem pisanju i tek tada bi se moglo ozbiljno gledati na moje slike. Što naša benevolentna čeljad u mojim slikama nalazi nešto čak i lijepo, to je samo zato što u suvremenoj nezapamćenoj inflaciji slikarskih djela moćno prevladava nametljiva prosječnost neobrazovanih i netalentiranih prodavača turističkih suvenira. ■

Intervju:
Enes Kišević

Razgovarao:
Sead Begović

Bez vas sam kao bez ove ruke koja piše

Enes Kišević rođen je 1. svibnja 1947, u Bosanskoj Krupi. Godine 1971. diplomirao je na Akademiji kazališne i filmske umjetnosti u Zagrebu. Slobodni je dramski umjetnik, živi i radi u Zagrebu. Član je Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog društva dramskih umjetnika. Napisao je više od dvadeset zbirki pjesama za djecu i odrasle od kojih treba izdvojiti: *Mačak u trapericama, Majka Bajama i bura zmijokrila, Mama, ti si moj zrak, I ništa te kao ne boli, Lampa u prozoru, Jutarnja molitva, Sijeda djeca, Svjetlost je tvoja sjena, Samo s tobom ja sam ja, Zelene piramide i Voda je moja mati*. Zastupljen je u pedesetak antologija i pregleda lirike u nas i u svijetu. Njegove pjesme prevedene su na dvadesetak jezika. Nebrojeni su njegovi nastupi na književnim tribinama i predstavljanjima kako svojih tako i pjesama drugih pjesnika. Njegove pjesme nagrađivane su prestižnim nagradama i priznanjima. Godine 2002. dobitnik je nagrade Zvonimir Golob. Kao slobodni umjetnik glumio je u svim zagrebačkim kazalištima, a 25 sezona nastupao je na Dubrovačkim ljetnim igrama.

Sedamdesetih godina prošloga stoljeća u Hrvatskoj si kao pjesnik zadobio kultni status, kao pjesnik izravnih lirskih dojmova. Tvoji nastupi su se pamtili, volio te popularni i dnevni tisak, ali te je akademska kritika i antologičarska ustustavljenost izbjegavala. Kako to tumačiš?

To je zbog toga što smo nekoć bili mladi i lijepi, a sada smo samo lijepi – ha, ha, ha! Svi su ljudi, zapravo, ljepotu dobili od Boga, a na njima je samima hoće li tu ljepotu sačuvati ili će je poružniti. Publika je kod mene prepoznala prirodnost, otvorenost, iskrenost, zanesenost… osjetila je da ja poeziji, ma čija ona bila, dajem cijeloga sebe. Naravno, ako moja duša prima pjesnika kojega govorim, jer ja svojemu pamćenju ne mogu darovati nešto čemu se moje misli i srce protive. Kako mogu u sebe useliti nešto što je meni strano? Premda su u to vrijeme, moje misli i srce najmanje bili kod mene. Zapravo, misli su bile podstanar u vlastitu tijelu – tijelo je bilo car, tijelo je bilo faraon, tijelo je, i danju i noću, bilo napeti luk. U to sam doba još mirisao po mlijeku, u svakom smislu – premda sam imao želju govoriti Dželaluddina Rumija. Teško sam se upuštao u govor. Svaki put sam to činio s nekom nelagodom, s nekim urođenim stidom. A kad bih već bio primoran govoriti, činio sam to kao bosanski stećak koji je puk'o od duge šutnje – koji je naprosto prolupo. Naravno da je to paralo svilene uši kritike. No, ja se nisam dao osvileniti. Više sam vilovao nego svilovao.

Razvijorene kose, krupnih, začuđenih očiju, u boemskom hubertusu, s dugim vunenim šalom, zaista si tih godina izgledao pjesnički, jesenjinovski, pa su uz tebe *razlogovci* u Hrvatskoj vezali pojam "jesenjština", zbog naočita izgleda, komunikativne jednostavnosti i opojnog emotivnog naboja u pjesmama i nastupima. Danas se mlađi (tzv. stvarnosni pjesnici) vraćaju upravo takvom izričaju, ali s mnogo manje tankoćutnosti i s više drskosti. Nisi li ti preteča njihova pjeva, s obzirom i na potrebu da se iziđe iz knjiga i da se ostvari direktni kontakt s publikom?

> **Meni je Bosna najbliži rod, ona je moje zdravlje, moja snaga, moje nadahnuće. Bosna je moj Andrić, Skender, Meša, moj Mak, Stojić, Vešović, Ibrišimović, Mehmedinović, Brka, Ivanković, Selim, Behzad… Tamo sam još kao dijete spoznao da čovjek svakim svojim danom u sebe udahne i nebo i zemlju**

Hubertus mi je poklonio Rade Šerbedžija, čak je o tome i pjesmu napisao. Šalom me je ošalila Marija Braut. U ono sam doba na glavi nosio cijeli plast kovrčave kose, kose kroz čije kovrče nije mogla ni kiša, ni snijeg, ni češalj, ma što češalj, ni misli kroz njih nisu mogle proći. Sada, evo vidiš, kose imam još za dva pranja, a tijelo mi se pred dušom osjeća kao podstanar, ko uljez – jer duša svakog trenutka može reći tijelu: Dosta te je zemlja hranila, hajde ti, Bog ti dao, sad malo zemlju hrani. Sve ovisi o trenutku. Stoga zahvaljujem ovom dobrom trenutku da u njemu nas dvojica razgovaramo i da smo zajedno. Jutros, spazivši kroz tramvajsko staklo dva mlada slijepca kako po kiši šetaju bez kišobrana s bijelim štapovima, upitah kćerku Saru: Vidiš li ih ljubavi? Poslije duge šutnje, ona mi reče: Najvažnije je tata, da su oni zajedno. Tako je i nama dvojici najvažnije da smo u ovom trenutku zajedno.

Ne znam jesam li bio preteča današnjim mladima, no ja sam poeziju znao govoriti između noževa, pa su ljudi potegnute noževe odlagali. Često su me piloti aviona znali pozvati u svoje kabine, pa sam iznad oblaka govorio Šopa i Šimića, ali, putnici su tražili Bernardu i "pa to je krasno…". Govorio sam poeziju u radničkim autobusima, pratio ih stihovima na posao, a potom ispraćao treću smjenu kući. Mnogi su od njih poslije dolazili u kazalište i pitali me gdje mogu nabaviti Rilkea, Milosza, Horacija, Tina, Šopa, Jesenjina, Puškina, Cesarića, Maka, Nietzschea, Poa, Škurlu…

U Hrvatskoj si odškolovan kao glumac, a ostvario si se i kao pjesnik. Kome daješ prednost – glumcu ili pjesniku, *kazališnim daskama* ili pjesništvu?

Prednost dajem pjesništvu. Velika poezija u sebi, i kad je na papiru, nosi toplinu. Tijelo je zapravo teatar, a duša je poezija – bez tijela duša ništa ne bi mogla osjećati. Molier je umro na sceni kao glumac, Eshil je bio glumac, pa Camus, naš Fabijan Šovagović, Čehov… Ta dva poziva su vrlo bliska.

S obzirom na tvoje iskustvo, kakav je naš književni, odnosno pjesnički standard, točnije, što publika voli – ima li uopće primjerenog, modernog čitalačkog iskustva?

Svaki pisac ima publiku kakvu zaslužuje, kakvu je osobno, tijekom svoga pisanja, uspio podići. Danilo Kiš bi rekao: Meni je dobar čitatelj bolji od lošeg pisca. Publika voli lakoću, slobodu koja nikog ne povrjeđuje, voli biti ulovljena ljepotom. Na to bi rekli moji prijatelji iz Dubrovnika, Tomo Šuljak i Remzo Jonić: "Voli ljude kojima pamet ne smeta".

Interpretirao si mnoge domaće i strane pjesnike. Koji su tvoji pjesnički favoriti, oni domaći i oni strani? Koji su ti omiljeli bosanski, koji hrvatski, a koji svjetski pjesnici?

Svaki novi dan ima u sebi nešto i od prvog dana koji je svanuo svijetu, a opet sam po sebi, neponovljiv je i jedinstven. Nešto se slično dešava i s poezijom. Moji su pjesnički vrhovi: Nikola Šop, Mak Dizdar, Rumi, Milosz…

U zadnje dvije *Povijesti hrvatske književnosti* (one Dubravka Jelčića i Slobodana Prosperova Novaka) nisi zastupljen i obrađen. Kako to kad si u

Svaki pisac ima publiku kakvu zaslužuje, kakvu je osobno, tijekom svoga pisanja, uspio podići. Danilo Kiš bi rekao: Meni je dobar čitatelj bolji od lošeg pisca. Publika voli lakoću, slobodu koja nikog ne povrjeđuje, voli biti ulovljena ljepotom

hrvatskoj javnosti popularan i dobrodošao pjesnik?

Profesor Dubravko Jelčić još mi i uzvrati pozdrav, no profesor Slobodan Prosperov Novak ne udostoji se čak ni to, premda nas je upoznao zajednički prijatelj Mario Pezzi koji je pao braneći Dubrovnik i kojemu sam posvetio stihove u knjizi "Sijeda djeca", a također i u knjizi "Voda je moja mati". To što me nisu uvrstili, to je pitanje njihovog književnog ukusa, no, i pozdrav je velik kad dolazi od ljudi.

Gdje si zapravo bolje književno valoriziran – u Bosni (gdje si prvotno uvršten u *Antologiju muslimanske poezije XX. vijeka* i potom u *Antologiju bošnjačke poezije XX. vijeka)* ili u Hrvatskoj?

Najbolje sam, zapravo, književno valoriziran u Srbiji. Tamo su uz Vesnu Parun, Luku Paljetka i još neke hrvatske pjesnike, među najveće ljubavne stihove 20. stoljeća uvrstili i moju pjesmu "Sonata od sna". U Beogradu sam dobio i *Nagradu Politikinog zabavnika* za najbolju dječju knjigu u bivšoj državi (kada je u konkurenciji bio i Branko Čopić), potom sam dobio *Zmajev štap* u Novom Sadu, a prije toga književnu nagradu "Majski rukoveti" u Titogradu. U Hrvatskoj i BiH još uvijek se moram dokazivati, A MORE NE MORA! No, to je dobro za mene. Ruku na srce, ne mogu se požaliti jer sam uvršten u pedesetak antologija, kod nas i u svijetu.

Evo jednog pitanja koje Bošnjaci vole postavljati jedni drugima. Što je tebi Bosna, a što ti Bosni (pritom u pamćenje dozivam tvoju dojmljivu pjesmu "Bosna")?

Meni je Bosna najbliži rod, ona je moje zdravlje, moja snaga, moje nadahnuće. Bosna je moj Andrić, Skender,

Ne znam jesam li bio preteča današnjim mladima, no ja sam poeziju znao govoriti između noževa, pa su ljudi potegnute noževe odlagali. Često su me piloti aviona znali pozvati u svoje kabine, pa sam iznad oblaka govorio Šopa i Šimića, ali, putnici su tražili Bernardu i "pa to je krasno…". Govorio sam poeziju u radničkim autobusima, pratio ih stihovima na posao, a potom ispraćao treću smjenu kući

Meša, moj Mak, Stojić, Vešović, Ibrišimović, Mehmedinović, Brka, Ivanković, Selim, Behzad… Tamo sam još kao dijete spoznao da čovjek svakim svojim danom u sebe udahne i nebo i zemlju. Znajući to radije sam u tišini samo disao nego li miješao taj dah riječi koje ga nisu dostojne. Najzad, zemlja Bosna je dobila ime po rijeci Bosni, znači po vodi, a voda je most koji spaja vidljivo s nevidljivim. Od te nebeske vode i moje prezime dolazi.

Što je tebi Hrvatska, a što ti Hrvatskoj?

Hrvatska je moja mladost, moja zaljubljenost, moja Akademija za kazališnu i filmsku umjetnost – moji profesori: Bratoljub Klaić, Tito Strozzi, Slavko Batušić, Đurđa Škavić, Vladimir Filipović, Vratović, Ranko Marinković, Zlatko Crnković, Krča, Bobi, Tomislav Durbešić, Moj Ćurdo, Supek, Budiščak, Vlasta, Žarko, Tuna, Mile, Zdenka, Mujo, Rade, Tonko Marojević, Nada Babić, fra. Bonaventura Duda, Sever, Sinan, Ervin… Hrvatska je moja kuća, moja obitelj… moji prijatelji… Bez nje bih bio kao bez ove ruke koja piše.

Kakvo mišljenje imaš danas o jugoslavenstvu, a što o bošnjaštvu, s vremenske distance i nakon zadnjeg rata u Hrvatskoj i Bosni?

Kada bi čovjek mogao staviti točku iza onoga što će biti, i iza onoga što je bilo, tek tada bi uvidio da je u historiji najvrednije ono što se nije dogodilo. Možda do naše velike tragedije, u zadnjem ratu, ne bi ni došlo da je poslije Drugog svjetskog rata ustanovljena bošnjačka nacija i bosanski jezik te da se nisu dogodili toliki zločini u svijetu i na prostorima bivše države. Mnogo ljudi više nema, mnogo ih živi nesretnih, a ipak, uskoro ćemo svi opet biti *sretni* kad uđemo u Europsku Uniju.

Koliko ti znači povezanost uz bošnjačke nacionalne i kulturne udruge? Predsjednik si udruge *Sevdah*. Osim folklora, kakve kulturne planove imate za budućnost? Što misliš, na koji način Bošnjaci u Hrvatskoj mogu sačuvati svoj kulturni identitet? Vidiš li neke kulturne prvake s kojima bi trebali krenuti u osvajanje čvršćeg identitetnog prostora?

Publika je kod mene prepoznala prirodnost, otvorenost, iskrenost, zanesenost… osjetila je da ja poeziji, ma čija ona bila, dajem cijeloga sebe. Naravno, ako moja duša prima pjesnika kojega govorim, jer ja svojemu pamćenju ne mogu darovati nešto čemu se moje misli i srce protive. Kako mogu u sebe useliti nešto što je meni strano?

Na nedavnoj godišnjoj priredbi udruge podnio sam svoju ostavku, želeći da udrugu preuzmu mladi ljudi koji poznaju jezike, koji su obrazovani, koji jednako dobro poznaju i hrvatski i bosanskohercegovački kulturni identitet i koji će svojim radom obogaćivati te dvije kulture, a ne razdvajati ih. U tome imam veliko povjerenje u ljude kao što su Filip Mursel, Ervin Jahić, od starijih to si Ti i Sinan Gudžević. Ima toliko pametnih ljudi među Bošnjacima, samo ih treba sastaviti da u radnom ozračju budu zajedno.

Odškolovan si glumac, jesi li razmišljao da nešto "postaviš" na scenu i misliš li pisati za kazalište?

Kazalište je moj veliki izazov i ono zaslužuje moju posebnu pažnju. Volio bih mu se kao pisac odužiti na najbolji mogući način.

Enes čita, kako živi, koje nove knjige sprema?

Iz tiska su mi netom izišle dvije nove knjige pod naslovom *Voda je moja mati*, u zagrebačkom Profilu i *Zelene piramide* (haiku poezija na hrvatskom i engleskom) u zagrebačkoj izdavačkoj kući Prometej. U knjizi se nalaze čuvene piramide akademskog slikara Nenada Opačića. Zatim, igram u teatru Velika Gorica u ulogama Svidrigajlova i Stribora, a pišem svoj životopis koji bi trebao izaći u Norveškoj. Trenutno čitam nekoliko knjiga: "Magnissimum crimen" od Salamona Jazbeca, "Srebrenica, paradigma genocida" od prof. dr. Stjepana Lapende, "Antimemoare" A. Marlauxa, postavljam "Novelu od stanca" s učenicima četvrtog razreda O. Š. A. G. Matoš, iščitavam iznova Severa, Dautbegovićku, Mraovića, Mahmuda Derviša, Jehudu Amihaja, pišem sonet Branku Fučiću… Inače, živim za tricu (3), a moja bi majka Hadžera rekla – živim umirno! ■

Intervju:
Džemaludin Latić

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Misterij poezije: dar od Boga i šejtana

Književnik Džemaludin Latić rođen je u Pridvorcima kod Gornjeg Vakufa 1957. godine. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu, zatim Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i Filozofski fakultet (Odsjek jugoslavenskih književnosti i srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika kao i prvi stepen na Odsjeku za filozofiju i svjetsku književnost). Magistrirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (Odsjek svjetske književnosti), a doktorirao na Fakultetu islamskih nauka 1999. na temu "Stil kur'anskoga izraza". Na istom fakultetu zaposlen je kao docent na katedri tefsira. Predavao je tefsir na Islamskoj pedagoškoj akademiji u Novom Pazaru, te teoriju književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Pazaru. Zbog islamskih aktivnosti i političkih ideja komunistički režim ga je uhapsio 1983. g. i u poznatom sarajevskom procesu protiv muslimanskih intelektualaca osudio na 6,5 godina zatvora. Oslobođen je na intervenciju Međunarodnog PEN-centra 1986. g. Po izlasku iz zatvora bio je zamjenik glavnog urednika "Preporoda", islamskih informativnih novina, a pokrenuo je i sedmične listove "Muslimanski glas" i "Ljiljan", čiji je glavni urednik bio od 1990. do 1994. g. Bio je dugogodišnji politički suradnik predsjednika Stranke demokratske akcije i Predsjedništva Bosne i Hercegovine, rahm. Alije Izetbegovića, s kojim je pokrenuo Bošnjačku radio-televiziju. Član je Društva pisaca Bosne i Hercegovine i Svjetskog društva muslimanskih pisaca sa sjedištem u Rijadu. Dobitnik je više književnih nagrada.

Objavio je zbirke poezije: "Mejtaš i vodica", V. Masleša, Sarajevo, 1980., "Amberom ti cvali puti" (poema), El-Kalem, Sarajevo, 1980. (dva izdanja), "Dome Davudov", Svjelost, Sarajevo, 1990. (tri izdanja; treće pod naslovom "Moj Ummete"), "Srebrena česma", V. Masleša, Sarajevo, 1991. (četiri izdanja), "Škripa vratnica", Bosančica-print – Signum, Sarajevo-Zagreb, 2000., "Srebrenički inferno", Bosančica-print, Sarajevo, 2001. (dva izdanja), "Ja sam tavus ašikane" – Divan ilahija i kasida, Bosančica-print, Sarajevo, 2003., "Kćeri svoga porobljenog naroda" – zbirka poezije (Bosanska riječ, Tuzla, dva izdanja, 2006. i 2007.). Nadalje, objavio je knjige: "Šejtanija" (dramatizirana bajka), Bosančica-print, Sarajevo, 2003.,"Mjesečina endeluske noći" – tragedija koja tematizira genocide na muslimanima Španije u 15. st. (Sarajevo, Bioturs, 2007.), "Stil kur'anskoga izraza" (doktorska disertacija), El-Kalem, Sarajevo, 2001., "Islam i svjetske religije", I i II, El-Kalem, Sarajevo, 2000., Hrestomatiju "Metodologija tefsira", Hrestomatiju "Klasične škole tefsira", Hrestomatiju "Hatabet" (zajedno sa mr. hfz. Kenanon Musićem). Pred štampanjem je knjiga "Sedam harfova" Kur'ana – Ogledi o jeziku Allahove Knjige" u izdanju FIN-a. Autor je mnogih prijevoda s arapskog i engleskog jezika. Zastupljen u svim antologijama i pregledima bosanskohercegovačke i bošnjačke poezije i u antologiji bošnjačke priče za djecu. Pojedini ciklusi pjesama prevedeni su mu na arapski, turski, engleski, francuski i talijanski jezik, zbirka pjesama "Moj Ummete" prevedena je na albanski jezik, a "Srebrenički inferno" – poema od devetnaest pjevanja na turski jezik.

Godine 1983. osuđeni ste na 6 i pol godina zatvora. Vjerojatno Vam je priča o Vašem utamničenju naporna, s obzirom da je toliko medijski isticana. Međutim, nas zanima što je s generacijom muslimana koja je provela svoje najbolje godine po komunističkim zatvorima? Tko se prodao za karijeru i ima li još uvijek onih čestitih i vjernih izvornoj ideji mladomuslimanskoga kruga? Opstoji li ta ideja i dalje u novom društvenom i političkom uređenju i treba li nama neka posve nova deklaracija? Nekada zajedno u ćeliji, a danas se neki od vas u potpunosti razilazite? Kako je to moguće?

Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim. Jedan dio nas, osuđenih 1983., već je na Ahiretu: Salih Behmen, Alija Izetbegović, Derviš Đurđević, Omer Behmen, a Rušid Prguda je podlegao komunističkoj torturi još u istrazi, 1983. Neka je rahmet njihovim dušama. Mi koji smo preostali i danas smo zajedno, osim jednog, ili dvoje od nas. Zapravo, ne znam šta i kako danas razmišlja Melika Salihbey Bosnavi. Sa njom sam prekinuo kontakte nakon moga izlaska iz zatvora i to samo stoga što sam ostao uz Aliju ljudski i, dobrim dijelom, politički, sve do kraja njegovog života. Sa Mustafom Spahićem sam bio u odličnim odnosima sve dok i on nije kumovao propasti Ljiljana i mojih projekata... Meliku i danas poštujem, imam razumijevanja za njezinu žrtvu, čitam njezinu literaturu, korektan sam prema njoj kao piscu, ali – ne želim biti blizu nje, i to ne samo ja, nego, koliko znam, niko od nas. Mustafa Spahić danas piše za Oslobođenje, koje se nikad nije izvinilo za zločin nad nama i drugim žrtvama komunizma i koje i danas, ustvari, stoji na istim pozicijama kao '83, tj. najradije bi nas, svjedoke komunističkih užasa, hapsili i ostrašćeno strijeljali kao i našu braću 1949. Ne vjerujem da itko normalan može shvatiti toga Mujkija koji u svojim filipikama "za kilu mesa zakolje vola"; ja ga uistinu sažalijevam, on je jedna velika komunistička pobjeda nad našim islamskim kakvim-takvim pokretom. Kakvi su odnosi drugih sa Mujkijem i Melikom, ja o tome ne znam i ne raspitujem se. Mi preostali smo u jako bliskim odnosima, i pored ponekog političkog neslaganja… Nažalost, mi smo doslovno rastjerani 2001. g., nakon 11. septembra, ni krivi ni dužni! Završili smo na crnim listama ambasada nekih zapadnih zemalja i, ponovo, u sudnicama, gdje su od nas pokušali napraviti kriminalce na isti način kao što su nekada od nas pravili nacionaliste, klerofašiste, fundamentaliste… Na svu sreću, Hasana je američki sudija dva puta oslobodio, mene je oslobodila sudijinica Nađa Seferović nakon godinu i po dana komunističkog pritiska i slamanja zbog navodne uvrede njihova "oca nacije", Hamdije Pozderca (tražili su 30.000 KM na ime odštete!), a Edhemu ponovo sude za neki stan koga je njegova Vlada oduzela od komunističkog funkcionera i predala Nedžadu Brankoviću; Husejna Živalja su prebacili iz Austrije i tri dana isljeđivali u MIP-u za navodne malverzaicje dok je bio ambasador u Beču, nakon čega je on, pokrivši sve i dinar ovjerenom dokumentacijom, napustio Bosnu… Nama treba jedno kritičko "čitanje" našeg mla-

> **Bio sam u stranačkoj politici, nikad u izvršnoj vlasti, iz jednostavnog razloga: što sam robijao sa Alijom Izetbegovićem, islamskim piscem, što su nas povijesni događaji hitnuli u politički vrtlog, što smo svoju političku aktivnost shvatali kao svoj vjerski poziv, kao svoju vjersku obavezu. I danas tako mislim, jer biti izvan političkih zbivanja koja se tiču našeg ummeta – to znači izdati islam**

domuslimanskog pokreta. Zašto se Alija Izetbegović, dok je bio predsjednik SDA i predsjednik Predsjedništva, razišao sa tadašnjim "Mladim Muslimanima", a oni sa njim? Završavam svoje memoare i o tom pitanju ću – ljubeći istinu više nego Sokrata – također progovoriti koju riječ. Nažalost, taj pokret – ukoliko je to ikad bio istinski politički pokret – danas tužno nestaje – zahvaljujući osionom i plitkoumnom ponašanju upravo dvojice-trojice svojih starih članova. Ne bih želio da me krivo shvatite, nas nekolicina nikada nismo ni bili članovi toga pokreta; mene su bili učlanili tek negdje 1999., dok je predsjednik bio Imo Serdarević, da bih se uskoro sukobio sa njihovim novim predsjednikom (a ko se to nije sa njim sukobio, tj. koga to on nije napao i izvrijeđao nabigajrihak?) i napustio sam to otužno društvo. Našu današnju Deklaraciju napisat će vam svako ko ima zrno soli u glavi: spasiti podjelu države (na čemu danas radi Alijin politički nasljednik!), od Međunarodne zajednice zahtijevati njezine standarde za Bosnu, učlaniti Bosnu u Nato-savez i učiniti da ona jednog dana postane članica EU i Organizacije islamske konferencije – kako bi, bar za narednih pola stoljeća, prestalo klanje, ubijanje i raseljavanje našeg naroda.

Teško mi je zamisliti, u ovoj konstelaciji političkih odnosa, pjesnika, esejista, prevoditelja i profesora Džemaludina Latića u bilo kakvoj političkoj ulozi. Mislim da Vam kao pjesniku više ne bih vjerovao. Ne bih vjerovao da ste iskreni. Vjerujete li Vi da još uvijek postoje čestiti političari i zašto se Vas neprestano postavlja u izvanknjiževni kontekst?

Daj Bože da se o mene svi vi, misleći Bošnjaci, ne ogriješite. Zašto? Zato što sam ja ostavljen na pustopolju, izranjavan, popljuvan i pogažen sa svih strana bez ikakvog svoga javnog nedostojnog čina, hvala dragom Allahu, Koji me je dosad spašavao toga Svojom beskrajnom milošću… Uza svoga profesora, akademika Muhammed-bega Filipovića, koga sam nazvao "učiteljem bosanskog dostojanstva," ja sam danas bošnjačka tragična figura, Harun naše moderne bošnjačke događajnosti, "nepotkupljivi svjedok povijesti", sarajevski Don Kihot koji svake hefte objavljuje svoja mišljenja, sukobljava se sa najgorom, komunističkom i neokomunističkom ideologijom, licemjerima, lopovima, špijunima, intelektualnim prostitutkama, izdajnicima vjere i bošnjaštva… Godinama sam bio i ostao meta miloševićevaca, karadžićevaca, tuđmanovaca, bobanovaca, abdićevaca, bušovaca, rigidnih sekularista…, godinama sam javno ustajao uz obespravljene muslimane i žrtve svakog zločina i nasilja, naravno i uz žrtve zločina – istina rijetkih – koje su muslimani počinili nad drugima…, godinama držim glavu u torbi, kao Petefijev kurjak… Danas, i kad bih htio, ne mogu se zaustaviti. Zato me drugi, tj. dušmani naše vjere i našeg naroda i naše zemlje Bosne, i gore spomenuti lovci "stavljaju u izvanknjiževne kontekste" – kako bi ugušili moju riječ. Za pisce – a dobrim dijelom su to hulje – ja sam hodžica – kako bi na

trenutak umirili svoju savjest prodanih skribomana i zatomili svoj neizlječivi kompleks manje vrijednosti; za političke moćnike i munafike u muslimanskoj zajednici – ja sam "pjesnik"- kako bi sakrili svoju nemoć pred mojim idejama i izbjegli mojoj kritičkoj oštrici za svoje nedostojne postupke; za sarajevske i ine medije i akademsku zajednicu – ja sam bošnjački nacionalist, rasist, klerofašist – kako bi sakrili svoj opijum titoizmom i učešćem u linču muslimanske slobodne misli, svoje doušništvo i služenje ovom ili onom -izmu…O čemu se tu radi? O najobičnijim lažima – jer su sve naše umno, muslimansko i bošnjačko, sve što je radilo na boljitku našeg naroda, sve što je imalo talenta i što je mislilo svojom glavom, sve što je svjedočilo o zlehudoj sudbini Bošnjaka kojima jesu pripremili plan postepenog uništenja i nestanka sa lica Planete, uništavajući najprije njihovo duhovno stablo, držeći ih u političkoj nesvijesti i konfuziji, poslije kojih slijede zasjecanja u njihovo biološko stablo – sve su te naše umnike i Hadži Loje etiketirali isto kao i mene, i to je jedna od mojih malobrojnih satisfakcija… Bio sam u stranačkoj politici, nikad u izvršnoj vlasti, iz jednostavnog razloga: što sam robijao sa Alijom Izetbegovićem, islamskim piscem, što su nas povijesni događaji hitnuli u politički vrtlog, što smo svoju političku aktivnost shvatali kao svoj vjerski poziv, kao svoju vjersku obavezu. I danas tako mislim, jer biti izvan političkih zbivanja koja se tiču našeg ummeta – to znači izdati islam. U čemu bi se ogledala važnost jedne književničke karijere pred islamskim zahtjevima? Ni u čemu – jer smisao našeg života nije da dobijemo lovorike za neku visoku književnu ili bilo koju drugu umjetnost, već da služimo svome Gospodaru svime, pa i svojim talentom… A na drugoj strani, moja politička aktivnost nema nikakve veze sa time hoću li ja svoju novu pjesmu napisati u slobodnom ili vezanom stihu, hoću li svoj roman strukturirati na ovaj ili onaj način… Za nas, muslimane – pisao je Muhammed Iqbal, najveća umjetnička i filozofska figura 20. st., pjesnik, mislilac, vjerski reformator i političar – postoje samo dvije vrste političke aktivnosti: musaovska i faraonska. Danas, hvala Allahu, dž.š., postoje naša braća diljem Svijeta koja slijede musaovsku politiku i koja popravljaju žalosno stanje muslimanskih naroda.

Mi pripadamo narodu kojima su uvijek drugi ukazivali na njihove umjetničke vrijednosti: Fortis je zabilježio *Hasanaginicu*, koju je proslavio Goethe; Milman Parry i Albert Lord su na Harvardu promovirali Avdu Međedovića i naš ep; Meša je morao da bježi dušmanima u Beograd noseći pod pazuhom *Derviša*; Berbera su otkrili u Sloveniji; Musa Ćazim Ćatić je dva dana mrtav ležao za grmom, otkrila su ga neka čobančad, bošnjački prvaci su vijećali o tome da li da ga sahrane u muslimanskom greblju ili ne, a danas se Bošnjaci busaju u prsa jer, eto, oni imaju rodonačelnika svoje moderne poezije koji je utjecao čak i na Matoša, a šutjeli su kad su komunisti na bisti toga genijalca sjekirom odsijecali fes

Neki bosanskohercegovački književni arbitri novoga doba smatraju da se Vi namećete kao najveći bošnjački nacionalni pjesnik. Smiješno su te kontroverzne priče o Vama i to se čini kao da je riječ o nekom pjesničkom teroristu. Džemo Latić će za neke simbolizirati nazadno prošlo vrijeme, nemoderno, dogmatično... međutim, dok oni prodaju duše za slavu ili, možda, ne bi li iskamčili kritički ogled o svojoj knjizi, pjesme i prepjeve Džeme Latića znaju, pjevaju, uče, s nostalgijom i adoracijom izgovara gotovo svaka bosanska mahala, svaki grad. Nije li Vam dosta toga da se stalno morate nekome opravdavati i napokon što je to Džemo Latić pjesnički, a po nekima i vjerski, "podvalio" Bošnjacima?

Nikome ništa ne podvaljujem, s navodnicima ili bez njih. U umjetnosti, kao što znate, nema "progresa", posebno ne u postmoderni za koju je svaki oblik u inventaru njezina postojanja relevantan ukoliko je umjetnički skladan, snažan. Ja sam revitalizirao neke pjesničke oblike iz naše nacionalne književne tradicije, a drugima, savremenima, igram se kao i svaki *poeta doctus*. U bošnjačkim kafanskim pričama mene nazivaju nacionalnim pjesnikom, obično bez potcjenjivačkih namjera, ali to nisu moje kvalifikacije, ja i na njih, i na poneki "hrabri" prikaz svoje poezije odmahujem rukom, nasmijem se neukosti mnogih bošnjačkih "veličina" i produžim dalje. Ja sam duboko svjestan toga – i o to sam se opržio Bog zna koliko puta – da sam "pjesnik s biografijom," i da se mnogi pozvani boje da pišu o mojoj poeziji. Šta ako ih sutra proglase islamskim fundamentalistima, šta će biti s njihovom karijerom? U sebi imam savršeni "barometar" koji mi nepogrješivo govori koliko vrijedi moja poezija, i samo taj "barometar", ustvari, slušam, izuzmu li se glasovi nekolicine pjesnika i učenih književnih kritičara koje cijenim, koji o književnoj umjetnosti razmišljaju poput mene. Pišem za vječnost, kao i svaki istinski pjesnik, i ne zanimaju me ocjene puzavica i neznalica. Kao musliman, hrvem se sa porivom samopokazivanja, idem na sedždu i veličam Allaha, dželle šanuhu, i, kako prolaze godine, sve više se gnušam slave.

Ne čini li Vam se da je interkulturalno i multikonfesionalno u Bosni samo deklarativno i da iza toga malo tko stoji. Nedavno se Vaše ime spominjalo u žučnim polemikama koje su imale svoje odjeke i u Hrvatskoj. Izgleda da se uzajamno nedovoljno toleriramo. Možemo li naći krivca u jednom narodu, u pojedincima, ili su svi podjednako krivi? Što je na kraju suštinski problem međuetničkih problema u Bosni i Hercegovini? Kakvu ulogu, napokon, ima književnost u tim previranjima?

Ne možemo reći da je islam jedini, ali on jeste najbitniji konstituent multietničkog i multireligijskog tkiva Bosne. I umjesto da se islam, to autentično Božije učenje koje priznaje sve ranije, predmuhammedanske Božije glasonoše i sva ranija sveta Pisma, pozdravlja na svakom koraku, on se, ustvari, uporno napada i okrivljuje. Zašto? Zato što se već stoljeće i po Bosna dijeli, rastače, nekad javno, a nekad tajno, uvijek na opasan način, uvijek s teškim krvoprolićima i zločinima na sljedbenicima ove vjere. U svemu tome književnost ima doslovno krucijalnu ulogu: posljednja agresija na Bosnu zapravo je započela na Katedri za južnoslavenske književnosti Filozofskog fakulteta u

Sarajevu i u Društvu pisaca Bosne i Hercegovine. Na katedri su četnički profesori slavili Andrića, Crnjanskog, R.P. Noga, Ćosića..., a "potirali" nacionalnu samobitnost jednog naroda, zločine na njemu u toku Drugog svjetskog rata i, naravno, njegovu književnost. Suprotstavljao im se Muhsin Rizvić, moj profesor, sa krugom svojih saradnika. U Društvu pisaca R.P. Nogo, Marko Vešović, Radovan Karadžić i drugi srpski pjesnici napadali su Mehmedaliju Dizdara, urednika Života koji je objavio esej Muhammeda Filipovića "Bosanski duh u književnosti – šta je to?" i autora jedne od naših kultnih knjiga *Stari bosanski tekstovi*, u kojoj je dokazivao postojanje bosanskoga jezika pa time i bosanske (kasnije nazvane bošnjačke) nacije i države. Godine 1992., kao što znate, srpski (crnogorski) pjesnik stao je na čelo agresorske i genocidne vojske koja je napravila genocidnu tvorevinu, RS.

Ima li za Vas poezija prosvjetljujuću ulogu, neku izvanrednu moć, neki skroviti utjecaj? Možemo li reći za Vašu poeziju da je ujedno molitva (ne mislim pritom na žanrovsko određenje)?

Porijeklo svake istinske poezije je misterij; ona je dar od Boga ili od šejtana, svakako od jedne od tih nadnaravnih sila, i ona ima izvanrednu moć. U tradiciji je muslimanima da poezija bude *edeb,* odgojitelj ljudi. Znam koliko se to kosi sa teorijama o poeziji na Zapadu, gdje se raskida svaka veza između umjetnosti i odgoja; umjetnički oblik je cilj samome sebi, i on ne služi nikakvoj drugoj, izvannumjetničkoj svrsi. Tolstoj se tome pogledu na umjetnost, npr., žestoko suprotstavljao. Bilo kako mu drago, snažna umjetnost je implicitno "prosvjetljujuća"; ona svojim recipijentima priskrbi spoznaje do kojih ne bi nikad došli nekim drugim putem. Sva moja zrela književna umjetnost je jedna molitva, jedno veličanje Boga u najširem smislu te riječi. Poezija za mene ima neki skroviti smisao, kao što kažete, ponekad – pogotovo kad sam bio u zatvoru – i psihoterapijski smisao.

Znamo da pjesnici ponekad špekuliraju sa smislom, bitkom, pa i bićem, a na kraju i Bogom, želeći po svaku cijenu izreći neki totalni smisao. Upravo zato oni nemaju Bog zna kakav status u islamu. Jeste li se iscrpili pišući, upravo zbog gorčinom ispunjenih prijepora *sa strane*, i je li Vaše nadahnuće ikada bilo u sukobu s vjerskim kodeksom?

U jednoj pjesmi – jeste, bio sam u sukobu sa svojim "vjerskim kodeksom." Danas bih najradije tu pjesmu izbacio iz svoje prve zbirke, ali – to se događa svakom umjetniku; doće vrijeme kad bismo dosta toga što je proisteklo iz našeg duha uništili. Nije islam jedini osudio pjesnike; učinila je to i Biblija, iz svojih, nešto drukčijih razloga, i, kao što znate, Platon. Ali islam je, u isto vrijeme, izuzeo jednu vrstu pjesnika i pjesništva, bolje reći- *ši'r-a*: svakog proizvoda ljudskog duha koji utječe na ljudsku svijest i savjest. Radi se o onom *ši'ru* koji ne rastače Božanske vrijednosti, koje te vrijednosti uzdiže. U tom slučaju, *Rat i mir* Lava Nikolajeviča Tolstoja, ili Rilkeov *Jesenski dan,* jesu islamski *ši'r.* Ne samo što se nisam iscrpio; pa ja tek počinjem da pišem, sve kipti iz mojih prstiju.

Što za Vas kao književnika vjernika znači sloboda pisanja i dokle ona doseže? Treba li, primjerice, one koji su zainteresirani za žestoku seksualnost – sasjeći već u korijenu?

Islam neke harame zaista sasijeca u korijenu, i to odmah, preventivno, a neke "isušuje" evolutivno, korak po korak – u vlastitoj zajednici koju gradi. U umjetnosti ne bih ništa "sasijecao" već bih nudio snažniji, bolji artefakt. Islam nije sasjekao arabljanski politeizam, njegovu umjetnost i njegov društveno-politički sistem, nego je svoje monoteiste pozvao da se "okrenu" od njega (*wa a'arid 'ani'l-mušrikin*). Disciplina koju je uspostavila naša vjera upravo ostavlja – a ne sužava – ogromno polje za igru duha; naša nacionalna ljubavna pjesma, sevdalinka, u svome najboljem izdanju, nastala u ambijentu oblikovanom islamskom disciplinom, pjeva o ljubavi bez ijedne lascivne scene. Pogledajmo "Sejdefu," "Mošćanicu"... Mešin "Derviš" nema nijedne psovke u sebi, a danas u sarajevskoj modernoj književnoj, filmskoj i teatarskoj produkciji, izuzme li se nekoliko izuzetaka, ne postoji nijedno djelo bez psovke i "žestoke seksualnosti." Koliko traju ta djela? Jednu-dvije hefte, koliko ih na životu održavaju vještačke baterije iskompleksiranih i jadnih medijskih žarulja! Nekim takvim djelima naštimaju evropske nagrade – zato što su iščašena iz muslimanske tradicije, "moderna" djela. Pa ipak, to su samo umjetničke krhotine, jeftini estetski šokovi nad kojima se svjestan i istinski umjetnik izrastao iz humusa Bosne može samo nasmijati.

Zapad je od Isa pejgambera (Isusa) napravio zvijezdu u mjuziklu, poznate su mnoge neukusne scene, zapravo inačice njegova razapinjanja u svrhu pomodne tzv. prazne transcendencije, ili reklamne dosjetke. Što mislite o trendovima koji to isto žele učiniti s poslanikom Muhammedom i islamom?

Ta hemisfera koju nazivamo Zapadom, zapravo, živi samo "pod formalnim znakom kršćanstva"; za većinu Zapadnjaka Isus nije model identifikacije, već je to Sizif. Otuda se mi muslimani moramo još više približiti našoj uvriježenoj kršćanskoj braći i vrlo jasno reći: Ne dopuštamo da to sekularni fundamentalisti čine ne samo Muhammedu, nego ni Isi, odn. Isusu, i njegovoj čednoj majci Merjemi /Mariji, koju je Kur'an, zbog više razloga, kao što znate, nazvao "najodabranijom od svih žena"! Sve troje njih su za nas, muslimane, svete ličnosti; vaša sloboda izražavanja mora imati svoje granice kao što granice ima i svaka druga sloboda! Neobično sam sretan što, uvijek kada uvrijede poslanika Muhammeda – sallallahu 'alejhi we sellem (Bog ga blagoslovio i mir mu podario) – jučer u aferi Rushdie, ovih godina kad su se javile danske karikature, ili kad ovih dana u Australiji pokušavaju da naprave ironični crtani film s njegovim likom

Za pisce – a dobrim dijelom su to hulje – ja sam hodžica – kako bi na trenutak umirili svoju savjest prodanih skribomana i zatomili svoj neizlječivi kompleks manje vrijednosti; za političke moćnike i munafike u muslimanskoj zajednici – ja sam "pjesnik"- kako bi sakrili svoju nemoć pred mojim idejama i izbjegli mojoj kritičkoj oštrici za svoje nedostojne postupke; za sarajevske i ine medije i akademsku zajednicu – ja sam bošnjački nacionalist, rasist, klerofašist – kako bi sakrili svoj opijum titoizmom i učešćem u linču muslimanske slobodne misli, svoje doušništvo i služenje ovom ili onom -izmu...

– kršćanski i jevrejski vjerski autoriteti i najzreliji sekularni humanisti staju na stranu uvrijeđenih muslimana – kao što su muslimani diljem Svijeta osudili "Da Vincijev kod" ili "Isusovo iskušenje" stavši i na svoju i na kršćansku stranu. (Da li znate da su Danci otvorili portal s naslovom "Oprosti nam, Muhammede"?) Iako svaki put osjetim tugu kada vrijeđaju poslanika Muhammeda, u meni se javi i ona druga, vedra misao: Da svakim danom nisu sve atraktivniji za nove generacije Zapadnjaka, zar bi vrijeđali islam i poslanika Muhammeda? Zar jučer, uz Dantea i užasnog Voltaira i njegovog "Mahometa" (što na starofrancuskom valjda znači: divlji čovjek) taj isti Zapad nije dao i velikog Goethea, Lessinga, Rilkea i Tolstoja koji su se divili našem Poslaniku?

Što pjesnik treba da uradi kada se javi problem s egom, u smislu uzrečice – pjesmu svoju i u njoj sliku svoju ljubim? U narodu će se reći: on je pjesnik i živi u pjesničkim visinama. Da li Vas je ikada omamila pjesnička taština, o kojoj su Vaši zlonamjernici *šuškali*?

Zar? To mi je čudno. Ali Ibrahimov nož neće da zakolje Ismaila, rekli bi mudri derviši. To meni ne pristoji, taj nož mene ne kolje. Ja sam tašt samo kad me uvrijede, kad neprijatelji Allahove vjere žele da me ponize, ali sa vjernicima – to je nemoguće, to me ne omamljuje. Možda?! Možda to neki ljudi tako "čitaju". Drugo, muslimani su "podučeni" da budu skromni, u zapećku, za pragom. Ja nisam skroman čovjek, da se razumijemo, i ne trpim one, mahom muslimane, koji se stalno drugima za nešto izvinjavaju, koji aplaudiraju tuđim pjesnicima, a svojima traže mahane. Nemojte se čuditi: mi pripadamo narodu kojima su uvijek drugi ukazivali na njihove umjetničke vrijednosti: Fortis je zabilježio *Hasanaginicu,* koju je proslavio Goethe; Milman Parry i Albert Lord su na Harvardu promovirali Avdu Međedovića i naš ep; Meša je morao da bježi dušmanima u Beograd noseći pod pazuhom *Derviša;* Berbera su otkrili u Sloveniji; Musa Ćazim Ćatić je dva dana mrtav ležao za grmom, otkrila su ga neka čobančad, bošnjački prvaci su vijećali o tome da li da ga sahrane u muslimanskom greblju ili ne, a danas se Bošnjaci busaju u prsa jer, eto, oni imaju rodonačelnika svoje moderne poezije koji je utjecao čak i na Matoša, a šutjeli su kad su komunisti na bisti toga genijalca sjekirom odsijecali fes. To što umjetnik nekad istakne svoju umjetninu – to ne mora biti taština, to ne mora biti želja za samopokazivanjem; to treba razumjeti kao plemeniti ljudski poriv za afirmacijom, što u Božijem pogledu nije zabranjeno kao takvo. Uostalom, prva odlika umjetnika je da drugima želi predati svoj dar, i to nesebično, bezinteresno. No, zato je Poslanik, s.a.v.s., kaže da kada god bi govorio o sebi, reci:"Nije da se falim, ali…"; zato je mimar Hajrettin, kada je završio svoj most u Mostaru, zadivljen darom koga mu je Allah, dž.š. dao, od straha i sreće klanjao dva rekjata i otišao i ne okrenuvši se za tom "kamenom dugom".

Znamo da Vas je politički i vjerski idealizam koštao zatvora. Jeste li ostali idealist kada govorimo o pisanju? Postoji li za Vas utvrđeni i pravilno raspoređeni omjer srca i razuma kojega unosite u pjesništvo?

Ne postoji! Pjesništvo je tajna, Božiji dar, kapanje neke čudesne duhovne energije, ili neke nad-inteligencije, u kojoj je nemoguće odijeliti srce i razum. Pjesma kao da nastaje u snu, i tek kad je dovršim u svome duhu, kao da se probudim nad njom, rođenom.

Tko su bili Vaši književni uzori, a tko su današnji Vaši favoriti među recentnim književnicima u Bosni i Hercegovini i svijetu?

Moji književni uzori su ipak brojni, i ja bih teško tu napravio neku hijerarhiju. Rumi, Yunus Emre, Gabrijela Mistral, Rilke, Cesarić, Tadijanović, Vesna Parun, Salih Alić…, Tolstoj, Mann, Šolohov, Krleža, Šekspir, Dostojevski, Zilahi, Džengiz Ajtmatov, Solženjicin, Šalamov, Mandeljštam, a Mešina *Derviša* čitam kao sveto štivo, da mi Bog oprosti. Mešu, Šekspira, Gabrijelu Mistral, Rumija i Dobricu Cesarića čitam svake godine, i nikad ih neću završiti. Od savremene bh. produkcije mene zanimaju samo poneka pjesma Abdullaha Sidrana, lirika Mire Petrovića i proza Mirka Kovača. Upravo čitam Hertu Muller ("*Da mi je danas bilo ne susresti sebe* "), oduševljen njezinom konstatacijom da je ona pisac kojoj je tema dosuđena: "Pripadam književnicima koji ne mogu birati svoje teme. Oni koji su preživjeli takva iskustva kao što su rat, koncentracijski logori, gulazi i totalitarizam imaju samo jednu temu – i o njoj će pisati različite knjige do kraja života. Oni ne mogu

pisati ništa drugo." Velika Herta – žrtva komunističkog sistema i jecaj žrtvovanog naroda koga je komunizam bio namislio zatrti, jedna opsesivna književna tema – sve isto kao kod mene.

Koliko ste crpili iz sufijske poezije?

Mnogo, i to svjesno, a mnogo više nesvjesno. Moj rahmetli babo je, odmah nakon Drugog svjetskog rata, učio medresu kod derviša Hadžimejlića u Živčićima, pokraj Fojnice. On je iz tog našeg nakšibendijskog i pjesničkog havza (izvora) ponio sufijski svjetonazor i osjećanje svijeta, i prenio ga na mene. Meni se čini da je sva moja poezija sufijska.

Neprestano pišete i prevodite, spominje se izdavanje vaših memoara, a pokrenuli ste i vlastitu izdavačku djelatnost. Zanimljivo je da ste se uspješno okušali i u drami. Po Vašem dramskom predlošku Đelo Jusić piše libreto za operu. O čemu govori Vaša drama *Mjesečina endeluske noći* i kako ste zamislili osnovne koordinate te opere?

Upravo je objavljen moj prijevod velike zbirke hadisa Muhammeda Jusufa Kandehlevija, o čemu je Behar pisao u prošlom broju. Dovršavam svoje memoare pod mogućim naslovom *Šetnje s Alijom* (asocijacija na naše duge razgovore prilikom šetnji zatvorskim krugom i našim poniženim glavnim gradom Sarajevom), memoare o jednom herojskom dobu i o njegovom tužnom rasapu. Oni će izazvati politički zemljotres u Bosni (eto nove građe onima koji me kude zbog taštine), a naše nove naraštaje osvijestiti bar za jednu jotu, ako Bog da. To je jedan obračun bosanskog muslimana sa komunizmom- titoizmom,

Posljednja agresija na Bosnu zapravo je započela na Katedri za južnoslavenske književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu i u Društvu pisaca Bosne i Hercegovine. Na katedri su četnički profesori slavili Andrića, Crnjanskog, R.P. Noga, Ćosića..., a "potirali" nacionalnu samobitnost jednog naroda, zločine na njemu u toku Drugog svjetskog rata i, naravno, njegovu književnost. Suprotstavljao im se Muhsin Rizvić, moj profesor, sa krugom svojih saradnika. U Društvu pisaca R.P. Nogo, Marko Vešović, Radovan Karadžić i drugi srpski pjesnici napadali su Mehmedaliju Dizdara, urednika Života koji je objavio esej Muhammeda Filipovića "Bosanski duh u književnosti – šta je to?" i autora jedne od naših kultnih knjiga Stari bosanski tekstovi, u kojoj je dokazivao postojanje bosanskoga jezika pa time i bosanske (kasnije nazvane bošnjačke) nacije i države

tom najvećom unutarnjom kobi, sa najnakaznijom ideologijom, sa svojevrsnom apostazijom koja je zadesila naš narod u njegovom petstoljetnom trajanju u islamu. Ovih dana u štampu predajem svoj istraživački rukopis pod naslovom *"Sedam harfova" Kur'an-i kerima – Ogledi o jeziku Allahove Knjige,* a na proljeće *Careve oči,* novu zbirku pjesama za djecu. Ovu godinu sam potrošio istražujući Tolstojev ulazak u sufizam i islam (na poticaj hafiza Hadžimulića i svoga brata Nedžada), sabrao sve njegove eseje o vjeri i umjetnosti i planiram objaviti knjigu o njemu – povodom stogodišnjice njegova preseljenja na Ahiret – neka je rahmet njegovoj plemenitoj duši. Napisao sam dvije tragedije: *Gazi Husrev-beže ili: Bukagije,* te spomenutu tragediju o muslimanima i kršćanima- mozarabima Endelusa (muslimanske Španije). Moj veliki prijatelj, Đelo Jusić, koji je – to je manje poznato – napisao svoje životno djelo, svoj dug Bosni, potresni oratorij *Srebrenički inferno,* podstaknut mojom istoimenom poemom, sada se odlučio da napiše muziku za operu *Mjesečina endeluske noći.* Radovi su tek počeli; on, za sada, uzima dijelove iz te moje tragedije, a dijelove ćemo dopisivati, iznova oblikovati, kako bismo došli i do konačnog libreta i do nove velike Đeline kompozicije. Tako radi Maestro, i ja ga potpuno razumijem i poštujem njegovu volju! Naš je zajednički cilj da – uz pomoć velikog Allaha – evropskim metropolama govorimo šta smo mi muslimani dali našoj zajedničkoj evropskoj kulturi i civilizaciji, a kako smo skončali jednom, pa drugi, pa Bog zna koji put u genocidnim pohodima na naše plemenito muslimansko biće. I dok je *Srebrenički inferno* muzičko-poetska bosanska priča, Đelina opera će biti jedna mediteranska, evropska priča Muhammedovih sljedbenika – zaljubljenika u Boga, čovjeka, život i svijet.

Mislite li da su naše današnje ilahije i kaside, kada govorimo o glazbenoj interpretaciji, nedovoljno ekstatične i da vjerski ne zanose muslimane kao nekada? Kao da su izgubile onaj polet koji su imale u vrijeme prijeratnih i ratnih godina, a vjerojatno ćemo se složiti da kvalitetnih interpretatora i učača ne nedostaje.

Bog je dao da se u prošlom desetljeću nađu na okupu Sejad Lipovača Zele, kompozitor i aranžer, hafiz Aziz Alili, hafiz Burhan Šaban, hafiz Mensur Malkić, hafiz Senad Podojak, vokalni solisti, da ja – hvala dragom Allahu – revitaliziram tradicionalni pjesnički oblik bosanske derviške ilahije. To je bilo kulturno otkriće, fenomen bh. muzičke i poetske scene, naš bosanskomuslimanski brend! Sve je išlo po savršenom planu dok se oko tog brenda nije okupila grupa pogančera, koji već godinama doslovno ubijaju našu savremenu ilahiju i kasidu. Nažalost, njih je prihvatio bošnjački reisu'l-ulema, za neke svoje ciljeve koji nemaju veze sa našom vjerom i kulturnom tradicijom, tako da je katastrofa bila potpuna! Kleo sam i preklinjao, molio jedne i druge vlasti da spriječe ovu kulturnu sramotu, govorio našim talentima u šta se upuštaju. Nitko me nije ni saslušao kako treba! Sada, kada je izvarana muslimanska publika počela da napušta koncertne dvorane, nakon dvije-tri blamaže pred čitavom bh. i bošnjačkom javnošću, nakon "šumadizacije" ovih pobožnih pjesama, hvala dragom Allahu, stvari se vraćaju na početak: hafiz Burhan se vratio meni, nadam se da će to učiniti i hafiz Aziz, a ja i Zele, bez kojih teško može biti bosanske ilahije i kaside, uvriježeni i odbačeni od svih, nikad se nismo ni rastajali; strpljivo smo čekali ovaj trenutak odani vlastitim standardima i, prije svega, ovoj umjetnini. Da, dolaze novi talenti, ima mnogo naših horova od Bara do Zagreba, od Geteborga do Dubrovnika, moje se ilahije prevode na engleski i urdu (nakon čega se nadamo njihovom uglazbljenju na ovim svjetskim jezicima), tako da se nadam boljim vremenima za ove prelijepe plodove bošnjačke duše.

U Bosni i Hercegovini i regiji imamo mnoštvo književnih nagrada. Promijenili smo nekoliko društvenih uređenja, preživjeli rat, a nagrade su, čini se, ostale privilegija onih koji promiču vlast ili neku interesnu koteriju. Mogli smo pratiti čitavu galeriju tzv. velikih književnika – laureata, ali smo se samo nekolicini divili. U tom smislu, koja je svrha nagrađivanja u naše doba?

Kao što ste primijetili, književne nagrade promiču vladajuće oligarhije, sa svojim vladajućim ideologijama. Oni traže pisce koji odgovaraju njihovim ideologijama, nagrađuju ih i tako šire te svoje ideologije. Šta je nagrada "Meša Selimović" koja se dodjeljuje za najbolji roman u Tuzli? Jedna ideološka nagrada za titoistički koncept "bratstva-jedinstva" u novim okolnostima, jedno cmizdrenje nad balkanskim nacionalizmima, "od kojih je najopasniji onaj muslimanski, sarajevski"! Tako isto je sa nagradom "Skender Kulenović" koju RS dodjeljuje na Kozari, a nekoliko naših idealista u Bosanskom Petrovcu (baš po zasluzi ovog pisca!). Ja sam prisustvovao dodjeli naših, bošnjačkih nagrada "Hasan Kaimija" na Kula-Gradu poviš Zvornika kao i onoj u Petrovcu, i mogu Vam reći da sam se i divio ovim našim entuzijastima za koje država gotovo i ne zna i u srcu plakao zbog nezaustavljivog ponižavanja naše islamske kulture i civilizacije. Nikada nijedan muslimanski pisac, ma koliko talentiran bio, ukoliko piše bez kompleksa manje vrijednosti, neće dobiti nijednu "njihovu" nagradu, pogotovo u Sarajevu, tom mentalno okupiranom, ishaviješćenom gradu! To je tako! Pa neka je! Čemu nagrada iz nedostojnih ruku?! ■

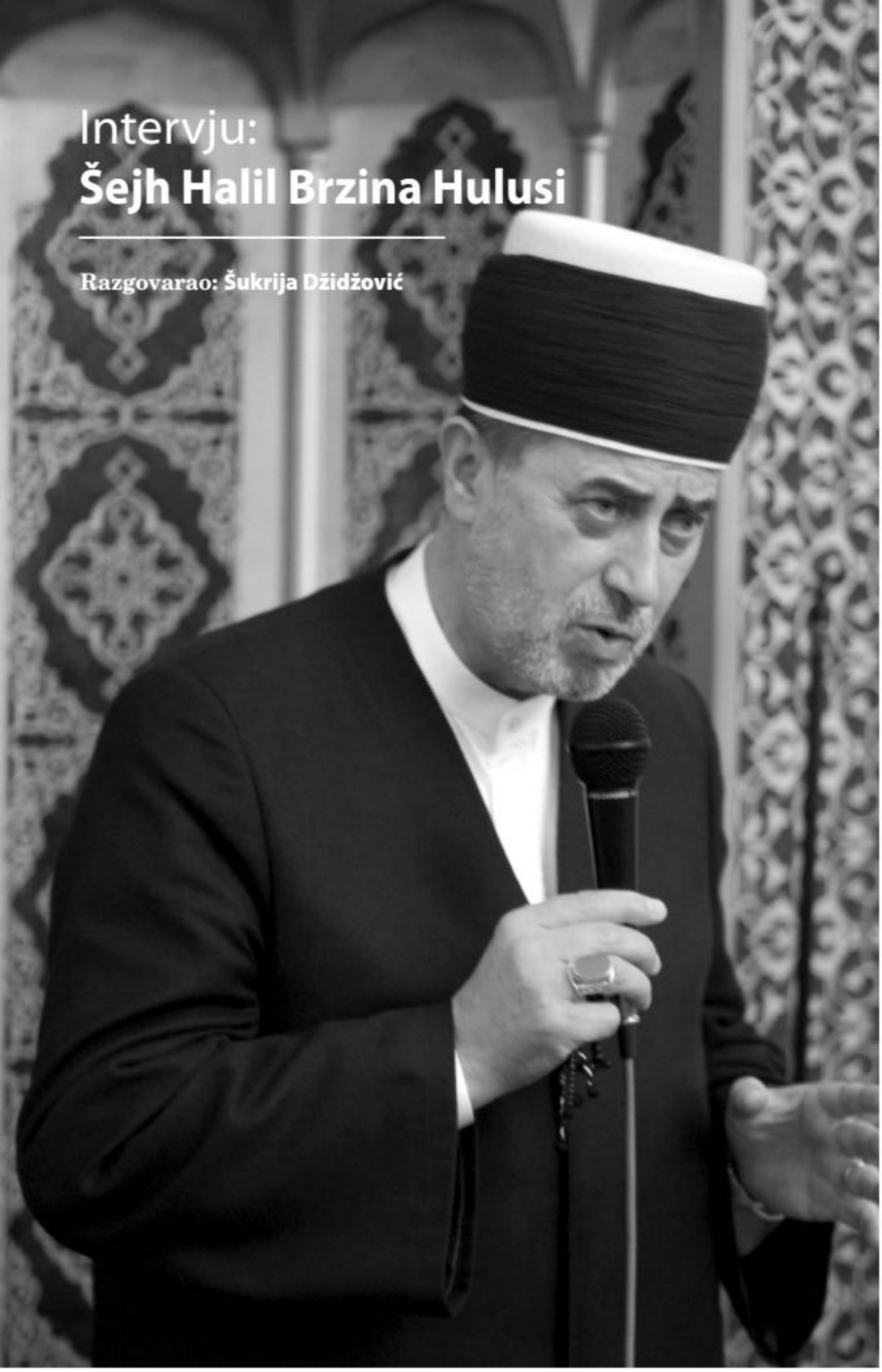

Intervju:
Šejh Halil Brzina Hulusi

Razgovarao: **Šukrija Džidžović**

Poklonjena sloboda novo je ropstvo

Dolaskom u Sarajevo, prije nekoliko dana, sretoh prijatelja koji će me počastiti susretom koji ću pamtiti dok živim. Polahko, penjući se sarajevskim sokacima, zaputismo se do Mejtaša, gdje ću po prvi put u životu zakoračiti na vrata tekije, u kojoj ću prisustvovati zikrullahu, klanjati namaz i, po prvi put u životu, razgovarati s domaćinom tekije – Šejhom. U tekiji sam, osjećam tremu, čini mi se da me pomalo obuzima i strah od nepoznatog. Već trenutak poslije Šejh i ja sjedamo na sećiju koja je predviđana za njega i njegove goste, prethodno prolazeći pokraj momaka koji ustaju i s velikim poštovanjem, dok prolazimo, stavljaju desnu ruku na srce te pognute glave čekaju da sjednemo. Ubrzo na sofru ispred nas stiže čaj i rahatlokum. Sve oko mene djeluje nekako čudesno umirujuće, pa i glas Šejha koji naš razgovor započe *Bismillom*. Iako sam na papiru otprije skicirao pitanja za razgovor, u trenu mi postadoše besmislena. Nije on političar pa da mu postavljam pitanja, pomislih. Razgovarat ćemo onako, spontano, obećah si u sebi. Tako i bi. Ja ponešto upitah, a šejh Halil Hulusi odgovaraše. Kažu da su zapravo rijetke prilike kad šejhovi govore o sebi, ali zato kad započnu – ne pada nam napamet prekidati ih. Dopustimo stoga našim srcima da naslućuju, a očima da čitaju.

Odakle ćemo krenuti?, upitah ga... tek toliko da prekinem tišinu koju je uljepšavala tiha muzika ilahije.

Prije svega, želim dobrodošlicu našem gostu, uredniku *Sabaha* gospodinu Šukriji, koji nam prenosi selame iz Amerike, gdje su i neki naši dragi prijatelji, imami, koji su čuvari Allahove riječi, koji pozivaju i budno bdiju nad našom braćom muslimanima, osobito Bošnjacima s ovih prostora. Sretan sam kada sretnem ljude poput vas, koji nastoje, iako ne djeluju oficijelno u okrilju Islamske zajednice, probuditi i otrgnuti od zaborava taj naš izvorni zov Vjere i ono što mi uistinu jesmo. Otrgnuti od zaborava tu našu bit, tu našu originalnost življenja – kako uzvišene Vjere, tako i očuvanja kulturno-historijske tradicije, naše baštine, naših običaja, našeg jezika pogotovo. Zato uvijek činim dovu za sve muslimane, sve prijatelje, a naročito za naše muslimane koji žive u SAD-u, a ne zaboravljaju ni svoju vjeru, ni svoju domovinu. Nadati se je da ćete očuvati i svoj jezik, svoju tradiciju i svoju baštinu, i da ćete uvijek biti vezani za izvor svoj, odnosno da nećete zaboraviti svoju rodnu grudu, jer i Poslanik, s.a.v.s., kaže: *"Ljubav prema domovini dio je vjere"*.

Kada ga zamolih da mi u nekoliko riječi kaže nešto o sebi, pripali cigaretu, povuče dim i učini mi se da mu kroza taj dim pogled odluta u daljine. Govorio je polahko, kao da govori nekom ko nije u istoj sobi.

Zarana, još dok bijah dječačić, iako je vladajuća ideologija potiskivala sve što je vjersko, nacionalno, slobodoumno, osjetih žar Vjere i taj neodoljivi zov vjerskog zanosa nosio me je kroz čitav život. Redovito sam obavljao sve vjerske dužnosti i, kad završih sedmi razred osnovne škole, poželjeh upisati medresu. No, tu moju želju moj rahmetli babo energično odbi. Zašto?! To nikad nisam saznao. Svaka moja noć tokom osmog razreda prošla je u suzama i nedosanjanim snovima o nastavku školovanja u medresi. S obzirom na nepokolebljiv stav mog oca da me ne upiše u medresu, Allahovom voljom osjetih još veću želju i volju za proučavanjem Vjere i vjerskog. Čitao sam sve što je uopće bilo dostupno u to vrijeme, a u tome su mi pomagali i brojni prijatelji koji su raspolagali literaturom i neophodnim znanjem. Ipak, posebnu zahvalnost dugujem imamu Ali ef., kućnom prijatelju moga rahmetli babe te glavnom imamu u mom rodnom mjestu, koji mi je omogućio da koristim kako biblioteku medžlisa, tako i njegovu vlastitu. Znajući koliko će me to obradovati, on je običavao obavještavati me o izlasku svake nove knjige, brošure, časopisa.

Tokom studija osjetio sam svu puninu življenja uzvišene Vjere, te bogatstvo dostupnosti literature i nesmetane komunikacije s braćom i sestrama u Vjeri. Sreo sam mnoge ljude i drage prijatelje, studente iz Bosne i mnogih drugih zemalja. Pritom moram istaknuti da sam od ranog djetinjstva tragao i neznaju-

Brojne su aktivnosti nakšibendijske tekije "Mejtaš". U njoj sam pročelnik – ponajprije na brizi, pozivanju, prihvatanju, pomaganju i podučavanju onih kojima je pomoć potrebna. Tekija je kuća vjere, ibadeta, kuća mira i sloge, kuća veličanja Allaha Uzvišenog i donošenja salavata na Poslanika, s.a.v.s. Ali tekija je i kuća međusobnog razumijevanja, pomaganja, kuća jedinstva u kojoj se traži i spoznaje put ispravnog vjerovanja i djelovanja – življenja, dakle!

ći za čime, a kad progledah, vidjeh da se pronađoh u ljepoti Vjere – u tesavufu. Tada dokučih i razaznah da svi koji iskreno žude i traže znanje i istinu kroza tarikat i tesavuf ostanu zabezeknuti spoznajom – najprije, naime, nađu sebe u ljepotama tesavufskim, a tek potom vide ljepote tesavufa u sebi!

Poznavaoci tesavufa i tarikatski putnici mnogo toga preniješe mi o tarikatu, zikrullahu, ahlaku, iršadu, muršidima, edebu, himetu, hizmetu... Po dolasku u Beograd, tokom svakodnevnih boravaka u džamiji i islamskom centru, susretao sam mnoge čestite ljude različitih nacija, svjetonazora, zanimanja, rasa, ali i čvrste vjernike, ašike, sufije. Umio sam slušati i čuti! Hvala Allahu, imadoh priliku sretati, razgovarati, pitati vrhunske vjerske i svjetske autoritete od Bosne do Belha. Malo zato stavljah u torbu na prsima, a malo u onu za vratom. Moj interes za tesavuf po povratku u Bosnu nije prestao, ali moram priznati da sam prošao i faze iskušenja za kojih sam lutao, ne znajući ni šta hoću, ni šta tražim. Ali, jedan susret i razgovor s dragim mi prijateljem i prvim vodičem na časnom putu tarikatskom, hadži šejhom Šefikom ef. Alićem, na me ostavi trajan dojam, utisnuvši mi trajan pečat i usmjerenje koje nikad više, uz Allahovu pomoć, nije pokolebano. Nakon jedne moje ruje i viđenja, naime, šejh Šefik ef. bio je inicijator da odemo do šejha hadži Halida ef. Salihagića u Fojnicu. Eto, taj susret i taj višečasovni razgovor bili su svjetlost koja mi je pomogla da progledam i po prvi put otkrijem da je upravo takav pristup životu, takvo poimanje punine univerzalne vjere Dini-Islama – moj put, da je to onaj mirisni zanos Vjere koji me pratio od djetinjstva, a ja ga sve dotad ne umijeh odgonetnuti. Vidjeh upravo ono što maločas rekoh – vidjeh sebe u ljepoti raskošne misli hadži Halida efendije i shvatih! Vidjeh sebe u ljepotama tesavufa! Taj prvi odlazak u Fojnicu i taj sudbinski susret, koji se zbio u prisustvu šejha Šefika ef. Alića, bijaše prekretnica života moga, susret koji mi tada biješe bezmalo nepojmljiv iz više razloga:

- premda ga prvi put okom ugledah, vidjeh čovjeka kojega sam dobro znao i odmah prepoznao; odmah u njemu vidjeh Šejha, i odmah znah da sam ga našao, da je on moj Šejh;

- kad se poselamismo s njim i kad poljubismo ruku tom mubarek čovjeku, on se okrenu hadži Šefiku i upita ga: „Ko ti je ovaj mladić?". Hadži Šefik mu odgovori: "Moj dobar ahbab, hadži-efendija", a šejh h. Halid ef., okrećući se prema meni, reče hadži Šefiku: "Pa zar ne vidiš da je to Hulusi?" Ne znah tada da sam počašćen i da sam dobio tesavufsko ime Hulusi, i to baš ime mog šejha, što mi je naknadno hadži Šefik ef. pojasnio. Ne znah tada ni da je šejh Halid, pri tom susretu, hadži Šefika ef. molio da, kad

god ga pohodi, povede i mene, budem li mogao doći. Tako i bi!

Zahvaljujem Allahu Uzvišenom da mi je za prijatelja dao šejha h. Šefika ef., koji me, Allahovom voljom, dovede do mog mubarek šejha h. Halida ef. Salihagića, kojega sam u stopu pratio i, žedan muhabeta, s hudurom slušao, a zikrullahom napajao dušu. Krajem 80-ih godina prošlog stoljeća, po izunu hadži Halida ef., dobih "zaduženje i ovlaštenje" – obavezu da "vodim" zikrullah u svom rodnom mjestu. Početkom devedesetih preselio je moj šejh h. Halid ef. Salihagić, k.s., pa sam svoj tarikatski put nastavio sa šejhom Behaudinom ef. Hadžimejlićem, r.a., koji mi je dao idžazet (šejhovsku diplomu) i promaknuće u zvanje šejha, te sa šejhom Mesudom ef. Hadžimejlićem, r.a., od koga dobih hilafet – duhovno nasljedstvo.

I dalje sjedimo i već ispijamo drugu čašu tekijskog čaja koji mi iznimno prija sve vrijeme razgovora. Upitah Šejha da mi pojasni ulogu tekije.

Brojne su aktivnosti nakšibendijske tekije "Mejtaš". U njoj sam pročelnik – ponajprije na brizi, pozivanju, prihvatanju, pomaganju i podučavanju onih kojima je pomoć potrebna. Tekija je kuća vjere, ibadeta, kuća mira i sloge, kuća veličanja Allaha Uzvišenog i donošenja salavata na Poslanika, s.a.v.s. Ali tekija je i kuća međusobnog razumijevanja, pomaganja, kuća jedinstva u kojoj se traži i spoznaje put ispravnog vjerovanja i djelovanja – življenja, dakle! Uz Allahovu pomoć, činimo sve da tekija bude u funkciji 24 sahata, da se ljudi upoznaju i zbliže, da se obuče i prihvate uzvišenu Vjeru, da se drže propisa, da gradimo insanijet čovjeka, da ga učimo i pozivamo dobru i dobročinstvu. Cilj nam je podučiti ga i odgojiti uz ispravno vjerovanje i djelovanje, te osigurati uvjete za to. Ističem da tekija ima i svoje medžlise diljem Bosne i Hercegovine te u dijaspori.

Nikako nisam mogao dokučiti kakva je razlika između "običnog imama" i šejha pa mi i na to pitanje šejh Halil dade jasan odgovor.

Vaše pitanje zahtijeva dulju elaboraciju, ali pokušat ću odgovoriti na njega na najkraći način. Hodže, to jest imami, oficijelna su ulema Islamske zajednice školovana da po pozivu i zanimanju rade na promicanju principa uzvišene Vjere. Mi sufije rekli bismo da je to izvanjska dimenzija Vjere. Naravno, šejhovi mogu biti i hodže, ali i ne moraju. Često šejhovi po formalnom obrazovanju nisu imami, ali bit njihova pozivanja u Vjeru jest imamet. Oni svakako jesu imami, dakle. Oni se, međutim, bave onim nutarnjim, odnosno znanjem koje mi sufije nazivamo batinen. Kako maločas rekoh, hodže osobito drže do izvanjskoga znanja, a sufije do unutarnjega. Pritom su hodže-imami educiraju i imenuju u okviru Islamske zajednice, dok se šejhovi osposobljavaju i imenuju unutar jednog drugog sustava.

Što mislite pod tim?

To je prenošenje sufijskoga znanja i zvanja, koje, iz generacije u generaciju, teče od Šejha vremena pa sve do Poslanika, s.a.v.s. To je ta nutarnja dimenzija. Ono što je tu također bitno istaknuti jest da oni pritom prolaze posebnu školu odgoja – *terbijet*. Riječ je o odgoju uz šejha kojega nađu i na kojega su upućeni, i uz čije vođenje jedino i mogu biti odgojeni. Naposljetku, ovlašteni šejh daje jednom od svojih ili više murida zvanje šejha. To ujedno predstavlja potvrdu i znanja i zvanja za koje je šejh osposobljen. Ono što nipošto, međutim, ne smijemo zaboraviti jest da ti časni pozivi – kako hodžinski, tako i šejhovski – nisu suprostavljeni. Naprotiv, ponekad se prepliću, a uvijek

nadopunjuju! Samo nedobronamjerni i oni koji ne znaju pokušavaju obezvrijediti ili prikazati suprostavljenim ta dva poziva, odnosno dva pristupa čovjeku koji daju najbolje rezultate, što je nepobitna istina.

Najbolje ćemo to pojasniti i shvatiti ako usporedimo džamiju i tekiju. To su zasigurno dva nerazdvojna pojma.

Danas je, naime, obrazovanje muslimana na, rekao bih, vrlo solidnom nivou, bar kod nas u BiH. Vjerujem da je situacija još i bolja na Zapadu gdje se nude naprosto veće obrazovne mogućnosti pa i različiti aspekti specijalističkog usavršavanja. Prema tome, ne osjećamo manjak ni obrazovnih institucija, ni obrazovanih ljudi. Međutim, sve te obrazovne institucije – bilo da su vjerske, bilo da su svjetovne – bave se našim tijelom i našim razumom. Nažalost, gotovo niko se ne bavi našim srcima. Niko osim tekije. Tekija je ustvari jedina institucija koja se bavi našim srcima. A srce je bit, suština iz koje potječu i dobro i zlo. I podaj i uzmi. I pomiluj i udari. I budi dobročinitelj i budi zao. U tome je razlika između tekije i džamije. Znači, tekija, to jest šejh kao pročelnik tekije usredotočen je na odgoj ljudskih srca i ljudskih duša. Šejh radi na odstranjivanju onoga što je negativno kod čovjeka i razvijanju

Moram istaknuti da sam od ranog djetinjstva tragao i ne znajući za čime, a kad progledah, vidjeh da se pronađoh u ljepoti Vjere – u tesavufu. Tada dokučih i razaznah da svi koji iskreno žude i traže znanje i istinu kroza tarikat i tesavuf ostanu zabezeknuti spoznajom – najprije, naime, nađu sebe u ljepotama tesavufskim, a tek potom vide ljepote tesavufa u sebi!

Onaj ko proda vlastite vrijednosti i vlastitu bit, ko pristaje na zaborav, kao i onaj ko mu pomaže u tome – zar on nije izdajnik?! A onaj ko je zaista zaboravio, makar bio potaknut i od drugih, svoj jezik i svoju vjeru, svoj identitet, on jednostavno nestaje – on je samoubojica

onoga što ga čini čovjekom. To se zove odgoj duše. Kod nas sufija kaže se da duša prolazi sedam mekama na tom odgojnom putu. Od nefsi emare – duše sklone zlu, do nefsi safije – savršene duše. U tom pogledu, počesto su naše džamije svedene na prostor za obredni ibadet: namaze, dove, predavanja i tako dalje. Nasuprot tome, tekija, međutim, pokriva mnogo širi i mnogo dublji pristup čovjeku. U džamiju dođu oni koji su osposobljeni da obave namaz, da obave molitvu i ibadet. Tekija je otvorila vrata za sve potrebe čovjeka u svakom pogledu. I za onog posrnulog, i za onog koji uspravno korača stazom životnom. I za onog koji ima, i za onog koji nema. Za sve one koji traže! Mi u našoj tekiji ovdje prihvaćamo i postupamo po časnom pozivu Dželaludina Rumija – hazreti Mevlane, k.s., sadržanom u bejtovima:

"Dođi, dođi ma ko da si.
Ma šta da si, samo dođi.
Ma i kad si inovjernik, vatrobožac, idolopoklonik.
Kad ustaješ, i kad padaš po sto puta.
Evo vrata koja očaj ne poznaju.
Dođi, dođi – samo dođi."

Ti stihovi dojmljivo oslikavaju sav taj put kojem stremi šejh i tekija kao institucija. Naravno, pritom je puno ljudi koji traže, a ne znaju šta traže. Do šejha je da im to otkrije, ako Bog da. Mnogo ih je koji ne stekoše znanja o Vjeri, ali i onih koji niti imaju priliku niti znaju kome bi se obratili. Oni naprosto osjećaju potrebu i tajanstveni zov koji ih tjera da tragaju i traže odgovore na mnoga pitanja na koja sami ne mogu odgovoriti, a bez kojih nema mira ni smiraja.

Jednostavno ih ponese žar srca – ono nešto što čovjek sam sebi ne može objasniti šta je. Mi bismo rekli da je to uputa Uzvišenog Allaha koji je jedini koji upućuje. Mi pozivamo, a Allah upućuje. Allah uputi roba svoga pa u tekiji nađe ono što traži. Zato sufije vole maksimu: "Ko traži, naći će! A naći će ono što traži, ako Bog da." Šejh vidi stanje onoga ko mu dođe, ali i njegovu osnovnu potrebu. Zato će šejh usmjeriti, pomoći i, naravno, učvrstiti taj njegov korak prema uzvišenom Cilju, a to je put Istine, put Vjere, put Poslanika, s.a.v.s. Približavanje Uzvišenom Stvoritelju cilj je čovjekova življenja na ovom svijetu, jer ga je Uzvišeni Allah dž. š. stvorio kao svog halifu u upravljanju ovim svijetom. Zato častan čovjek stremi da se približi Gospodaru svome, da uđe u njegov kurbet i njegov hadret.

S obzirom na to da živim u Americi, volio bih tamo posjetiti neku tekiju. No, koliko znam, u Americi imao gotovo 40 bošnjačkih džamija a nijedna tekija. Zašto?

I u Americi imate tekija. Rekoh maločas, ko traži – taj i nađe. Naravno, mnogi od nas u mlađim godinama, pogotovo u ranoj mladosti, ne znaju šta je to što traže. Ali taj zov Vjere, taj zanosni miris, kako više puta istaknuh, otkrije mu da jasno vidi ono što traži. Pazite, nije tekija tekijom po svojoj vanjštini. Tekija je tamo gdje je šejh. I na livadi, i pod šatorom, i u šumi, i u kući. A i u džamiji može biti tekija. Bitno je na koga naiđete. Ko je domaćin tamo gdje dolazite. Ja znam dobre ljude, sposobne i obrazovane, koji u Americi upravo na ovaj način pozivaju ljude Putu. Jeste li ih vi prepoznali, ne znam, no sigurno ste ih sreli. Ne mogu a da ne spomenem nekoliko njih, mojih prijatelja koji žive tamo. Uostalom, iz Amerike me posjećuju nekoliko šejhova. Primjerice, šejh Hišam efendija halifa je šejha Nazima s Kipra, šejh Senad ef. Agić, koji je vaš glavni imam za Sjevernu Ameriku, također je jedan od halifa šejha Nazima, moj vekil u SAD-u je hafiz Nermin ef. Spahić. Tu je još mnogo njih koji su upoznati s tesavufom, a koji rade kao imami. Premda su dakle hodže, ne zapostavljaju ni dimenziju nutarnjeg i duhovnog, što svakako proširuje njihovu misiju, ali im i olakšava djelovanje. Imami su džamija, ali rade i na planu duhovnog uzdizanja ljudi.

Naravno, postoje i šejhovi i vekili koji nisu oficijelni imami, ali neumorno i čestito rade na pozivanju i odgoju ljudi. Neki od njih imaju i zvanično registrirane tekije. Eto, to je istina koju čovjek nekada ne vidi zbog blizine. Počesto tako kažemo: Čovjek ne vidi nešto zbog blizine. To hoće reći da po hiljadu puta prođemo pored nečega, a ne znamo da je to-to.

Te večeri kada sam prvi put ušao u tekiju, zatekao sam šejha Halila dok govori svojim muridima i muhibima. Doimalo se kako upijaju svaku njegovu riječ. A svaka ta riječ komotno bi mogla biti tema za sebe. Govorio je o materijalizmu, novcu, bankarstvu... naglašavajući da su to ovozemaljske kategorije, a njihovi plodovi kratkotrajne slasti. Uspoređivao je to s onim vječnim zadovoljstvom, saževši sve u jednu rečenicu: "Zato je srce ispred i okrenuto "gore", a novčanik pozadi.", to jest srce je za Stvoritelja, a novčanik za "džep", za stvoreno! U toku našeg razgovora podsjetio sam ga na taj dio njegova

izlaganja. Zabilježio sam dio Vašeg predavanja kada ste rekli "novčanik pozadi a srce ispred." Naš Amerikanac-Bosanac sigurno će na to reći: "Ne mogu ja srcem platiti račune."

Čovjek je s onim koga voli i šta voli. Ako su to pare, on je s njima. A onda pogledajte kakve su posljedice. Može neko imati pare. No pogledajte kako ih troši, u šta ih troši i na šta ih troši. Pitate se je li to sreća ili nesreća? S druge strane, tu je onaj ko istinski vjeruje da je Uzvišeni Allah Stvoritelj nebesa i zemlje, Koji daje nafaku, Koji nas stvara i Koji nam daje sve ljepote, sve rahmete, sve milosti ovoga svijeta. Tu je, dakle, iskreni vjernik koji ne bi stavio ništa ispred Njega Uzvišenog. Ako smo svjesni da Allah daje nafaku, i da nam je u svakom trenutku može uzeti, onda ćemo biti svjesni da je On Onaj kojem trebamo srce svoje okrenuti. U principu, ne zagovaram nikakav asketizam. Naprotiv, uvijek se vodim hadisom Poslanika, s.a.v.s., *"Najbolji od vas je onaj koji ne da svog ahireta zarad svog dunjaluka, niti zapostavlja svoj dunjaluk zarad svog ahireta, pa nije muhtač drugima."*

Uvijek je bolja ona koja daje, nego ona koja prima. Istovremeno, moram vam to pojasniti i na drukčiji način jer pitaste "Može li se srcem platiti račun?" Allah "vaše bogatstvo" može uzeti u svakom trenutku i kad se tome najmanje nadate. Ali Allah je Milosni i Samilosni pa daje robovima svojim. Daje i mimo onoga što zaslužujemo. Ako se, međutim, pitate šta je to ljudska sreća i bogatstvo, onda poslušajte, navest ću vam primjer, a vi prosudite jesam li i koliko u pravu.

Ako sada kreneš iz ove tekije u grad, razmišljajući šta je to sreća i šta je bogatstvo, i sretneš gladnog čovjeka pa potražiš odgovor od njega upitavši ga: "Dobri čovječe, šta je to sreća a šta bogatstvo?", on će ti odgovoriti: "Da imam... jer sam gladan, jer nemam šta da jedem. U tome se krije moja sreća, a i bogatstvo." Na to ćeš reći: "Hvala, dobri čovječe, naučio si me." Drugom prilikom sretneš čovjeka i vidiš da ima. Ima kuću, fino živi. Kažeš mu: „O, dobri čovječe, ti sigurno si sretan i bogat." No on će ti reći: "E, moj prijatelju, imam bogatstvo, ali šta će mi ono kad bolujem od teške bolesti i svakog trena čekam da melek smrti pokuca na moja vrata!" Tada ćeš zaključiti da je sreća i bogatstvo imati, a biti zdrav. I produžiš dalje s tim uvjerenjem. Sretneš onda trećeg čovjeka. Vidiš da ima kuću, bogatstvo i da je zdrav, te mu kažeš: "Eh, konačno sam našao nekog ko je sretan i bogat." On će na to: „A kako si to zaključio?" Reći ćeš: "Vidim, hvala Bogu, da imaš i da si zdrav." Pa ipak, on će reći: "Cijeli život sam radio, i imam, i zdrav sam, ali kome da ovo sutra ostavim? Nemam evlada kome ću ovo poslije mene ostati." Tad ćeš zaključiti da je sreća i bogatstvo imati, biti zdrav, imati evlada koji će te naslijediti... i tako dalje. Četvrti put srest ćeš čovjeka i vidjeti njegovu lijepu kuću. Vidjeti da je zdrav. Vidjeti njegov evlad oko njega, sinove, i zaključiti: "Eh, konačno sam našao onog ko je sretan, ko je bogat." Na to će ti on: "Na osnovu čega si to zaključio?" Izvest ćeš zaključak: "Eto, imaš imetak, hvala Bogu, zdrav si, imaš sinove, sretan si i bogat." A on će to opovrgnuti: "Uh, da Allah sačuva, što sam nesretan," te nastaviti, "evo, imam sinove – a proklinjem ih. Jako su zli. Ne daju mi mira. Rasipaju sve što zaradim. Sve što steknem, oni prokockaju ili popiju..." A onda na kraju toga puta sretneš jednog, siromaška po tvom shvaćanju, ali vidiš da sav je ozaren. Upitaš ga: „O, dobri čovječe, jesi li ti sretan i bogat?" A on će na to: "Elhamdulillah, sretan sam i bogat!" Pa ćeš ga istom upitati: "Šta je to tebi dano, a ovima drugima nije?" Učas će ti kazati: "Dano mi je zadovoljstvo onim što mi je dragi Allah propisao!"

Sloboda je kategorija koja nema cijene, a vrijednosti je neprocjenjive. Za nju se bori i životi daju. Narod koji nije u stanju dati sve, pa i život za slobodu, nije je dostojan živjeti. Poklonjena sloboda novo je ropstvo, ma od koga dolazilo

Prema tome, onaj ko zadovoljan je onim što ima, on sretan je i bogat. On zahvalan je Uzvišenom Allahu na onome što ima, i naravno, čini sve da poboljša onoliko koliko je u okvirima njegove moći. Da bi popravio svoje stanje, on se oslanja na Allaha Uzvišenog.

Naravno da se račun može platiti srcem.

Vjerujem da bi mnogi voljeli da Vas vide u svojim džematima izvan Bosne. Planirate li nam doći u posjet?

Čudni su putevi koje pred nama otvara Uzvišeni Allah. Moj nijet jest da posjetim i Sjedinjene Američke Države, da obiđem našu braću i sestre. Da vidim kako živite. Kad će to biti i ako će biti, Allah će odrediti. No, hvala vam što ste mi dali mogućnost da uputim poruku našim muslimanima, Bošnjacima, ali i ljudima uopće, jer smatram da je svaki čovjek Allahovo stvorenje. Zato mi moramo imati lijep odnos prema svakom čovjeku, ma ko bio, i ma šta bio. Ovdje, u tekiji, ima jedna levha, stara nekoliko stotina godina, na kojoj piše:

"Ko u ovaj Dergjah svrati,
hljeb mu dajte, za vjeru ga ne pitajte.
Ko je kod Uzvišenog Stvoritelja dušom počašćen,
zar ne zavrjeđuje hljeb kod ubogog Ebu-l-Hasana?"

Prema tome, to treba biti deviza nas muslimana, naročito nas sufija. Sa svakim čovjekom lijepo, jer u svakom čovjeku Allahovo je dobro, ono s čim ga je Allah počastio. Samo je do nas hoćemo li u kontaktu s njim eliminirati ono negativno, a probuditi ono dobro, ili pak obratno. Ponekad smo i mi uzrokom lošeg odgoja ljudi, njihovih loših puteva. Ponekad ne vraćamo ljude sa stranputice…

Ali, da se vratim na moju poruku muslimanima, našoj braći i sestrama u SAD-u. Ona glasi: Čvrsto se držite Puta Istine, puta pravog i ispravnog, kako Uzvišeni Allah poziva robove svoje na put pravi i ispravni. I dodat ću tome: Na tom putu budite uspravni i dostojanstveni. Niko vas u životu poniziti ne može osim vas samih. Povrijediti vas može, ali samo čovjek sam sebe može poniziti. Dvije kategorije su Allahova datost i

Sve te obrazovne institucije – bilo da su vjerske, bilo da su svjetovne – bave se našim tijelom i našim razumom. Nažalost, gotovo niko se ne bavi našim srcima. Niko osim tekije. Tekija je ustvari jedina institucija koja se bavi našim srcima. A srce je bit, suština iz koje potječu i dobro i zlo. I podaj i uzmi. I pomiluj i udari. I budi dobročinitelj i budi zao. U tome je razlika između tekije i džamije. Znači, tekija, to jest šejh kao pročelnik tekije usredotočen je na odgoj ljudskih srca i ljudskih duša. Šejh radi na odstranjivanju onoga što je negativno kod čovjeka i razvijanju onoga što ga čini čovjekom. To se zove odgoj duše

Allahova milost čovjeku kao individui, ali i društvu u cjelini: Sloboda je kategorija koja nema cijene, a vrijednosti je neprocjenjive. Za nju se bori i životi daju. Narod koji nije u stanju dati sve, pa i život za slobodu, nije je dostojan živjeti. Poklonjena sloboda novo je ropstvo, ma od koga dolazilo.

Ljudsko dostojanstvo individualna je kategorija koju je također Uzvišeni Allah dao čovjeku. Ono, jednako tako, nema cijene, a vrijednost mu je neprocjenjiva i nesaglediva. Sve dok ne dođe u pitanje ljudsko dostojanstvo, čovjek u životu pravi ustupke. Ako i dostojanstvo proda, onda on daje vrijednost neprocjenjivu za ono što cijenu zaista ima, ali vrijednosti nema. I u tome je mudrost ispravnog življenja. Istinskog življenja.

Zašto vam šaljem ovakvu poruku? Zato da bih kazao: Čuvajte svoje biće, svoju Vjeru. Čuvajte svoju tradiciju, svoju bit, čuvajte svoj jezik, svoju kulturu. Ne zaboravite ko ste i šta ste. Naš narod kaže: "Uvijek je od loze grozd, a od šušnja babura." Prema tome, Bošnjak-musliman može živjeti i u Kaliforniji, i u Australiji, i na Aljasci, ali mora znati da je najprije musliman, pa onda Bošnjak, a potom, naravno, i građanin nove domovine. Vjera je ono što čuva našu duhovnu vertikalu. I nju nipošto ne smijemo zapostaviti, jer ako je zapostavimo, gubimo tu vertikalnu os, tu duhovnu dimenziju koja pečati Allahovog halifu na Zemlji, tog istinskog čovjeka. Jezik i kulturni izraz ono je što, pak, čuva naš nacionalni identitet. Poslanik, s.a.v.s., kaže: *"Allah neće oprostiti dvojici. Izdajniku i samoubojici. Njima oprosta nema."*

A sada pogledajmo drugu, nutarnju stranu ovoga hadisa koji se odnosi na pojedinca i zajednicu, odnosno narod. Shvatit ćemo da nam u njemu valja odčitati i dublju dimenziju. Ko je to izdajnik, a ko samoubojica? Onaj ko proda vlastite vrijednosti i vlastitu bit, ko pristaje na zaborav, kao i onaj ko mu pomaže u tome – zar on nije izdajnik?! A onaj ko je zaista zaboravio, makar bio potaknut i od drugih, svoj jezik i svoju vjeru, svoj identitet, on jednostavno nestaje – on je samoubojica.

Zagledajmo se u historiju i vidjet ćemo koliko je naroda nestalo. Primjerice, nestali su veliki Asirci, Feničani i mnogi drugi. Naprosto su zaboravljeni. Potopio ih je zaborav, a zaborav je nestanak. Zato sufije imaju dva sredstva kojim se štite protiv zborava na ovom putu – zikr i fikr (tefekur). Zikr je sjećanje i spominjanje Uzvišenog Allaha dž. š., a fikr razmišljanje o veličanstvu Allahova stvaranja. Zikr čisti srca naša, a fikr izoštrava snagu razuma našeg. Time se držimo živim i budnim. Zato često ističem da je sjećanje ustvari trajanje, da je ono život. Zaborav, međutim, nestanak je, on je smrt.

Držite se živim i budnim, draga moja braćo i sestre u Americi, i ma gdje bili širom planeta – ne zaboravljajte sebe i vatan svoj. ■

Intervju:
Šejh Edin Urjan Kukavica

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Ljubav nema vjeru, a vjera je ljubav u najčišćem obliku

Šejh Edin Urjan Kukavica, rođen je u Sarajevu 1967. godine. Edin Urjan Kukavica je pisac, autor tri romana "Prvorođeni Dun'ja", "Beš" i "Vjernik" te mnoštva objavljenih autorskih djela među kojima su najznačajnija: "Bajramijje-melamijje – Hamzevijje", "Antropologija tesavvufa – tesavvuf iznutra", "Antropologija futuvveta – futuvvet iznutra", "Islam na Balkanu", "Anatomija ibadeta – ibadet u šeri'atu, tarikatu i hakikatu". Objavljuje eseje i tekstove u dnevnim novinama i časopisima koji izlaze u Bosni i Hercegovini i regionu. Preveo je veliki broj knjiga iz oblasti lijepe književnosti, filozofije i duhovnosti. Šejh je nakšibendijskog i rifaijskog tarikata.

Ako netko želi biti profesor na Fakultetu islamskih nauka i podučavati mlade imame, znano je, prije toga mora završiti isti taj fakultet i dobiti diplomu, zatim magisterij, pa doktorat. Kakve diplome dobivaju šejhovi? Nekima je čudno da, primjerice, neki zanatlija, može postati šejhom i "uzeti si za pravo" da vodi i upućuje jednog fakultetskog profesora.

Ne želeći nikoga omalovažiti ni podcijeniti, imenovanja i postavljenja u *tarikatu* unekoliko se razlikuje od drugih domena i sfera učenja i znanja. U najkraćem, budući šejh prije svega mora biti derviš, u *hizmetu* potpunom šejhu koji ga odgaja, obrazuje, provjerava i s vremenom temeljem derviševog osobnog zalaganja stepenuje. Izvanjski uvjeti u smislu 'pravila' (podrobno poznavanje šeri'ata, određene džuzove, sure i ajete Kur'ana Časnog, sunnet Allahovog Poslanika (s.a.v.a.), mora poznavati historiju i suštinu tesavvufa i tarikata, *silsile*...) postoje i mogu se naći u mnogim knjigama tačno navedene i svako koga to zanima može to naći i pročitati. Isto vrijedi i za unutarnja 'pravila' koja se odnose na moralni lik i djelo šejha, njegov *ahlak*, *adab* i *amel*... Šejh koji imenuje (ili ovlasti) svoga nasljednika veoma dobro zna da ta osoba ispunjava 'formalne' – izvanjske i unutarnje zahtjeve i uvjete.

Najvažnije – prije i poslije svega – činjenica kojom se ovo imenovanje razlikuje od dobivanja diplome na fakultetu jeste da to imenovanje (potvrda) dolazi iz gajba (*manevijata*), odnosno da budem potpuno otvoren, Allah, Uzvišeni, određuje ko treba i ko će biti šejh – svako ne može biti šejh – jer je to iznimno odgovorna dužnost. Nije mala stvar uzeti nečiju dušu na svoju i za tu osobu odgovarati pred Bogom, Uzvišenim. Dakle, nekim redoslijedom, 'na prijedlog' šejha velikim duhovnim prvacima u *silsili* – neprekinutom lancu šejhova do Imama Alija (s.a.) i Allahovog Poslanika Muhammeda (s.a.v.a.), u snu (*ruja*) saopćava se uzvratna zapovijed, te šejh imenovanjem novog šejha u stvari izvršava zapovijest i javno (ponekad tajno) *obejani* dopuštenje koje je dobio od Uzvišenog Gospodara. Općenito to su dvije skupine uvjeta (1) izvanjski i unutarnji i (2) saglasnost *silsile* i odobrenje Allaha, Uzvišenog; neko može zadovoljavati i ispunjavati sve 'formalne' uvjete, ali bez *odobrenja* nema ni šejha; tek uz *odobrenje* imate 'proizvedenog' i imenovanog šejha.

Šejh ste nakšibendijskog i rifajiskog *tarikata* (derviškog reda), sa tri *hilafeta*. Možete li čitateljima "Behara" objasniti kako se to može biti šejhom u vašem slučaju dva tarikatska puta (a ima šejhova s više) i da li se i koliko se oni međusobno razlikuju?

Tarikatski, naime *duhovni Put* je jedan, jer je Cilj Jedan. Iz pozicije derviša, njemu uopće ne bi trebalo biti važno koliko njegov šejh ima tarikata ili *hilafeta*. Historija svjedoči ogromnom broju iznimno velikih duhovnih stožera koji su bili šejhovi 'samo' jednog tarikata. U konačnici gotovo svi Pirovi – osnivači i utemeljitelji tarikata bili su šejhovi jednog tarikata – svog, a sa druge strane – duhovno – bili su šejhovi svih do tada postojećih i budućih tarikata. Pravila ponašanja u tarikatu definirana su *sunnetom* Allahovog Poslanika (s.a.v.a.), odgojni metodi i sredstva u svim tarikatima su isti, Cilj – rekli smo – Jedan; prema tome iz perspektive sljedbenika: on je taj koji šejha traži, nalazi, daje mu bejat, prihvata njegovo vođenje... ne razmišljajući pritom koliko taj šejh ima *hilafeta*, odnosno koliko tarikata je šejh. Veza između šejha i derviša je osobna, individualna, privatna... broj *hilafeta* tu nema nikakvu ulogu.

Za mene je čudo koliko ljudi vole čuda i koliko im je svejedno kada im se čuda pokažu, često su one od kojih su čuda tražili i dobili, proglašavali čarobnjacima. Kakve koristi derviš ima od toga što njegov šejh hoda po vodi ili leti zrakom? Sejjid šejh Muhammed Ensari (k.s.) je rekao: "Ako vidite šejha da leti zrakom, pogledajte mu šeri'at; ako nema šeri'ata ne idite za njim!" Tesavvuf je *ahlak*, *adab* i *amel*, ćudoređe, pristojnost i dobro djelo; pristojnost, ljubaznost je suština tesavvufa!

Kao brižni proučavatelj i rizničar povijesti sufizma, čini mi se posebno na području Bosne i Hercegovine, možete li nam usporediti derviše nekad i danas, ali isto tako i šejhove nekad i danas? Koliko se razlikuje odgoj derviša i vodstvo šejhova u suvremenom dobu, naspram onog vakta o kojem čitamo u klasičnim sufijskim knjigama?

Odnos težine izazova sasvim sigurno je isti bez obzira na stoljeće u kojem živimo; prednosti ili olakšavajuće okolnosti i/ili mahane ili otežavajuće okolnosti izbalansirane su Allahovom Milošću, danas kao i u prošlosti, jer da nije tako moglo bi se postaviti nekoliko ozbiljnih doktrinarnih pitanja. Stvorenjska predodređenost duše, objavom Kur'ana Časnog, potvrđujući prethodne objave, definira se kao praiskonska, istovrsna i nepromjenjiva. U tom smislu, ponovit ću, i danas je cilj svakog derviša isti kao i u bilo kojem vremenu koje nam je prethodilo i onom koje slijedi poslije nas sve do Dana Velikog Suda. Allah, Uzvišeni, stvorio nas je u vremenu u kojem možemo učiniti najviše i najbolje za sebe, te nisam pobornik stava da se neko vrijeme nazivam težim ili lakšim. Svako poređenje neminovno vodi usporedbi i zaključcima da je nešto bilo bolje i/ili lakše ili obrnuto teže i/ili lošije; takve usporedbe zarad boljeg napredovanja na Putu po svaku cijenu treba izbjegavati, jer ćemo vrijeme provoditi tražeći opravdanja za svoje propuste, umjesto rada na njihovom otklanjanju i ispravljanju, a to nikako ne vodi napretku. Ljudi koji vole čitati neka čitaju klasična djela, na izvornom jeziku ili pak prijevode provjerenih prevodilaca, a preporuke i upute neka primjenjuju u praksi najbolje što mogu koristeći ono što imaju u vremenu u kojem žive; a ljudi koji odaberu slijediti šejha, odabrali su lakši put, neka slušaju njegove zapovijesti, naloge i zabrane i neka samo od njega uče. Knjige su uvijek bile i samo su sredstvo na Putu kojeg ste, kao derviš, izabrali. Ne dozvolite sebi, jer to je na vašu štetu, da nakon pet, deset, hiljadu ... pročitanih knjiga umislite da vam šejh nije ni potreban, jer u knjigama 'sve piše'. Ne piše! U najznačajnijih djelima klasičnog razdoblja sufizma, u

svim tarikatskim 'priručnicima', u svim zbirkama mudrosti tesavvufskih velikana, na najvažnijim mjestima umjesto zaključaka piše, *'fesellu ehlu'l zikr'* – pitajte one koji zikr čine! Nadalje, nemojte nikada zaboraviti, prvo – svi klasični autori imali su svoje šejhove i kasnije su i sami postajali šejhovima, drugo – svoja su najznačajnija djela napisali u zrelom dobu, mogli bismo reći i u poznijem dobu svoga života, najznačajnije – nakon što su prošli *sejr-i suluk* (duhovni Put) – te je izravna primjena njihovih životnih zaključaka, a što početnici obično čine ili nastoje da čine – nemoguća.

Osim što ste prevoditelj, vi ste i pisac te upravo završavate knjige o tri značajna sufijska velikana iz Bosne. Riječ je o Sirri-babi, Ilhami-babi i Kaimi-babi. Omiljeno u čitatelja djelo "Ilhamijin put u smrt" Rešada Kadića, po nekima, robuje vremenu u kojem je pisano, dakle komunizmu, te je moralo platiti danak u vidu opreznosti samog stvaraoca. Vi nemate problema kao spomenuti pisac. Koja ćete nerasvijetljena mjesta o životu i djelovanju ovih sufija otkriti čitateljstvu?

- ...I Abdullahu Bosneviju, *Šarihu'l Fususu*, Ahmedu Sudiju, *Šarihu'l Mesnevi*, Ibrahimu Bistrigiji i Husejnu Lamekaniju... Kad god mi postave ovakvo pitanje pomalo drsko odgovorim, *'pa, da sam mogao sve strpati u dvije-tri rečenice, zar bih pisao cijelu knjigu?'* Navedena sedmerica šejhova različitih tarikata – nakšibendijskog, kadirijskog, halvetijskog, mevlevijskog i bajramijskog – imaju nekoliko zajedničkih karakteristika, naime, svi su Bošnjaci, svi su dosegli vrhunac duhovnog Puta, pa ako hoćete i evlijaluka i, ni o jednom (osim trojice koje ste Vi spomenuli) se ne zna puno više od imena i ograničene nekolicine podataka, više iz predaje nego iz faktografije. Osjetljiv sam na bosansku i bošnjačku civilizacijsku, tradicijsku, kulturnu i svaku drugu ostavštinu i naslijeđe. Bošnjaci su narod koji sporo pamti, a brzo zaboravlja, naši neprijatelji se svim silama već stoljećima trude da zatru sve tragove našeg nacionalnog i vjerskog identiteta u svim krajevima u kojima smo živjeli i živimo, spaljuju biblioteke, arhive i institute, ruše mezarja, džamije i tekije, sistemski i sistematično ubijaju ljude koji se sjećaju i pamte; pažljivo nas potiču da pod tepih multikulturalnosti zguramo stid od svoga kao arhaičnog, zaostalog i prevaziđenog, te da prihvatimo tuđe kao moderno, napredno i progresivno... Nažalost, mnogi su nasjeli na tu više nego očiglednu podvalu. Multikulturalnost i sekularizam ne podrazumijevaju odricanje i odbacivanje vjere i tradicije, nego naprotiv, čuvanje vlastite vjere i tradicije uz poštovanje drugih i drugačijih.

> ***Tesavvuf* (*sufizam*) i *tarikat*, teorijski i praktično, nude najkraći i najpouzdaniji put i način za zadovoljavanje čovjekove suštinske žudnje za razumijevanjem sebe i svoje uloge u ovome svijetu te upoznavanjem i spoznajom svoga Gospodara, uz provjerene vodiče, sa vjernim saputnicima, sigurnim stazama i potpuno besplatno**

> **Svaki prijevod je, po mom skromnom mišljenju, autorsko djelo i na izvjestan način predstavlja tumačenje izvornika; nadalje, engleski ili francuski jezik nisu bogati kao arapski, perzijski ili turski, te prijevodi prijevoda mogu biti samo opisni, teško doslovni, a tesavvufska/tarikatska literatura zahtijeva iznimnu preciznost i tačnost; pitanja duše i duhovnog Puta. Toliko su osjetljiva da su stari sufiji razvili obiman, ekskluzivan i egzaktan tehnički pojmovnik koji se mora iskustveno poznavati da bi se svakom pojedinom pojmu, ako se prevodi moglo pristupiti sa dužnom pažnjom, a ako se navodi u izvornom obliku moglo o njemu meritorno govoriti**

S kakvim ste se prevoditeljskim poduhvatima u zadnje vrijeme uhvatili u koštac?

Prevoditeljskim, samo onoliko koliko mi je potrebno za pisanje autorskih djela. Radije se posvećujem učenju još nekoliko jezika – to je, nekako, najveći prevoditeljski poduhvat. Naime, sakupio sam materijal i počeo pisati nekoliko knjiga; *Promišljanja o tarikatu – antropologija tarikatskih usula u savremenom dobu*; *Salik i suluk u djelu Šejhu'l Ekbera*; *Tri risale* (Najm al-Din Kubra, *Adab al-Suluk*, Nasir al-Din al-Tusi, *Awsaf al-'Ashraf*, Sayyid Haydar Amuli, *Jami' al-Asrar*); knjigu o *Ikhwan al-Safa'* sa osvrtom na njihova učenja, knjigu o melamijskoj tradiciji u sufizmu, komentar al-Hallajeve poeme *Ta Sin* i Ibn 'Arabijev *Tarjuman al-Ashwaq*, dva romana, *Pir* o hazreti Hamza Baliju i *Pretprva knjiga Džabirova* o Džabiru ibn Hajjanu, alkemičaru i prvom čovjeku u historiji kojeg su zvali *sufi*... Na Vašu ideju u namjeri sam napisati i jedan putopis – to je literarni domen u kojem se još nisam okušao...

Za prevoditelja sufijske literature, često se ističe, nije dovoljno samo stilsko i jezično umijeće već i dubinsko, odnosno, tankoćutno svjetonazorsko razumijevanje teksta koji se prevodi. U poplavi prevoditelja klasičnih djela velikana sufizma, možete li izdvojiti one najuspješnije? Uz to, što mislite o prevođenju perzijskog originala koji je prvo preveden na engleski, a zatim s engleskog na naš bosanski jezik? Koliko je simetrično vjerodostojan?

Rado spominjem prijevode akademika Rešida Hafizovića i Muamera Kodrića, jer znam da prevode sa izvornika, znam kako rade i da se čuvaju da se ne ogriješe o pravo velikana čija djela prevode. Kada su prijevodi u pitanju pristalica sam prevođenja isključivo sa izvornog jezika, u najgorem slučaju, složio bih se sa prijevodom (na bosanski) prijevoda (izvornika na neki drugi jezik) za klasična djela koja drukčije nisu dostupna, ali i tada od iskusnih i verziranih prevodilaca. Svaki prijevod je, po mom skromnom mišljenju, autorsko djelo i na izvjestan način predstavlja tumačenje izvornika; nadalje, engleski ili francuski jezik nisu bogati kao arapski, perzijski ili turski, te prijevodi prijevoda mogu biti samo opisni, teško doslovni, a tesavvufska/

Pravila ponašanja u tarikatu definirana su sunnetom Allahovog Poslanika (s.a.v.a.), odgojni metodi i sredstva u svim tarikatima su isti, Cilj – rekli smo – Jedan; prema tome iz perspektive sljedbenika: on je taj koji šejha traži, nalazi, daje mu bejat, prihvata njegovo vođenje... ne razmišljajući pritom koliko taj šejh ima hilafeta, odnosno koliko tarikata je šejh. Veza između šejha i derviša je osobna, individualna, privatna... broj hilafeta tu nema nikakvu ulogu

tarikatska literatura zahtijeva iznimnu preciznost i tačnost; pitanja duše i duhovnog Puta. Toliko su osjetljiva da su stari sufiji razvili obiman, ekskluzivan i egzaktan tehnički pojmovnik koji se mora iskustveno poznavati da bi se svakom pojedinom pojmu, ako se prevodi moglo pristupiti sa dužnom pažnjom, a ako se navodi u izvornom obliku moglo o njemu meritorno govoriti. Velika je to odgovornost koju ljudi olahko prihvataju i o njoj uglavnom ne razmišljaju, a koja može imati ozbiljne posljedice. To me unekoliko podsjeća na ljude koji se sami proglase šejhovima i za sobom povedu ljude koji im povjeruju na riječ.

Što mislite o tome da jedan nemusliman prevodi sufijsku literaturu, ali i o tome da to radi neki musliman koji nije sufija? Znamo koliko je u tesavvufu važno poštivanje silsila koje sežu do Poslanika a.s. Ako se u tarikatu za sve važne odluke u životu mora tražiti dozvola od vjerodostojnog vodiča, da bi onaj tko traži dozvolu dobio *hajr* i *bereket*, nije li i tako s prijevodom, eto, čitavog jednog sveska El-Gazallija, Rumija ili Ibn Arebija...

William C. Chittick, Henri Corbin, te još neki, puno su truda uložili kako bi engleskom i francuskom govornom području predstavili značajna djela islamske duhovne baštine, prijevodima ali i autorskim djelima; neki su, poput Titusa Burckhardta, Frithjofa Schuona, Réné Guenona... prepoznali istinu i vratili se islamu (i tesavvufu/tarikatu), a neki nisu, a samo Allah zna koliko je ljudi upoznalo pravo lice islama zahvaljujući njihovim djelima; Kur'anska je istina da će Allah, Uzvišeni, Svoju vjeru ojačati čak i preko nemuslimana. Knjige autora koje ste spomenuli, ali i brojnih drugih koje niste spomenuli, bez *izuna* (dopuštenja) ne mogu se i ne smiju tumačiti, dakle ni prevoditi. Ali, danas se – rekli smo već – puno toga radi bez razmišljanja o posljedicama. Knjiga je javna i ono što je jednom ispisano ili rečeno imat će odjeka, kad-tad. Ako nije ispravo ili tačno preneseno šteta može biti nesaglediva, jer ne možete kontrolirati do koliko će ljudi doći i koliko će se njih povesti za pogrešnim ili manjkavim prijevodom. Svojim dervišima često kažem da nema loše knjige, jer je i loša knjiga dobra – ako znate da je loša (pa je ne uzimate u ruke). Vrijeme je Allahovo (uostalom kao i sve ostalo) te će ono pokazati šta je *hair* od onoga što smo uradili. Mogućnost izbora (razumom koji nam je dat) jeste ono što nas razlikuje od drugih Allahovih stvorenja i zbog čega ćemo odgovarati, tako da opet sve ostaje na savjesti pojedinaca.

U svome radu u "Beharu", koji prethodi ovom intervjuu, spominjete kritiku i neslaganje tradicionalnih i pomalo ortodoksnih alima (*uleme*) sa sufijima? Postoji li, pa makar bio i suptilne naravi, taj sukob i danas?

Rado ne bih generalizirao; zasigurno postoje ljudi koji vole ili ne vole jedni druge, a u kojem domenu i na kojoj razini će se ta 'ljubav' uprizoriti, gotovo da je manje bitno. S druge strane, u svakom domenu – iako to kod vjerske uleme ne bi smio biti slučaj – postoje na ovaj ili onaj način sujetni ljudi. Nijedan sukob, netrpeljivost ili čak i nesporazumi nisu donijeli ništa dobro, jer ne doprinose jedinstvu, a *Jedinstvo* (*Tevhid*) je suština islama.

Također, u istom radu, osjeća se Vaše nezadovoljstvo sa nerazumijevanjem i neznanjem koje naši ljudi gaje prema tradiciji sufizma u BiH i današnjim sufijama. Eto, neki naš Bošnjak će derviše nazivati *hukačima*, prodavačima magle, čudacima, luđacima, sektašima... a ponosit će se Sultan Mehmed Fatihom, ne znajući da je i on sam bio sufi. Kada se desilo to preimenovanje iz poštovanih u "čudne", iz voljenih u narodu u "lude", iz derviškog reda u derviški "sektu"?

Svi su osmanski sultani bili derviši, neki čak i šejhovi, mogao bih Vam poimence navesti tarikat svakog od osmanskih sultana; osim toga svaki od njih je imao i zanat (*esnaf*), vojnu školu i vjersku naobrazbu, jer je to bilo pravilo. Što se tiče odnosa prema dervišima, on nikada nije bio ni bolji ni gori nego što je to danas; derviše su najčešće tolerirali i podnosili, a rijetko prihvatali i voljeli,

sve dok okolnosti ne nametnu nužnu potrebu. Ljudi ne vole i boje se onoga što ne razumiju, a hazreti Abdu'l-Kadir Gejlani je rekao da derviša može razumjeti samo derviš, šejha samo šejh, poslanika samo poslanik...

Slušao sam po bosanskim čaršijama priče/legende o čudesnim sufijama koji se pretvaraju u kap vode, a zatim u veliki kamen, pa režu si glave i vraćaju ih potom natrag, o oživljavanju mrtvih, o ulascima u užarene peći nakon što šejh kaže 'Destur'... Mnogi koji će čuti takve priče o nevjerojatnim čudima, često će i ismijavati sufije. Ne čini li Vam se da su neki, skloni svakojakim pričama, sveli sufije na fakirstvo ili na one koji se bave nekom nadriliječničkom magijom i skidanjem uroka? Kako vi gledate na keramete, ali i na spomenute legende i, dodajmo šaljivo, šejh ste, hodate li po vodi, po užarenom ćumuru ili po zemlji? Također, na koji način kao povjesničar, ali i pisac, razlučujete istinu od maštovite predaje?

Ljudi su uvijek voljeli čuda; čak su i od Allahovih Poslanika, koji su im prenosili objavu, tražili dopunska čuda. Za mene je čudo koliko ljudi vole čuda i koliko im je svejedno kada im se čuda pokažu, često su one od kojih su čuda tražili i dobili, proglašavali čarobnjacima. Kakve koristi derviš ima od toga što njegov šejh hoda po vodi ili leti zrakom? Sejjid šejh Muhammed Ensari (k.s.) je rekao: "Ako vidite *šejha* da leti zrakom, pogledajte mu šeri'at; ako nema šeri'ata ne idite za njim!" Tesavvuf je *ahlak*, *adab* i *amel*, ćudoređe, pristojnost i dobro djelo; *pristojnost*, ljubaznost je suština tesavvufa! Tarikat je iskrenost, istrajnost i dosljednost. Nema većeg *kerameta* od očišćenog srca.

U dostupnoj literaturi, posebno zapadne provenijencije, o sufizmu se često govori kao o misticizmu? Smatrate li da je taj sinonim opravdan?

Nipošto; sinonimiziranje ta dva pojma, kao i pojave koje se njima nazivaju pravi je primjer nerazumijevanja ali i lošeg utjecaja orijentalizma devetnaestog stoljeća. Pojave se u ljudskom rječniku mogu imenovati samo poznatim nazivnicima, te stoga ne treba čuditi da su zapadni orijentalisti u tarikatima prepoznali svoje vjerske redove, stoga se i ova dva pojma često – i pogrešno – sinonimiziraju čak i u našoj literaturi. Misticizam u prvi plan stavlja mistika, a tesavvuf Boga, Uzvišenog. Misticizam služi veličanju sebe, maženju i veličanju svoga *nefsa*, isticanju vlastite vrijednosti i postignuća, a tesavvuf svođenju sebe na realnu veličinu u odnosu prema Bogu, Uzvišenom, odgoju i kontroliranju *nefsa*, te shvatanju da – kad nismo u stanju na ovaj svijet doći i sa njega otići svojom voljom, dakle niti išta između te dvije krajnosti – niti bismo postojali, niti bismo bili u stanju išta učiniti bez Boga, Uzvišenog.

Često se o dervišima stvaraju predodžbe kao o asketima koji nemaju veze sa stvarnošću, pa kao da su haman nesposobni za svakodnevni život. Vaš šejh rahmetli Mesud ef. Hadžimejlić govorio je da danas za derviše nema povlačenja u osamu, da moraju živjeti radeći i privređujući za svoje obitelji. Također, veliki broj derviša je spremno stalo u obranu domovine kada je to trebalo, a i sami ste ratovali i bili vojnikom Armije BiH. Otkuda te romantične

Osjetljiv sam na bosansku i bošnjačku civilizacijsku, tradicijsku, kulturnu i svaku drugu ostavštinu i naslijeđe. Bošnjaci su narod koji sporo pamti, a brzo zaboravlja, naši neprijatelji se svim silama već stoljećima trude da zatru sve tragove našeg nacionalnog i vjerskog identiteta u svim krajevima u kojima smo živjeli i živimo, spaljuju biblioteke, arhive i institute, ruše mezarja, džamije i tekije, sistemski i sistematično ubijaju ljude koji se sjećaju i pamte; pažljivo nas potiču da pod tepih multikulturalnosti zguramo stid od svoga kao arhaičnog, zaostalog i prevaziđenog, te da prihvatimo tuđe kao moderno, napredno i progresivno...

i patetične predodžbe o dervišima? Da li ih dugujemo, možda, knjizi "Derviš i smrt" Meše Selimovića? Uostalom, kao šejh, mimo književnih vrijednosti, što mislite o toj knjizi?

Izvana sa svijetom, iznutar sa Gospodarem, osnovno je pravilo kojega se danas, kao i prije hiljadu godina treba pridržavati. Biti vojnikom u napadnutoj zemlji bilo je pitanje dostojanstva, časti i građanske dužnosti; ne mislim da je to nešto izvan okvira normalnog ljudskog ponašanja. Romantične i patetične predodžbe rezultat su kolektivne i individualne potrebe za osloncem, utočištem, sigurnim zaklonom... a derviši su pouzdani i čvrsti. Što se *Derviša* tiče...

Osobno sam se uvjerio da su neki nemuslimani oduševljeni porukama Hazreti Mevlane Rumija, a zatim se neugodno iznenade kada im kažete da je Mevlana bio musliman. Što mislite o popularnosti sufijske misli na Zapadu? Kakvu po Vama svrhu u sufizmu Zapadnjaci vide i što od njega očekuju? Naravno, ne odričem se činjenice da su mnogi Zapadnjaci postali iskreni muslimani i sufije.

U turbetu/džamiji hazreti Šems-i Tabrizija vidio sam ljude koju se križaju pred njegovim mezarom, iako povrh njegove mubarek glave stoji veliki zeleni turban; vidio sam žene i muškarce koji spontano čine *sema'*, ponekad i u obrnutom smjeru. Univerzalnost tesavvufske poruke koju je hazreti Mevlana pretočio u *mesneviju* – ljubav prema Bogu, Uzvišenom, koja se reflektira prema Njegovom stvaranju, izvan je bilo kakvih religijskih ili vjerskih okvira zato što je ona uzrok i povod stvaranja; ljubav napose nema vjeru, a vjera je ljubav u najčišćem obliku. Božija ljubav nikome nije uskraćena, Allah, Uzvišeni voli sva Svoja stvorenja takvim intenzitetom da svako ljudsko biće, ako se imalo okrene Bogu, ne može a da ne osjeti i da ne odreagira na neki način. Duhovni velikani su kanali izlijevanja Božije ljubavi te su takve i brojne druge reakcije na njihova djela, a osobito u blizini časnih mjesta na kojima su ukopani sasvim normalne.

Što mislite o *new age* tendencijama koje se često zalažu za razne oblike religijskog sinkretizma. Dakle, sve se može biti odjednom, a često će sufizam koristiti u svojim teorijskim razmatranjima. Pritom mislim na univerzalnu poruku koju sufizam često naglašava.

Transcendentalno jedinstvo religije se ne može zanemariti osobito sa stajališta da Allah, Uzvišeni, nije objavljivao ništa osim islama (predanosti i pokornosti Njemu!), razumljivo sa različitim Vjerozakonima u skladu sa pojmovnim mogućnostima naroda kojem je Vjera objavljena, uvjetima i okolnostima; šta su ljudi od toga kasnije napravili druga je priča. Univerzalizam tesavvufske poruke je bezvremen, bezprostoran, bezuvjetan, ne dotiču ga se oklonosti, politička opredjeljenja, geografske razdaljine... S druge strane, praiskonska (*ezelska*) potreba ljudske duše – da se vrati svome Stvoritelju – ista je za sve stvorene duše, bez obzira na njihova naknadna i dodatna opredjeljenja i predrasude jer, kaže Allah, Uzvišeni, da se svi ljudi rađaju u 'prirodnoj – jedinoj objavljenoj – vjeri', a lijepo i dobro se srcem prepoznaje, prihvatao to razum ili ne. *Tesavvuf* (sufizam) i *tarikat*, teorijski i praktično, nude najkraći i najpouzdaniji *put* i način za zadovoljavanje čovjekove suštinske žudnje za razumijevanjem sebe i svoje uloge u ovome svijetu te upoznavanjem i spoznajom svoga Gospodara, uz provjerene vodiče, sa vjernim saputnicima, sigurnim stazama i potpuno besplatno.

Što bi voljeli reći kao savjet mladim ljudima?

Jedan šejh izišao je pred svoje derviše i *muhibe* noseći u bošči neke stvari. Bez riječi je uzeo veliku teglu i počeo je puniti ping-pong lopticama. Kada je završio pitao je okupljene da li je tegla puna; oni rekoše da jeste. Potom je uzeo klikere i počeo ih sipati u teglu, dok su klikeri popunjavali praznine između loptica. Potom je ponovo pitao je li tegla puna i okupljeni rekoše da jeste. Zatim je šejh uzeo kesu pijeska i počeo ga sipati u teglu; pijesak je popunio sve praznine između loptica i klikera. Još jednom je upitao da li je tegla puna i derviši ponovo potvrdiše da jeste. Šejh tada dohvati veliku đezvu sa peći i sasu je u teglu, te kahva popuni sve praznine koje čvrsta materija nije mogla; sva kahva iz džezve stade u teglu. "Dakle, reče šejh, ova tegla je vaš život. *Ping-pong* loptice su važne stvari – Bog, Uzvišeni, *ibadet*, porodica, zdravlje, *džema'at*... – stvari koje, i da sve ostalo izgubite, vaš život ne bi bio prazan; klikeri su stvari poput posla, kuće, auta... Pijesak je sve ostalo – male svakodnevne stvari. Ako teglu svoga života napunite pijeskom – beznačajnim stvarima, nećete imati mjesta za klikere i ping-pong loptice – one doista važne, od kojih ovisi život. Svoju pažnju posvetite stvarima bez kojih nećete biti sretni; prerasporedite svoje dosadašnje prioritete. Uvijek će se naći vremena da se očisti kuća ili opere auto, ali neće za ibadet i za porodicu. Pobrinite se najprije za svoje *ping-pong* loptice, ostalo je samo pijesak." Jedan od derviša upita šta onda kahva predstavlja. Šejh se nasmija i reče, "Drago mi je da si to upitao; bez obzira kako vaš život bio ispunjen, uvijek nađite vremena za fildžan kahve i cigaru sa svojim prijateljima." ■

O ljubljenju ruke **– Rekao je Allah, Uzvišeni: "Zar su isti oni koji znaju i oni koji ne znaju?!" (39:9), "A nad svakim znalcem znalac je još veći!" (12:76), "Pitajte one koji zikr čine ako ne znate!" (16:43). Poštovanje prema ljudima od znanja u islamu, šejhovima i ulemi, utemeljeno je na priznavanju da su oni uzvišeniji od nas zahvaljujući svome znanju i odricanju od ovoga svijeta radi stjecanja Višeg Znanja, a kako je znanje temelj vjere onda osobit odnos prema posjednicima znanja predstavlja sāmi osnov vjere. Šejhovi i ulema su čuvari i zaštitnici islamskog znanja prethodnih naraštaja, te ih stoga treba poštovati i poslušan im biti. Poljubiti ruku znalcu je čast i zadovoljstvo; to je osnovni i potpuno normalan izvanjski znak adaba prema onima čijem društvu treba strijemiti, čiji savjet poslušati i za čiju dovu zamoliti, jer su to pouzdani načini spuštanja milosti Allaha, Uzvišenog.**

Intervju: **mr. Amina Rizvanbegović Džuvić,** direktorica Bošnjačkog instituta

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Bošnjački institut nije nacionalistička niti bilo kakva "politikantska" institucija

Orijentalistica ste po struci. Studirali ste u inozemstvu i vjerojatno su vam poznate različite percepcije Bošnjaka i Bosne u raznim stranim orijentalističkim studijama. Koliko su one vjerodostojne i objektivne?

O Bosni i Bošnjacima se na Zapadu piše i istražuje sa većim interesom nakon agresije na našu zemlju, i nakon 11. septembra. Specifičnost Bosne i Hercegovine, kao evropske zemlje sa muslimanskom populacijom je predmet brojnih historijskih, etnoloških, i drugih društvenih studija. Kada je riječ o orijentalnim studijama, onda mogu biti objektivni ili neobjektivni pojedinačni pristupi pojedinih istraživača. Generalno gledano, u posljednjih nekoliko desetljeća tendencije su da se islamsko nasljeđe Bošnjaka prikaže u objektivnijem svjetlu, sa poštovanjem spram islamske misli, vjerovanja i tradicije.

Još uvijek smo nacija u procesu sazrijevanja. S obzirom da više nema jugoslavenskog režima koji nije poticao proučavanje bošnjačke baštine, koji su ciljevi istraživanja danas? Jesmo li možda pretjerali u dokazivanjima nacionalne jedinstvenosti, jesu li neki orijentalisti zaglibili u područje mitomanije kojoj su južnoslavenski narodi bez sumnje skloni?

Bošnjački institut je i bosanski institut. Smatram da krug djelovanja može biti sužen samo onima koji smatraju da su bošnjaštvo i bosanstvo u suprotnosti jedno sa drugim, a ne komplementarni jedno sa drugim

Da, nacija smo u procesu sazrijevanja, pa je tako i na području proučavanja i istraživanja nacionalne baštine. Jedna i po decenija, ako računamo od okončanja agresije na BiH, je jako kratak period u kojem u našem školstvu, fakultetskom obrazovanju, naučnoistraživačkim institucijama i općenito proučavamo i upoznajemo se na novi način sa bošnjačkom književnom i historijskom tradicijom. Pri tome treba imati na umu da to nije slučaj ne teritoriji cjele Bosne i Hercegovine. U odnosu na prošli režim, jednostavno nam je omogućeno da slobodno istražujemo, učimo đake i studente o svome bogatom nasljeđu, i uopće ne mislim da su orijentalisti, a tako ni historičari ili lingvisti, zašli kako kažete u područje mitomanije.

Sedamdesetih godina izašlo je revolucionarno djelo "Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima" Hazima Šabanovića. To djelo je po mnogima značajno jer je među prvima pokazalo da su Bošnjaci baštinici bogate tradicije, da nisu samo rudari i pružni radnici personificirani u liku Alije Sirotanovića. Ono je imalo značaj u osvještavanju našeg naroda te nas je povezalo s našim orijentalnim korijenima. Što se promijenilo od Šabanovićevih nalaza do danas na polju proučavanja orijentalne filologije BiH?

Prvi koji se bavio izučavanjem književnosti bh. naroda na orijentalnim jezicima je bio Safvet-beg Bašagić na prijelazu između 19. i 20. stoljeća. Kako dr. Lejla Gazić u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića* navodi, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* je djelo koje je bilo osnova svim kasnijim istraživanjima. Šabanovićeva *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, također biobibliografsko djelo, je kao temeljno štivo otvorilo mogućnosti za daljnji

rad na autorima Bošnjacima koji su stvarali na orijentalnim jezicima. Mora se imati u vidu da je za sveobuhvatno proučavanje ovog dijela našeg nasljeđa potrebno poznavati sva tri tzv. orijentalna jezika, arapski, turski i perzijski. U posljednjih nekoliko decenija, mnoga istraživanja su usmjerena na bošnjačku kulturnu, historijsku i književnu tradiciju nastalu na orijentalnim jezicima, i to ne samo na biobibliografska, nego i nova prevodilačka i analitička djela. To se jasno vidi u brojnim objavljenim knjigama i studijama, analitičkim esejima i prilozima u stručnim časopisima autora poput (iako je nezahvalno pominjati imena), Lamije Hadžiosmanović, Amira Ljubovića, spomenula sam Lejlu Gazić, zatim Kerime Filan, Behije Zlatar, Fehima Nametka, Jasne Šamić, Adnan Kadrića, i mnogih drugih. Ovakvi radovi znače nova otkrića za javnost, oni Bosnu iznova povezuju sa vremenom kada je bila riznica stvaralačkog i duhovnog prosvjetiteljstva u sklopu Osmanskog carstva.

Po Vašoj ocjeni, nakon što je neprocijenjivo arhivsko blago Orijentalnog instituta uništeno, da li je Sarajevo još uvijek centar (uz Beograd, Skopje, Zagreb, Bratislavu...) orijentalističkih proučavanja u ovom dijelu Europe?

Sarajevo još uvijek drži primat što se tiče tzv. orijentalne škole u ovom dijelu Evrope. Biblioteka i arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu jesu uništeni, i to je apsolutno nenadoknadiva šteta za cijelo čovječanstvo. Međutim, i na sreću, ljudi nisu! Filozofski fakultet, sa odsjekom za orijentalnu filologiju i historiju, Zemaljski muzej i Orijentalni institut su bili centri u kojima su radile, učile i istraživale generacije orijentalista, poput Nedima Filipovića, Besima Korkuta, Hazima Šabanovića, Mehmeda Handžića, Teufika Muftića, Avde Sućeske, i drugih. To su bili učitelji i profesori srednjoj generaciji današnjih orijentalista, profesora na Odsjeku za orijentalnu filologiju, istraživača u Orijentalnom institutu i drugdje, koji danas obrazuju generacije mladih naučnika u BiH ali i van njenih granica.

Da li je građa Bošnjačkog instituta dostupna svima, jer, čuju se pritužbe da je proceduralno teško zaviriti u najvrednije što imate u arhivi?

Baš mi je jako čudno da kažete da ima "pritužbi" na dostupnost tj. nedostupnost naše građe. U biti, Bošnjački institut je u odnosu na ostale specijalne biblioteke u Sarajevu, najdostupnija biblioteka. Naše jedino pravilo je da korisnici budu punoljetni građani i da se literatura koristi u našim čitaonicama. I na našoj web strani se jasno vidi kako je procedura jednostavna. Ne plaća se članarina, uvjeti su zaista veoma povoljni, imamo duže radno vrijeme nego ijedna specijalna biblioteka u gradu, imamo on-line katalog bibliotečkog fonda, što su sve pogodnosti koje smo vremenom prilagođavali korisnicima. Samo što su naši ljudi, uključujući i akademske građane i studente, pasivni i skloni zaključivanju bez provjere. Oko godinu dana nakon otvaranja Instituta 2001. godine smo bili u fazi sređivanja biblioteke. Naime, to je bila situacija kada je u kutijama stiglo oko 100.000, ili nešto više,

> **Ko želi da se istinski upozna sa onim što mi radimo, i tome pristupa bez predrasuda, veoma brzo će se uvjeriti da nismo nacionalistička niti bilo kakva "politikantska" institucija. Tu i tamo su se u pojedinim medijima u RS pojavljivali maliciozni komentari koji nisu bili utemeljeni na stvarnim argumentima i činjenicama**

knjiga koje je trebalo u što skorijem vremenu rasporediti, složiti i načiniti dostupnim za korisnike. U tom periodu, prirodno, korištenje biblioteke nije bilo kao u bibliotekama koje decenijama posluju, rade, sređuju svoje fondove. Možda je iz tog perioda ostala 'fama' da je proceduralno teško dobiti građu na korištenje, što već godinama nije slučaj. Recimo mi godišnje imamo u prosjeku oko 600 korisnika, a to je veoma veliki broj za jednu specijalu biblioteku pri fondaciji, koja nije univerzitetska biblioteka i koja je relativno mlada institucija u Sarajevu.

U međuvremenu smo postavili naš katalog sa oko 150.000 bibliotečkih jedinica na naš web portal, tako da je informacija o tome šta posjedujemo sada dostupna svima širom svijeta. Trenutno smo u procesu digitalizacije naših orijentalnih rukopisa, tako da će i rukopisi biti dostupni istraživačima širom svijeta u digitalnoj formi. Proces digitalizacije je bio neophodan i u pogledu korištenja, ali i očuvanja i praćenja svjetskih tokova kada je u pitanju zaštita rukopisne građe.

Poznato je da je najveći dio fundusa Bošnjačkog instituta sakupio Adil Zulfikarpašić. Na koji način i od kuda sakupljate građu nakon njegove smrti? Budući da je u korist Instituta okončan mučni spor s Adil begovom rodbinom oko njegove oporuke, kojom on i supruga svu pokretnu i nepokretnu imovinu ostavljaju Institutu, da li je Institut materijalno osiguran na neodređeno vrijeme?

Kada je riječ o knjižnom fondu, naravno najveći dio današnjeg fonda je prenešen iz Züricha, dakle ono što su Adil-beg i njegova supruga Tatjana sakupili. To je bilo oko 100.000 publikacija (knjige, periodika, referentna literatura...). U Sarajevu je postojao fond od nekoliko hiljada knjiga u odjelu Bošnjačkog instituta otvorenom 1991. godine, koji se pripojio glavnom fondu. U posljednjih 9 godina od kako je Institut u Sarajevu, veoma intenzivno nabavljamo knjižnu građu, godišnje između 3 i 4 hiljade publikacija, i to na različite načine. Nekih 31% kupovinom, 23% dobivamo kao poklon, 46% razmjenom. Moram naglasiti da smo u veoma kratkom periodu ostvarili saradnju sa brojnim institucijama u zemlji i svijetu sa kojima redovno razmjenjujemo publikacije.

U fondu likovnih djela imamo oko 1600 djela bosanskohercegovačkih autora. Riječ je o posebnoj zbirci jer je nastala iz privatne kolekcije, koja je obogaćena vrijednom donacijom profesora Mersada Berbera od 70 djela, i 50 akvarela Ismeta Rizvića. Adil-beg je za života savjetovao da se umjetnička zbirka više ne širi, tj. da se ne ulažu velika sredstva u proširenje umjetničke zbirke, jer je smatrao da to nije jedna od primarnih zadaća Bošnjačkog instituta. Naglašavam da to ni u kojem slučaju ne znači da na različite načine ne podržavamo bosanskohercegovačku umjetnost. Povremeno organiziramo izložbe mimo naše stalne postavke, sarađujemo sa galerijama u Sarajevu, i slično.

Mučni spor, upravo ste dobro rekli, zaista je mučan, oko testamenta Adil-bega i gospođe Tatjane nažalost još nije okončan. Naime, ostavinski postupak je zaustavljen dok se ne okonča slučaj tužbe protiv Bošnjačkog instituta od jednog broja Adil-begovih rođaka. Tu tužbu je sud u Sarajevu odbio, i nadamo se da će se ostavinski postupak nastaviti u što skorijem periodu kako bi Bošnjački institut dobio ono što mu je njegov

Amina Rizvanbegović Džuvić rođena je u Sarajevu 1969. godine. Osnovno i srednje obrazovanje završila u Sarajevu. Studirala orijentalnu filologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, arapski i perzijski jezik. Dodiplomski i postdiplomski studij završila u Kanadi na University of Toronto na odsjeku za bliskoistočne i islamske studije, islamska umjetnost i historija. Po završetku studija vraća se u Sarajevo. Profesionalno se veže za Bošnjački institut – Fondaciju Adila Zulfikarpašića od njegovog osnivanja u Sarajevu. Koordinirala je i sudjelovala u osposobljavanju rada biblioteke, organizirala brojne kulturne manifestacije i događaje, kao i predstavljala Institut u inozemstvu, organizirajući izložbe, na međunarodnim konferencijama i susretima. Aktivno se bavi uspostavljanju veza sa kulturno-historijskim institucijama u zemlji i svijetu, u cilju ostvarenja kulturnog i stručnog dijaloga.
Bila je član Upravnog odbora Bošnjačkog instituta do postavljanja na poziciju direktorice Instituta 2007. godine. Predsjednica je Upravnog odbora neprofitne organizacije "Bosanske rukotvorine".

osnivač namijenio. Adil-beg i gospođa Tatjana su imali jasnu viziju i cilj, i veoma dobro su znali šta žele. Pa, sam Bošnjački institut to najbolje pokazuje. Osporavati nečiju posljednju volju koja je na dobrobit ne samo Bosne i Hercegovine, nego slobodno mogu reći i civiliziranog čovječanstva, je zaista ravno zločinu. Kada, ako Bog da, dobijemo ono što nam je testamentom namijenjeno, Institut će biti obezbijeđen s tim što će jednim dijelom, kao što to i sada čini, morati sam da ostvaruje dio prihoda.

Iako su o tome napisane knjige, po vašoj ocjeni koji je suštinski doprinos Bošnjačkog instituta i djelovanja vakifa Adil bega Zulfikarpašića u konstituiranju bošnjačke nacije i očuvanju nacionalnog blaga?

Adil-beg je još 60-tih godina prošlog stoljeća, u emigraciji, oživio ideju bošnjaštva kroz časopis *Bosanski pogledi*, analize i priloge, okupljanjem progresivne bošnjačke intelektualne emigracije. Njegova uloga je bila neprocjenjiva, jer je jedan od prvih koji je otvoreno pisao i analizirao pitanje nacionalnosti muslimana. Iako je njegov glas rezonirao u emigraciji, početkom 90-tih godina je po povratku u Bosnu bio jedan od ključnih aktera u konstituiranju bošnjačke nacije, tj. u vraćanju bošnjaštvu kao stvarnoj i jedinoj bosanskomuslimanskoj nacionalnoj identifikaciji. Kroz Bošnjački institut i *Bosanske poglede* se čuo glas Bošnjaka iz emigracije, 90-tih je pružio brojne mogućnosti za javne nastupe, objavljivanje publikacija, organiziranje tribina i komunikaciju sa maticom. Preseljenje Instituta u Sarajevu je za Bošnjake imalo dodatno značenje, pored neprocjenjivog opipljivog nacionalnog blaga, a to je vjera u svoj narod i u budućnost svoje zemlje.

Kakva je Vaša suradnja sa Nacionalnom knjižnicom, Orijentalnim institutom i knjižnicom Gazi Husrevbegove medrese? Ima li kakvih prijepora, osjeća li se konkurentski naboj?

Mogu reći sa naše strane, a sigurna sam da bi isto rekle i kolege iz institucija koje ste pobrojali, da je saradnja veoma dobra, uspješna, i da su odnosi prijateljski. Naše sve institucije rade u svom domenu, i iako se u mnogočemu prepliću, opet svaka ima svoje specifične zadatke i svoj profil, ali zajednički cilj nam je isti: nauka, obrazovanje, očuvanje kulturnog blaga Bosne i Hercegovine i njegovo promoviranje. Kako ja to vidim, mi se upotpunjujemo, a ako ponekad postoji izvjesna doza konkurentnosti, to može biti i pozitivno i stimulativno, sve dok njegujemo prijateljske i fer odnose. Saradnja sa ovim, ali i mnogim drugim institucijama u BiH, je otpočela još iz Züricha. Npr. sa Orijentalnim institutom smo zajednički izdali *Opširni popis Bosanskog sandžaka 1604. godine*, što je bio veliki i obiman projekat, sa Gazi Husrev-begovom bibliotekom imamo saradnju kada je u pitanju digitalizacija rukopisne građe, itd. Dakle, općenito veoma intenzivno sarađujemo u raznim domenima, zajedničkim programima organiziranjem kulturnih događanja, seminara, konferencije, okruglih stolova, i u upotpunjavanju knjižnog fonda.

Surađujete li sa srodnim institucijama u svijetu?

Svakako, nastojimo da što više razvijemo međunarodnu saradnju. Evo da prvo spomenem Bošnjačku nacionalnu zajednicu Hrvatske, potom sarađujemo sa institutima (npr. Hrvatski institut za povijest, Juma al-Majid centar za kulturno nasljeđe, Istorijski institut u Beogradu, Centar za istraživanje islamskog kulturnog nasljeđa Kralj Faisal, itd.), akademijama (HAZU, SANU, CANU, itd.); bibliotekama (Harvard University, Library of Congress, nacionalnim i univerzitetkim bibliotekama u Srbiji, Hrvatskoj, Češkoj, Sloveniji, Velikoj Britaniji itd.), arhivima (npr. sa Turskim državni arhivom smo organizirali simpozijum i izložbu), muzejima, te sa mnogim drugim naučnoistraživačkim institucijama koje rade uglavnom na projektima tematski vezanim za Bosnu. Tu su i brojni kulturni centri sa kojima organiziramo zajedničke nastupe i programe u Sarajevu.

Kakva je recepcija Instituta u Republici Srpskoj i hrvatskom dijelu Federacije? Neki tvrde da je Senat Instituta ustvari elitističko mjesto u kojem se definiraju politički ciljevi Bošnjaka. Jesu li Vam prišivali politikanstvo i nacionalističke tendencije?

Ko želi da se istinski upozna sa onim što mi radimo, i tome pristupa bez predrasuda, veoma brzo će se uvjeriti da nismo nacionalistička niti bilo kakva 'politikantska' institucija. Tu i tamo su se u pojedinim medijima u RS pojavljivali maliciozni komentari koji nisu bili utemeljeni na stvarnim argumentima i činjenicama, nego na postizanju dnevnopolitičkih ciljeva, zavisno kako je kome u tom trenutku odgovaralo.

Što se tiče Senata Bošnjačkog instituta, to je tijelo koje je osnovao Adil-beg, sa ciljem afirmiranja i promoviranja kulturnih vrijednosti Bošnjačkog instituta i BiH, promicanje

pozitivnih ideja i dijaloga sa drugim kulturnim institucijama u BiH i inostranstvu, kao i da okupi ljude različitih političkih opredjeljenja, da se razviju konstruktivni dijalozi oko bitnih i aktuelnih društvenih pitanja. Mora se reći da se Senat sa ovim ciljevima samo donekle aktivirao, tj. aktivirao se samo jedan dio njegovih članova. A konstatacija da se u Senatu definiraju nekakvi politički ciljevi Bošnjaka uopće ne stoji.

S obzirom da je predsjednik Uprave Zlatko Lagumdžija ujedno i predsjednik parlamentarne stranke, je li Institut stranački neopredijeljen?

Institut je u potpunosti stranački neopredijeljen. To je uvijek bio Adil-begov princip, pa je tako i precizirano u našem statutu i pravilniku, čega se svakako pridržavamo. Prof. dr. Zlatko Lagumdžija je bio Adil-begov veliki prijatelj i čovjek od povjerenja, i kada ga je Adil-beg izabrao za predsjednika Upravnog odbora i tada je bio lider parlamentarne stranke. Znate, Adil-beg je bio čovjek liberal, njegovi su prijatelji i saradnici tokom cijelog života pripadali različitim strankama, i u tome naravno nije bilo nikakvih kontradikcija. Recimo, u našem Upravnom odboru imamo ljude koji su aktuelni ili bivši članovi Parlamenta iz četiri različite stranke, a poznato Vam je da je i Adil-beg imao svoju stranku i bio njen predsjednik. Svačije političko opredjeljenje je njegova lična stvar, koja nema nikakvu vezu sa radom Bošnjačkog instituta.

Da li vam je naziv *bošnjački,* budući da je sve više onih koji se kunu u svoje *bosanstvo*, sužavao krug djelovanja? Zašto bi uopće te dvije odrednice bile u sukobu? Kao direktorica Bošnjačkog instituta kako bi definirali naš identitet, kada govorimo o njemu, možemo li govoriti u pluralu?

Bošnjački institut je i bosanski institut. Smatram da krug djelovanja može biti sužen samo onima koji smatraju da su bošnjaštvo i bosanstvo u suprotnosti jedno sa drugim, a ne komplementarni jedno sa drugim. Po nacionalnosti Bošnjaci, državljani Bosne i Hercegovine *ergo* Bosanci, naravno da možemo i trebamo govoriti u pluralu.

Kakvi su Vaši programski ciljevi u budućnosti, na koji način mislite dodatno poboljšati rad Instituta?

Bošnjački institut je specifičan i jedinstven po mnogo čemu. Naš cilj je da Institut nastavi da bude mjesto susreta, razmjene misli, mjesto koje nudi bogatu literaturu za istraživanja, mjesto važnih kulturnih događaja, mjesto sa kojeg će se slati važne poruke za napredak i razvoj bh. društva, i u tom pravcu ćemo i nastavit naše napore. U budućnosti namjeravamo proširiti našu djelatnost na izdavačku (iako se Institut već bavio izdavaštvom ali je privremeno zaustavljeno), kao i stvoriti uvjete za naučnoistraživačke projekte sa ciljem doprinosa bosanskohercegovačkoj historiji, umjetnosti i kulturi.

Koje bi projekte Instituta istaknuli kao najuspješnije?

Općenito, prepoznavanje Instituta u bh. javnosti kao institucije koja baštini ne samo bošnjačko, nego cjelokupno bosanskohercegovačko kulturno blago. Veoma važan projekat je pokretanje Foruma Bošnjačkog instituta u 2009. godini. Kroz aktuelne teme Foruma, kao što su "Evroatlanski put BiH", "Javnost u BiH", "Zajednička društva: liderstvo u različitostima", "Memorijalni centar Potočari: kako dalje", itd., uspjeli smo javnosti omogućiti da se direktno uključi u diskusije sa uglednim gostima poput predsjednika i premijera država, npr. predsjednik Mesić, premijer Erdogan, gospodin Kučan, i dr., naučnika iz različitih oblasti, književnika, itd. Bošnjački istitut sa drugim institucijama aktivno sudjeluje u promicanju bh. kulture, nauke i umjetnosti, promoviranjem najnovijih izdanja bh. izdavaštva, obilježavanjem obljetnica velikana bh. historije, organiziranjem konferencija i okruglih stolova iz oblasti kulturnog nasljeđa, itd.

U posljednjih 9 godina od kako je Institut u Sarajevu, veoma intenzivno nabavljamo knjižnu građu, godišnje između 3 i 4 hiljade publikacija, i to na različite načine. Nekih 31% kupovinom, 23% dobivamo kao poklon, 46% razmjenom. Moram naglasiti da smo u veoma kratkom periodu ostvarili saradnju sa brojnim institucijama u zemlji i svijetu sa kojima redovno razmjenjujemo publikacije.

Održali ste zamjećeno predstavljanje Instituta u Turskoj. Koji su bili odjeci? Koliko su Turci zainteresirani za osmansko nasljeđe u BiH?

Predstavljanje u Turskoj je zaista imalo velikog odjeka. To je ujedno bilo prvo predstavljanje bh. kulture u Turskoj, na institucionalnom nivou, gostovalo je i Narodno pozorište i ULUBiH, i pokazalo se da je interes općenito za BiH i bh. kulturu i umjetnost veliki. Naše gostovanje je najvećim dijelom bilo predstavljanje umjetničke zbirke, ali i arhivske građe. Posebnu pažnju turske publike i javnosti su privukli orijentalni rukopisi. Stručna javnost je naravno upoznata sa našim osmanskim nasljeđem, međutim šira javnost nije niti je svjesna da u Bosni postoji veliki broj vrijednih dokumenata iz osmanskog perioda. U turskim arhivima se osmansko historijsko i kulturno nasljeđe u BiH sve više istražuje, i interes turskih osmanista i historičara raste. Također, za BiH općenito vlada interes i među Turcima u Evropi, izvan Turske, koji ujedno žele da u ovom dijelu svijeta predstave svoje, turško osmansko nasljeđe, da u dijalogu sa drugima i u interakciji kultura osvijetle nove puteve razumijevanja i koegzistencije.

Vaš Institut je potekao iz dijaspore, čini se da je ona i dalje, više nego ikada, važan dio bošnjačkog bića. Kao direktorica jedne od najbogatijih bibiloteka na ovim prostorima, s uvidom u recentni ali i povijesni doprinos naših institucija, kako bi ocijenili kulturni i znanstveni udio hrvatskih Bošnjaka na cjelokupni bošnjački etnički kolektivitet?

Hrvatski Bošnjaci su već dugo prije agresije na BiH, gradili i izgradili svoju nacionalnu zajednicu, priznatu i prepoznatu unutar hrvatskog društva. Kada uzmemo u obzir veoma ugledne književnike, naučnike, javne radnike, hrvatske Bošnjake, vidimo da su ostavili veliki pečat u hrvatskoj kulturnjoj sceni, ali su u isto vrijeme veoma artikulirano i jasno doprinijeli izgradnji bošnjačkog nacionalnog bića.

Gdje se čuva bošnjaštvo? Može li se ono čuvati samo u nekom Institutu, bez obzira na njegov nesumnjivi značaj za Bošnjake?

Bošnjaštvo se čuva u svakoj bošnjačkoj kući, u školama, u institucijama, u BiH i van njenih granica. Svaki segment je bitan i svaki pojedinac ili institucija moraju da ga njeguju i čuvaju. ■

Intervju: **Asmir Kujović**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Ne bih se usudio "kačiti" s kulturtregerskom i literarnom mafijom – oni u ovoj državi drže praktično sve u svojim rukama

Asmir Kujović je rođen 1973. godine u Novom Pazaru, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Od 1991. godine živi u Sarajevu. Diplomirao je na Odsjeku za književnosti naroda BiH na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Objavljivao je u brojnim književnim časopisima, a radio je i kao novinar u listovima: "Slobodna Bosna", "BH Dani" i "Walter". Bio je glavni urednik sarajevskog časopisa za književnost i kulturu "Lica". Objavio je knjige pjesama "Vojni sanovnik" (1997.) i "Zagrobni život" (2000.), te roman "Ko je zgazio gospođu Mjesec" (2002.). Pjesničkim, proznim i esejističkim tekstovima zastupljen je u više antologija, pregleda i panorama savremene bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti. Za roman "Ko je zgazio gospođu Mjesec" nagrađen je Godišnjom nagradom Društva pisaca Bosne i Hercegovine za najbolju knjigu objavljenu u 2002. godini. Pojedini tekstovi su mu prevođeni na engleski, francuski, turski, flamanski, makedonski i slovenski jezik. Godine 2005. u Beču je objavljeno dvojezično izdanje njegove knjige izabranih i novih pjesama pod naslovom "Das versprochene Land /Obećana zemlja" na njemačkom i bosanskom jeziku.

Od rata pa sve do suvremene zbilje netko neznani (a nama vrlo blizak) je vrlo vješto nacionalno, a uz to i vjersko, pretvorio u nešto loše, nešto što priziva isključivost i nazadnost. Zaista je teško pojmiti činjenicu koja nam govori da se uz antologije i izbore bosanskog pjesništva ne rade i one bošnjačke. Koji su po tebi razlozi izostanka sustavnijeg praćenja pjesničke generacije kojoj pripadaš?

Naravno da su nacionalne antologije potrebne i važne, ja se sjećam da sam prvi potpuniji uvid o modernim tokovima u bošnjačkoj poeziji stekao upravo preko antologije profesora Enesa Durakovića, pa i one Alije Isakovića, dok je ova antologija mlade bošnjačke poezije značajna već samim tim što je prva antologija te vrste od rata naovamo. Kako kaže Pascal Bruckner u svojoj knjizi "Babilonska vrtoglavica", proučavati svoje pisce, čitati ih i promišljati izvor je autentičnosti za razumijevanje drugih tradicija. Da i ne spominjemo to da se za nekog ko se bavi pisanjem ne može reći da je savladao zanat ako ne poznaje književnost jezika na kojem piše. Što se tiče pjesničke generacije kojoj pripadam, mislim da nama u vrijeme kada smo se pojavili sa svojim prvim zbirkama, negdje krajem rata, nije dat pravi prostor, kakav su imali pjesnici ranijih generacija. U redakcijama i kulturnim rubrikama raznih novina našli su se pisci koji nisu dopuštali da iko drugi bude pisac osim njih. Oni koji su nas u početku podržali kasnije su nam okrenuli leđa, valjda zato da ne bi ispalo da smo mi bolji i važniji od njih. Mislim da je to glavni razlog. Nismo podilazili autoritetima nego smo bili toliko drski da im se suprotstavljamo.

U poeziji mlađih bošnjačkih pjesnika, uz ratnu tematiku, pojavljuje se odnos prema zbilji i rodna poezija, a kao što znamo ona je nabijena erotikom koja je svojstvena mladosti. No, ti si jedan od najizrazitijih predstavnika poezije mističke opijenosti koje crpe svoju snagu iz islama, a koje su često sufijske provenijencije. Kao da si na autentičan način prizivao zaboravljeni pjesnički svijet koji ne korespondira s generacijom devedesetih. Gdje si pronalazio uporišne točke svojem pisanju?

Vjerovatno je ključni podsticaj u mom razvoju bio kada sam negdje sa sedamnaest, osamnaest godina otkrio poeziju Eliota i Pounda, te kada sam, čitajući njihove eseje, odlučio da pokušam slijediti poetička načela koja su oni zastupali. Jedna od tih Poundovih knjiga nosi naslov "ABC of Reading", i sada mislim da sam imao sreće što sam počeo od "abecede". Nakon toga sam potpuno "novim očima" čitao i klasike bošnjačke, srpske i hrvatske poezije, i francuske simboliste, i Mandeljštama, Pasternaka… Kao vjerniku mi je, naravno, bila interesantna i sufijska poezija, neko vrijeme sam proučavao islamske filozofe, Rumija, kršćanske mistike, Augustina, Eckharta. Možda je sve to doprinijelo da moj ukus postane pomalo "klasicistički". Međutim, događalo mi se da, kada čitam nekog islamskog filozofa, pomislim: "Otkud njemu pravo da o tim najuzvišenijim istinama vjere zaključuje po svom nahođenju?" I to me je potaklo da, zadnjih godina, pokušam da teme iz islamske duhovnosti ne obrađujem eksplicitno, već da ih izmjestim u neku drugu kulturu ili mitološku tradiciju, kao što su to radili srednjovjekovni ezoterici, pa se, recimo, zna da je Izida ustvari Merjem, djevica Marija. Tako sam negdje objavio pjesmu "Izidin pogled ispod vela". Uostalom, alegorija je u srži tradicije sufijskog pjesništva, pa zašto ne slijediti taj trag.

Čini se da narcisističko uživanje suvremenih pjesničkih *loosera* na planu takozvane stvarnosne poezije (vaša kritika koristi naziv nove stvarnosti) tebe nije ošamutilo. Također se čini da nipošto ne želiš žrtvovati dobro izgrađene slikovite cjeline zarad banalnih i trivijalnih iluzija. Hoćeš li se i nadalje osamljivati kao prepoznatljiv i hvaljen pjesnik, ili ćeš nešto mijenjati u nadolazećim knjigama?

Ima pjesnika u toj takozvanoj stvarnosnoj poeziji koji ponekad znaju da iz nekih banalnih detalja, trivijalnih prizora, iz nekih uzgrednih čulnih senzacija, intimnih trenutaka svakodnevnice, izvuku poneku svježu metaforu, da upečatljivo evociraju određenu emociju, ili da učine da u pojedinačnom bljesne univerzalno, da iznenade nekom ironičnom poentom. Međutim, oni su, među pjesnicima mlađe generacije, zbilja rijetki. Kod nekih je teško uočiti po čemu bi se njihova pjesma (ili "pjesma") trebala razlikovati od proznog fragmenta, s obzirom da je "suha", bez metafora, bez pjesničkih slika u pravom smislu riječi, bez ikakve naznake ritma u jezičkom izrazu, i, što je najvažnije, bez ikakve poente na kraju. Pjesma može biti i ogoljeno narativna, ali pod uslovom da ide ka nekoj snažnoj poenti u završnom stihu. I to, zapravo, i nije poezija, u svakom slučaju nije neka prvorazredna poezija. A što se tiče mog daljeg pisanja, mislim da ću nastaviti ono što sam započeo u prvoj zbirci, samo bez osvrtanja na "aktuelnu društvenu zbilju", jer me takve teme više ne zanimaju.

Rođen si u Sandžaku. Time biološki pripadaš i srpskoj književnosti, ali i onom odvojku književnosti Bošnjaka sa Sandžaka. Također, živiš u BiH. Time pripadaš i bosanskohercegovačkoj književnosti. Kako se no tim identitetarnim podvojenostima? Koliko su ti važne, u kojoj mjeri te određuju kao pjesnika?

Na jednom fakultetu u Novom Pazaru odskora se uvodi predmet bošnjačkosandžačka književnost i zaista je lijepo vidjeti mlade naučnike koji predano i sistematično iznova proučavaju i istražuju književnu tradiciju sandžačkih Bošnjaka, te otkrivaju neke interesantne i vrijedne pisce koji su bili potpuno zaboravljeni i marginalizirani. Veći dio života sam proveo u Sarajevu i svježe mi je sjećanje na to kako su me i novinari na lokalnim televizijama u Pazaru predstavljali kao sarajevskog i bosanskohercegovačkog pisca. Nisu mi one važne, ali sigurno me na neki način određuju kao pjesnika, jer sam nekako i tamo i ovamo, a zapravo nisam ni tamo ni ovamo. Teže mi je, recimo, odvažiti se da literarno obradim neku temu iz historije Bosne i Sarajeva, s obzirom da nisam ovdje rođen, osjećam da bi to u mom slučaju zahtijevalo jednu dužu pripremu; a isto tako kad je riječ o Pazaru, budući da nisam tamo fizički prisutan. U Sandžaku se ta identitarna podvojenost osjeti donekle u jeziku, mada, neko bi mogao postaviti pitanje – ako Dalmatinci nemaju problem s hrvatskim književnim jezikom, zašto bi sandžački Bošnjaci imali sa sadašnjom normom bosanskog? Međutim, s obzirom da je Meša Selimović svoje najbolje romane napisao "istočnom varijantom bosanskog jezika", ne vidim razlog zašto to ne bi bio sastavni

dio norme. Ali eto, ostavimo jezikoslovcima da se bave tim pitanjima.

Posljednji bosanskohercegovački rat mladim bošnjačkim pjesnicima uvelike omeđuje poeziju, na sreću bez ratnog pokliča i mržnje. Koliko je rat odredio tvoju pjesničku generaciju? Kako je to bilo pisati pjesme u sarajevskim rovovima?

Da, rat je bio zajednički imenitelj te moje generacije, uprkos svim našim poetičkim i individualnim razlikama. Pa i sav patriotski zanos iz 1992. temeljen je na kolektivnom uvjerenju da "mi nismo kao oni", je li, mi ne mrzimo, na tome su zasnivane političke platforme, tako da je razumljivo da u poeziji nije bilo mjesta za nekakve izlive mržnje. Mislim da nas je rat toliko bitno obilježio da je prisutan i u onome što danas pišemo, prisutan je po načinu na koji ga prešućujemo, zaobilazimo, prisutan je svojim odsustvom, kako bi rekao Heidegger. U prvim godinama rata ja sam se suzdržavao od toga da pišem o ratnim iskustvima, napisao sam samo "Salivanje strave" i još neku pjesmu, valjda zbog toga što sam se tada još uvijek držao toga da u poeziji treba biti "bezličan" u eliotovskom smislu riječi. Onda sam, mislim negdje 1993., upoznao Damira Uzunovića i Faiza Softića, i čitajući njihove pjesme to me je potaklo da i sam ponešto prenesem na papir od onog što sam doživio kao vojnik. Mislio sam, kad već svakako dangubim u vojsci, da barem iscijedim iz toga neku pjesmu. I nosio sam u džepu hemijsku olovku i presavijenu dvolisnicu papira i zapisivao kad bi mi šta naumpalo, a onda sam to kod kuće dorađivao i dotjerivao. Tako su te pjesme nastajale kao stilske vježbe, od onog što sam vidio ili čuo od drugih, često je u njima lirski subjekt ustvari posuđeni glas, "persona", a ne ja. Nije me privlačilo da obrađujem teme koje su drugi pisci već iscrpili, a bilo je zaista vanredno snažnih literarnih svjedočanstava o ratnim užasima, recimo ti tekstovi koje su u godinama opsade objavljivali Ibrišimović, Vešović, Sidran, Mrkić i drugi, već sam nastojao da primjećujem tamo gdje drugi nisu gledali.

Kakav je odnos tvoje generacije prema veličajnoj bošnjačkoj pjesničkoj tradiciji? Bježi li mladi bošnjački pjesnik od nje ili se spontano priklanja uzorima?

Mogu govoriti samo u svoje ime, ali mislim da, objektivno, ako ta naša generacija možda i nije, u cjelini uzev, nadmašila estetske domete generacije Zilhada Ključanina i onih nešto starijih, u svakom slučaju je napravila neke bitne iskorake, pomjerila okvire pjesničkog izraza i unijela svježu krv. Mirsad Sijarić je, recimo, napisao pjesmu o Nerkesiji i ta se pjesma može uzeti kao primjer izravnog dijaloga s tom tradicijom. U vrijeme kada smo se pojavili govorilo se da ta naša poezija izlazi iz tradicionalnih okvira po tome što je "urbana", što je po meni loš termin, jer ni poezija Baudelairea i Laforguea po svojoj tematici nije bila ništa manje urbana, a pod tim se uglavnom podrazumijevalo ono naslijeđe pjesništva američke beat generacije, s kojim ja nisam imao mnogo dodirnih tačaka, izuzev u pojedinim pjesmama. Naravno, pomno sam iščitavao sve značajnije bošnjačke pjesnike, u više navrata sam ponovo otkrivao Musu Ćazima Ćatića, Kulenović je svakako bio jedan od onih čijem sam se umijeću divio, kao i sve one koji su naslijedili Maka Dizdara, i tu uvijek postoji krug svjesnih i nesvjesnih uticaja i uzora. Siguran sam da me je narativnost u Sidranovim pjesmama ohrabrila da se i sam okušam u tom vidu pjesničkog oblikovanja. Vjerujem da je čitav niz bošnjačkih pjesnika posredno ili neposredno uticao na mene, a čitav je niz i onih koje volim i cijenim, bez obzira da li mi je njihov opus u cjelini blizak ili su mi ostale u pamćenju samo neke pjesme. Neke sam pjesnike čitao u periodu kada sam kao mlađi bio podložniji uticajima, a neke kasnije, tako da je ta hijerarhija subjektivna.

U raznim koterijama se može čuti da bošnjačku poeziju treba dekanonizirati. Što to uopće znači? I kako nešto dekanonizirati ako sam ne postaviš kanon?

Ne znam u kojem kontekstu je to izrečeno, pa ni meni nije jasno, jer u savremenoj bošnjačkoj poeziji nigdje ne vidim taj kanon. Istina, jedan broj pjesnika stvara po sličnim poetičkim obrascima, pa ipak postoje brojne nijanse po kojima su oni različiti. A još u vrijeme Ćatića pjesnici su stvarali mimo ranije utvrđenih tradicionalnih modela. Ova naša generacija se također nije pojavila kao neka jedinstvena grupa istomišljenika sa nekim zajedničkim pjesničkim programom, nego se svak držao svog "kanona", a eventualno su postojale neke sličnosti zato što nas je spajao duh tog vremena, dijelili smo slična interesovanja, obrađivali bliske teme, naslanjali se na istu tradiciju… Sva moguća "dekanoniziranja" u evropskoj poeziji su već oprobana još sa nadrealizmom i avangardnim pokretima u dvadesetom stoljeću, od njih je poezija možda imala više štete nego koristi, pa ne znam šta bi to neko novo dekanoniziranje donijelo. Moguće je da se pod tim "dekanoniziranjem" misli na pristupe u proučavanju bošnjačke poezije. Meni je, recimo, bilo interesantno kada sam negdje naišao na Gombrowiczev esej o Danteu, gdje on, mimo svih utvrđenih kanona o Danteu kao najvećem evropskom klasiku poslije Homera, pretresa "Božanstvenu komediju" iz jednog sasvim novog i drugačijeg ugla. S tim da je, naravno, to Gombrowiczevo mišljenje o Danteu samo jedna replika u skoro hiljadu godina dugom dijalogu o njegovom djelu, jedna u nizu antiteza u dijalektici književnohistorijskih izučavanja. Tako da bi bilo možda zanimljivo vidjeti i neko novo čitanje bošnjačkih klasika. Ali, kao što si i sam primijetio, ako kanon treba da bude srušen, kanon valja najprije uspostaviti.

Poezija je primjetno na gubitku. Jednostavno nije tržišno isplativa, a time nije privlačna ni izdavačima. Zaista veliki problem vidim u tome da u BiH rijetko izlaze

Što se tiče pjesničke generacije kojoj pripadam, mislim da nama u vrijeme kada smo se pojavili sa svojim prvim zbirkama, negdje krajem rata, nije dat pravi prostor, kakav su imali pjesnici ranijih generacija. U redakcijama i kulturnim rubrikama raznih novina našli su se pisci koji nisu dopuštali da iko drugi bude pisac osim njih. Oni koji su nas u početku podržali kasnije su nam okrenuli leđa, valjda zato da ne bi ispalo da smo mi bolji i važniji od njih

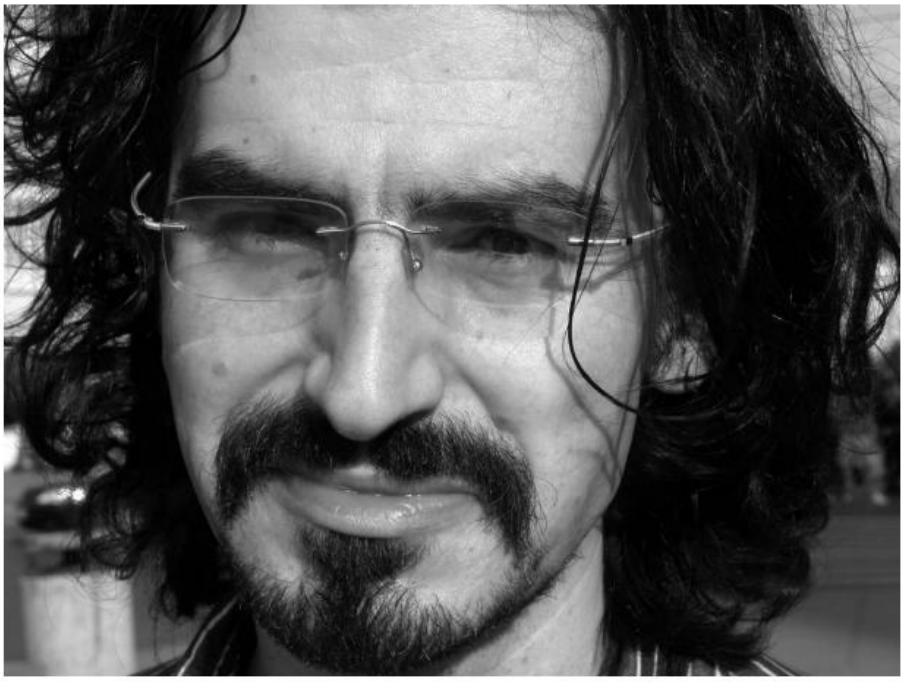

poetske knjige čime se gubi naraštajni pjesnički slijed. Neposredno poslije rata imali ste hiperprodukciju mladih pjesnika. Vlada li danas skandalozna majorizacija pjesništva i zašto? Ima li poezija tržišne šanse, a da se ne dovodi u pitanje njena figurativna vrijednost?

Potpuno se slažem. Octavio Paz u jednom svom eseju navodi podatke da je Mallarme jednu svoju knjigu objavio u sto devedeset i pet primjeraka, a drugu u četrdeset primjeraka; Rimbaud je sam platio prvo izdanje "Sezone u paklu" u tiražu od petsto primjeraka, od čega je sam preuzeo šest dok je ostatak ostao u skladištu štamparije. A riječ je, je li, o najvećim modernim francuskim pjesnicima. Hoću da kažem da taj problem s poezijom nije od juče, zadnji koji su imali široku čitalačku publiku bili su veliki evropski romantičari. A živimo u vremenu kada je poezija na mnogo nižim granama nego što je to bila u Rimbaudovo vrijeme, tako da šansa sigurno nije u tome da se piše po ukusu šire publike. Problem je što ta skandalozna majorizacija ne vlada samo generalno, već i u elitističkom krugu onih koji bi trebali biti istinski poštovaoci pjesništva. Jedan je razlog taj što je i ono malo dobre poezije koja se objavljuje stavljeno u istu ravan sa gomilom uvredljivo loše poezije koja se promovira i predstavlja kao istinska vrijednost. A drugi je razlog što živimo u vremenu kada je vrlo teško odgojiti dobrog čitaoca poezije, za to je danas potreban dar gotovo jednako kao i za pisanje. Šansa pjesnika je možda u tome da piše i za nekog budućeg čitaoca, u tome da prava poezija ostaje, dok su tržišno isplativi proizvodi prolazni.

Kakav je tvoj odnos prema antologijama i književnim nagradama? Ne misliš li da su one izgubile svoju objektivnu *težinu* i teško mogu predočavati stvarno stanje. Uostalom, poznato je da razne komisije promiču svoje favorite iz samo njima poznatih razloga. Primjerice, roman "Vječnik" rahmetli Nedžada Ibrišimovića nije dobio zasluženu nagradu što su upućeniji u kretanja na književnoj sceni BiH ocijenili skandaloznim. Zašto promoviramo prosječnost, a prešućujemo prave književne vrijednosti?

Antologije i književne nagrade bi trebale biti preporuka za čitanje, pogotovu nagrade koje imaju ugled i tradiciju, ali one to nisu uvijek. Recimo, u istoriji kinematografije neki filmovi, koji se danas smatraju neospornim remek-djelima, u vrijeme kada su se pojavili nisu osvojili nijednu značajniju nagradu, a tako je i u književnosti, znamo da neki od najvećih pisaca XX stoljeća nisu dobili Nobelovu nagradu, a dobili su je i oni čija djela mene ostavljaju potpuno ravnodušnim. Vjerujem da je nepravda to što su "Vječnika" zaobišle ove domaće nagrade, ne samo nagrada "Meša Selimović" nego i "Godišnja nagrada Društva pisaca BiH", bez obzira što nisam čitao druge romane koji su bili u konkurenciji. Zapravo je šteta što "Vječnik" nije postao svjetski slavan i poznat roman, a ove nagrade bi bile nebitne, izuzev ako su možda mogle doprinijeti tome. Što se tiče onih glavnih prigovora pojedinih kritičara, zbog kojih su u javnosti vođene polemike, ja sam u jednom tekstu već napisao: "Zašto romane nobelovaca Francoisa Mauriaca i Georgesa Bernanosa istoričari francuske književnosti nazivaju "katoličkim romanima", dok kada je riječ o jednom djelu koje bi se (uslovno) moglo nazvati "muslimanskim romanom", domaća kritika upotrebljava isključivo sintagmu "ideološki roman"? Zašto se romani Andre Malrauxa, ili recimo Tvrtka Kulenovića, ne bi također mogli čitati kao "ideološki romani", ako znamo da su marksizam, odnosno humanistički racionalizam također – ideologije? Ako jedan književni kritičar svijet Ibrišimovićevog romana vidi kao "teocentričnu konstrukciju" i prigovara mu na tome, zašto nekom drugom ne bi bilo dopušteno da druge romane osuđuje zbog njihove neopaganske, ateističke ili "antropocentrične konstrukcije"?" Tu bi se moglo još štošta reći, ali ja se ne bih usudio da se "kačim" s tom kulturtregerskom i literarnom mafijom, jer oni u ovoj državi drže praktično sve u svojim rukama, od fondacija za izdavaštvo, preko književnih udruženja, časopisa, kulturnih rubrika sedmičnih listova, žirija za nagrade, Instituta za jezik, festivala... Dževad Karahasan je jednom prilikom dobro primijetio da se kod nas na kulturnoj sceni sukobi i animoziteti motivirani ličnim interesima maskiraju nekakvim tobožnjim ideološkim neslaganjima.

Čini se da danas možemo utjecati na vlastiti položaj u književnokritičkim i književnopovijesnim prosudbama. Spominju se klanovski i koterijski odnosi u vrednovanju pjesnika. Koliko takvi odnosi kontaminiraju i oslabljuju ionako slab status poezije? Možeš li ti zamisliti neko izdvojeno mjesto za sebe u bogatoj povijesti bošnjačke književnosti? Dopuštaš li si taštinu?

To su klanovi u kojima sve funkcionira po principu one izreke "ja tebi serdare – ti meni vojvodo". To je ono, kako kaže Branimir Štulić u jednoj pjesmi, "uzajamno

milovanje idiotskih glava". Upravo tako, koterijski. Pravi pisac isuviše drži do dostojanstva svoje umjetnosti da bi se spustio na taj nivo da se služi nekim podlim trikovima kako bi pridobio pažnju kritike, da podilazi nekom autoritetu tako što će ocrniti njegovog suparnika kao "politički nepodobnog", ili mu podmetati samo zato što je bolji majstor od njega. Ni ne čudi da su lažni pjesnici na rukovodećim pozicijama, a takvi mogu samo da promovišu loše pisce i lošu književnost. Što se tiče moje taštine, ima onih La Rochefoucauldovih maksima o tome kako je i skromnost i samoocrnjivanje jedan podmukao oblik taštine, tako da šta god da kažem može ispasti da sam tašt na podmukao način. Puno mi je značilo ono što su u početku o meni napisali ili rekli ljudi od pera do čijeg mišljenja držim – Marko Vešović, Nedžad Ibrišimović, Abdulah Sidran, Tvrtko Kulenović, profesor Enes Duraković, Dževad Karahasan, Enver Kazaz, Zilhad Ključanin… Ne bih se ni usudio da citiram riječi kojima su me neki od njih hvalili, jer sam svjestan da sam iznevjerio njihova tadašnja očekivanja. I meni je to dosta za cijeli život. Nakon toga me više nije ni zanimalo šta će za mene reći Kunto ili Panto, ili neki kritičar koji će to isto reći za bilo koga ko mu plati piće. Ali, prema jednoj talmudskoj priči, hvala uvijek priziva kuđenje… Pjesnik teško da može sebi dopustiti taštinu ako se prisjeti sjena mrtvih velikana.

Bio si urednik časopisa "Lica". Danas po ocjeni mnogih kultnog časopisa. Svjedocima smo da bosanskoj javnosti nedostaje sličan časopis koji će artikulirati nove pjesničke glasove. Gdje u BiH mladi pjesnik uopće može naći svoj prostor? Primijetio sam usamljeničke i neformalne književne "ekipe" po kafanama i opskurnim domjencima koje zamjenjuju nekadašnje škole, organizirane pravce i manifestne skupine. Rijetki su oni koji formiraju naraštajnu izvornost i prepoznatljivost te su nosioci književnog ukusa ili pak pomodnosti. Poezija više nije elitna već i stoga što je "svi" pišu. Koje su perspektive i ima li ih uopće?

Da, šteta je što danas ne postoji jedan takav časopis. Kada se prisjetim tog perioda, ima stvari na koje sam ponosan i posebno mi je drago što smo bili otvoreni za sve talentirane i vrijedne autore, različitih profila, poetika, i što smo nastojali da kroz taj časopis na neki način profiliramo ovdašnju književnu i kulturnu scenu. Naravno, bilo je tu i mnogo grešaka i propusta, ja nisam tada imao dovoljno iskustva u tom poslu, pa su prolazile neke stvari koje danas nipošto ne bih dopustio. Možda i nisam bio dovoljno zreo za jedan tako ozbiljan posao (koji smo, uzgred, svi mi u redakciji radili za neke skoro simbolične honorare), pa kada se sve sabere, morali smo biti "kultni" kada smo bili praktično jedini časopis tog profila. Sjećam se da smo svi mi iz te generacije išli na časove kretivnog pisanja Marka Vešovića, tamo smo čitali svoje radove i onda ih kom-

> **Problem je što ta skandalozna majorizacija ne vlada samo generalno, već i u elitističkom krugu onih koji bi trebali biti istinski poštovaoci pjesništva. Jedan je razlog taj što je i ono malo dobre poezije koja se objavljuje stavljeno u istu ravan sa gomilom uvredljivo loše poezije koja se promovira i predstavlja kao istinska vrijednost**

entirali, prepirali se, svađali, ali sve u svemu, bilo je tog nekog finog druženja, razmjene ideja. Nisam zadnjih godina pratio ono što objavljuju mladi pjesnici, oni su, po prirodi stvari, upućeni najprije na svoje profesore na fakultetima, mada ta šematiziranost teorijskog znanja koje im profesori usađuju nekad za njih može biti sputavajuća, sjećam se mnogih darovitih momaka koji su prestali da pišu jer su zbog te "nafilovanosti" teorijama izgubili sve orjentire; s druge strane, oni moraju naći nekog znalca koji će pročitati njihov rukopis, uputiti ih, dati im dobronamjeran savjet, na kraju krajeva preporučiti im pravu knjigu.

Koji je bio odnos književne kritike, ali i šire javnosti – prema tebi kao pjesniku i kao prozaiku. Da li si percipiran kao pjesnik koji tu i tamo piše prozu ili kao prozaik koji je počeo kao pjesnik?

Neki su me više cijenili kao pjesnika, drugi kao prozaika, ali sve u svemu podržavali su me i u jednom i u drugom. Ja sam se intimno više osjećao kao pjesnik koji se okušao u prozi. Doduše, tek mi je taj roman donio to da sam se u jednom periodu počeo pojavljivati i u žutoj štampi i davati izjave tipa s kim bih volio ostati na pustom ostrvu. Da budem iskren, sticajem nekih životnih okolnosti ja sam iznevjerio ta očekivanja kritičara, kasnije sam prestao da pišem ili sam pisao sasvim malo i rijetko.

Svjedocima smo nastanka one poezije koja se piše po internetskim blogovima. Više nije dostatna časopisna recepcija, a možda je ona i zastarjela. Pjesma se u naše doba može poslati i objaviti preko *bloga* i *sms* poruke. Vjeruješ li u čari takve pjesničke komunikacije?

Vjerujem da mladim ljudima koji su odrastali uz internet to može biti dobra vrsta treninga. Ja lično se nisam oprobao u toj vrsti komunikacije. Nikad nisam upoznao osobu koja se interesuje za poeziju da bih joj mogao poslati pjesmu preko sms-a. Što se tiče bloga, za mene u pisanju ima svoju draž ta iluzija da komuniciram s nekim nepoznatim a bliskim, kome sam nevidljiv i nedostupan, i ne znam kako bi na mene djelovalo to da čitam komentare nekog svog tetića ili amidžične i da onda moram objašnjavati ono što sam napisao. Za mene ima smisla kada neki rukopis odstoji u ladici, pa mu se vratim nakon nekog vremena i to pocijepam i bacim, ili iznova prepravljam, precrtavam i dorađujem, dok se blog, pretpostavljam, mada nisam možda dovoljno upućen, piše kao neka vrsta dnevnika. Možda bi to bila savršena forma za onu vrstu dnevnika kakve su vodili Gombrowicz ili Andre Gide. Ali vjerovatno kada autor zna da to neko čita, a pogotovu kada zna ko to čita, onda spontano navlači masku i izmišlja samog sebe, a meni ne bi imalo smisla pisati tu vrstu teksta ako u njemu ne bih bio sasvim iskren. Osim toga, ne postoji autorsko pravo na ideju, ideja se uvijek može preuzeti, tako da mi je i zbog toga draže objaviti pjesmu u časopisu, pa makar to bio i časopis na internetu. Nisam o tome dovoljno razmišljao, nisam puno ni čitao tuđe blogove… Za mene još uvijek čitanje sa interneta nije pravo čitanje. Ali možda jednog dana pokušam objaviti neku pjesmu i na taj način ■

Intervju: **Mersad Berber**

Razgovarao: **Sead Begović**

Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka

Naravno da Vas zanima povijest Bosne, naime, mnogo je toga transponirano iz njene povjesnice. Iz kojeg to misaonog rakursa proishodi Vaš pogled na Bosnu, kako ste vidjeli njenu prošlost, a kako budućnost?

U Velikoj Alegoriji o Srebrenici, koja je ruševina svega ljudskoga, kako bi rekao da je živ danas Benjamin Walter, bio sam u pratnji Dedalusa i Ikarusa, Pictor Imaginarius Bosniensis Familius ljudima koji svojom čašću potpisaše čisto nebo Antike. Ove vrle antičke junake, u bijegu iz palate tiranina Minosa sa Krete, vjetar je udario u leđa i nanio ih na sjeveroistočnu Bosnu, na iskope bošnjačkih žrtava u ranu jesen godine 1996., na Pilice, žitna polja četrdesetak kilometara sjeveroistočno od Srebrenice. Na iskopima je bio američki antropolog William Haglud.

Ikarus je još u ranoj mladosti, u Gimnazyonu na Kreti, pokazivao veliki dar crtanja. Uza se je nosio teke u kojima je crtao Bosnu. Pokazao sam mu sve one majstore iluminacije koji pohodiše Bosnu stoljećima: Itinerarium Benedikta Kuripešića, gravire Leona Arndta, bijele

Mersad Berber – slikar, grafičar i tapiserista rođen je u Bosanskom Petrovcu godine 1940. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti u Ljubljani godine 1965. u klasi prof. Maksima Sedeja te specijalizirao grafički tečaj kod R. Debenjaka, također godine 1965. Bio je vanredni profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu od godine 1978. Opremao je i ilustrirao grafičko poetske mape, bibliofilska izdanja i različite publikacije. Samostalno je izlagao u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Trstu, Kairu, Hamburgu, Kölnu, Ljubljani, Splitu, Münchenu i drugdje. U Dubrovniku je 1981¸ izložio ciklus od 30 portreta Miroslava Krleže. Dobitnik je mnogih naših i stranih nagrada i priznanja.
Prva samostalna izložba realizirana je u Gradskoj galeriji u Ljubljani već godine 1965. Ubrzo postaje jedan od najtraženijih i najpoznatijih suvremenih svjetskih umjetnika. Njegovi su radovi postali sastavni dio brojnih javnih i privatnih zbirki kao i muzeja u čitavom svijetu. Za brojne ilustracije knjiga primio je najviše međunarodne nagrade. Njegova su scenografska rješenja prezentirana na pozornicama u Sarajevu, Washingtonu i u Zagrebu gdje je u HNK-u radio scenografiju za Gundulićeva Osmana. Autor je crtanog filma "Tempo secondo" (Zagreb film, 1980.-1985.). Od 1967. dobio je pedesetak umjetničkih nagrada u svim većim gradovima ex-Jugoslavije.
Među svjetske važne nagrade ubrajaju se one koje je dobio u Sao Paolu, Alessandriji, Firenzi, Tokiju, New Deliju kao i Velika premija Lalit Kala Academy (1978.), zatim, Prva nagrada World Book Faira (1980.), nagrada ICOM-a (1978.), nagrade gradova Madrida, Leipziga, Warne, Krakowa te nagrade Trijenale iz 1997. Od 1992. Živi i radi u Zagrebu.

prtine kupreške visoravni gdje su franjevci umotani u smeđe habite na platnima Gabrijela Jurkića, Krvavu ćupriju kod Alađi džamije u Foči, bakropise mog profesora Božidara Jakca, zelene gajeve i procvale lipe Safeta Zeca.

Hitan odgovor dao sam u zapisima o Bosni: Bosna je sve što imam (Skender Kulenović). Mala voda da bi se morem zvala, opet golema da bi je zemlja upila (Meša Selimović). Il' su to krikovi il' su procvali krinovi (Mak Dizdar). Za one koje smo mislili da su nam rod davno su nas zaboravili (Meša Selimović). Zbog visokog gorja, sunce kasno izlazi, a rano zalazi, otud ta kratkoća svjetla i duljina tame nad Bosnom (Ivo Andrić).

Moram priznati, u islamskoj kozmologiji, u poslanici o rođenju ljudske supstance Ikhwan Al Safe koji je u hijerarhiji kosmosa ispod univerzalnog uma, apsolutne duše i izvornoga tijela postavio izvornu tvar, koja je sveta supstanca rođenja čovjeka. To je moje jedino pribježište, to se zove domovinom Bosnom.

Tako smo i mi nekad nikli, iz onih svetih humki gdje počivaju naše majke sada, kao što trava niče iz njih (sjećanje na temu slavnog soneta o Mrtvoj majci mojoj Skendera Kulenovića).

Kao i svi veliki apatridi u povijesti, Andrej Tarkovski kaže da je domovina za njega nostalgija. Domovinu sad u tuđini naziva nostalgijom i veliki njemački pisac Sebald (Austerliz, Emigranti). Naziva je velikom dekonstrukcijom vlastite zavičajne povijesti. Kod grčkoga pjesnika Seferisa su to sva rastajanja (gdje god otputujem Grčka me ranjava). Moram priznati, kod mene ima uvijek, kao kod djeteta, jedna himnička zanesenost Bosnom, ja to zovem Arhiv, arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu veliko je odlagalište svih votivnih memorablija mog naroda. Ontološko utočište, zadnji han za putnike namjernike koji dobronamjerno ulaze na brodska vrata u Bosnu.

Mrka, garava ljepota Bosne, govorili su naši franjevci.

Smatra se da ste kao slikar, bosanske, hrvatske, europske pa i svjetske kvalitativno kritičke verifikacije zadržali Andrićevu tradiciju, takozvani eglen, to jest smirenu naraciju, a također kao i u Andrića Vaše slike nisu distancirane od svoje poruke. Koliko je to točno?

Naracija je dio njegovanog metijera bosanske duhovnosti. Prisjećam se Andrića koji je govorio da je njegovanje forme priče važnije od samog usuda i sudbine ljudi.

Kao uvijek, autentični glas se šalje iz dubine sudbine, čuje se od čovjeka koga je poharao vlastiti usud. Kao kod Imre Kertésza (Dnevnik sa galije) bosanski narod nikad u povijesti, nije mogao biti probirač među mogućim sudbinama. Kod svih tragičnih junaka Bosne: "Pobjeda mita nad sudbinom naroda. Ne imati pravo, ni na život, ni na smrt." (Abdulah Šarćević)

Na ovom mjestu zanima nas Vaša suradnja s Enesom Čengićem i uopće utjecaj Krleže na Vas?

Još kao gimnazijalac naučio sam od Krleže da u umjetnosti pisanja etičko-politička povijest postaje povijest slobode, pošto uzdiže slobodu na prijestolje vječnog tvorca povijesti. Povijest – misao je povijest nad povijestima (Benedetto Croce). Sloboda postaje načelo koje tumači povijesni razvoj i moralni ideal čovječanstva. Na žalost, osvajanje slobode popločano je putem punih grobova nedužnih žrtava (Meša Selimović, Pasternak, Camus).

Povijest nije povijest idile, ni tragedija, to je pomiješano dobro i zlo. Meša Selimović kaže: "Čovjekove osobine su izmiješane kao mirisi, ljudi su zli i dobri"(u svojim Sjećanjima, prva postmoderna kritika postkomunizma u bivšoj Jugoslaviji).

Neosporno, Vaše slike emitiraju poetske vizije. Da li su one nadahnute lirskom poezijom, literaturom uopće, ili je to naprosto dio Vaše emotivne konstitucije?

Nikad me nije zanimala slika kao goli, apstraktni, geometrijski konstrukt. Ako se poezija hrani fantazijom, dakle literarnom kategorijom, slikarstvo se temelji na mimezisu. Neko to zove naturalizmom ili realizmom koji čuva umjetničku autonomiju djela. Renesansna estetika, utvrđuje epohalno Wilhelm Worringer, je utvrdila figurativni pristup iskustvenom svijetu, tj prirodi.

Studija čovjeka, homometrija, je vrh piramide istraživanja u renesansi do dana današnjega. To potvrđuju djela Becona, Luciana Freuda, Safeta Zeca i Lovre Artukovića. Gusti usud ljudi (Bašeskija, Sušić, Skender Kulenović, Sidran, Ibrišimović), autentični krik sa dna jame usuda, bio je bezbroj puta tema mojih varijacija. Gluhi sonet, Gluha poema, Gluho glamočko polje.

Mnogo ste svojih radova poklonili Bošnjačkom institutu u Sarajevu. Slijedom toga gdje je najbolja dosadašnja recepcija Vašeg djela – u Hrvatskoj ili u Bosni?

Poštanske razglednice Bosne (daleka i votivna Bosna) kreposkularna, Illiricum, refugium haereticorum, čarobne razglednice, čudnih toponima i hidronima, kao razglednice Austrougarske monarhije, čarobne, još kao dijete sam gledao u kabinetu moga oca, govori Carlos Fuentes, veliki latinoamerički spisatelj.

Ta moja zbirka u Bošnjačkom institutu je moja posveta danima moje mladosti u Banjoj Luci, Petrovcu i Sarajevu. Filozof Predrag Finci govoreći o egzilu kaže: "U Sarajevu sam ostavio negdanji život, u tuđinu sam ponio uspomene, paučine svojih sanja". Dio tog velikog spomenara, oko 60 radova, darovao sam Bošnjačkom institutu nakon velike izložbe Instituta u Palači Dolmabahce u Istambulu. To je bio moj poklon fondaciji Adilbega Zulfikarpašića. Bili smo veliki prijatelji. Bio je veliko, zaneseno dijete Bosnom. Težio je nekom dijakronijskom, patarenskom, konstruktu Bosne. U svojim snovima tražio je Paraklita, koga nikad nije dočekao.

Kako osjećate svoje Bošnjaštvo – kao umjetnik, kroz povratno djetinjstvo i mladenaštvo, kao političko biće?

Kroz sva ova stanja koja ste naveli u Vašem pitanju. Uvijek sam prezirao tri stvari: rasizam, fašizam i političku ideologiju. Filozof Berdjajev to krasno kaže: "Zapad je pobrkao dva suprotna pojma ličnosti (persona) i pojedinca (individua).

Pripadam konzervativnom krugu akademske tradicije, uvijek sam se divio milenijskoj tradiciji europskog slikarstva i grafike. David, Ingres, Delacroix, Gericault, Courbet, Degas, Corint, Menzel, Gustav Klimt, Max Klinger, naša zlatna trijada hrvatskog slikarstva Račić, Kraljević, Becić, Medović, Bukovac, Jurkić, Zec, Jordan, Stančić i Vejzovići

Pojedinac je ideološko biće, dio etno kolektiviteta. Persona je sve, i bitak i biće, duboko čovječna, ispunjena moralnim i duhovnim vrijednostima. Plemeniti glas koji se prelijeva na čovječnost. Nema sretnog čovjeka bez sretne okoline i ljudi. Pojedinac (individua) je dio one strasne sinergije, prahistorije, čovjek-vođa, u zajednici sa kolektivitetom ubica“ (S. Freud, Totemi i tabui).

Osjećate li se kao manjinski umjetnik u Hrvatskoj? Da li se i Vi pitate kao i rahmetli Nusret Idrizović: Tko je onda većina, ako sam ja manjina?

Nusret Idrizović, vrsni prozaik, bio je u potpunom pravu kada je ovo ovako formulisao.

Imponira li Vam to što ste jedan od najskupljih slikara koji svoje adorante ima između ostalog i u Seulu, Londonu, Barceloni, Tokiju, Firenzi, Sao Paolu, Alessandriji, u Indiji?

Moja kuća u Bosanskom Petrovcu i u Banjoj Luci izgledala je kao stara renesansna manufaktura. Moja je rahmetli majka Sadika, veliki majstor klasičnog, tradicijskog ćilimarstva, u poznim godinama svog života napravila veličanstven opus tapiserija po mojim nacrtima. Imala je vlastitu školu tkanja u Banjoj Luci. Puno se njenih radova razišlo svijetom. Izlagala je na Olimpijadi u Sarajevu, u Olimpijskom muzeju. Usvojio sam one principe Albrechta Dürera koji je svoje grafičke multiple (bakropise, drvoreze, bakroreze) prodavao na obrtničkim sajmovima u Ulumu, Kolmaru i Nürnbergu. Kao moja majka, kao moj otac, uvijek sam živio od svojega zanata, od svoje manufakture. Veliki bosanski povjesničar Hamdija Kreševljaković piše o jednom kreševskom kovaču iz prošloga stoljeća. Da bi ostvario putovanje na Hadž, u sveto mjesto Jeruzalem, zaputio se na daleki put iz Bosne, iz Kreševa, izdržavajući sebe i familiju na putu prodavajući bijele angele koje je izrezivao od papira. Čak je za artističke zasluge dobio medalju 4. reda od Sultana Abdulhamida II., kako već priliči rangu umjetnosti.

Nešto o Vašoj impresivnoj tehnici. Jesu li zlatni listići zapravo zlatna podloga koja predstavlja vječnost, prisutnost božanskog duhovnog prostora?

Nekad davno, sedamdesetih godina prošlog stoljeća, radeći ciklus Vizantija, u slavu Velasqueza, i zlatno doba Ottocenta, posegao sam za aplikacijom zlatnih listića na podlozi slike i grafike. To mi je donijelo, u to doba, neke najveće nagrade koje sam osvojio: Grand prix Alexandrije, Tokyo, New Delhi, Firenza, Krakow, Monte Carlo, Madrid. Upotreba zlata u slikarstvu, tiskarstvu, umjetnosti multiorginala, iluminaciji i manuskriptima je metafizička kategorija, približava čovjeka stanju fene, poništavanju i nestajanju čovjeka u Bogu, kao u doktrini sufizma.

Zlato, za razliku od stvarnoga bića, antropomorfnog predmeta, mimezisa prirode, ne pripada stvarnom svijetu. Kasnije sam od materijala uzeo opore papire natrona, koji proizvodi Tvornica papira u Maglaju.

Biti dosljedan figurativnom, akademskom, ponekad freskalnom, strasnim zanosima kada je riječ o egzistenciji čovjeka i njegovoj unutarnjoj snazi koja se oslanja na dramatični tok historije, snagu osjećaja i strast subjektivnih vrjednota fantazije – niste li po tim odlikama neoromantik?

Pripadam konzervativnom krugu akademske tradicije, uvijek sam se divio milenijskoj tradiciji europskog slikarstva i grafike. David, Ingres, Delacroix, Gericault, Courbet, Degas, Corint, Menzel, Gustav Klimt, Max Klinger, naša zlatna trijada hrvatskog slikarstva Račić, Kraljević, Becić, Medović, Bukovac, Jurkić, Zec, Jordan, Stančić i Vejzovići.

Ovu drugu struju figurativnog diskursa, koja je bila optuživana za akademski eklekticizam, branio je u jednom pariškom salonu veliki slikar Degas:

– Ne čini li Vam se da su figure Ingresa pretjerano uglađene u modulaciji kao da su rađena od cinka?

-Da, one su od cinka, al’ ne zaboravite, Ingres je velemajstor u cinku, odgovorio je Degas.

Koliko je u tom smislu na Vas utjecao ideal Francisca Goye? Nadalje, možemo li govoriti o utjecaju Eugenea Delacroixa, posebice kada je riječ o žaru i zanosu boje, pa i kada su zagasite, i njenim kontrastima?

Goya, u mojoj mladosti, bio je inspirativna koordinata mog magistarskog rada “Fantastično u europskoj grafici“. Najmanje 150 godina prije svoga vremena anticipirao je tehnološke i kompozicijske naume u tehnici bakropisa, napose akvatinte, zbog velike mogućnosti valera (Desastres de la guerra, Tauromaquia). Bio je prorok, izazov, novovjekovnim novim grafičarima, Klingoru, Corintu, Švabinskom, Picassou, Jiržiju, Anderleu.

Goya je još davno uvidio "da iz propasti svetog društvenog poretka nalazi u odgovoru uspona velikog JA". Ispravno postaje privatno, uzvišeno područje unutrašnjeg monologa gdje potrebe postaju činjenice. (Germano Celent) Berdjejevska potraga za novim svijetom, novim krajolikom, stvaralački čin predstavlja transcendiranje, izlazak iz granica imanentne stvarnosti, proboj slobode ka nužnosti, nemogućnost nikakvog ostajanja u ovome svijetu.

Što za Vas kao vrsnog anatomistu znači ljudsko tijelo? U svakom slučaju ono nije samo neporočna nježnost već i višestruka poruka. I još kažemo da tijelo (put) u Vas nije ni dijabolično ni isključivo sveto (jer često predočava takozvanog malog čovjeka – radnika i seljaka), ali pokazuje svoju krhkost i prolaznost u svojoj naturalnosti (verizmu), no, na kraju kao da ga ipak nešto povezuje s Božanskim (duhovnim), jer primjećujemo zaista malo klica poročnosti, odnosno, žestoke seksualnosti. Možemo li zaključiti da je u Vas ljudsko tijelo razapeto između duha i bezdana zbilje?

Tijelo je sve. Degas o crtanju tijela kaže: Crtež nije oblik, to je promišljanje o formi. Biće (forma, tijelo, tvar) kod Ibn Sine, kod Aristotela obrazuje donju osnovu, postament, zadnju mekamsku stanicu primitka Božije Objave. Što je god anatomija bića savršenija i istinitija (Velasquez, Rembrant, Leonardo) bliže je Nužnom biću koji je vrelo svih istina. Ljudsko biće je stvarnost svih tvari, personalna povijest svijeta koja nikad nije napisana.

Taj čovjekov moralni pad monstruozno se pokazao u zadnjem ratu. Vaš ciklus Srebrenica (to da se ne zaboravi) iznovice aktualizira strahotne događaje. S pravom, naravno, jer je učinjen veliki grijeh jednog naroda nad drugim. Zar Vam je bila potrebna distanca od desetak godina da biste na svoj originalni način predočili svoju ljudsku, umjetničku i građansku hrabrost?

Puno je mraka, tisućugodišnje tmine koja stoji između ljudi (Amos Oz) kao naroda na dvije obale Drine, između Zvornika i Srebrenice. Sjećam se davno da je Adorno govorio iz Auschwitza – što ostaje u umjetnosti, u izričaju? – Ostaje samo ljudski krik, nadnaravni poj nečeg dubokog, autentičnog vapaja čovjeka. Berdjajev kaže da povijest bešćutno mrvi čovjekovo biće. Nema razumijevanja za njegovu sudbinu.

Teško je artikulirati u umjetnosti, iza ovakvih tragedija, novu nadu. Moram nešto priznati, ovih dana, u ozračju nadolazećih velikih blagdana, prije noći Lejletu'l Kadr, u veliku pretpraznička večer rodila se naša unuka Mey, kćer Ensara i Ire, koju su u naše porodično gnijezdo donijeli bijeli meleci. Koliko to zvučalo patetično, gledajući zasanjane oči male Mey, kako spavaju iznad svakoga zla ovoga svijeta u čovjeku se pojavi ona iskonska nada o novoj sreći nad gajevima Bosne. Tada sam prvi put osjetio, kao slikar, da ne mora kist uvijek biti umočen u žuč.

Sjetio sam se uz ovu veliku sreću moje porodice, dolazak Mey na svijet, jedne sekvence prije rata o pravoj idili sreće bosanske porodice na imanju obitelji prijatelja Faruka Konjhodžića na imanju u Pazarićima, pokraj Sarajeva. Kao kod Zije Dizdarevića, idila, zlatna jesen, mještani zidaju šeref na bijeloj džamiji, dobro se čuje kao kruške jer basme i napukli orasi tutnje po baščdžiku i muklo udaraju po travi. Rahatluku nikad kraja nema. Grana od bora pala kraj dvora...

Kratki su interegnumi mira i sreće u Bosni.

Je li jedan od Vaših poticajnih uzora i Vlaho Bukovac, kojem se neskriveno divite i kojeg citatno unosite u svoje slike?

Vlaho Bukovac je dio moje biografije kao i Lozica i Dubrovnik.To je onaj mali komad zemlje na Peleponezu koji se zove u mitu Arkadija. To je moja Lozica. Uvijek iznova sjećanje na Medovića i Bukovca.To je ljeto pokraj Dubrovnika.

Iz današnje perspektive, kada Vas se obilato uvažava i kada se ozbiljno proučava Vaša poetika kao izdvojen fenomen, što za Vas znače malobrojne kritičke primjedbe, primjerice one Ive Šimat Banova koji je svojedobno izvršio napad na Vaše slikarstvo predstavivši ga kao suhoparni akademizam i anakronizam, iako je, barem ovo potonje, u svijetu normalni radno umjetnički postupak?

Figurativna umjetnost je najozbiljnija stvar što su ljudi stvorili u sferi umjetnosti oblika.

Ima li pravo jedan od autoriteta iz povijesti umjetnosti, Jiri Anderle, kada kaže da ste uistinu uporište našli u svijetu novih figurativaca? Može li se antropomorfizmom, odnosno rečenom figurativnošću, označiti i predočiti sva bol i jad čovjekove egzistencije i njegov načeti psihizam? Smatrate li da likovnu scenu iznovice osvajaju oni koji ne podliježu pomodarstvu (možda nekoj vrsti konkretizma i apstrakcije) i koji se vraćaju tradiciji i zanatu, baš kao i Vi?

Edward Lucie Smith je rekao da ovaj bosanski slikar, pripada onom krilu

postmodernog slikarstva, na tradicijskoj osnovi bez subverzije. Ostalo je sve u njegovim esejima o meni.

Jeste li ikada ponovili zaista veliki uspjeh koji je polučila Vaša izložba u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu? Uostalom, Vas uvažava čuveni galerist Fach koji je najodlučnije skrenuo pozornost ka "figurativcima".

Mislim da je moja velika retrospektivna izložba u Muzeju Caixa Forum Barcelona 2009 imala preko 80000 posjetitelja i mislim da je po recentnosti postava bilo nešto ponajbolje što sam napravio u svom slikarstvu. Ne treba zaboraviti da Barcelona ima tri velike donacije Miróa, Tapiesa i Picassa. Grad slikarstva. Izložba ima samo jednu posvetu, neznanoj mladosti Bosne koja je izginula braneći domovinu.

Jesu li Vaši veliki formati apoteoza neke za Vas veličajne zgode iz povijesti ili iz neke značajne priče, možda Andrićeve?

Osamdesetih godina napravio sam monumentalnu repliku "Splav meduze Theodora Gericaulta", na taj splav sudbine stavio sam svoje prijatelje. To je bilo kao neko predskazanje onog velikog ratnog urušavanja Bosne. Kasnije sam radio Poliptih o mladom regentu Osmanu (Smaknuće mladoga regenta sultana Osmana) uz predstavu Gundulićevog Osmana u Hrvatskom narodnom kazalištu u režiji Georgija Paroa.

Zadnji veliki poliptih koji sam napravio važan je za moje uspomene na moje posjete u Sankt Petersburg i posvećen je Kazimiru Maljeviču (Maljevič zadnji put sanja crvenu konjicu na Nevskom prospektu).

Pole Valery govoreći o jednome eseju o Degasu: "Taj slikar je u jednom vrlo dobrom svom sonetu zapisao o konju – sav nemiran i gol odjeven u svili". Konj je znao biti heroičan, reprezentant povijesti, kao veliki Marko Aurelije na bronci.

Zanima nas Vaša fascinacija dervišima (nakšibendije i rifaije) jer, na Vašim slikama prepoznajemo, između ostalih, i šejha Mustafu Čajlakovića iz Srebrenika. Jeste li u sufizmu prepoznali ishodište duhovnosti bosanskih muslimana?

Bosanski sufizam, nastao kroz povijest na našem zemljovidu, rifaije i nakšibendije, koje ste spomenuli u Vašem pitanju, kao i ostali tarikati, zasigurno imaju onu duhovnost, duboku potrebu za izbavljenjem iz svijeta nesavršenosti u Svijet Svjetlosti. Odlazak iz stvarnog svijeta punog grešaka i priprema duše za katarzu iz svijeta čula, kulminirajući u iluminaciju i gnozu te ispravljanje duše koja stalno griješi, znamenitost je naših hamzevija, bajramija i melamija. Iluminacije su to čovjeka koji uskrsava iskustvo autora. Bliska im je philosophia perennis. "Unutarnje putovanje (tesavvuf) je zbirka doktrina, duhovna tehnika konačne milosti barakaha, a to čini totalitet i suštinu islama, realizacije jedinstva (tawhid)", mudro kaže Hossein Nasr.

Mnogi derviši (muridi) pogotovo iz tekija istočne Bosne, kao i ostali žitelji iz tih krajeva, bili su žrtve krvavog rata i borci za obranu domovine. Uvaženog šejha Čajlakovića, i mnoge murida, upoznao sam u tekiji u Srebreniku gdje sam bio počašćen da sudjelujem na obredu zikra gdje sam istom i crtao. Bosna je dala velike pjesnike sufizma, na primjer Ahmeda Vahdetija, mističnu ličnost Hamze Balije Bošnjaka iz Gornje Tuzle, osnivača sinkretističkog reda koji je u krvi ugušen od osmanlijskog carstva. Taj gusti veo tame i koprene ponad bosanske povijesti, sa začuđujućom erudicijom i entuzijazmom predočio je šejh Edin Urjan Kukavica u svojoj knjizi Hamzevije: "Svako biće posjeduje tajnu, koja je svejednako opća i samo njegova te uživa u blagoslovljenim visinama i dubinama Njegove blizine, odnosno, posjeduje potencijalitet da realizira sebe kao "al insan al kamil". Za mene kao slikara to je velika i zahtjevna tema. Pokušao sam još u monografiji "Srebrenica", radeći na temi derviša, prvi put u jednom dijelu povijesti, likovnim mimesisom dodati jednu likovnu komponentu tom istraživanju u sferi islamske metafizike.

> **Ovih dana, u ozračju nadolazećih velikih blagdana, prije noći Lejletu'l Kadr, u veliku pretprazničku večer rodila se naša unuka Mey, kćer Ensara i Ire, koju su u naše porodično gnijezdo donijeli bijeli meleci. Koliko to zvučalo patetično, gledajući zasanjane oči male Mey, kako spavaju iznad svakoga zla ovoga svijeta, u čovjeku se pojavi ona iskonska nada o novoj sreći nad gajevima Bosne**

Smatra se da je konj jedan od glavnih arhetipova koji su se utisnuli u ljudsko pamćenje. Kao univerzalan simbol on je slika ljepote ostvarene vlašću duha nad osjetilima. Snaga simbola konja sadržana je u tome što je on život i stalnost u nestalnosti života i smrti – povezan u gornjem nebeskom svijetu s trima osnovnim elementima: zrakom, vatrom i vodom. On je Apolonov atribut, simbol plahovitosti i žudnje, snage, stvaralačke moći i mladosti. Naravno, postoji i konj smrti, smrti koju u nekim prizorima konj navješćuje od antike do srednjeg vijeka pa sve do europske narodne baštine. U svakom slučaju simbol konja u Vama budi neke instinkte, nešto nesvjesno i psihičko. Kakve zapravo moći Vi pridajete konju i koja sjećanja u Vama budi njegova slika?

Mene je zanimao bosanski brdski konj. Čitava povijest našeg naroda jedan su uz drugoga, čovjek i konj. Opjevan je na stećku iz Zgošće. To je najljepša nekropola u bosanskoj povijesti. Profesor Ivo Frangeš, govoreći u Umjetničkom paviljonu o mojim konjima, 1998 godine, doslovno je napisao "Prije svatova, prije paleži, prije ratova čuje se topot konjice na visoravni". Konj je po svom savršenom konstruktu uz ljudsko tijelo najomiljenija antropometrija umjetnosti crtanja. O toj opsesiji crtanja konja, Paul Valery, misleći na Degasa, rekao je jednu istinu: "Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka".

Na kraju, kakvi su Vam budući planovi, možda nove slike s novim motivskim prosedeom ili novi još veći i agresivniji izložbeni projekti na radost poštovalaca? Kako ćete proslaviti 50-godišnjicu svoga zaista vrijednog umjetničkog rada, ovjenčanog mnogim uspjesima?

Od novih izložbi, možda jedna nova izložba – Sarajevski atelier-ruševine, Ecce homo (Poslije đume u Umoljanima), crtanje Bosne, mogući su projekti na putu. ■

Intervju: **Ismet Kurtović**

Razgovarao: Filip Mursel Begović

Ja sam stari rocker
koji je novu mladost našao u ilahijama i sevdalinkama

Ismet Kurtović (rođen u Srnetici, 1951.), slobodni je umjetnik, kompozitor, producent, pjevač, flautist i gitarist. Proslavio se kao dugogodišnji frontman rock grupe "Drugi način". Dirigent je i voditelj ženskog pjevačkog zbora "Bulbuli" u KDBH "Preporod". Svoje veliko iskustvo u komponiranju, snimanju, produciranju i aranžiranju zborskog pjevanja potvrdio je nedavno izdanim CD-om 12 antologijskih sevdalinka pod naslovom "Bulbuli". Osnivač je i nekadašnji voditelj Zbora Islamske zajednice "Arabeske", s kojima je radio 15 godina, snimio tri glazbena albuma i tom zboru osigurao regionalnu prepoznatljivost. Njegov muzički rad kao autora, producenta i izvođača procjenjuje se na preko 20 sati originalne glazbe, a njegova pjesma "Mojoj dragoj BiH" dugo je godina smatrana himnom BiH. Član je Zajednice samostalnih umjetnika Hrvatske.

Odrastao si u Sanskom Mostu i vrlo rano si došao u Zagreb gdje si započeo svoju glazbenu karijeru. Još uvijek se može čuti neke Sanjane da o tebi pričaju kao o "čudu neviđenom". Naime, zbog duge rockerske kose bio si skandalozna pojava u svome gradu. Možeš li nam opisati okolnosti svoga dolaska u Zagreb?

Kao dijete od 5 godina doselio sam u Sanski Most, a rođen sam u Srnetici koja se nalazi između Ključa, Petrovca i Drvara, divlje mjesto koje više ne postoji, usred šume. Svega što se sjećam iz perioda Srnetice je prelijepo, kao kada kakav romantični pjesnik priča o životu. No, trbuhom za kruhom, ali i iz razloga što je

tamo bilo samo 3 razreda škole, moji roditelji prelaze u Sanski Most. Otac je bio željezničar, a majka domaćica i teško smo živjeli. Bili smo podstanari po raznim mahalama. Majka je Ključanka, bila je iz bogate obitelji, ali '45 obitelji su četnici sve popalili, djeda nikad nisam ni vidio. Majčina obitelj se nikad nije oporavila. Povijest se ponovila i oca su mi pred kraj rata 90-ih, zajedno sa sedamdesetak Sanjana, istjerali iz kuće i hladnokrvno ustrijelili. Sanski Most je bio logičan izbor za život, s obzirom na zanimanje oca. Završio sam osnovnu školu i gimnaziju gdje su počeli mladalački buntovi – kud dalje, što sa sobom. Priča je slična kao i kod mnogih drugih: slušao sam radio Luxemburg i odmah bio rocker po uvjerenju, s velikom željom da i sam postanem muzičar. Do gitare tada nisam mogao doći, stari jest obećavao, ali nije ju mogao kupiti od svoje plaće. Prvu gitaru sam kupio vadeći fini pijesak iz rijeke Sane. Bio sam samouk jer u Sani nije bilo muzičke škole, mada su Sanjani a i Krajišnici odlični muzičari. Moj prijelomni period nastao je nakon dugo gruntanja kako da osmislim svoj odlazak u Zagreb i kako da upišem Muzičku školu. Tada sam se već zapalio za sviranje flaute. U gimnaziji sam propao i to je bio živi kuršlus – moja duga kosa, neobično oblačenje, ma svađao sam se sa čitavim gradom. Bilo je toga i u većim gradovima, ali u malom mjestu to je bilo zaista intenzivno. Nema te tko ni savjetovati. Stari mi je rekao da će me, ako se ne uozbiljim, poslati ili u vojsku ili u Njemačku. Otišao sam u Zagreb s 16 godina, a roditeljima nisam ni rekao. U Gundulićevoj sam položio prijemni za Muzičku školu. Nudili su mi violončelo, ali tražio sam flautu. Sve je to bilo izazovno, s dozom traume; zamisli, došao sam 100% bez para u strani grad. Srećom, sreo sam neke momke iz Sane koji su studirali u Zagrebu i koji su me nahranili. Na Vrbiku sam našao prvi stan. Kada sam se vratio kući, nastala je kuknjava. No, uspio sam to "na silu" progurati.

Kako je počela tvoja glazbena karijera?

U Zagrebu sam odmah shvatio da se ne može živjeti od "šaranja". Vrlo brzo sam se počeo baviti raznim zanimanjima vezanim uz kazalište. U ITD-u sam bio statista, družio sam se sa finim ljudima. Među ostalima, tu je bio i Enes Kišević. Statista je tada zarađivao fini novac. To je bilo lijepo iskustvo. Iz tih druženja se izrodila svirka. Ja sam prčkao po gitari, onako za sebe, a bilo mi je jasno da s novcem kojega sam dobivao od kuće neću moći živjeti. 1972. upoznao sam gitariste Halila MekićaSosa i Branka Požgajeca te bubnjara Adonisa Dokuzovića. Ništa nisu znali osim da bi radili neki bend. Odmah su mi ponudili mjesto pjevača. Skompali smo se, bilo je to zaista veliko prijateljstvo.

Je li te netko u Zagrebu podozrivo gledao zbog tvoga porijekla?

Mene su u bendu zvali Bosanac, ali to nije bilo podrugljivo Vremena su bila drugačija, ljudi su više-manje bili operirani od nacionalističkih gluposti. Poslije sam u muzičkoj školi, a u klupi sam sjedio za Husom iz Parnog Valjka, doživio šok kada nas je profesor povijesti prozvao: "Turci, dignite se!" Nisam mogao shvatiti kakve veze imam s Turčinom. Roditelji me nisu odgajali da ikoga prezivam. Nedavno je zvao čovjek iz Sremske Mitrovice da me obavijesti da će "202" izdati album 60 najuspješnijih pjesama u povijesti Jugoslavije. Moje dvije pjesme su na tom albumu. U Zagrebu se takva situacija, nažalost, nije dogodila. Svašta su stavljali na antologijska izdanja, ali moje pjesme nisu.

Pjesme "Drugog načina" danas se smatraju evergreenima. Opiši nam kako je nastao prvi album?

Prvo smo se zvali "Novi akordi" i snimili smo dva singla. Oba su dobro prošla. Taj naziv benda mi je išao na živce, nisam nalazio smisao u tom imenu. Tada su neki ljudi, koji su se motali oko nas, imali ideje da sviramo šlagere, htjeli su dovesti Duška Lokina da ga pratimo... Vukli smo se dvije godine kao "Novi akordi". Godine 1973. svirali smo klasičnu *čvrgu* u hotelu Admiral u Slanom i tada smo prvi put uspjeli izgurati svoj rokerski repertoar. To je bio prvi ozbiljan znak kojim putem treba ići. To ljeto je bilo odlučujuće. Tada sam zajedno sa Sosom i Požgajecom dogovorio da ćemo raditi novi bend, s nekim novim ljudima. 1974. pristupili su nam Boris Turina – Turko i Željko Mikulčić. To je bila prva postava benda "Drugi način". Te godine nastupili smo u Trpnju, što je postalo kultno mjesto rockerske scene. To su bili lijepi trenutci – od svirki, gostiju, ljudi koje smo upoznavali – to su sada najeminentniji intelektualci i umjetnici na prostoru bivše Jugoslavije. Recimo, uz Kiševića koji je govorio, pojavljivao se i Zijad Sokolović, tada potpuno nepoznat... pa da sada počnem nabrajati ne bih do sutra završio. "Azra" nam je tada bila predgrupa, nismo ih zvali, oni su nas žicali da dođu. Danas se priča posve drugačije i to nije točno. Stvari su se potpuno drugačije odvijale.

Moji prvi autorski koraci bili su koaranžiranje nekih stranih pjesama i to je odlično prolazilo. To mi je bio *lauf* da krenem. Te 1974. počeo sam ozbiljnije komponirati. Usporedno sam se družio s režiserom i scenaristom Gojkom Bjelcem, i za svoj ćeif sam s njime uradio "Stari grad" i "Lile su kiše", koje su postale antologijske pjesme. Na prvom albumu imali smo 6 pjesama. On je bio neobičan po tome što su pjesme bile duge i što je bio konceptualan, uključujući i dizajn omota albuma. Snimili smo ga u Ljubljani. Jugoton nas je odbio, onda smo ga odnijeli u Suzy. Tamo se dogodio jedan eksces. Poslije mi je bilo žao što to nisam prihvatio. Potpisali smo ekskluzivni ugovor, ali nismo znali da je sastavljen posebno za svakog iz grupe. Meni su dali drugačiji ugovor – kao pjevaču, kao vlasniku imena grupe i kao kompozitoru. Dakle, bez obzira na ostale, da sve nosim ako se posvađamo. Odbio sam i, nakon konzultacije s dečkima iz grupe, pred svima poderao te ugovore. Prvi album smo izdali u beogradskom RTB-u. Tamo je direktor pogledao omot i odmah pristao da izda album. I dobio je zlatnu koku. Nismo dobili status *Zlatnog*, ali on je sigurno 5-6 puta *Zlatni*. Naime, nismo dobili dijamantnu platinu, što je po tiražu zaslužio, iz razloga što tada to više nisu radili. Uspjeh smo postigli preko noći. Svirali smo puno i uživo. Ljudi ne znaju da sam ja cijeli prvi album, osim prve pjesme, i komponirao i otpjevao. Kasnije se ispostavilo da mi je deranje ugovora u Suzy-u bila možda najveća greška u životu. I dan-danas *ratujemo* oko imena grupe.

Još i danas se priča o tvom "nenormalno" visokom glasu.

Žena mi je tek nedavno otkrila kako su slušatelji mislili da kada visoko pjevam "Stari grad" istodobno

stišćem *distortion* papučicu za gitaru. Te visine koje sam pjevao, to jednostavno nije bilo normalno. Bio sam na rubu 4 oktave. Bilo je strašno glasno. Morao si biti izrazito koncentriran da taj ton možeš kontrolirati. Ponekad pomislim da sam se ipak trebao više štedjeti.

Kako je tvoj rodni grad reagirao na taj iznenadni uspjeh?

Kada sam došao u Sanu, nakon što mi je izašao LP, nitko mi nije vjerovao. Poslije toga sam shvatio koliko je čovjek mali. Nisu mislili da lažem, jednostavno u njihovu glavu nije moglo stati da netko ode iz Sane prije par mjeseci i da se vrati sa snimljenom pločom. Poslije mene u Sani se pojavilo nekoliko glazbenih grupa, desio se glazbeni *bum*. Istovremeno je proradila i sarajevska škola. Kada otvoriš te godine ('74.,'75. i '76.) vidiš da se pojavila "Teška industrija", "Bijelo dugme", "Korni grupa", "Parni Valjak", "Time"... i sve to u par godina. Smatram da je prvi rock autor u Jugi bio Drago Mlinarec s grupom "220". Kada smo '74 svirali u Griču, tada je "Bijelo dugme" sviralo po *čvrgama* i ljetnim tezgama. Bendovi koji su se tada pojavili, do dan-danas ostali su autorski najproduktivnija generacija.

Kako je došlo do prve svađe u bendu?

Požgajec je, nakon nekih nesporazuma, koji mi i dan danas nisu posve jasni, a mislim da je bila u pitanju ljubomora, autorska neplodnost i egotrip, otišao u vojsku. On je bio dobar muzičar i pjevač, ali tada je polako nestajao u drugi plan i to mu je teško padalo. Bio je ljut na plodnost Ismeta Kurtovića i Halila Mekića – Sosa. Nakon prvog albuma se desio kuršlus. I ja sam tada morao u vojsku, imao sam 28 godina. Bend se raspao. Jednom prilikom, u Big Benu, dok je Požgajec bio u vojsci, prišla mi je jedna ženska i tražila autogram. To je bila normalna pojava, ali nisam znao da u stvari potpisujem ugovor u kojem se odričem prava na "Drugi način" u ime Branka Požgajeca. Nastala je rupa, a ja sam imao nove pjesme. Imao sam završen master snimljen u RTB-u a nisam mogao izdati album. Zato sam osnovao grupu "Drugi način DVA", neznatno kasnije promijenjenu u "Nepočin". Od tog falsificiranog ugovora se nikada nisam oslobodio. Branko je do '91 negirao da stoji

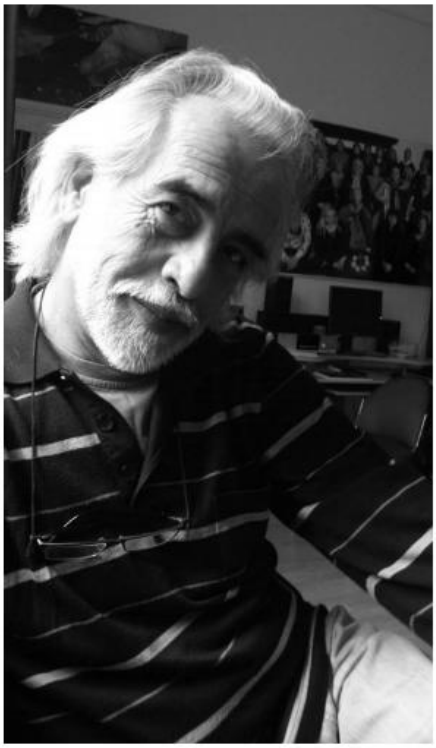

iza toga, a kasnije sam utvrdio da je on bio naručitelj. Čitavo vrijeme osamdesetih sam mislio da on sa time nema veze. To je razlog zbog kojega sam s njime i danas u lošim odnosima. No, poslije vojske, početkom osamdesetih, pomirili smo se, a bio mi je i vjenčani kum.

Po mnogima, u toj pauzi, napravio si zaista otkačen album, po mnogo čemu progresivan za to vrijeme?

Moj album "Svijet po kojem gazim", otkačen je album. Tada sam se prvi put razišao sa ekipom iz "Drugog načina" i osnovao prvo bend "Drugi način DVA", a zatim "Nepočin". To nije bio komercijalan album, ali odražavao je neki bunt, nezadovoljstvo vremenom u kojemu živimo, isprobao sam neke nove načine sviranja i aranžiranja. Nije bio komercijalan album. Nisam sve uradio kako treba ali napravio sam album koji je našao svoju publiku. Neki mi i danas tvrde: kakav "Drugi način", "Nepočin" je bio progresivan. Taj album je dodatno zanimljiv jer je omot likovno riješio Igor Kordej, koji je dizajnerski sve tekstove i poruke albuma pretočio u strip. Spomenuti pristup dizajnu albuma je možda prvi pokušaj takve vrste na svijetu. Komercijalno gledajući, ne mogu usporediti "Drugi način" i "Nepočin". Da sam nastavio raditi na projektu "Nepočin", umro bi od gladi. Moram reći da je s tim prekidom u radu grupe "Drugi način" prekinut i moj autorski rad vezan uz grupu. Trebat će 3 godine da se izda drugi album "Ponovo na putu". Izdao ga je Suzy i bio je također *Zlatni*. Na njemu se nalazi moja najpoznatija pjesma "Piši mi".

Razilazili ste se i sastajali, kada je i zašto nastupio konačni razlaz "Drugog načina"?

Početkom 80-ih imali smo drugu postavu grupe "Drugi način" i do '92 smo non-stop svirali. U međuvremenu sam snimio hrpu stvari sa drugima, a '92 smo se razišli. To više nije bila svađa već raspad benda "Drugi način". To jest, prekinuo nas je rat i dogovorili smo se da ime "Drugi način" više nećemo dirati. Požgajec je, usprkos tome, nakon rata osnovao bend pod tim nazivom, mašući falsificiranim ugovorom, i do danas svira i radi koncerte pod lažnom najavom da nastupa stara ekipa. Dakle, krčmi moju ostavštinu, a nije ni duhovni ni kompozitorski vođa benda. Lažno se predstavlja i pomno skriva tko je autor i vokalni solista pjesama koje se danas izvode jednako kao i prije 30 godina. Spor se rješava na Patentnom zavodu za intelektualno vlasništvo.

Jedna od tvojih najuspjelijih pjesama je "Mojoj dragoj BiH", koja je dugo godina smatrana neslužbenom himnom BiH. Zanima nas tko je sve s tobom surađivao na tom projektu te da nam opišeš ratne okolnosti u kojima si radio?

Godine 91./92. angažirao sam se u antiratne prosvjede i glazbene projekte u Hrvatskoj. Bio sam sudionik snimanja spota "Moja Domovina", zajedno s ostalim hrvatskim glazbenicima. U to vrijeme započeo sam suradnju s dječjim zborom "Pahuljice", s kojima sam kroz nekoliko godina izdao tri albuma. Za album "Junaci crtani" nominiran sam za Porina. Tada sam radio i s kazališnom družinom "Bon-ton-ton". Krajem '92. vidio sam kuda stvari idu u Bosni. Zajedno s bratom Fikretom, on je uradio tekst, završio sam pjesmu "Mojoj dragoj BiH". To se pokazalo kao jedna od najboljih stvari koje sam napravio u životu. Ta pjesma, na poprilično neozbiljan poziv Bakira Izetbegovića, bila je predložena za himnu BiH. Naime, nisam znao da je službeni konkurs već bio raspisan. Dugo je bila neslužbena himna. Napravio sam nekoliko verzija, ali za službenu nije

prošla. Zvali su me nakon nekoliko godina kada su raspisali konkurs za novu himnu. Za tu prigodu tražili su da nema riječi. Nisam pristao, a najnovija himna je, po mojem mišljenju, neuspjela. Kakva je to himna čiju melodiju ne možeš zapamtiti?

Pjesma "Mojoj dragoj BiH", kao i snimanje popratnog spota, je bio prekrasan projekt. Žao mi je, kada se sjetim kako su ljudi na nju reagirali, da se te ekstatičke emocije više ne ponavljaju. Kao da smo to izgubili, kao da je previše ružnih stvari uništilo ono lijepo što smo imali. Kako god, ta pjesma je odradila svoju svrhu. Gotovo svi su je koristili: od televizije i radija do vojske na ratištu kada su dizali zastavu i kada su kretali u bitku. Koristili su je na sve moguće načine, a ja od toga nisam dobio čak ni zahvalu, a kamoli novčića za autorska prava.

Suradnici su bili sjajni. Na toj pjesmi je radio i Željko Bebek, Amir Kazić, Toni Janković, Zele Lipovača, Fikret Kurtović, Deja Mušić, Senad Galijašević, Čeha iz Divljih jagoda, franjevački zborovi, pa djevojke iz Zagrebačke džamije, statirale su prve izbjeglice, bilo je i Srba pojedinaca... ma mnogi su pomogli, a moram reći da su 97% angažiranih oko sponzorstva bili Hrvati. Oni su najviše pomogli. Snimatelj je bio Denis Mujadžić, režiser Zoran Sudar, na kameri Goran Mećava, šminka Halid Redžebašić, Zdravko Madžarević je bio organizator snimanja, Fuad Rekanović je vodio odnose s medijima, a Jadran film je bio glavni sponzor. Dubravko Merlić je pustio spot u emisiji "Slikom na Sliku" i sa mnom napravio intervju, koji su vidjeli u Bosni, i nakon toga ta pjesma počinje svoj put. Bio je to veliki projekt, i trebala je velika financijska pomoć. Od muslimana mi financijski nitko nije pomogao. Osim Hilmije Šabića i Junuza Hašića, koji je vodio vojne muslimanske formacije pod nazivom "Zmajevi od Bosne". Na toj pjesmi nema ništa uvredljivo za bilo koju naciju, ali tada je trebala hrabrost da u tome sudjeluješ. Neću o imenima, ali nisu baš svi bili spremni da se izlože u spotu i na foto snimanju. Svaka čast onima koji su to uradili. Poslije su neki ljudi prozivani zbog toga: kao balije. Gadna su vremena bila. Moju majku su u Sani Srbi tukli zbog prvog albuma kojeg sam snimio sa zborom "Arabeske", a hvala Bogu nisu je ubili kao oca. Svi projekti i događaji, koncerti i humanitarni prosvjedni skupovi, koji su bili vezani za ratno stanje u Bosni u tom prvom periodu, ja sam radio. Nigdje nije bilo nikoga od tih vrlih muslimana i Bošnjaka, od tih faca koji su i danas aktualni u našoj zajednici. Obećavali su puno, a na kraju ništa nisu dali. Zbog njih sam ostajao dužan mnogim ljudima. Molio sam i visokopozicionirane dužnosnike Islamske zajednice, nosio im materijale, ali nikada se nisu javili. Kada govorimo o emocijama, rado se sjećam tog perioda, ali kada se sjetim problema oko financija muka mi je o tome pričati. Ako ja ne bih bio uključen, neki projekti se ne bi ni ostvarili. Tvrdim da ovo nije tašta samohvala ili jadikovanje, to je istina. Također, od '93 do '97 nije bilo nikoga, osim mene, da predstavlja Bošnjake na Smotri nacionalnih manjina u Lisinskom. Srećom da nikada nisam razmišljao na taj "džematski način", razmišljao sam kao Bošnjo, Bosanac i za moju domovinu, koja je tada krvarila, nije mi bilo teško.

Sa Zborom "Arabeske" izdao si tri albuma, profilirao si ih u zbor koji je postao prepoznatljiv i u Hrvatskoj i u BiH? Zašto je nakon toliko godina došlo do prekida suradnje?

Počeli smo su surađivati na pjesmi "Mojoj dragoj BiH" i na nastupu u Lisinskom, kada sam pozvao djevojke iz Zagrebačke džamije da me prate na pjesmi "Piši mi". Poslije su me pozvali da dođem u džamiju, da tamo ima par cura i da treba napraviti ozbiljan zbor. Putovali smo posvuda, sjajno smo surađivali. Bio je događaj gdje god smo se pojavili. Dao sam sve od sebe. Išli smo nastupati u BiH kada nitko živ nije išao, prolazili smo ravno kroz srpske paravojne formacije. Zamisli hrabrost tih djevojaka. Na prijedlog Mirze Serdarevića, na prvoj probi tek formiranog zbora, dali smo ime "Arabeske". Jedno vrijeme, a to govori o utjecaju, u Bosni je bilo desetak zborova koji su se zvali "Arabeske". Ni približno nisu bili na našem nivou. Iako me razočarao i džemat koji se nije založio, a upoznali su me kao radnika i čovjeka, razlazu je najviše kumovao nekadašnji predsjednik Medžlisa IZ Zagreb Mirsad Srebreniković. On je prekršio sve moguće granice tolerancije, u sve se petljao. Petljao mi se i u kreativni dio, a o financijskom da ne pričam. Novac od koncerata i donacije koje sam osobno dobivao na ime "Arabeski", zbor nikada nije vidio i od toga nije imao nikakve koristi. Ne mogu tvrditi da je novac ukraden ili nešto slično, ali tvrdim da nije završio na mjestu za koje je bio namijenjen. Jedini brend Islamske zajednice bile su "Arabeske", a taj brend sam ja, naravno uz pomoć djevojaka, stvorio. Na kraju krajeva, to je i sam muftija Omerbašić u svojim intervjuima često naglašavao. Mirsad Srebreniković je sve to rasturio, a u našem zadnjem razgovoru mi je rekao: "Nama Arabeske ionako ne trebaju!" Moram istaknuti trud Dženana Čauševića, koji je predstavljao Zbor pred džamijskim Odborom, i njegovo zalaganje da se stvar održi. Nažalost, nije uspio. Prekid se nije dogodio odjednom, loši odnosi su trajali dvije godine.

Unio si razne inovacije u pristupu izvođenja ilahija. Bilo je primjedbi jer ilahije podrazumijevaju prostor svetoga, a ti si unosio elementa etno zvuka. Surađivao si i sa "Zabranjenim pušenjem"... Po tvojem razumijevanju, koliko je dozvoljeno mijenjati kanon te tradicionalne vjerske pjesme, koje su granice?

S Arabeskama sam želio napraviti korak dalje, da ne upadaju u stereotipe u izvođenju kako to rade neki bosanski zborovi. U tom smislu radio sam

EZAN JE PONUDIO PRVI IZRAZ

Koja je razlika u radu sa zborom koji pjeva sevdalinke i onog koji uči ilahije? Imaš li različite metodološke pristupe? Jedno je sakralna, sveta glazba, a drugo građanska ili...

Ti sustavi su jako bliski. Ne moraš čak ni izučavati te sustave, samo se opusti i slušaj i uvidjet ćeš bliskost. Sevdalinka jest svjetovnija po tekstu, ali po melodiji one su slične. Ilahije i sevdalinke su unisone melodije. Od kuda dolazi spomenuta unisonost? Očito da dolazi od ezana. Njega se ne može ignorirati ni na koji način. Uvijek je Jedan u islamu. Ezan je ponudio prvi izraz.

i svojevrsnu modernizaciju. Želio sam ilahiju približiti svima, i ne samo muslimanima. Naime, nemagranica, uz uvjet da zadovoljiš osnovnu formu - to je prvenstveno tekst i melodijska linija koja je bliža Bosni nego dalekom Orijentu. Također, nikada nisam dirao u tekbir ili Kur'anske ajete ili Kelime-i tevhid, oni su uvijek bili u izvornoj melodiji. Ilahija u svakom slučaju nije komercijalna i zašto ne bi živjela neki novi autorski život. To je jedini način da taj glazbeni izraz ne presahne. Produkciju "Arabeski" sam želio odvojiti o folklornih ugođaja. Zvuk sam htio ugoditi na način da ne budeimitacija ili ponavljanje, već da bude prepoznatljiv, da ide svojim autentičnim putem. No, moje vizije na koncu nisu naišle na plodno tlo. Inače, u našoj bošnjačkoj i islamskoj zajednici mi raspolažemo sjajnim pojedincima ali kao kolektiv još uvijek štekamo. Prelijevamo iz šupljeg u prazno, igrajući razno-razne folklorne igre, koje ne nude novi pogled na Bosnu i Bošnjake. Nemam ništa protiv folklora, ali on ne može u punini predstavljati naš kulturni identitet. To nije ni koncept ni recept za budućnost.

Kako sam otkrio da su bosanske ilahije u stvari melodije turskih, perzijskih i arapskih pjesama. (isto kao i gore, izdvojeno pitanje u rasteru)

Nije li Zele Lipovača, sa svojim produkcijskim aranžmanima, započeo trend folklorizacije. To jest, od ilahije je, u produkciji, radio ono što ona nije – narodnu pjesmu. Ugađao je zvuk na način da odgovara slušateljima. Tu nam činjenicu dokazuju i neki zadnji uradci hafiza Alilija, koje je radio s iranskim ansamblom – lijepi tradicionalni aranžmani, lijep glas, ali ne po ukusu *našeg* čovjeka – koji na koncu nisu ostali zapaženi.

Kada se otvorio prostor za bosansku ilahiju, prvo mi je bilo čudno da se tvrdi da su to naše ilahije. Osim podatka koji je tekst Džeme Latića a koji nije, nisi mogao saznati ama ništa o melodijama. 90 % melodija tih ilahija su od nekih drugih naroda, a mislili smo da otvaramo prostor za bosansku ilahiju. Čitavo vrijeme sam bio oduševljen kako te ilahije dobro zvuče ali... počeo sam dobivati arapske, turske, perzijske verzije iste pjesme koju nazivamo bosanskom. I Zele Lipovača je šutio, bio sam uvjeren da je više sebe u to ugradio. Mislio sam da u tome ima genijalnosti hafiza, da su nešto oni unijeli, a onda... razočarenje. Loše je i krivo pokušavati od ilahije napraviti narodnu pjesmu. Slažem se, riječ je o pristupu produkciji.

Koliko su inovacije dozvoljene u sevdalinci? Pretpostavljamo više nego u ilahiji jer ipak nisu prostor svetoga, no, također su kanon, onaj nacionalne tradicije?

Na youtubu sam gledao razne festivale vjerske i narodne glazbe – iz Maroka, Afganistana, Indije, Pakistana... Toliku si interpretativnu slobodu dopuštaju, u sebi srodnim ljestvicama, u sebi srodnim vjerama i narodnostima, da je to jednostavno prekrasno. Imam osjećaj da ti ljudi na sve to puno ljepše gledaju nego mi. Mi smo tako daleko, a hoćemo biti dio toga, a ne možemo i uporno ne želimo biti dio onoga što jesmo. Možeš li se sjetiti kada je tko napisao novu sevdalinku koja je zaživjela, s namjerom da donekle prati duh stare pjesme? Već u startu, ako pokušavaš gluhome dočarati harmoničnost i polifoničnost tih pjesama, ulaziš u sukob. Zašto? Objektivno, sevdalinka ne podnosi višeglasje. Na starim snimkama imaš saz i imaš glas. Te snimke, za današnje vrijeme, zvuče užasno. Ljubav saza i sevdalinke nikada nisam mogao razumjeti do kraja, jer u toj pjesmi čujem bogatstvo harmonije, a saz to ne može pratiti sa žicom koja tambura i svira pasaže između pjesama. Mislim da se time dobiva kriva slika i onoga što nam poručuju riječi. No, to je moj autorski stav i dopuštam da netko drugačije razmišlja. Mi mijenjamo, vrijeme je da možemo, a ja sam umnožio jedan glas dvadeset puta i zvuči kao jedan. Eventualno odem na tercu. U ilahijama sam bio puno slobodniji – išao sam na dvoglasje i troglasje i dobio čistoću. Ja bih dozvolio puno više slobode, naravno ne dirajući u osnove tradicije. Bez slobode nema napretka, i u sevdalinci i u ilahijama. I to je u svakom slučaju bolje nego rad nekih eminentnih estradnih zvijezda. Mnogi govore da izvode sevdalinku i da su u tome duhu, a nisu. Nitko od njih, uključujući i one najveće na sceni, nikada nije odvojio malo vremena da se ozbiljnije posveti istinskom sevdalijskom duhu. Već 50-tak godina traje jedan fenomen – jedini stvarni čuvari našeg identiteta, etnosa, melodija... su kulturna društva koja ulažu svoj trud i novac u nova tumačenja sevdalinki. Profesionalci su se davno preselili u kafane i tamo obavljaju svoj privatni posao. Više se oko sevdalinke trudi Amerikanka Mary Sherhart.

Slušajući prvi CD "Bulbula", ostat ćemo zapanjeni kvalitetom snimljenog materijala. Nitko od *amaterskog* zbora nije očekivao da će postići razinu koja može konkurirati bilo kojem razvikanom zboru u Hrvatskoj i šire. Što si to*drugačije*, a tebi svojstveno, primijenio na izradi tog CD-a?

S "Bulbulima" sam također želio napraviti drugačiji CD i stilski sam radio kompromis između etno zvuka i tradicionalnog sevdaha, onako kako ga nosim od rođenja, prilagođen mogućnostima pjevačica. Moj zaključak je da sam u većini pjesama u tome i uspio, a neki aranžmani su mnoge ljubitelje sevdalinke oduševili. Slijedeći put ćemo ići u još veće eksperimente. Za razliku od prije, dogodilo mi se da sam od

različitih ljudi čuo da im se sviđaju različite pjesme. To smatram uspjehom. Aranžmani su pitki, teku kao med i mlijeko, a volio bih napraviti spot barem za jednu pjesmu. Naše druženje traje od kraja devedesetih. Moji stalni pokušaji da se stabilizira ekipa i stalne smjene generacije napokon su urodile plodom. Taman nešto uhodaš, a netko iz čistog mira nešto razbuca. Godinama smo pokušavali naći zajednički jezik s vodstvom "Preporoda" i to nije bilo uvijek uspješno. Nakon mnogo godina uspjeli smo snimiti prvi CD i nazvali ga jednostavno *Bulbuli*. Pošto je ovo amaterski zbor, upustio sam se u eksperiment za koji nisam znao kako će završiti. Ne mogu svi pjevači otpjevati sve, moraš razumjeti ljude i njihove mogućnosti, a poklopilo se da sam uspio upotrijebiti četiri različita solo glasa.

Ovaj projekt ne bi uspio da nisam izabrao kvalitetne suradnike i instrumentaliste. Prvo da spomenem Dragomira Herendića Dragiannija, bivšeg gitaristu "Zabranjenog pušenja". Druženje s njim i njegova bezrezervna podrška je bio jedini način da uspijemo. Proveli smo bezbroj sati u Kloštar Ivaniću, gdje se nalazi njegov studio, i treba za to imati živaca. Devet mjeseci smo snimali i više nismo računali sate, a projekt smo radili od proljeća do Nove godine. Dragomir je izvrstan muzičar i krasan čovjek. Našli smo zajednički jezik i napravio je krasan mix te iskoristio maksimalno od svog studija. Moram pohvaliti i slavnog člana "Novoga kvadrata", poznatog strip crtača Igora Kordelja, koji je napravio izvrsno likovno rješenje i dizajn CD-a. Učinio je to potpuno besplatno, kao poklon starom prijatelju. Edin Džaferagić, stalni član "Bulbula" i moj dugogodišnji suradnik u raznoraznim muzičkim kreacijama, prekrasno je svirao harmoniku na ovom albumu i bez njegovog osjećaja to ne bi bilo to. Snimit ćemo mi još toga. Moram pohvaliti i klarinetista koji je maestralno odsvirao svoje dionice. To su bili pravi trileri, nisam ga uopće posebno pripremao, samo smo uz kavicu okvirno dogovarali u kojem smjeru treba ići i Imanće Kadrijev – Štip je to krasno odradio. U realizaciji CD-a glazbeno je pomogao i profesor violine Bruno Urlić, bivši član "Zabranjenog pušenja", koji je odsvirao sve gudače. Paul Kemph – Pavo je na klaviru također maestralno odradio sve što sam od njega tražio. Posebno bi naglasio Kemphov solo klavir na pjesmi *Kad ja pođoh na Bembašu*. Uz ostale, hvala Safiudinu Alimoskom – Safiju, na krasnom kaval (naj) solu u pjesmi *Jutros mi je ruža procvjetala*. Htio sam više koristiti naj, ali ga je teško tehnički iskoristiti jer ornamenti u sevdalinkama ne dopuštaju njegovu izvornost pa funkcionira kao flauta. Šalio sam se da ćemo drugi put više koristiti naj i egipatsku lutnju. Zahvalni smo i Turističkoj agenciji "Dado Tours", koja je sponzorirala "Bulbule". Naime, svu vožnju vezanu uz snimanje CD-a, "Dado Tours" je besplatno odradio. Direktor i vlasnik Ćazim Asović je veliki poklonik "Bulbula". No, na kraju, ali prije svega toga, ništa to ne bi bilo moguće da nije bilo mojih vrijednih i entuzijastičnih Bulbulica. U zadnje vrijeme me izrazito veseli suradnja sa književnikom i prevoditeljem Seadom Mahmutefendićem, koji zajedno sa nama nastupa i bezrezervno promovira sevdalinku. Sjajnu suradnju smo uspostavili sa Kulturnim društvom Crnogoraca "Montenegro" Zagreb. Zahvaljujući trudu gospodina Asovića nastupili smo u nekim crnogorskim gradovima i pritom upoznali povjesničara i urednika "Almanaha" Šerbu Rastodera i urednika "Monitora" Esada Kočana., koji su nam svesrdno pomogli u povezivanju s Bošnjacima u Crnoj Gori. Na taj način "Bulbuli" su svoju etno-sevdalijsku misiju prenijeli preko granica. Kulminacija je bila na koncertu u Bijelom Polju gdje je 6000 ljudi skandiralo poslije našeg nastupa. To je jedan od načina da na životu održimo čuvaricu bošnjačkog identiteta – sevdalinku. Kako stvari stoje, ona više čuva nas nego mi nju.

Uz zbor "Bulbuli" vodiš i zbor Crnogoraca. Koliko su glazbeni sustavi naroda naših prostora međusobno bliski? Koliko je sevdalinka bliska klapama, međimurskoj popievki, makedonskoj narodnoj pjesmi, srpskim građanskim pjesmama...

Ilahijski, sevdalijski, makedonski, starocrnogorski i vranjanski srpski melos imaju isti korijen. Međimurski je nešto drugo, drugi svijet. Osim Slavonaca, jer čim pređeš Savu imaš drugi svijet. Slavonci, po mojem uvjerenju, mogu osjetiti taj melos, imaju ga u sebi od pamtivijeka. Tko će znati, možda zato što su oni nekada bili ti koji su ga pjevali, a sada se zovu drugačije. Područje o kojemu govorimo ima puno zajedničkog. Primijetio sam da su harmonije slične. Neke starocrnogorske su iste ili zapanjujuće slične sevdalinci, ali nisu tako nazvane jer ne pripadaju sandžačkom prostoru ili jer ih je napisao Crnogorac. Mnoge melodije svojataju svi zajedno. Da li je to zbog siromaštva duha ili nedostatka autora, ne znamo. Autora muzike je bilo puno manje nego pisaca tekstova, to znamo. Jednu melodiju srećemo uz razne tekstove na raznoraznim prostorima. Primjerice, "Kad ja pođoh na Bentbašu" svojataju mnogi. Ta bliskost je fascinantna i ne treba je se bojati jer ona u pravilu oplemenjuje. Ljudi miješaju emotivne i melodijske sustave. Kada je riječ o melodijskim sustavima, kao što je međimurska popievka i sevdalinka i klapska pjesma, zatim bilo koja druga tradicionalna glazba nekih drugih naroda, možemo pričati o razlikama i srodnostima. Kada je riječ o emotivnim sustavima, onda govorimo o jedinstvu – jer izvor suze koja potekne je samo jedan. ■

Intervju: **Nedžad Ibrišimović**

Razgovarao: **Ervin Jahić**

Užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda

Ima tome godinu, s rahmetli Nedžadom izvršni urednik "Behara" Filip Mursel Begović i ja dogovorismo razgovor za Behar, štoviše temat o njemu i njegovu djelu. No tek s početka ljeta, kada ga posjetih u njegovim Popovićima pokraj Sarajeva, obećah mu da ću mu uoči Ramazana konačno poslati pitanja. I bi tako, uz napomenu da ćemo razgovarati i o El-Hidrovoj knjizi koju još ne dočitah. Kao što ćete uočiti, poštovani čitatelji, posljednja dva Nedžadova odgovora u ovom intervjuu ostadoše tek naznaka, skica odgovora. Objavljujemo ih zbog autentičnosti, ali i nedvojbenog povjerenja u Nedžadovu misao, u njegov intelektualni integritet. Ljubaznošću njegove supruge Nihade Ibrišimović, nekoliko dana nakon Nedžadova preseljenja na ahiret, ustupljen mi je razgovor. Behar ga objavljuje onakvim kakav je u izvornome obliku, bez redaktorsko-jezičnostilskih intervencija. U spomen na velikoga pisca i našega prijatelja.

Ako ti nije mrsko, hajdemo povesti razgovor o životu kulture, o govoru svakodnevice, o prijeporima i dvojbama bosanskohercegovačke stvarnosti, o putu od etike do estetike, o duhu vremena uopće. "Izuj obuću kad prelaziš/ Koranu, Glinu/ Savu i Drinu/ Operi noge u rijekama/ Bosna je ćilimom zastrta", stihovi su iz tvoje pjesme "Bosna". Oni sugeriraju da je riječ o svetoj zemlji, bezmalo nestvarnom entitetu, ali ponajprije možda o tvojoj emocionalnoj geografiji. Je li, u tom smislu, Bosna dom, konačište i odmorište, ili jedan izniman imaginarij ljudi, bića, energija usprkos neautentičnoj zbilji oko nas? Što je njena mjera bivanja, a što bitak, ako mogu tako da kažem?

Prije svega, časopis *Behar* u kojem razgovaramo je ugledan časopis, a ti si, da to ne skrivamo, moj prijatelj, a ja tvoj, iako ti živiš u Zagrebu, a ja u Sarajevu, meni je to daleko, ne volim da putujem i rijetko te viđam. Kad sagledam tvoje kompaktno, mudro i duboko, mnogostruko pitanje, misaono i rečenički naprosto kao iskovano u jednu besprijekornu, skladnu cjelinu, koja, usto, nimalo ne zauzdava emaniranje sporednih, usputnih silnica i, njime iskreno ponukan na razmišljanje, višestruko uviđam da mu nisam dorastao i da neću umjeti odgovoriti. Štaviše, ovo tvoje pitanje zahtijeva cio studij, ili barem niz teza kakva studija o kulturi i o Bosni, a ja, zapravo, nikad nisam ni pokušavao da na osam pitanja, sadržanih u ovom tvom jednom jedinom, pokušam odgovoriti, dakako, najprije samome sebi, a onda ni drugome. Iako se "govor svakodnevice" iz tvog pitanja čini naoko najjednostavnijim za razgovor, on me odvlači do jedne rečenice iz *Vječnika* koja glasi: "Svakodnevica, to su stepenice ka Džennetu", pa ni za taj dio tvoga pitanja ne bih umio sakupiti i uredno posložiti hrpu svakodnevnih činjenica iz života kojim živim. Bilo bi mi, u najmanju ruku, neprijatno, čak ako bih u tome i uspio, ili pogotovo stoga ako bih u tome uspio! Najprije zato što kroz stvarnost svakodnevice prolazim u neprekidnom oprezu da se ne ogriješim o svoju vjeru, a s druge strane, kada se zagledam u sebe, ne nalazim nikakvih posebnih osobina, zapravo, nemam ništa, tek prije dvije-tri godine doktor mi je našao srce u prsima, jer je oboljelo i sve teže hodam i dišem. Ne nalazim u sebi nikakvu ličnost, a još manje kakvo složeno biće, ili neke dubine duha i pameti, ili šta ti ja znam... ja sam, drugim riječima, čovjek bez svojstava, ne vidim u sebi nikakvih finih njegovanih odlika, živa duša i to je sve, a glad za kulturom utolim uglavnom čitanjem knjiga, koje opet, avaj!, vrlo brzo zaboravim, pa kao da ih nisam nikako ni čitao... Ne, ne!... Znam ja da tvoje pitanje ne zahtijeva ovakav pristup, ali ga ni ne priječi, zar ne? Hajdemo, kažeš, povesti razgovor o životu kulture. Bilo bi vrlo uputno, znakovito, pa možda i plodotvorno pogledati gdje to danas žive kategorije duha? Kakvog je vida njihova stvarnost?

Najprije, u filozofiji kao da je zavladao muk, književnost je otišla u površnost, a likovna umjetnost u performans. Kao da se čovječanstvo bliži kraju svoga 5-hiljadugodišnjeg braka s kulturom, hronološki i u biti. Kako li će se zvati oblici brakorazvodne parnice? Pošto se, u međuvremenu, likovna umjetnost svela samo na gledanje, istjerana je iz svog rama u performans i možda je baš on najslikovitiji prikaz tog općeg samoosvješćenja. Umjetnost, dakako, nije bez golemih paradoksa. Recimo, druga strana likovne umjetnosti danas u svijetu je basnoslovna trgovina umjetninama. Paradoksi u književnosti, naročito u odnosu na film, ionako su višestruki, naravno, zato što se mogu mijenjati i razarati forme i oblici, ali sama umjetnost ostaje živa, postojeća, netaknuta u svojoj srži. Može biti dokinuta samo onako kako se dokida ljudska duša, nikako drugačije, čak kad ne bi postojao nijedan njen vid i nijedan njen pojavni oblik. Film nema svoje osnove, film počiva na književnosti zadržavajući sve njene klasične odlike, dočim sam scenarij nije literarno djelo, ni prije snimanja filma, a pogotovo poslije. Obrušavanja u književnosti, kakva su se dogodila u likovnoj umjetnosti, počevši s Džojsom, Kafkom, Kamijem i završno s Beketom, i nadalje su u krilu književnosti, umjetnosti, za razliku od nekih eksperimenata koji su zaista uspjeli u svojoj namjeri da ne uđu u umjetnost, kao, naprimjer, romaneskno djelo Alen Rob Grijea. Najveći paradoks koji je antipisac Semjuel Beket lično doživio je pozorišni uspjeh njegovog komada, njegove antidrame *Čekajući Godoa*. On o uspjehu svojih literarnih opservacija niti je mislio, niti ih je priželjkivao, literarni uspjeh je u suprotnosti s njegovim književnim prosedeom. Pa on se cijelim svojim bićem trsio da uvijek bude tamo, s druge strane svakog pojma, ali izgleda da riječ, i kad se njome ništa ne želi reći, zadržava svoja prava. Sve što je u domenu kulture, to je njeno i ona to ne da. Umjetnost je milosrdna mati kojoj su i kopilad njena draga djeca. Ali po čemu je književnica Jelinek zaslužila Nobelovu nagradu za književnost, i posljednje desetljeće ne samo ona? Kakva je to recepcija književnosti u svijetu ako je P. Kueljo planetarno poznat pisac? Ta on nije pisac krimića, njegove knjige imaju privid literarnog, a klasici su još uvijek živi, od Homera i Mevlane do Tolstoja i Flobera, zar ne? Imamo je čime samjeravati. (Usput, odavno se na svijetu nije pojavila knjiga koju ne treba samjeravati ni sa čim!) Znači da je svijet potpuno pobudalio. Što se pak tiče

Ervin Jahić s Nedžadom Ibrišimovićem

etike, u svijetu vlada laž (dva cara najvećeg savremenog svjetskog carstva, prvo otac car, pa sin car, obmanu sav svijet izmišljotinama i premoćnim oružjem napadnu muslimansku zemlju bogatu naftom da u nju nazor uvedu demokratiju, nekoliko najmoćnijih svjetskih država raketama razore jednu drugu muslimansku državu bogatu naftom samo zato što im se nije dopadao njen dugogodišnji vladar, usput mu ubiju sinove i unuke, a UN to i zvanično odobri jer želi, tobože, zaštititi do zuba naoružane "nedužne" civile), a estetika je danas, očito, kozmetika...

Ali šta ima u Bosni? Pa vjerovatno, manje-više, isto ono što i u Hrvatskoj i svuda u svijetu. Meni poštar svakodnevno donosi pozivnice za brojne kulturne manifestacije. Kad bih se svakom pozivu odazvao, a svi su iz domena kulture, bio bih profesionalni konzument kulture i mogao bih se samo time i ničim drugim baviti. Da li bih tada znao odgovoriti na tvoje pitanje? Čini mi se da ne bih znao ni tada. U svim gradovima u Bosni i Hercegovini održavaju se kulturne manifestacije s različitim sadržajima, ima mnoštvo pozorišnih i filmskih festivala, nebrojene promocije knjiga, otvaraju se mnoge likovne izložbe, večeri klasične i zabavne muzike, simpoziji i debate o temama iz filozofije, književnosti i nauka, ali mene lično ništa od svega toga ne privlači, sve mi je to dosadno i zamorno. I pored svega toga što se nudi, kao pisac osjećam zastrašujuću neman opće književne nepismenosti, a kao čovjek i građanin nedostatak kulture i uljudbe svuda oko sebe, teške vlažne ćerpiće svakojakih zabluda, haos u vrednovanju kulturnih tvorbi i činova, otvorene laži i gluposti, feudalna književna interesna lena i kapetanije, neuhvatljive mreže skromnog finansiranja kulture, opću nebrigu društva i tek sporadično individualni napor i uzlet, koji opet svaki put propada u jamu bez dna!

Vječnika sam pisao dugo, pažljivo, svim svojim bićem. Kada se u mojoj mladosti (oko 1964. 24 godine mi je) _Vječnik_, otprilike i maglovito, začeo, nisam ga imao ni kao ideju, ni kao temu, ni kao misao, pogotovo ne kao knjigu, samo sam ga snažno osjećao, naslućivao, a još nisam znao ni šta će biti, ni šta će kazivati, ni kako; osjećao sam ga samo kao svoju istinu, kao svoje izistinsko srce, kao ono po čemu jesam

To što ja ne mogu živjeti nigdje doli u Bosni, i to tamo gdje su njena brda, jer ima gore prema Savi i ravnice, za mene je i mjera bivanja i bitak, bit Bosne i njena suština. Bosna je za mene zemlja i to što osjećam svoju potpunu sraslost s njom neuporedivo je jače od političkih sistema u njoj, od razaranja, kidanja i prijetnji kojima je neprekidno izložena. Jezik je izgleda uvijek kod svoje kuće, nigdje ne ide, jer ne samo u bosanskom, nego i u svim jezicima svijeta nedostaje hiljade različitih riječi za nostalgiju, riječi za sve one niti i spone kojima je čovjek vezan za svoju rodnu grudu. Nostalgija uvijek, ma gdje otišao, ostaje kod kuće i jezik je ne poznaje, ni onaj koji si ostavio, ni onaj u koji si ušao. Jedna šuma negdje u Hrvatskoj i jedna šuma negdje u Bosni nisu geografski tako daleko jedna od druge, ali ja u bosanskoj šumi dišem punim plućima, u hrvatskoj se gušim. U kom jeziku, bilo govornom, bilo naučnom, postoje riječi koje bi opisale to moje stanje? Ni u kakvoj zemlji ne mogu ostati duže od sedam dana. Nakon sedam dana hvata me nesvjestica. I što je još čudnije, može u toj zemlji biti obilje hrane za mene, ali koliko god da jedem, ja sam gladan. Samo ti mene vrati mojoj kući! I nisam samo ja ovakav, ima još ovakvih ljudi.

Ali ima i milion onih koji su, nedavno, napustili Bosnu i našli dom negdje drugdje. Ja to ne mogu shvatiti nikako. Svaka im čast! Možda su to pravi ljudi, Dostojevski, uostalom, i kaže da je osnovna ljudska osobina moć navikavanja. Ali je i Nasrudin-hoža navikavao svoga magarca da ne pase, pa taman kad ga je to naučio, magarac mu krepao od gladi. Nenad Veličković svojim studentima književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu te stihove pjesme *Bosna,* koje si citirao, tumači kao nacionalističke i rasističke. Iako je takvo tumačenje za mene nepojmljivo, ipak me duboko vrijeđa i boli. M. Dushamp se davno upitao kako je moguće da o umjetničkom djelu svako može donijeti kakav god hoće sud, a nikome ne pada na pamet da donosi sudovi o kirurgiji, ili atomskoj fizici? Ako se pak, doslovno shvati fraza "Bosna od Une i Save do Drine", onda cijela Cazinska krajina, možda samo srce Bosne, ostaje izvan Bosne. Pogledavši zemljopisnu kartu, vidio sam da rijeke Korana i Glina doslovno graniče s Hrvatskom, pa mi se učinilo logičnim i prirodnim da stih započnem Koranom i Glinom, a nastavim sa Savom i Drinom dobivši usto i sliv. Gledajući divlje bosanske travnjake, primijetio sam da svake sedmice, od snijega do snijega, na njima niče novi cvijet, neki ostane, neki uvehne, ali prosječno svakih sedam dana pojavi se još jedan, osobene boje, osobena oblika, osobena mirisa. Osjećajući Bosnu domom, ukazalo mi se da je po svoj Bosni prostrt ćilim raznolikih boja i šara. Treba se popeti, recimo, na Vlašić pa pod nogama osjetiti debeli tepih trava, cvijeća i ljekovita bilja. Krajnja je bahatost po

takvom ćilimu gaziti krvavom čizmom i blatnjavim kundurama ili, pjesnički rečeno, prljavim nogama. Ne vidim šta je u tim stihovima nacionalističko i rasističko, ćilim je šarolik, nije jednobojan, a valjda i rasisti peru svoje smrdljive noge. Otišavši jedne godine u Arabiju, začudio sam se kako se tamo često i u enterijeru i u eksterijeru može vidjeti nehotičan krst. Onda sam shvatio da ga Arabljani zapravo i ne vide, nemaju ga gdje vidjeti u svojoj pustoj okolini. Ali zato mome kolegi Nenadu Veličkoviću, u njegovom demokratskom komoditetu, sarajevske džamijske munare neprekidno bodu oči, pa mu je i moja pjesama *Bosna* rasistička i nacionalistička...

Ja živim Bosanca, ali u isti mah ja sam i sva svjetska povijest, dakako, onoliko koliko je poznajem i shvatam, a osjećam i sva stanja koja proživljava savremeni svijet u cjelini, jer se svi ti fenomeni i u moju kožu, đah nježnije, đah grublje urezuju. Pa ipak, sve skupa, život osjećam kao užas, užasavam se što je Voyager 1, leteći brzinom od pedeset i sedam hiljada kilometara na sat, još maja 1988., prešao granicu solarnog i zvjezdanog vjetra, užasavam se buke svih vrsta motora, užasavam se nečijeg filozofskog pogleda na život, užasavam se svih međuljudskih odnosa, neizmjerno se užasavam toga što sam rođen, užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda, a zamisli da zna za sebe; a šta da vatra zna za sebe? Užasavam se rastopljenog kamenja u utrobi zemlje, užasavam se

Ni u kakvoj zemlji ne mogu ostati duže od sedam dana. Nakon sedam dana hvata me nesvjestica. I što je još čudnije, može u toj zemlji biti obilje hrane za mene, ali koliko god da jedem, ja sam gladan. Samo ti mene vrati mojoj kući!

svake vrste pretjeranosti, naročito pretjeranosti u govoru, užasavam se pretjerane otvorenosti, užasavam se pretjerane zatvorenosti, užasavam se vođa, velikih i malih, užasavam se otvorenih laži i svakojakog nasilja danas u svijetu, užasavam se umiranja riječi, više ništa ne znače, užasavam se svake vrste pameti, glupost svakako sve zaustavlja, nikud ne ide, užasavam se svakog stava, užasavam se svakog komoditeta u raspravi, užasavam se bilo kakve rasprave, zapravo se svega užasavam, ali nemam gdje pobjeći i, naravno, Bogu zahvaljujem na svim tim zastrašujućim, zapanjujućim užasima.

Ali ima, dakako, i pjesma (sevdalinka, ilahija, kasida) koja još uvijek na dlanu drži moju bošnjačku dušu.

Usput, fascinantna mi je poetska slika u istoj pjesmi kojom se majka popne na brdo, mahne mašinovođi a lokomotiva krisne. Lucidan spoj vizualne i akustične informacije koji, mimo bilo kakve poznate mi asocijacije, djeluje iskonski, kao nešto što sam podsvijesno registrirao nekoć, bilo kada, svejedno. Osim što si skulptor, prozaik, da si napisao samo ovu pjesmu, a autor si cijele stihozbirke, ti si i pjesnik. Odričeš li to?

Odričem. Ne kažem da u mojim prozama nema poezije, to su drugi već odavno otkrili (čak i Huan Rulfo u jednoj svojoj posveti na mom primjerku *Pedra Parama*), ali ja se ne bavim pjesništvom. To sam odgađao za duboku starost, a, eto, ostario sam, a još mi ne pada na pamet da se okušavam u toj književnoj formi. Pjesma *Bosna* nastala je slučajno i kada je naišla na opće odobravanje i dopadanje, pokušao sam drugom pjesmom ponoviti njen uspjeh, ali nisam uspio. Imam, doduše, stihozbirku, ali ne držim do nje...

Nekada bi ljudi po Bosni, u ovoj ili onoj prilici, u kolu, u igri, pri kakvu veselju, u kakvu zanosu, pa i pri kolektivnom radu – krisni, puštali bi iz sebe pun, snažan vrisak, često samo kao izraz svog prisustva, kao izraz snage, zdravlja, vrisak je dolazio iskreno, nenadano, kao riječ koja se morala izreći i na prisutne je uvijek djelovao, iako iznenadan i zastrašujući – oslobađajuće, relaksirajuće, svima bi se s usana otimao, upola zatomljen, smiješak odobravanja, prihvatanja i razumijevanja, ali danas se taj specifičan bosanski vrisak, nažalost, više ne čuje. Možda si ga nekad negdje čuo, pa ti je ostao u sjećanju. Ili ga osjećaš negdje duboko u sebi, ali u Zagrebu nemaš gdje krisnuti, bojiš se da visokim tonom svojih glasnica nekome ne polupaš prozor, ne!

Kao skulptor uspio sam izvajati nekoliko skulptura na kojima ne preovladavaju greške i to smatram svojim velikim uspjehom. I kad vajam i kad crtam i kad slikam i kad pišem, uvijek i nehotično pokušavam izraziti, po svemu sudeći, jednu te istu stvar, u likovnom to je sjenka i odraz, u pismenu stvarno i privid, a šta je to uistinu, još uvijek ne znam. A prozaik jesam i tu se osjećam komotno, kao riba u vodi. Kad ne razmišljam o tome, pisac sam odavno, od rođenja, objavio sam prvu noveletu s trinaest godina, prvu ozbiljniju priču s osamnaest, bio sam zvanično najmlađi književnik u Bosni 1964. godine. Ali kad o tome malo razmislim, uviđam nešto neobično, a to je da još nisam odlučio da li da budem pisac! Ovako, mene je oduvijek stid zato

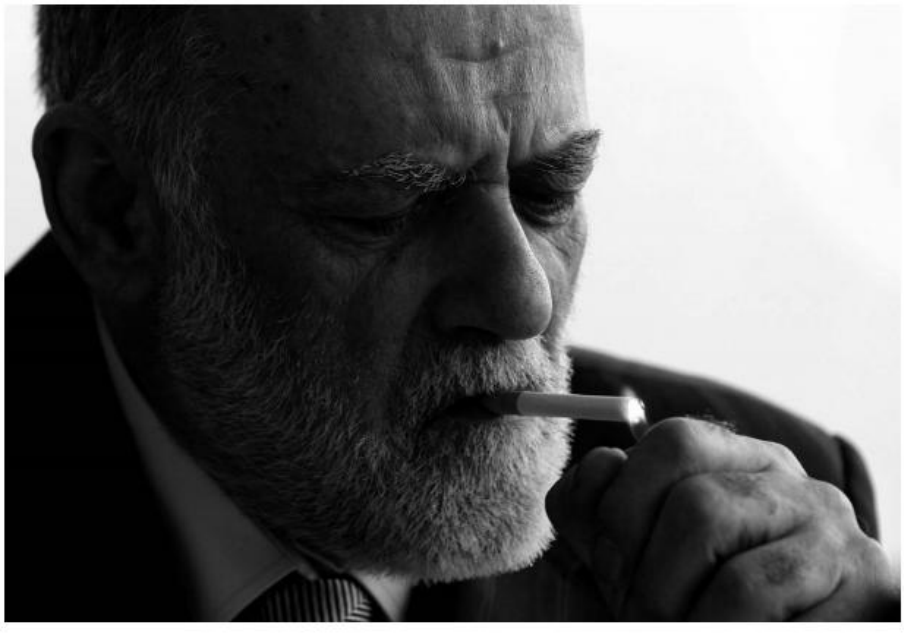

što biti pisac izaziva mnogostruke vidove diskrepancije. Nažalost, meni su se u početku desili nekoliki književni uspjesi koji su me odigli od zemlje, "puhnuli pod krilca", poslije čega mi se bilo nemoguće vratiti. Sada za te uspjehe kažem "nažalost", a kada su se događali osjećao sam ih kao neponovljiv ushit i zadovoljstvo. Čini mi se da je zet Thomasa Manna skovao krilaticu koju je Mann prihvatio, da svakom piscu s vremena na vrijeme treba dati da proguta vitamin "p", vitamin pohvale. Ne znam šta sve pisca pokreće da piše osim urođenog dara, ali znam dvije stvari koje ga na to tjeraju, a to su taština i strah. Alen Rob Grije kaže da mu ne treba nijedan čitalac, što je čista besmislica. Biti pisac i pisati knjige koje niko ne čita, biti pisac i objavljivati knjige koje se ne prevode, biti pisac a ne biti svima znan i poznat, nije li to besmislen trud, zalutalost. Takva pozicija ne odgovara zvanju i pozivu pisca, iako je pisac u svojoj biti zatomljena, sklonjena, posmatračka figura.

I, inače, baviti se umjetnošću, a ne napraviti u najmanju ruku čudo – poraz je i pad!

Jesi li ti muslimanski ili bošnjački pisac i što po tebi znači jedno a što drugo? Je li *Derviš i smrt* muslimanska knjiga?

Što se tiče te sintagme "muslimanski pisac", držim da je gotovo neprimjenjiva. Ne znam da li u Hrvatskoj ima pisac uz čije ime stoji "katolički pisac"? Ta sintagma najprije vuče porijeklo iz vremena poslije stalnih ataka na bosanske muslimane da se izjašnjavaju kao Srbi, kao Hrvati, ili kao Neopredijeljeni, i potom pogrešnog narodnosnog određenja Muslimana kao naroda s velikim M.

Kulturno društvo Muslimana Preporod svojedobno je započelo ediciju *Muslimanska književnost u sto knjiga*, ali je potonja Bošnjačka zajednica kulture Preporod tu ediciju preimenovala onako kako je jedino i moguće, onako kako treba i kako je ispravno, u *Bošnjačka književnost u sto knjiga*, čija kola, od po pet knjiga, s vremena na vrijeme, još uvijek izlaze. Dakle, ja sam bošnjački pisac.

Što se tiče sintagme "muslimanska knjiga", 1997. godine napisao sam članak pod naslovom "*Derviš i smrt* nije muslimanska knjiga". I, eto, tu je upotrijebljen

taj pojam, jer mnogi muslimani drže da je *Derviš i smrt* muslimanska knjiga, a nije. Tamo, na početku toga članka stoji: "Roman Mehmeda Meše Selimovića (1910. – 1982.) je, po općem uvjerenju, najbolji roman bošnjačke književnosti. To je složena i lijepa književna tvorba građena kontrapunktnom rečenicom i kontrapunktom likova. Doživjela je veliku slavu i priznanja i naišla na velik odziv kritičara i čitalaca. Ali glavna ličnost knjige, derviš Ahmed Nurudin, nije derviš, a najčešće nije ni musliman. Kada se knjiga 1966. godine pojavila, muslimanima je značila mnogo, jer je u komunističkom miljeu spominjala islam, muslimane, Kur'an, dervišku tekiju, iako su i islam i muslimani i Kur'an i derviška tekija bili i ostali samo spoljni okvir knjige, njeno vanjsko ruho, a ne njena suština."

Svih šesnaest poglavlja romana imaju moto, kako autor navodi, "iz Kur'ana", ali pisac Kur'an uvijek citira kao puko literarno štivo, što je sasvim blizu blasfemiji. U tom članku (vidjeti: Nedžad Ibrišimović: *Izabrana djela*, Sarajevo, Svjetlost komerc, 2005., *Ruhani i šejtani inspiracija*, strana 294.) ukazano je na oko pedesetak mjesta u romanu *Derviš i smrt* koja jasno pokazuju, čak kada se roman čita samo s površi, da tu ustvari nema ništa muslimanskog, naprotiv, više ima kršćanskog i hrišćanskog. Tu je islam predstavljen u negativnom svjetlu kao puka ideologija, posluživši piscu za osudu svake ideologije. I to je uredu, mislim osuditi kakovu ideologiju koja u ime tobože uzvišenih stvari ljudima nanosi zlo. Ali islam, pa pretpostavljam, ni bilo koja druga vjera u svojoj suštini, u svom poslanju i u svom postanju nisu ideologije, što ne znači da određenim ljudskim uplivom i nasilnim nastojanjem ne mogu to postati i vjere su se često koristile, a i dan-danas koriste, ili bolje rečeno, zloupotrebljavaju, u tu svrhu. Ali pisac ovog romana nije se poslužio nekim, u povijesti islama određenim izvitoperivanjem islama u ideologiju, pa to opisao i to osudio, nego je svoju ličnu dramu i iskustvo razočaranog borca i ideologa komuniste i stvarnu egzekuciju (strijeljanje) svoga brata komuniste od ideologa komunizma, formalno preobukao u orijentalni ambijet i muslimansko ruho, posluživiši se islamom kao ideologijom i to tako kao da se podrazumijeva da su islam i derviški redovi ideologije.

Sam pisac Meša Selimović bio je prononsirani ateist, islam mu nije bio ni na kraj pameti, iako mu je, kako sam čuo, rahmetli mati klanjala bešvakat. (Bešvakat to je obavljanje svaki dan svih pet molitava cio život.) Volio bih znati da li

Ne znam šta sve pisca pokreće da piše osim urođenog dara, ali znam dvije stvari koje ga na to tjeraju, a to su taština i strah… I inače, baviti se umjetnošću, a ne napraviti u najmanju ruku čudo – poraz je i pad!

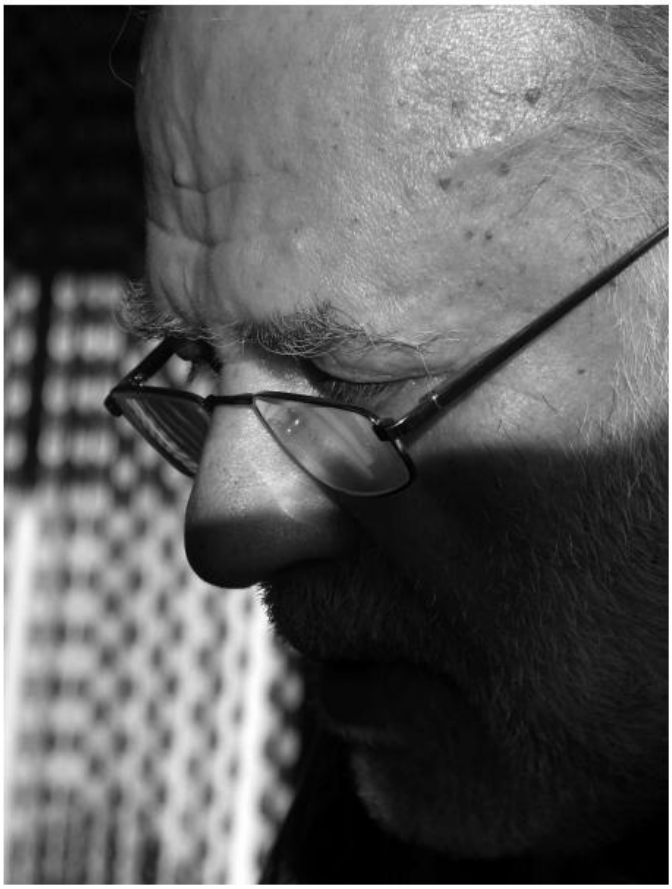

je pomislio na tu svoju mater kada je otišao u Beograd i tamo srpskoj akademiji napismeno dao da je Srbin i da je srpski pisac? I da li bi bio ponosan što će se jedna četa četnika u Banjoj Luci za vrijeme agresije združene vojske bosanskih Srba i transgraničnih vojnih, paravojnih, policijskih i parapolicijskih snaga iz Srbije na Bosnu i Hercegovinu 1992. – 1995., zvati njegovim imenom?

Za mene je Meša Selimović izdajica bošnjačkog naroda, pa ma kakve god da su ga pobude nagnale na takav čin!

I, evo, već četrdeset i pet godina roman *Derviš i smrt* je batina kojom muslimane tuku po glavi, a ogroman broj njih to ne vidi. I sve do svoga vjerskog osvješćenja to nisam vidio ni ja. I što je još gore, mnogi muslimani sami sebe tom knjigom udaraju po glavi, vrijeđaju ono jedino u sebi po čemu jesu to što jesu – muslimani. Jedan muslimanski učenjak mi kaže: "Pa nemoj nam dirati roman *Derviš i smrt*, pa to je naša knjiga, šta ćemo bez nje...?" Zar taj muslimanski učenjak, birajući između Allaha i Kur'ana i Meše i *Derviša,* ne uviđa šta mu je preče izabrati? Ogromna većina Bošnjaka i ogromna većina ljudi u Bosni nisu muslimani (pristaše islama), mnogi su hrišćani i kršćani, a ima i mnogo onih, od sva tri naroda, koji ne vjeruju u Boga i njih se to možda i ne tiče, osim ako ih ne zanima istina. Ali kako to da se to malo muslimana nikad nije upitalo zašto roman *Derviš i smrt* zvanično i zdušno prihvataju baš Srbi, oni koji muslimane i islam neće i ne vole, koji muslimane malo-malo pa ubijaju i progone, kako je moguće da hvale, poštuju i svojataju jednu knjigu koja govori o Allahu, Kur'anu, tekiji i islamu? Zato što se pisac *Derviša* islamom i muslimanima nije ni bavio, zapravo se bavio površno, iz svojih literarnih pobuda i potreba nehotično napravivši bezbroj grešaka i ne pomišljajući da bi time mogao povrijediti istinu i uvrijediti jedan dio svoga naroda kojega se najzad odrekao. Nije on to, dakle, učinio namjerno i meni nije teško potvrditi da je *Derviš i smrt* najbolji roman bošnjačke književnosti, samo što ja vidim šta u njemu piše, a mnogi ne vide, a oni koji vide, a šute, šute zato što im je u interesu da je islam tako snažno i tako lijepo literarno ocrnjen. Naravno, to nisu muslimani. A musliman koji to dvoje, da je *Derviš i smrt*, iako antimuslimanski, najbolji roman bošnjačke književnosti, ne može prihvatiti, pa šta mu ja mogu, mada takvih, haman, još nema!... I na kraju, najveći je nonsens kada se pišu književno-teoretski radovi o islamskim temama inspirisani romanom *Derviš i smrt*! Gdje su ti profesori-muslimani da upute svoje studente kako treba...? I ima li ih igdje?

I, eto, u ovom slučaju je upotrijebljeno to "muslimanska knjiga", inače ne vidim neki smisao u tome da se knjige dijele na muslimanske i nemuslimanske, kao uostalom ni ljudi.

Jedna tvoja izjava svojedobno je izazvala sablazan tzv. intelektualne javnosti. Po prilici, ustvrdio si da nisi čovjek, nego musliman. Može li se danas u Bosni biti musliman?

Pa može se reći i tako, ali rekao sam, čini mi se, da više volim da budem mali musliman nego veliki čovjek. A možda sam mogao reći i da više volim da budem malo musliman, nego puno čovjek, ili nešto u tom smislu. Ali bilo kako bilo,

kao čovjek sam od Boga dat, a kao musliman sam Božjom milošću zadat i u tome je stvar. Postoje i džini, nevidljiva bića, od kojih su neki muslimani, a neki nisu. Postoji čovjek koji bi htio da bude inženjer, nije zadovoljan samo time da bude čovjek, postoji čovjek koji bi htio da bude još nešto osim to što je čovjek... Ali kad kažeš "više volim da budem musliman nego čovjek", to u prvi mah nikome ne ide u glavu.

Prije svega ne zna se šta je to čovjek, a ono što se zna, nije baš za svaku pohvalu, a ako i jeste za pohvalu, veoma je sumnjivo, nesigurno, promjenjivo i neutemeljeno. Još od djetinjstva pamtim često izgovaranu frazu dragog ruskog pisca i čovjekoljuba Maksima Gorkog: "Čovjek, kako to gordo zvuči!" Danas bi te riječi, u najmanju ruku, zvučale komično, zar ne? Ali da se načas poslužim riječima pametnijeg od sebe: "Sadašnjost zahtijeva isto ono što prošlost nije uspjela: da čovjek samosvjesno i kritički objasni čovjeka." (R. D. Laing: *Politika doživljaja*) To evropsko i ovovremeno "čovjek" vjerovatno ide od renesansnog okretanje čovjeka od Boga čovjeku, u nas, posljednjih pô stoljeća, podržano još komunističkom idejom i upravom.

Kad god je Allah u Kur'anu pomenuo čovjeka, pomenuo ga je pokudno, s negativnim atributima, osim na jednom mjestu, sad se ne mogu sjetiti u kojem suretu, gdje se kaže da je Allah čovjeka stvorio u najljepšem obliku, čak, koliko se sjećam, kaže se u "savršenom obliku", ali odmah potom slijede ajeti opomene koje, interpretirani mojim riječima glase, da će Allah čovjeka, ako ne bude dobar, ako ne bude valj'o, ako ne bude kako treba i u tom smislu, vratiti u najniže nizine, bićemo vraćeni, ako smijem tako reći, do kambrijske eksplozije, ili možda čak do stromatolita... ili ko zna gdje.

Povod za taj moj sablažnjivi izričaj bio je prilično banalan. Naime, često sam slušao kako ljudi govore: " Ma, nije važno koje si vjere, važno je da si čovjek!" i muslimani su, čini mi se, nasjedali na tu floskulu.

Moja je želja biti jedino musliman i ništa drugo, sve drugo je efemerno. Tako bih bio zadovoljan, naravno, u nadi da će i Allah biti zadovoljan mnome. Svaka je dvojba vezana uz pojam čovjek, nemam nikakve dvojbe vezane uz pojam musliman. Ja bih čovjeka volio ostaviti daleko iza sebe, iako sam, nažalost, još uvijek prečesto čovjek. Doduše, jezik se ne može lišiti riječi "čovjek" i, dakako, što bi je se lišavao, pogotovo, recimo, riječi "ljudina"!

Unutar ovako naznačenog odnosa čovjek – musliman, razlika je u tome što su u polju "čovještva" stvari relativizirane, a u polju "muslimanstva" stvari se ne dosežu, pa u ovozemaljskoj, dunjalučkoj ravni, što se tiče ljudskosti, niko izgleda, za sada, nema očiglednu prednost, ni ljudi ni muslimani. Visoku razinu civilizacije čovjek je posljednjih tri stotine godina dosegao odvojivši se od crkve, u islamu nikad ništa ni u nauci ni u umjetnosti nije nastalo odvajanjem od islama, sve je uvijek bilo sukladno s njim. Ali posljednjih tri stotine godina u islamu ništa nije ni nastalo. Čovjek danas živi u svom paklenom raju u ovostranosti i ide ka samouništenju, musliman se nada Božijoj milosti u onostranosti, jer zna da stvarnost nije ovdje.

Što se tiče toga može li se danas biti musliman, može se svuda biti musliman, čak i u Holandiji i u Americi, ali je biti musliman svuda pokuđeno, pa i u Bosni.

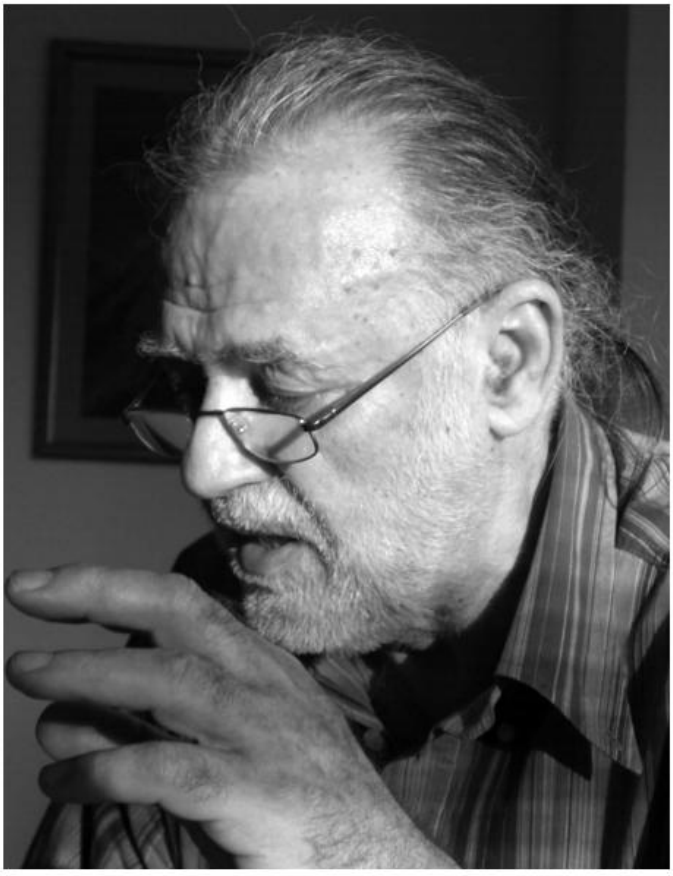

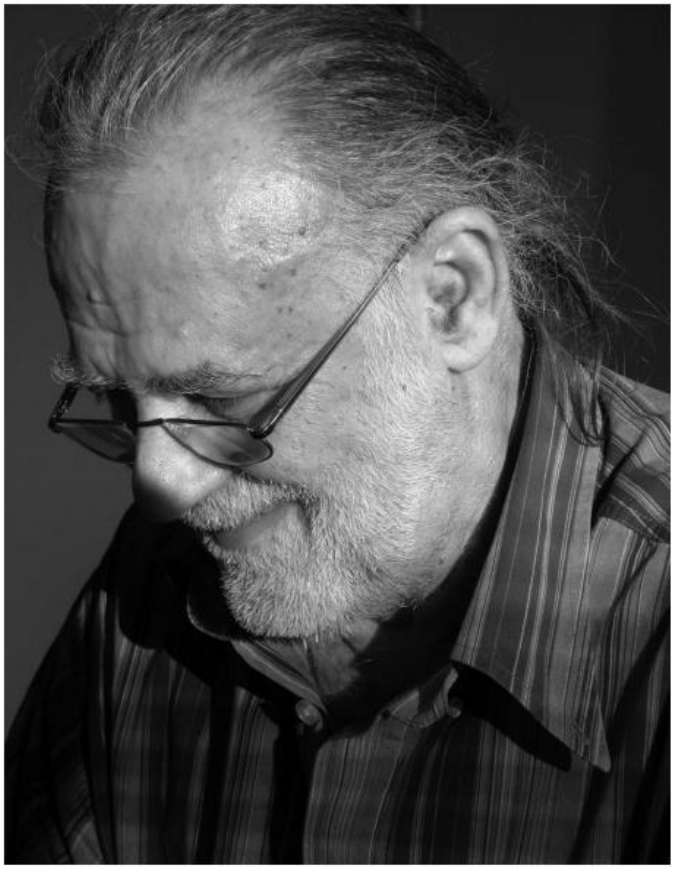

Humanistička religija u temelju je friške neoliberalne dogme koja pjeva himnu čovjeku i zadrto se upinje obračunati s Bogom u ljudskom svijetu (s Njim samim, naime, ne može jer nema kompetencije!). Riječ je o danas globalnoj ideološkoj narudžbi koja solidnu radijaciju ima i u ovim našim kolonijicama nastalim rasapom i ratnom demontažom nešto veće kolonijice. Što o tome misliš?

Pa imam utisak da se humanistička religija neoliberalne dogme ne obračunava toliko s Bogom u kršćanskom svijetu, s Papom, crkvama i Isusom Kristom, koliko s pojmom Allaha i postojanjem islama. Osnovni pojam humanističke religije neoliberalne dogme *ljudska prava* je pogrešan, može se reći *prava za sve ljude,* a ne može se reći *ljudska prava* jer bi onda trebalo da su ostvarena (kao što su ostvarene ljudske oči, ili ljudske ruke...); "ljudska prava" su samo još jedan vid pravde, pravičnosti, presuđivanja, samo još jedan oblik sudske prakse a samo u Bosni ima najmanje desetak različitih sudova za ljudska prava, u svijetu dakako bezbroj "svačijih" i "svakakvih" sudova za ljudska prava...

Zanimljivo je da je to zadrto upinjanje, koje pominješ (agresivni, surevnjivi ateizam), jako prisutno, čak određujuće baš u nas. I, dakako, daleko od svakog dijaloga i time mogućnosti za kreativne odnose. Ne mogu proniknuti šta to znači i zašto je tako, ali se nadam da će to jednom prestati. Nažalost, ovako, pod tim stalnim frontalnim pritiskom islamofobije sa Zapada, koja ovdje u Bosni nalazi na raznoliko i plodno tlo (i Karadžić i Tuđman su se hvastali da su evropsko predziđe islamu prema Evropi), muslimani se nemaju kad samokritički okrenuti sami sebi. A tek bi tu bilo posla.

Hajdemo, molim te, malo progovoriti o sitneži zbilje i praćakanju u praktičnoj stvarnosti. Gdje su danas Bošnjaci, a gdje njihova kultura? Je li moguće da je temeljni ton njihove socio-kulturne egzistencije u vlasti ideološkog mraka i nazadnjaštva? Enver Kazaz, naprimjer, inzistira na njihovoj "očitoj" etnofašizaciji, divljanju velikobošnjačkoga kompleksa, ali i ćosićizaciji bošnjačkih pisaca.

Pa, eto, ti si već u svom pitanju ocrtao program javnog angažmana književnog teoretičara Envera Kazaza: "ideološki mrak", "nazadnjaštvo", "etnofašizacija", "divljanje velikobošnjačkog kompleksa", "kleronacionalizam", "klerofašizam", "arhaizirani identitet", "bošnjačke oligarhije" ovog ili onog vida, "ćosićizacija"... Sve te zastrašujuće definicije o Bošnjacima i bošnjačkim politikama, zapravo, sve te rigidne presude bošnjačkom narodu u kolumnama Envera Kazaza možda mogu poslužiti kao opomena, ali detekcije nisu. Sve su to, zapravo, Kazazove psovke, nekakve umstvene, književne psovke, bez sastavljanja *je* i *be*, mada se, kako čujem, pred svojim studentima ne libi ni toga. Neshvatljivo je da stvari, koje nam se obojici, i meni i njemu, događaju pred nosom, vidimo tako različito.

Svi problemi u Bosni i Hercegovini kao državi dolaze od Republike Srpske, koja od svog nastajanja i početaka, neprekidno, otvoreno, jasno, očigledno i ne skrivajući to, ruši ovu zemlju. Ništa se u Federaciji (drugom dijelu zemlje) što ne valja, što je loše i manjkavo, ne može sagledati u pravom svjetlu svoje vlastite negativnosti zbog neprekidnih ucjena te, nasiljem stvorene srpske polovice Bosne. Što se pak tiče Hrvata u Bosni i njihovog, recimo, "domovinskog rata", čovjek se stalno pita pa o kojoj se to domovini, napokon, radi...?!

Bez obzira na to u kom dobu, u kakvom društvu i u kakvom političkom sistemu živjeli, uvijek se može zateći hrpa pjesnika raznih poetika, jedan je lirik, jedan sklon misaonoj poeziji, jedan optimističan, jedan pesimističan, a jedan u svojoj poetici može biti i mračan. E, meni dr. Enver Kazaz liči na nekog mračnog pjesnika upornog u svom mračnjaštvu i čak, kako se to samo pjesniku može i dogoditi, zaljubljenog u svoje mračnjaštvo. On je lijevo orijentirani intelektualac veoma ponosan na svoje lijevo opredjeljenje i to njegovo lijevo opredjeljenje svega ga prožima i kao ličnost, i kao književnog teoretičara i kao kolumnistu.

Ima u Bosni izvrsnih analitičara društvene stvarnosti i mahom su svi kao i Enver Kazaz lijeve orijentacije, ali za razliku od Kazazovih zastrašujućih definicija o svom narodu, volim pročitati njihove članke. Bilo bi također zanimljivo uporediti osjećanje bošnjačke stvarnosti kako je doživljava Enver Kazaz i osjećanje bošnjačke stvarnosti kako je doživljava publicist Fatmir Alispahić. Fatmir Alispahić je jedan od rijetkih bosanskih intelektualaca koji se posvetio demopediji, a ne negativnim stereotipima svoga naroda. (I, začudo, od svakoga i sa svih strana je napadan i, često, stravično, brutalno vrijeđan. Ako ja sam nemam hrabrosti, znanja i talenta da pišem kao on, barem mu mogu odati otvorenu hvalu i ja to uistinu uvijek, pa, evo, i u ovoj prilici, i činim.) Zanimljivo je da se poslije svakog njegovog članka osjećam postiđen. I inače mi nije jasno zašto se oni bosanski intelektualci-muslimani, koji djelom, činom i riječju potvrđuju ljudske vrline kao što su vjera, identitet, patriotizam, ljubav, strah i sažaljenje za

Više volim biti mali musliman nego veliki čovjek. A možda sam mogao reći i da više volim da budem malo musliman, nego puno čovjek. Postoje i džini, nevidljiva bića, od kojih su neki muslimani, a neki nisu. Postoji čovjek koji bi htio da bude inženjer, nije zadovoljan samo time da bude čovjek

*

Moja je želja biti jedino musliman i ništa drugo, sve drugo je efemerno. Svaka je dvojba vezana uz pojam čovjek, nemam nikakve dvojbe vezane uz pojam musliman. Ja bih čovjeka volio ostaviti daleko iza sebe, iako sam, nažalost, još uvijek prečesto čovjek.

*

Visoku razinu civilizacije čovjek je posljednjih tri stotine godina dosegao odvojivši se od crkve, u islamu nikad ništa, ni u nauci ni u umjetnosti, nije nastalo odvajanjem od islama, sve je uvijek bilo sukladno s njim. Ali posljednjih tri stotine godina u islamu ništa nije ni nastalo.

svoj stradali narod, i fizički i književno izopćavaju iz društva... Da su sve te Kazazove metafore o biću bošnjačkog naroda nasilne, govori i činjenica da je u svoj izmišljeni, nezgrapni pojam ćosićizacije bošnjačkih pisaca jedva ugurao jedan jedini roman jednog jedinog bošnjačkog pisca, a i o tome bi se dalo polemizirati, ta, riječ je o umjetničkoj tvorbi, a po Kazazu bi to trebalo da bude pojava. Poslije okončanja agresije na Bosnu i Hercegovinu odnekuda se pojavila teza o "tri iste strane" i Kazaz svim silama nastoji bošnjački korpus ugurati u jednu od te "tri iste strane".

Zaista ne želim, ili ako hoćeš, nisam kompetentan raspravljati o ovoj temi, usto veoma cijenim, i to na jedan staromodan način, svakog naučnika, pa tako i dr. Envera Kazaza. Ali zamisli da neki Hrvat, ili neki Srbin kaže: "Ja nisam Hrvat", ili: "Ja nisam Srbin", hoće li mu iko povjerovati, pa da to ponovi i stotinu puta? Neće. A zamisli da jedan Bošnjak samo jednom izusti: "Ja nisam Bošnjak", hoće li mu iko povjerovati? Hoće! Odmah će mu svi povjerovati, i Bošnjaci i nebošnjaci... Nije li to onda malo čudno?... Ili zamisli Ciganina kako na sred ulice viče da je veliki romski nacionalist!... Ne idu svi Bošnjaci u džamiju. Samo jedna mala skupina Bošnjaka ide u džamiju, svega možda nekih desetak posto populacije, ostalih devedeset posto Bošnjaka i Bošnjakinja su, zapravo, Kazazovi drugovi i drugarice, oni su ta demokratska većina koja odlučuje.

U Bosni vlada privid muslimanstva, a onda je i taj privid hipertrofiran, nakaradno izvikan, muslimani nemaju utjecaja ni na šta, u književnosti pogotovo. I u vascijeloj Bosni su neprekidno izvrgnuti vrijeđanju, napadanju, nerazumijevanju, zastrašivanju i takvim stvarima kako ondje gdje su većina, tako i ondje gdje su manjina...

Bio bih najsretniji da mi se čini, ali bojim se da je tome upravo tako: Ivo Andrić, nedvojbeno formativan pisac jedne epohe, s velikom odgodom no ni u kojem slučaju stihijski, svakoga dana postaje sve oštrija ideološka razdjelnica, manipulativan simbolički kapital bosansko-hrvatsko-srpske kulturne identitarnosti, kojim se zatim testira naše građansko pravovjerje. Ako,

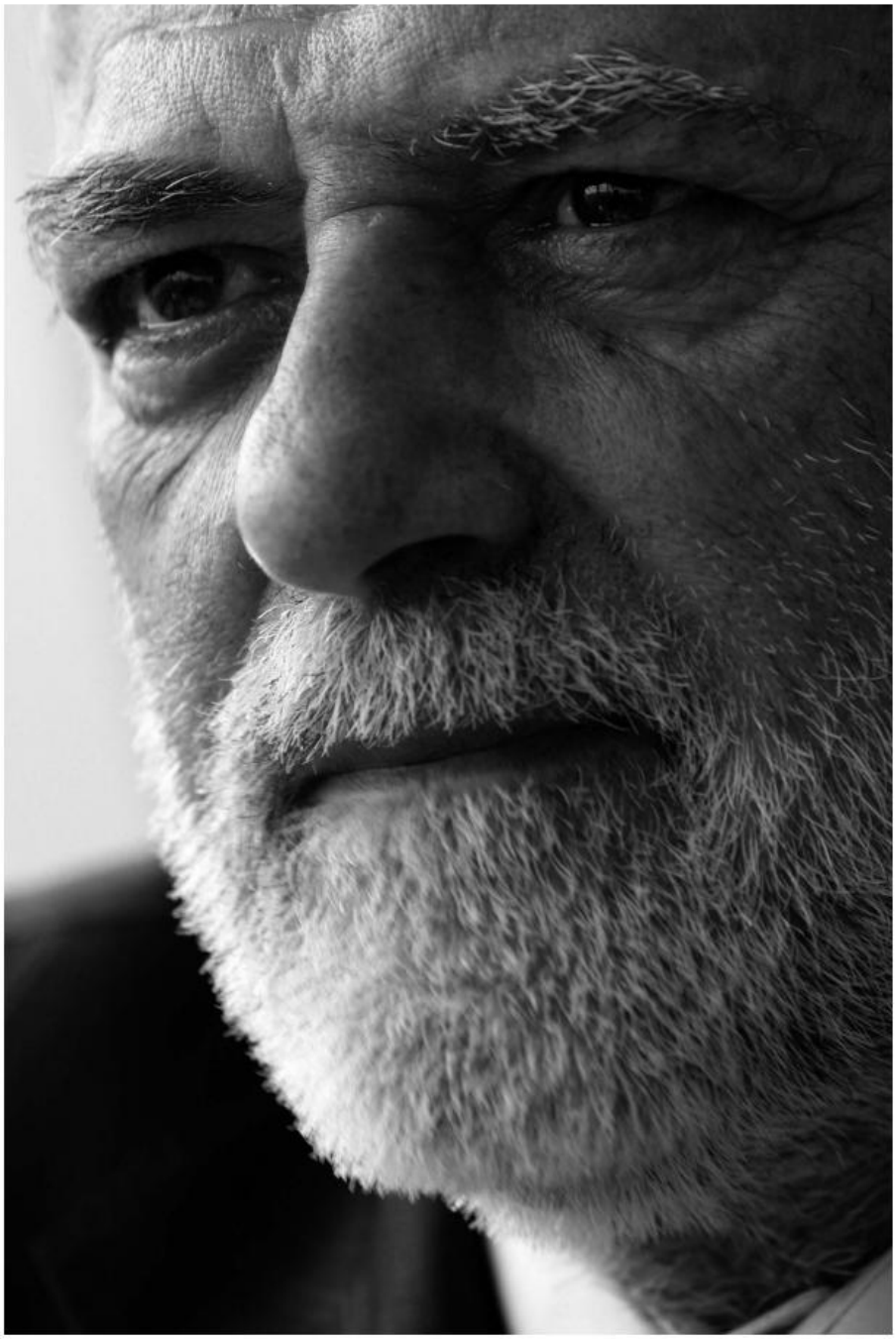

primjerice, Bošnjaci iskažu stanovitu rezervu prema njegovim literarnim fikcionalizacijama (zašto ne reći i fantazmama) – a vazda je i to legitimno ako smo u polju književnosti i ako ga se na silu ne gura u historijske čitanke – učas se diže galama i buka i završi se šije jer je kobajagi posrijedi bošnjačka isključivost i politikanstvo. Šićar, međutim, od takve projekcije naravno imaju mali ili veliki komesari literature, ali to u cjelini nema veze s književnošću i pravom na interpretaciju, a još manje istinitošću umjetnine.

Biblioteka Republike Srpske zabranjuju upotrebu (štampanje) Andrića u Federaciji, on je samo srpski. Vodi se sudski proces između hrvatskog nakladnika iz Sarajeva i srpske zadužbine Andrićeve u Beogradu, jer je Andrić uvršten u biblioteku hrvatskih pisaca u sto knjiga u Bosni.

Potpuno si u pravu i to je to, zapravo, upravo to, historijska slika o bosanskom muslimanu se samo ponavlja, i kad Ivo Andrić u svojim djelima piše o muslimanima i kada se muslimanima spočitava kako to čitaju Andrićeva djela, to je uvijek isti nepromijenjen pogled na bosanske muslimane. Jer u tim polemikama da li je Andrić tobože, ili je uistinu ružno

pisao o muslimanima Bosne, više se ne radi o tome da jeste, ili da nije, nego se radi upravo o tome što si i sam rekao, da je nedopustivo što muslimani primjećuju da ih Andrić možda vrijeđa.

Autor si nekoliko novohistorijskih romana. U njima, čini se, tragaš za pojedinačnim i kolektivnim izvirima, posve svjestan uvira u kojima su se Bošnjaci češće nasukavali negoli komotno živjeli. U njima etabliraš potragu za identitetom pojedinca, jezika, svijesti, pamćenja i sl. Neki, poput Muzafera u *Ugursuzu*, podsvjesno oslobađaju zamukli, izgubljeni glas vlastite, ali, doima se, i narodne muke, izriču velika individualna i univerzalna pitanja i žude za odgovorima. "Obožavaju li Bošnjaci izmišljenu prošlost" – kako se pogrešno i nezgrapno pita Kazaz zanemarujući da vjerujući među njima mogu obožavati samo Boga – ili samo traže da im se prošlost vrati? To nipošto, po mom razumijevanju stvari, ne znači i povratak u prošlost.

Slika Muhammeda, alejhisselam, koji se prije četrnaest stoljeća, dakle, u prošlosti, jedne prilike, nasmijao tako da su mu se vidjeli svi zubi, i kutnjaci, je slika koja, jasna, živa i očaravajuća, potresna, uputna i podučavajuća stoji ispred mene na ogromnom, praznom i nerazaznatljivo dubokom zidu moje budućnosti. Pročitao sam u jednom hadisu da se tako nasmijao, pa iako do nas njegov lik nije dopro niti će, nije teško zamisliti tamnoputa Arapina duge crne kose, bijelih zuba... a za ovaj osmijeh o kojem govorim nije mi potrebno ni to, uostalom, to je bio gromoglasan smijeh, a ne osmijeh. A veliko je pitanje da li stotine hiljada slika lika Isaa, alejhiselam, slikanih kroz stoljeća, uistinu dočaravaju lik Isaa, alejhisselam. Ali ako ja **sada** imam pred očima taj smijeh Božijeg poslanika Muhammeda, alejhisselam, šta je tu **prošlost**? Pa ja njega upravo sada živim i volim! Šta je tu prošlo, šta sadašnje, a šta buduće?

Ne vidim šta to čovjek ima osim pamćenja i sjećanja! Davno sam se još usudio izreći da prošlost nije prošla, a da je historija jedna neiscrpna, živa, stvarna, faktička, pulsirajuća storija i za onog koji hoće da piše i za onog koji hoće da čita. I ko kaže da je historija definisana jednom za svagda? Zar su zločini u Srebrenici prošli? Ako su prošli, znači li to da ih više nema? Ako ih nema, znači li to da ih nikada nije ni bilo?... Ništa nije prošlo, sve što se dogodilo uvijek se i neprekidno događa...

Ali ako ja sada imam pred očima taj smijeh Božijeg poslanika Muhammeda, alejhisselam, šta je tu prošlost? Pa ja njega upravo sada živim i volim! Šta je tu prošlo, šta sadašnje, a šta buduće? Ne vidim šta to čovjek ima osim pamćenja i sjećanja! Davno sam se još usudio izreći da prošlost nije prošla, a da je historija jedna neiscrpna, živa, stvarna, faktička, pulsirajuća storija i za onog koji hoće da piše i za onog koji hoće da čita.

Nikad neću zaboraviti drastičnu, duhovitu i iznenadnu opasku prof. dr. Kemala Zukića na promociji njegovog djela *Islamska arhitektura* (2001.) u kojem se pominju i brojna imena Bošnjaka slikara i arhitekata za koja mi u Bosni nikad nismo ni čuli, niti ih znamo. "Naše neznanje o nama je grandiozno!", rekao je dr. Zukić, upotrijebivši baš taj pojam "grandiozno". I ja sam se onda pokušao sjetiti barem jednog imena od preko pet stotina imena pjesnika Bošnjaka koji su tokom tri stoljeća pisali na turskom, perzijskom, arapskom i bosanskom jeziku i nisam se sjetio nijednog. Zaista je bošnjačko neznanje o sebi, ni manje ni više nego "grandiozno", kako se izrazio dr. Kemal Zukić. I to da Bošnjaci obožavaju izmišljenu prošlost, samo je još jedna Kazazova psovka. Mizernu zaradu donosi takva psovka...!

Ali iz utrobe zemlje, ili iz utrobe ljudske duše, magma će kadli-tadli provaliti.

Roman *Ugursuz* pisan je potpuno nesvjesno, zaista nisam znao šta to pišem. Završio sam ga kada sam napunio dvadeset šest godina, objavljen je kada sam imao dvadeset osam (1968.), ali tek trideset godina poslije shvatio sam šta je to iz njega provaljivalo. Muzafer koji kao gluhonijema nakaza sve lucidnije otkriva svoj identitet, nakaza koja je najzad progovorila, nakaza koja je poželjela da ponovo zanijemi!

Slažeš li se s mojom tvrdnjom da tvojom romanesknom imovinom, a ona je pogolema *(Ugursuz, Karabeg, Braća i veziri, Knjiga Adema Kahrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem)* vrhuni *Vječnik*? On je monumentalna saga o dugovjekom hodu kroza vrijeme. S ničime usporediva, barem koliko je meni poznato, unutar južnoslavenskih književnosti. Usuprot trendovskim duhovnim pustinjama kojima obiluje ne samo be-ha književna ponuda, moglo bi se posigurno dokazati da mu je prispodobiva ideja o književnosti kao duhovnom entitetu.

Vječnika sam pisao dugo, pažljivo, svim svojim bićem. Kada se u mojoj mladosti (oko 1964. 24 godine mi je) *Vječnik,* otprilike i maglovito, začeo, nisam ga imao ni kao ideju, ni kao temu, ni kao misao, pogotovo ne kao knjigu, samo sam ga snažno osjećao, naslućivao, a još nisam znao ni šta će biti, ni šta će kazivati,

ni kako; osjećao sam ga samo kao svoju istinu, kao svoje izistinsko srce, kao ono po čemu jesam, jer sam znao da ovo mene što traje i istrajava nije ono pravo, da sam negdje duboko skriven i da taj skriveni ja otkriva *Vječnika*. U međuvremenu napisao sam sve svoje knjige ne znajući još kako da napišem *Vječnika*. Dok sam, recimo, pisao *Ugursuza,* meni su pod pero dolazile rečenice koje su se tako lijepo i tako lahko uklapale i u tkivo *Ugursuza*, ali ja sam ih prepoznavao kao *Vječnikove* i jednostavno sam ih brisao i odbacivao, a nisam znao ni šta je *Vječnik*, ni gdje bi spadale te rečenice u *Vječniku,* iako su se, eto, skladno nizale i u *Ugursuzu*. Kada bi me nešto u životu zaboljelo, kada bi mi bilo jako teško, a tako sam se dugo vremena najčešće i osjećao, osamljivao bih se, koncentrisao i ispisivao rečenice iz *Vječnika* kojeg još nije bilo ni po zamisli, ni po imenu, ni po ideji. Osjećao sam da te rečenice pripadaju *Vječniku* po zvuku, po iskrenosti, po istinitosti, po tome što potpuno naliježu na ono o čemu govore, po neumoljivoj težnji da budu jasne i – tačne, ali gdje spadaju, kad još nisam imao ni nagovještaj kakva sadržaja koji pripada *Vječniku*, nisam znao; prepisivao sam te pasuse istrgnute iz nekakvog teksta koji nigdje još nije postojao, prenosio ih na komade malo debljeg papira i vatrom nagorijevao ivice papira da izgleda kao da sam dio starog rukopisa spasio iz nekog požara, a onda takve nagorjele papire dugo nosao po džepovima i ponekad ih čitao sebi za utjehu i izdaleka pokazivao ponekom prijatelju... Pa ipak sam jednostavno znao da to pripada samo i jedino proznom tkivu *Vječnika*, iako ga još nigdje nema. I, te, takve, jednostavne a kompleksne rečenice su me sabirale, sažimale, vraćale zbilji, vraćale u žive, obnavljale moju snagu, liječile moju dušu, oslobađale me patnje, ulijevale ogromnu nadu da će me jednog dana (takve rečenice) negdje izvesti, izvesti na selamet i kao čovjeka i kao pisca. Ja sam tada zapravo krišom, samozatajno, doduše (i srećom), samo književno, težio savršenstvu svom svojom snagom. I tako četrdesetak godina.

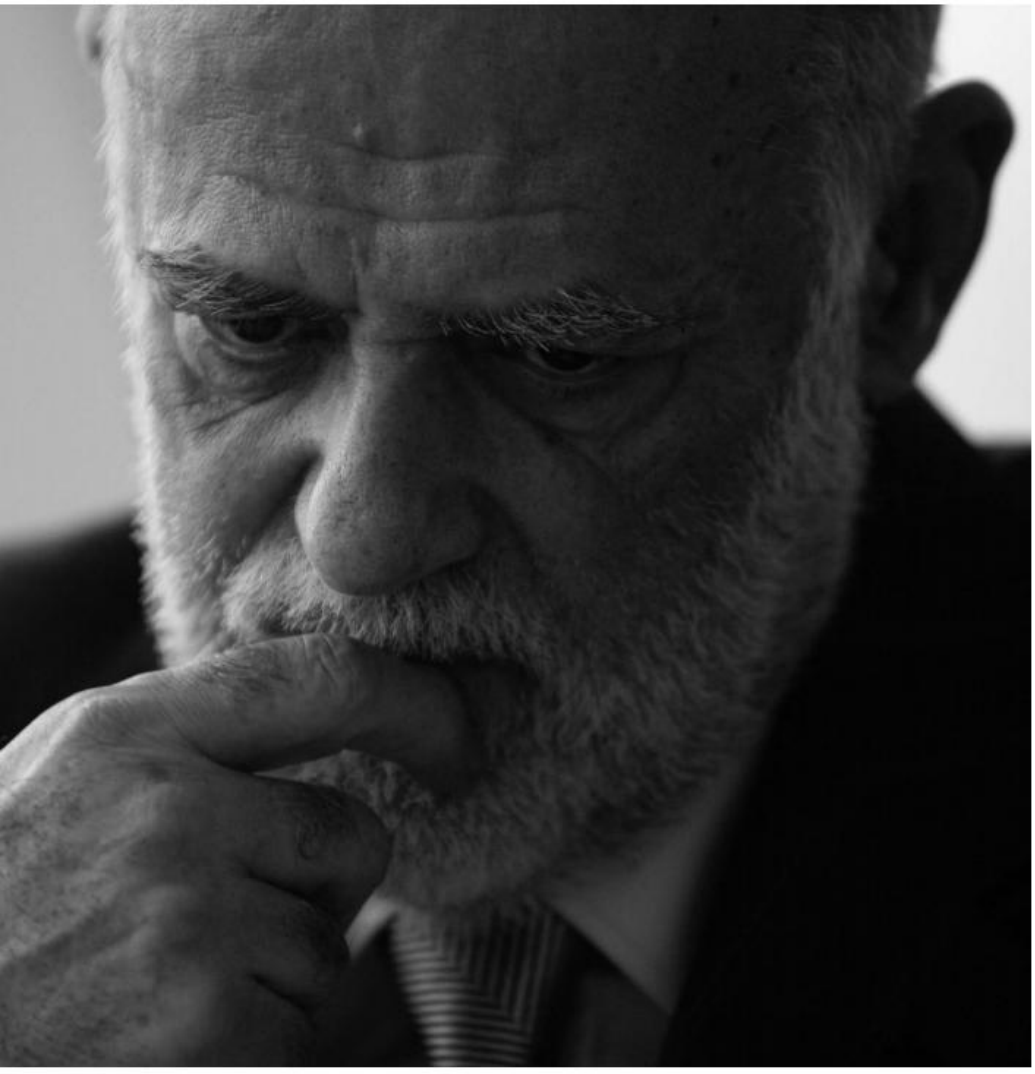

Odmah, od samoga početka, ideja *Vječnika* je bila, dakako, smrt. Šta bi drugo bilo dostojnije mog krajnjeg zanimanja? I to čovjek koji je umro, pa oživjevši – živio. Zanimalo me je kako se vidi ovo što čovjek živi iz vizure onoga koji je iskusio smrt, pa sve ponovo gleda. Trebao mi je samo jedan malo drugačiji, ali potpun ugao gledanja; činilo mi se da se tu nalazi nešto otkrivalačko, nešto što nam je nadohvat ruke, a što ne vidimo, jer je možda preblizu. Odmah se, naravno, ukazao Lazar koga je iz mrtvih uskrsnuo Isus Krist. I u prvi mah mi se činilo da je to – to. Lazar je uistinu imao to iskustvo umrlog. Ali to iskustvo Lazarovo bilo je pod mojim perom teško iskustvo i nekako ograničeno, suviše lično, kratkotrajno. Onda se Lazar ugasio sasvim, jer smrt je nešto s čim se nije igrati, smrt je definitivna, ako se umre, zaista se umre, nema se kud! Moći jednog Božijeg Poslanika, u ovom slučaju Isaa, alejhisselam, i uskrsli Lazar nisu mi mogli biti od pomoći, to što se dogodilo Lazaru je čudo, a meni je bio potreban samo malo drugačiji, ali iskustven, iskušan, odživljen pogled na ljudsku svakodnevicu, ljudske odnose. Ovdje, s uskrslim Lazarem, sam imao samo ekskluzivan fenomen. A ja sam želio da moj junak, osim što ima iskustvo s onu stranu života, bude i živ, da ponovo uistinu živi. A to ne može mrtav. Kada je Lazar uskrsnuo, svi su mogli vidjeti i uvjeriti se da je u njegovim očima zaista bilo usađeno mračno i strašno iskustvo smrti, više nikakve vedrine i radosti nije bilo u njegovom pogledu. A ja nisam htio to. Zapravo, i sada kada pomislim na *Vječnika* koji je, eno, za sada, barem u dvije knjige, zgotovljen (*Vječnik* i *El-Hidrova knjiga*), meni se čini kao da sam jagodicom svoga prsta trebao dodirnuti jednu jedinu tačku na nebeskom svodu i tada bi se vrata otvorila za *Vječnika* i ja bih ga ugledao. Ali koja je to tačka na ogromnom nebu ponad mene, a mogao sam je potražiti i darnuti samo jednom?

Oni koji igraju Bingo mogu okušati svoju sreću svake sedmice, a ja sam imao samo jednu priliku za cio svoj život. I rekao sam, ako sve stavljam na jednu kartu, pa merak je i propasti. I ja sam tu tačku našao i – darnuo je! Dugo, dugo gledao u nebo, ispružio ruku i prstom dotakao nebeski svod. I zasada sam napisao *Vječnika* i *El-Hidrovu knjigu*... I nije mi nikakav merak propasti, što se toga tiče!

Za jednu tako veliku i tako duboku knjigu kakvu sam želio napisati bio mi je potreban cio svijet i svi ljudi, sve što ima na zemlji, a usto sam htio literarnim kazivanjem, knjigom, pričom, pokazati nešto što ljudi neprekidno, oduvijek žive, a ne vide. Dakako, onaj koji je jednom umro oslobođen je smrti, živi zauvijek. Onda bi trebalo da živi i oduvijek. Tako sam se obreo u drevnom Egiptu i to što sam dalje i dublje u prošlost mogao, sve do u 2950. godine prije nove ere. Da sam imao smjelosti, trebalo je da odem do Atlantide. Ali suviše je tanano i osjetljivo to što se ljudska osjećanja kroz povijest nisu u bitnom, osnovnom, izmijenila da bi ostalo o čemu bih pisao moglo biti netačno, ili izmišljeno. (Ljudska povijest je ionako fantastična, pa i kad je tačna!) Tako se pojavio staroegipćanin, pisar Neferti. Ali se pojavio i pojam zamiranja. Neferti je zamro, a nije umro, ali je njegovo zamiranje bilo iskustvo smrti.

Sada iz iskustva smrti može da kaže šta i kako vidi, a živ je, za razliku od Lazara koji gleda mrtav, jer je dignut iz groba. Ali život i smrt su samo u Božijim rukama, ako to pisac ne zna, onda griješi, ili piše nešto drugo, a ne ono što treba, ne istinu, ne ono što je pravo i tačno. Usto, moralo se dogoditi i ovo: kakvi su ljudi? Svakakvi, da ne kažem, uglavnom, hrđavi... Ali niko i ništa ne poriče da se nekad negdje može roditi i sasvim dobar čovjek, sasvim dobar i u dobrim prilikama. I da mu se, doduše, barem za kratka vijeka, ne dogodi ništa što bi ga obatalilo. A kada kažem *obatalilo*, hoću da kažem usmrtilo, psihički ubilo. To je Neferti. I ostaje samo još to da shvati da je smrt u greški, grijehu, i da se sklanja i povlači ako nije siguran da može živjeti čestito i kako treba. A šta znači ne griješiti zna odmah čak i dječija duša, to nije teško shvatiti. Čovjek instinktivno osjeća kad griješi i te se stvari u ljudskim odnosima nisu promijenile tokom ovih pet milenija povijesti. Gubitak integriteta, gubitak duše (što je jednako s čovjekom psihičkom smrću) čovjek osjeća jednako na svim meridijanima i u svim vremenima. Ali možda je najveće čudo što je Neferti rođen kao dobar čovjek, možda veće i od njegove dugovječnosti, jer kada nakon zamiranja shvati da je kakva pogreška, njegova, a često i tuđa, korak smrti, on već stvari donekle uzima u svoje ruke. On, doduše, može stoljećima, čuvajući se grijeha i pogrešaka, uzmicati smrti, ali ne znači da je sasvim može preuzeti iz Stvoriteljevih ruku. I on to naslućuje od samoga početka, još u Egiptu, zna "da nad njim neko bdi". Čovjek ima dvije smrti, jednu koja je u Božijim i jednu koja je u njegovim rukama. Ona koja je u Božijim rukama Nefertija se ne tiče, nju ne može ni odgoditi, ni pomaknuti, tiče ga se ova koja zavisi od njega. Jer ako mu Bog dadne da živi dugo, stoljećima, od Nefertija zavisi hoće li mu život biti teško, ili lahko. Biće mu lahko ako ne bude živio grešno, a biće mu teško ako se oda zlu.

Zašto je Bog nekom ljudskom biću podario dugovječnost, ne moramo znati ni mi, ni čitaoci, ni sami Neferti, bilo bi zanimljivo da znamo, ali ne moramo. Ali tek kada se suočimo s tom nevjerovatnom činjenicom Nefertijeve dugovječnosti (on je do sada, 2011., odživio oko pet hiljada godina), shvatimo da Feniks nije izmišljen! To je, kao što znamo, ptica koja se svakih pet stotina godina rađa iz vlastitog pepela. Znači ima i to! Niti je moguće da Neferti živeći tako dugo nikako i nigdje ne pogriješi, pa znao za to, ili ne znao, niti je mnoge godine moguće živjeti bolestan i star. I Neferti zaista živi neprekidno svoju najbolju životnu dob. Šta se zbiva nakon proživljenih pet stotina godina? Neferti stari onoliko dana koliko je grijeha za to vrijeme počinio. I ako grijesi nisu veliki, on se ponovo podmlađuje i nastavlja svoj hod izbjegavanja duševne smrti u svim tim svojim raznolikim životima u ovoj, ili onoj zemlji, s ovim, ili onim narodom. I, eto, sve je, izgleda, postavljeno kako treba. Pa ipak, Neferti je plod mašte jednog pisca iz Bosne, nema Nefertija na velikoj mapi književnosti. I pitanje je hoće li on na toj mapi postojati? Ne bi li bilo nužno predočiti čitaocu još kojeg dugovjekog iz riznica svjetske kulture i književnosti da se vidi da Neferti nije usamljen, a prirodno bi bilo da se Neferti s njima i upozna i uporedi, hem ima vremena, hem dugovjekih i besmrtnih i nema baš mnogo na spisku.

Prvo dugovjeko ljudsko biće koje je pisar Neferti potražio bio je Utnapištim iz *Epa o Gilgamešu*. Utnapištima je našao negdje u Mezopotamiji i s njim i s njegovom ženom, na svoju veliku radost i zadovoljstvo, proveo jedno vrijeme, živio i družio se. Utnapištimu je bila data besmrtnost koja, dakako, zavisi od besmrtnosti ljudskog roda, ali je i takva u Nefertiju izazivala ogromno čuđenje i znatiželju. Jer Neferti je znao da, iako dugovjek, on sam može umrijeti svaki čas. Na pisarevu žalost, to drugovanje s Utnapištimom nije potrajalo, jer je velika razlika između njega, Nefertija, kao, da ipak kažemo, obična čovjeka, i jednoga Utnapištima kome je Ea podario besmrtnost. Razlike u relacijama kojima je obdaren Utnapištim s relacijama kojima je obdaren Neferti su zaista velike, bez obzira na već ostvarenu čudesnu dugovječnost egipatskog pisara od sedam stotina i petnaest godina tu u dvadeset i drugom stoljeću prije nove ere. (*Vječnik*, str. 72., Zalihica, 2008.) Potom sam samo jedan jedini put u nekoj Hegelovoj knjizi, u kojoj se na jednom mjestu raspravljalo o grčkom pojmu besmrtnosti, u jednoj fusnoti naišao na podatak da se pominje neki Grk koji je umislio da je besmrtan i nikada više, ni do dan-danas, i pored upornih pokušaja, niti sam našao tu knjigu, niti tu fusnotu, ali iz te fusnote je nikao Aidenej. O Utnapištimu

U Bosni vlada privid muslimanstva, a onda je i taj privid hipertrofiran, nakaradno izvikan, muslimani nemaju utjecaja ni na šta, u književnosti pogotovo. I u vascijeloj Bosni su neprekidno izvrgnuti vrijeđanju, napadanju, nerazumijevanju, zastrašivanju i takvim stvarima kako ondje gdje su većina, tako i ondje gdje su manjina

je Neferti čitao, a za Aideneja čuo, ali je potražio i našao obojicu. Aidenej je izmaštan, taj lik je u cijelosti plod moje mašte, ali je Nefertijev, odnosno tada već Abdullahov susret s Ahasverom u Šamu, potkrijepljen mnoštvom činjenica, jer o Ahasveru, Lutajućem Jevrejinu, znaju u svim zemljama Evrope, pa i Amerike već nekoliko stotina godina. I o njemu su razni pisci pisali na različite načine. U *Vječniku* je jasno predočena jedna bitna stvar zašto je staroegipatskom pisaru već milenijumima svaki dan života ispunjen zadovoljstvom i radošću, a Ahasveru, već tih prvih osam stotina godina života, gorčinom i teretom. Zašto staroegipatski pisar želi da živi zauvijek, a Ahasver ne želi da živi više nijedan dan? Odgovor je veoma nalik sebi: zato što je Jevrej u svom životu i nehotično često griješio, a Egipćanin, najprije nehotično, a onda i svjesno, nije griješio nikako (onoliko koliko je to, naravno, običnom smrtniku uopće moguće. Duševno umirlom čovjeku život je nepodnošljiv (vampir ima druga rješenja). Kao legenda Ukleti Jevrej je mnogo određeniji nego Ukleti Holandez na čijem brodu staroegipatski pisar, u šesnaestom stoljeću nove ere, plovi gotovo sedam godina. Ahasvera se, manje-više, ni u čemu nije moglo mijenjati. U Holandeza, osim određenja da ga je Bog prokleo da luta morima, moglo se promijeniti mnogo šta, čak i ime. Tako u *Vječniku* Holandez okončava svoju sudbinu u Jadranu, a ne, recimo, u nekom norveškom fjordu. Za razliku od Egipćanina, i Jevrej i Holanđanin svoju dugovječnost nose i osjećaju kao tešku, nepodnošljivu kaznu. Potom se pojavljuju Arapin El-Hidr i Perzijanac El-Kaim. El-Hidr živi ko zna od kada i živjeće ko zna do kada, jer se napio vode života (Hajata); El-Kaim, kao šiijski imam, nakon male, živi veliku skrivenost. I El-Hidr i El-Kaim su sveti, bezgrješni ljudi i ne osjećaju teret vremena. Ni Indijac budisatva Baradvađa ne osjeća teret vremena, iako je dugovjek poput Egipćanina, Mezopotamca, Jevreja, Holanđanina, Arapa i Perzijanca, on osjeća samo teret uskraćenosti paranirvane. I to je šest dugovjekih koje glavni junak *Vječnika* susreće u svom dugom životu i čije sudbine poredi sa svojom.

Ipak, zašto neki svoj dugi život osjećaju kao kaznu, a neki ne?

U samim počecima, kada se tek stao nazirati, *Vječnik* se zvao *Jednodnevni* (išlo se na to da čovjek živi kratko, kao vodeni cvijet – simbolično jedan dan, otuda *Jednodnevni,* jednodnevni kada se uzme u obzir Nefertijeva dugovječnost i pet hiljada godina ljudske civilizacije), a kako se htjelo pokazati fantastiku realnog u svim sferama ljudskog života, vanjskim i unutarnjim, knjiga je imala i jedno vrijeme radni naslov *Ačovjek*, u smislu ne-čovjek, ne u smislu nečovjek, ili nadčovjek, nego u smislu neke realne potpune izokrenutosti onoga što je ljudsko biće. Po mom mišljenju, najbliži sam takvoj viziji u *El-Hidrovoj knjizi*, ako se u njoj prate odnosi stvarnog i nestvarnog.

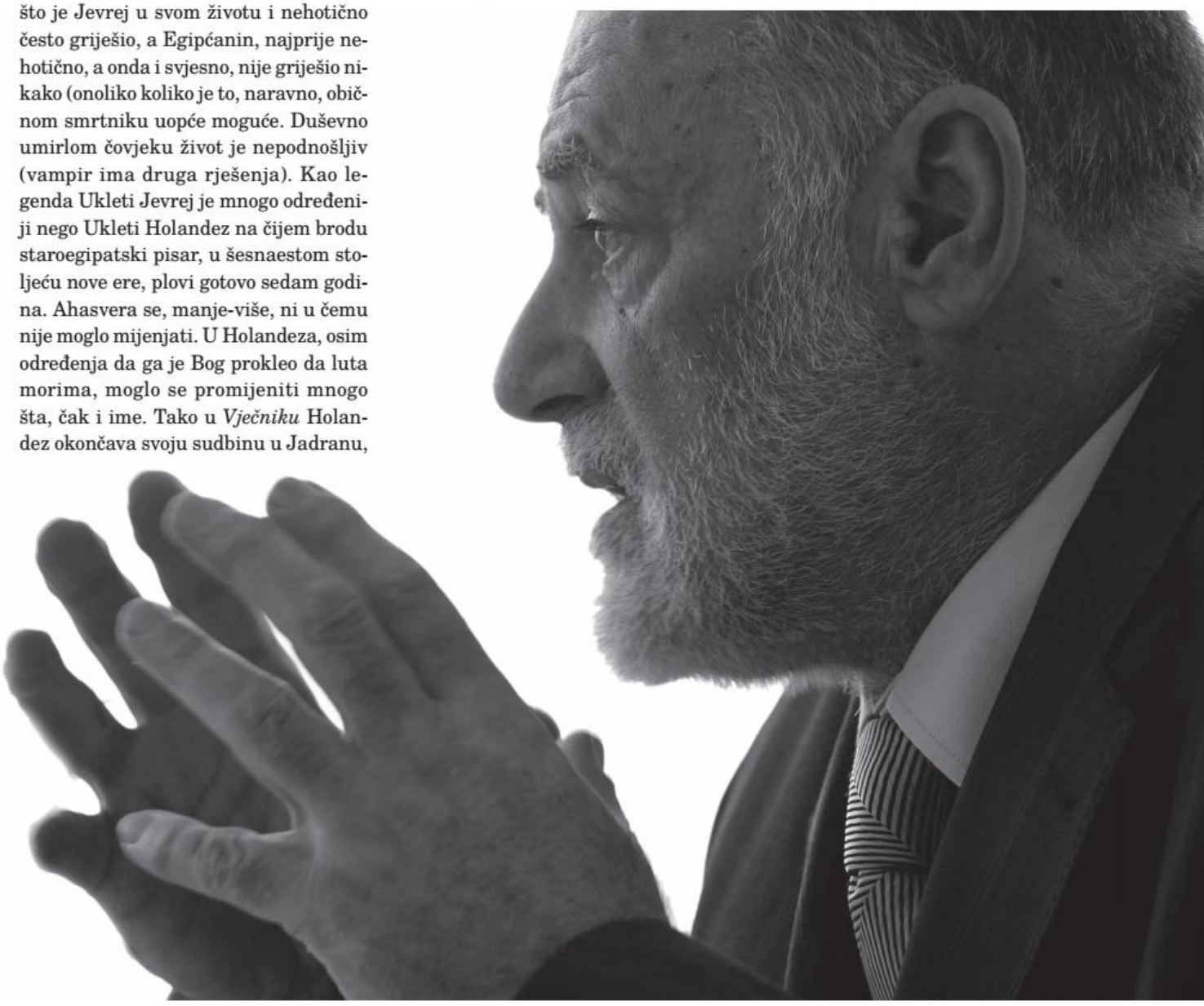

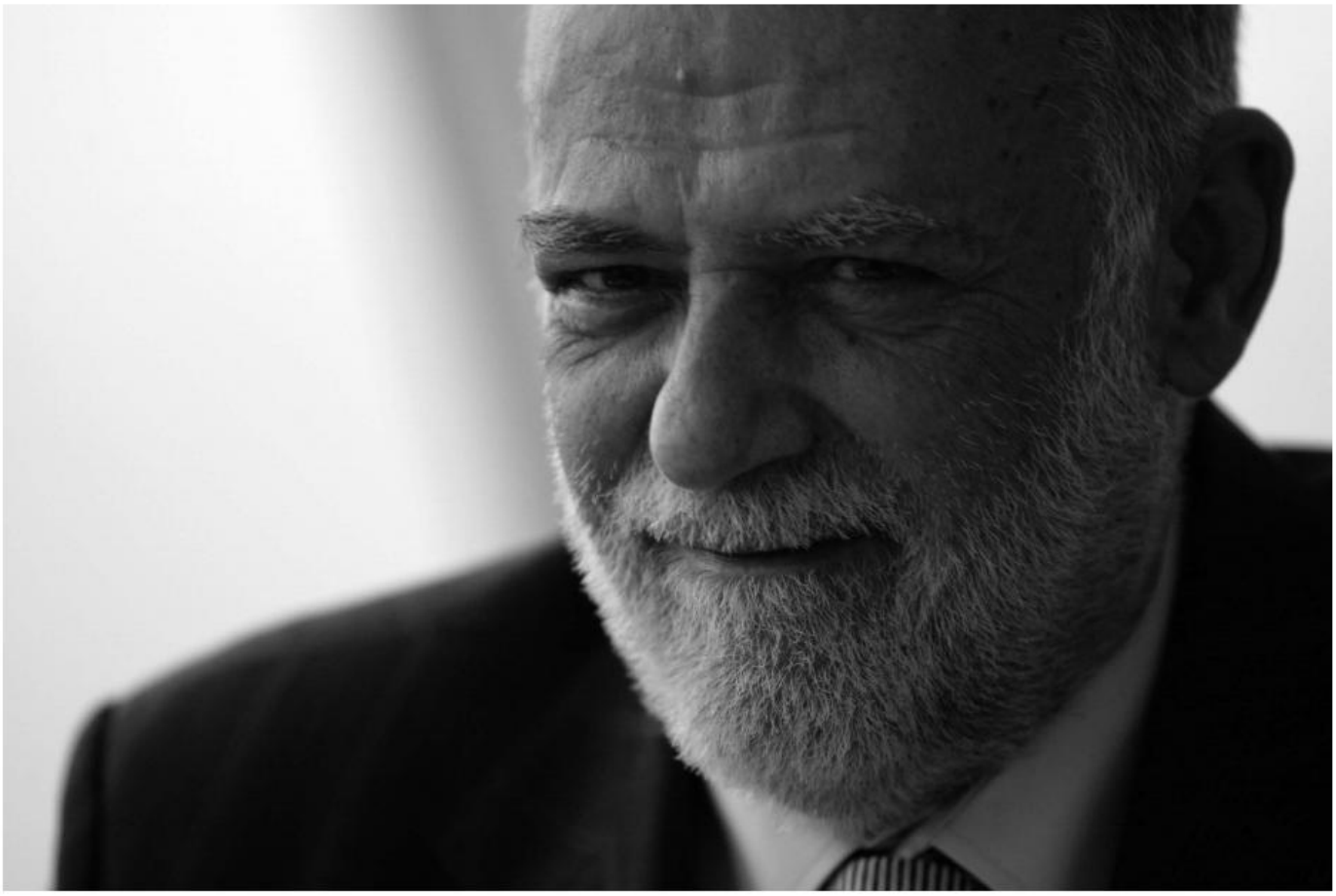

Jedan od *Vječnikovih* radnih naslova bio je i *Posljednja knjiga ovoga svijetu*. Pišući *Vječnika* i žudeći napisati posljednju, potpunu, apsolutnu knjigu, poslije koje više ne bio bilo knjiga, nekoliko puta sam dolazio do zida savršenstva. (Da se piše posljednja knjiga odavno to dokazuju Džojs, Kafka, Beket i Borhes; a kada sve nestane, pa i posljednja knjiga napisana rukom čovjeka, i kada Bog Zemlju raščerupa k'o šaku vune, ostaće jedino Tolstoj i Dostojevski!)

Zaista sam svom snagom žudio napisati potpunu knjigu dajući joj sve što je tražila, pa čak i onda kada je to što je tražila prevazilazilo moje znanje i nadilazilo moju pretpostavljenu spisateljsku vještinu. Ona bi jednostavno rekla: ako me hoćeš – moraš to. Pa ja to ne znam. Šta me briga, tvoj problem!

Osim do zida savršenstva dolazio sam i do jednog dubokog bunara u čijoj tami bi na površini vode s vremena na vrijeme bljesnuli repovi i repići rečenica, krajevi, posljednje riječi rečenica, začudo, nikad počeci. Hitro bih sunuo rukama dolje u taj bunar, hvatao rečenice za repove, bacao o plafon iznad glave u svojoj sobi, one bi padale na papir ispred mene, a ja ih hitro olovkom bilježio dok nisu iščezle.

Svom snagom sam htio i želio da moje riječi budu tako potpune da kad napišem kiša papir bude mokar. I ja sam dolazio do zida savršenstva; da, do zida, preko se nije moglo. Bio je to ogroman, kao od svjetlije boje granita, uglačani zid iza kojeg jeste bilo potpuno savršenstvo. Ali tamo za mene i, inače, za ljude, nije bilo ničega, ničim se nisi mogao okoristiti. Štaviše, morao sam se nekoliko koraka odmaknuti od zida, ovamo, unazad, da bih mogao da pišem. Ako bih se primakao zidu, tamo je sve prestajalo i ja sam izbezumljen hvatao objema šakama svoj pisaći sto za kojim sam sjedio pišući *Vječnika*, potom naglo ustajao od stola i kao bez glave bježao i od pisanja i od kuće i od svega. Danima sam lutao uokolo i danima mi je trebalo da se ponovo saberem. Pa ipak *Vječnik* je napisan kako je mogao i morao biti napisan u devet poglavlja do 2005. godine, a onda i u još deset poglavlja *El-Hidrove knjige* 2010. *Vječnik* išće još jednu knjigu koja bi ovamo gledala iz daleke budućnosti, ali pitanje je da li ću imati snage da je napišem, jer odjek na koji su naišli *Vječnik i El-Hidrova knjiga* nije ni blizu mojim nadanjima i očekivanjima i to u meni ubija volju da nastavim pisati...

Pokušaji šlampavoga književnokritičkoga unižavanja *Vječnikovih* vrijednosti, međutim, događali su se na dva fona – estetskom, u smislu kritičarskih insinuacija da je glavni protagonist Vječnika Abdullah Misri el-Bosnawi plošan, plakatan lik, i ideološkom – da je *Vječnik* metafizička bajka s tezom, vertikalno impostirana. U njemu je Bog, naime, i stvarni i simbolički kapital. Zašto bi to bio razlog za panjkanje svjetonazora upakirano u tobože književnokritičku argumentaciju? Uopće, što misliš o (dis)kvalifikacijama po kojima su duhovne istine anakronizmi, a vjera patrijahalan institut koji se ima protjerati iz književnosti? Ako i malčice pretjerujem, ne može se odreći da je u recentnoj zapadnoj književnosti teško naći naratora konstituiranog na vjerskoj podlozi.

Nalazimo se u vremenu potpune halabuke, potpuna sljepila, vremenu u kojem je umjetnost uvreda, kako neki dan reče jedan poznati savremeni domaći dramski pisac.

Ti *"pokušaji šlampavoga književnokritičkoga unižavanja Vječnikovih vrijednosti"* uglavnom su rezultat pogrešnih, netačnih premisa o romanu, a ponekad se romanu prilazilo i na krajnje surevnjiv, književnom vrednovanju neprimjenjiv način. Ponekad se romanu prilazilo kao da se radi o piscu početniku. Ali čini mi se da *Vječnika* još niko nije kako treba pročitao, ni oni koju su mu prilazili s ljubavlju i dobrohotno, ni oni koji su mu prilazili s mržnjom i predrasudama. Svima je promaklo da pročitaju ono što piše! *Vječniku* su svi sudili i presuđivali, niko ga naprosto nije čitao. Što se tiče samoga islama, od devet poglavlja romana samo se jedno, i to sedmo, bavi, uslovno rečeno, islamom, jer sve vrijeme, uvijek pišem samo svoju priču, pa ipak kao da je islam bio nepremostiva prepreka da roman bude pročitan. "Iako se to ne tvrdi baš eksplicitno, postoji u ovom romanu neka vrsta muslimanske samosvijesti zasnovane na stavu da je islam superioran drugim velikim monoteističkim religijama jer 'zna više od njih'; u sebi supsumira proroke i učenja prethodnih religijskih sustava. Islam, u Ibrišimovićevoj interpretaciji, ne negira ni ne unizuje druge religije, ali ukazujući im dužno poštovanje, on ipak polazi od postavke da tek vjersko učenje proroka Muhameda nudi pravi, potpun i ispravan put do Boga." (Velimir Visković: *Je li Vječnik doista postmodernistički roman?*, Odjek, Sarajevo, 2007.) Također: "Allah je čvrsta točka o koju je oslonjen svjetonazor naratora, a i autora ovoga romana." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) "Dosadašnji uvid u recepciju govori mi da dio javnosti ovu knjigu doživljava kao vrhunsko, dugo iščekivano djelo koje može imati ključnu ulogu u nacionalnom i vjerskom osvješćivanju Bošnjaka, djelo koje im vraća samopoštovanje nakon svih patnji i poniženja kojima su bili izloženi u posljednjem ratu, koje ih vraća religiji koja čini njihovu ljudsku bit i tijesno je prepletena s bošnjačkim etnicitetom." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) "Oni, pak, bošnjački intelektualci koji suvremenu Bosnu doživljavaju kao sekularnu državu, s jačim osloncem na Europu i suvremenu zapadnu umjetnost, zasigurno u Ibrišimoviću neće prepoznati svojega barda." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) Ja se g. Viskoviću zahvaljujem na zapažanjima, ali nijedna od navedenih implikacija *Vječnika* nije bila moja književna intencija. Usto sam, ako smijem dodati, i to nimalo formalno, najdubljeg uvjerenja da roman *Vječnik* po svemu pripada evropskoj književnosti i savremenoj zapadnoj umjetnosti, nadam se, obogaćujući ih...

Zašto se kultura zaborava nametnula kao carinik svemu što se sjeća? Zašto je motiv ljudske dugovjekosti/besmrtnosti ispao iz vremana, iz mode? Uostalom, zašto on slobodarski duh, ako je uistinu slobodan, uopće živcira? Imam dojam da je pitanje grijeha, koje obilato tematiziraš, likvidirano iz književnosti i da je i ono također "uteg" *Vječniku*, štoviše jedan od ključnih.

Da je ovo što gledam, pjevam i mašem rukama sve? Ja u to ne mogu da vjerujem. U to čovjek, uostalom, nikada, od samoga svog početka, nije ni povjerovao. Nema ništa od kazne, grijeh se mora ili spriječiti, ili oprostiti. Pa o čemu se zapravo radi? Pa ni o čemu, samo o uljudbi. Pa i kad je *Vječnik* u pitanju, radi se samo o uljudbi. Do sada je bilo mnogo neuljudnoga u odnosu na *Vječnika*.

> **Svom snagom sam htio i želio da moje riječi budu tako potpune da kad napišem kiša, papir bude mokar. I ja sam dolazio do zida savršenstva; da, do zida, preko se nije moglo. Bio je to ogroman, kao od svjetlije boje granita, uglačani zid iza kojeg jeste bilo potpuno savršenstvo**

***Knjiga Adema Kahrimana* iz drukčijeg je ključa, iz svjedočenja neposrednog užasa. Ona nastoji spriječiti već počinjeni zločin.**

Februara mjeseca 1992. godine napisao sam članak pod naslovom "Srpske duše i četnički naum". Dozvoli mi da ti citriram dvije-tri rečenice: "...Samo nikada više neću zaboraviti da je muslimanski narod protjerivan sa svoje hiljadugodišnje zemlje, ubijan i satiran. I sabijan u riječ "neopredijeljen". Više nikada neću zaboraviti da je 1991. godine jugoslovenska vojska otvoreno stala na stranu samo Srba, iako su tu vojsku pravili i plaćali svi narodi Jugoslavije i neću nikada zaboraviti da srpska stranka u Bosni i Hercegovini moju dušu rastavlja, pritiskajući me svakojako, od duša mojih prijatelja Srba. A da ne govorim napamet, evo prizivam i pozivam ovih devet srpskih duša." Potom članak pod inicijalima imena i prezimena devet ljudi, Srba, koje sam znao i poznavao opisuje njihove duše. Evo ponovo inicijala tih ljudi: B. P., B. S., G. V., S. T., M. Č., M. A., D. Š., Đ. S. i D. Š. Za neke od njih, dvadeset godina nakon što sam članak napisao, ne znam ni gdje su ni da li su živi, ali nijedan od njih niti je prišao četnicima, niti je otišao u četnike. Ponosan sam na tu, pretpostavljam – slučajnost! (Pogledati: N. Ibrišimović: *Izabrana djela*, Svjetlost komerc, Sarajevo, 2005., *Ruhani i šejtani inspiracija*, str. 34.)

Kao što namirem nad *Bismillom* kojom je Allah, uzdam se trajno, pomilovao bosanska brda, isto tako namirem i nad katoličkim dahom i mirisom Bosne koji kao pčela matica oko sebe skuplja i emanira, recimo, fra Mirko Majdandžić, gvardijan Fojničkog samostana. Kažem namirem, jer moja je snaga mala za nešto pregnantnije, snaga jednog jedincatog ljudskog bića.

I to su dvije sličice iz života mene-Bošnjaka naspram onoga što se zove bosansko srpsko-pravoslavno i naspram onoga što se zove bosansko hrvatsko-katoličko u jedinoj mi zemlji i domovini. Dvije nemoćne sličice naspram užasnog i krvavog bosanskog usuda. ■

Božjim određenjem ovdje se razgovor s Nedžadom Ibrišimovićem završava. Smrt ga je naprasno prekinula. Kako rekoh, posljednja dva odgovora ostala su tek skica. Želio sam, željeli smo Nedžad i ja razgovarati još o mnogočemu, osobito o El-Hidrovoj knjizi. Stoga, kao nekovrsnu kompenzaciju za naš nedovršeni posao, Behar objavljuje svojevrsni Nedžadov autopoetički tekst o El-Hidrovoj knjizi. Kao satisfakciju za El-Hidrovu knjigu i njezina autora, a možda ponajprije našu utjehu.

Intervju: **Zilhad Ključanin**

Razgovarao: **Sead Begović**

Svi smo mi Šeherezadina djeca

Zilhad Ključanin rođen je 1960. godine u Trnovi kod Sanskog Mosta. Završio je Filozofski fakultet u Sarajevu. Magistrirao je književno-historijske znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Piše poeziju, prozu, drame, scenarije, književnu kritiku, esejistiku i novinske tekstove. Objavio je tridesetak knjiga

Kao i svim sugovornicima "Behara" odmah ćemo osluhnuti tvoje bilo pri spomenu Bosne (i Hercegovine, naravno) i priupitati te, s obzirom na tvoj književni opus: Koliko je "Bosna još uvijek tvoja aorta", a koliko "Ušur"? Kao što vidiš to su ujedno dvije tvoje istoimene pjesme nakon kojih se čitač zbog izokrenute perspektive i dojmljivosti – *sledi*. Pa, koliko još i dokle to Bosna može biti književna parabola?

Bosna je vječni underground. Ne znam odgovoriti zašto, možda se odgovor krije u tim patarenskim začecima. Ja, uglavnom, ne znam manju zemlju koja, bez ikakvog mara, iz tog svog *podruma* konstantno izbacuje inovativnost. Zbilja, čudo. Da nije takva, Bosnu ne bih volio. S druge strane, to podrazumijeva uvijek pacifističku poziciju (neki to miješaju sa pozicijom žrtve). Ne mogu zamisliti Bosnu da nekoga napadne. Davno sam rekao: kada bi moja zemlja učinila agresiju, odrekao bih je se... Nemojte pomisliti da sam ja neki veliki patriota, neki domoljub spreman da veliča i ono dobro i loše bosansko. Naprotiv, klonim se takvih patriota, takvi patrioti koji to rade iz svoje dobrote kod mene izazivaju nelagodu, a kad to rade radi utilitarnog patriotizma – gađenje. Pogotovo u sferi kulture. Na primjer, tražio bih krivičnu odgovornost onih poslijeratnih sastavljača školskog programa koji su Edhema Mulabdića, Safvet-bega Bašagića pa i Envera Čolakovića proglasili velikim piscima, pa mi šalju djecu na fakultet gdje ih četiri godine moram ubjeđivati da postoji i Pound i Eliot, i Saroyan, i Hrabal, i Erlend Loe... Možda je to moje mišljenje o Bosni samo jedna mitologema, ali za mene lijepa i spisateljski plodonosna, kao što je, primjerice, Irska bila Yeatsu...

Bi li još uvijek mogao pisati "pjesme nevinosti" , bez nekih zdvajanja, posebice nakon svih "iskustava" i romana "Šehid"?

Mogu pisati "pjesme nevinosti". To sam i učinio u zadnjih nekoliko svojih knjiga pjesama, prije svih mislim na "Godinu dana poezije" i "Vikendicu". Naime, u mom poetskom iskustvu desilo se jedno, za mene, malo čudo. Nakon zbirke "Nikad nisam bio u Bosni", iz 2000. godine, dugo nisam pisao poeziju. Jednostavno, nisam želio da pišem pjesme koje bi, kako rekoste, imale ikakvih "zdvajanja". A mogao sam, imao sam već pjesničkog iskustva i znanja da napišem deset knjiga s kojima bi svi bili zadovoljni ali ja ne bih. Onda se 2008. godine desilo, ne znam drukčije kako bih ga nazvao, otkrovenje. Te godine sam napustio grad, posao profesora na univerzitetu, i zatvorio se u svoju vikendicu pored Sarajeva. U prvi mah nisam bio planirao ništa da pišem, nego da upoznam neposredni svijet koji me okružuje. Ali, svijet se nije dao. Nisam npr. mogao da spavam, pa sam utvrdio da ne mogu spavati od tišine. Vježbao sam da slušam cvrkut ptica, da izoliram sve drugo što je moguće i samo slušam cvrkut ptica, ali nisam uspijevao ni nekoliko minuta. I danas mislim da 99% ljudi na svijetu ne može slušati 15 minuta cvrkut ptica. Učio sam kako se zovu ptice. Ja sam do tada znao samo kako izgleda golub, vrabac, vrana, i možda sjenica, a kada su se jednoga dana u vrtu pojavile neke prekrasne oveće ptice, zvao sam prijatelja, pokojnog Rajka Đuricu koji se razumio u te stvari, i pitao ga koja je to ptica. Sojka, rekao je. Zamislite, jedna od mojih najdražih sevdalinki je *Zapjevala tica sojka*, a ja ne znam ni kako ona izgleda! To sve govorim zbog sljedećeg: počeo sam pisati, i to – poeziju. Poezija je bila taj oblik koji je tražio da se ti elementarni sadržaji komponiraju. Imao sam osjećaj da se tada pri pisanju konstruira nanovo svijet, ali sada *na istinskim osnovama i odnosima*. Ne umišljam, neka me Allah dž.š. uščuva toga poriva, da *ja* sve to stvaram, ali imalo je u svemu tome nečega *profetskog*. I tako je nastalo oko 1000 "nevinih" pjesama.

U zemlji koja ti je sve više ličila na flašu u kojoj je zatvoren škorpion, kako si pomirio strogi znanstveni diskurs (ipak si ti *poeta docti*), obveze spram obitelji (očinstvo, supružništvo) i neminovno meandriranje u poetskim strategijama teksta?

Ja sam, prije svega, pisac. Nikad ne bih doktorirao i bavio se književnom znanošću da to nije dio moga spisateljskog rada. Kada bi mi imalo smetalo, ja bih odustao od toga. Ja moram imati nekoliko sati *kristalne vedrine* svakoga dana, i sve sam spreman žrtvovati za to. Što se tiče familije, tu sam, naprosto, imao sreću. Mojoj supruzi nikad nije smetalo moje pisanje, dapače, ona je davno uvidjela da sam sretan kada pišem, a takav i bolji muž. Zato je to podsticala. Nikad od mene nije tražila da idem na posao od 8-16, nikad da zarađujem više nego što mogu. Ja svaki dan pišem nekoliko sati, od prve svoje knjige do danas, sa prekidom u ratu (u ratu nisam pisao), sa obaveznim spavanjem poslijepodne, i noćnim radom do kasnih ili jutarnjih sati. Djeca su se, jednostavno, u to uklopila. Otkad su protepala znala su da me ne treba buditi kada spavam ni ometati kada pišem. Sjećam se anegdote kada je rahmetli Alija Izetbegović jednom nazvao i javila se moja kćerka Bisera, koja je tada već znala ko je Alija, i rekla mu: "Babo, spava". A kada joj je Alija rekao da me probudi, ona mu je začuđeno rekla: "Pa, predsjedniče, babo SPAVA". Uz sve to, mislim da sam dobar muž i babo.

Zašto nisi pisao za vrijeme rata?

Da bih pisao, ja moram biti smiren i radostan. U ratu sam bio potpuno, ako ne uništen, onda doveden blizu granice uništenja. S druge strane, mislio sam da pisanje nema nikakvog smisla ako Bosna bude okupirana. Da se je to desilo, mislim da bih se ubio. Ne mislim, pritom, da su svi trebali odustati od pisanja, dapače, desilo se, a i to je jedan od onih bosanskih undergrounda, da se je u Bosni u ratu pisala sjajna književnost, od tada već prepoznata kao "ratno pismo"...

Možeš li nam reći nešto o toj književnosti?

To je sjajna pojava u bh. književnosti. Desila se "pod pritiskom", neočekivano reklo bi se, ali moćno i suvereno. U svim žanrovima. Kod svih generacija bh. pisaca. Pisci starije generacije koji su i prije rata dobro pisali, napisali su sjajna djela. Pisci iste generacije koji prije rata i nisu baš imali poetskih rezultata, napisali su dobre knjige. A, što je možda i najvažnije, pojavila se potpuno nova generacija: Asmir Kujović, Faruk Šehić, Mustafa Zvizdić, Adin Ljuca, Damir Ovčina, Fahrudin Zilkić, Mirsad Sijarić... S takvim, "ratnim", rezultatima bh. književnost je u poetičkom smislu ušla, prvi put u povijesti, adekvatno u "areu suvremene svjetske književnosti",

sa velikim "prtljagom" iskustva, na primjer, stvarnosne literature, nadrealizma, bitnika, strukturalizma, magijskog realizma, postmodernizma, ženskog pisma, postkolonijalne književnosti...

"DO PODNE ILIJA, OD PODNE ALIJA"

Osobno mislim da su aluzivno metaforičke refleksije na zbilju u svakom romanu *o povijesti* dojmljivije od neorealističke faktografije jer se podastire dramatični redosljed ratnih stradanja, a istom se poštuje i poetika suvremenog romana Marquezovskog ili Pavićevskog tipa. Zašto si, odlučivši napisati roman "Šehid", zagospodario labirintom snova, maštarija i legendi iz bošnjačkog – muslimanskog života, a što upućuje na fantastični realizam, a nije te zanijela neorealistička, dokumentarna statistika odigranih zbivanja, naravno, koja nije ništa manje važna?

"Šehid" je strukturalno morao imati tu "mrežu magijskog realizma". Ne zbog toga što je latinoamerički realizam bio jedna od mojih lektira, nego zbog povijesnog i zbiljskog poimanja života u Bosni. Naime, bosanska životna paradigma zasnovana je na sinkretizmu, s jedne strane, civilizijasko-kulturalnih segmenata islama, kršćanstva, praslavenstva, paganstva, pa i animizma. Uzmimo, na primjer, samo praznovanje Jurjevdana (Jurjeva, Erdeleza, Đurđevdana), koji svoje početke korijeni u općečovječanskom osjećanju slavljenja rađanja prirode, novog života. Ja iz djetinjstva imam iskustvo slavljenja jurjeva, sa svim tim paganskim elementima skupljenih u islamsku molitvu, a, ne samo u socijalnom smislu, i iskustvo slavljenja toga dana u hrišćanstvu i kršćanstvu. Ili, praznovanje Aliđuna (Ilindana), o kome jedna izreka kaže: "Do podne Ilija, od podne Alija". Meni je drag taj bosanski sikretizam, i mislim da je literarno itekako upotrebljiv. Zapad je davno izgubio čudo, Bosna još nije. Pogledajte samo koliko se na zapadu (u literaturi, pogotovo u filmu) trude da ponovo začude receptora. Teško u tome uspijevaju, jer, naprosto, medij dosezanja čudnovatog im je posve mehanički, ili je odavno demistificiran (vampir, npr.). Naši mediji su, tako da kažem, produktivni, poetički učinkoviti. Uzmimo, na primjer, džine. Prastari je poetički problem "jedinstva vremena" u književnom djelu, koji to pripovjedač može povezati priče iz davne prošlosti i sadašnjosti? Andrić je, znamo, koristio civilizacijske objekte (ćuprija, most). Džini, međutim, u svojoj biti imaju značajke temporalne pojavnosti i prostorno-zbiljske pokretljivosti: Džin se u jednom trenutku može naći u osmanskom Istanbulu, u drugom u sadašnjoj Švedskoj; u jednom vidu može biti vidljiv, u drugom nevidljiv... A, ne zaboravimo, džini su bića, kako kaže jedan moj prozni junak, "od Boga priznata".

Može li samotnjaštvo (osama), na koje si se ti u jednom trenutku odlučio, biti najbolja piščeva pozicija i izbor, ili on mora biti *bačen u vatru*, biti aktualan i angažirani prezent?

Nekad sam se puno zanimao za taj pojam "angažmana u literaturi". Sada više ne. Mislim da tu "najboljih pozicija" nema. U književnosti ništa nije formulaično. Niti je angažirani pisac bolji pisac zato što je angažiran, niti je neangažirani pisac bolji zato što nije angažiran. Dobru književnost pisali su i angažirani i neangažirani pisci. Na primjer, jedan od meni najdražih pisaca je Marquez, veoma angažiran, ali i Bukowski, operiran od angažmana. Zanimljivo je možda, evo sjetih se, da je mene pisanje doslovno spasilo od bilo kakvog političkog angažmana (osim ratnog, ali to je bila doslovna borba da ne umrem), iz prostog razloga što nisam imao vremena za takvo što od pisanja. S tim u vezi je, možda, i moja šutnja u mnogim izazovima koje su mi upućivali "moji klevetnici". Kada bih sjeo da im odgovorim, uvijek bih malaksao pred besmislom faktičkog moga sjedenja za laptopom zbog te rabote, i to bi trajalo najviše desetak minuta, a onda bih otvarao fajl sa poezijom i prozom i osjećao kako me sve više i više obuzima radost. Za svoje neprijatelje ja naprosto nemam vremena.

Zanimljivo je možda, evo sjetih se, da je mene pisanje doslovno spasilo od bilo kakvog političkog angažmana (osim ratnog, ali to je bila doslovna borba da ne umrem), iz prostog razloga što nisam imao vremena za takvo što od pisanja. S tim u vezi je, možda, i moja šutnja u mnogim izazovima koje su mi upućivali "moji klevetnici". Kada bih sjeo da im odgovorim, uvijek bih malaksao pred besmislom faktičkog moga sjedenja za laptopom zbog te rabote, i to bi trajalo najviše desetak minuta, a onda bih otvarao fajl sa poezijom i prozom i osjećao kako me sve više i više obuzima radost. Za svoje neprijatelje ja naprosto nemam vremena.

"Sva Božija čuda", primjerice običan "crv", mogu u tvojoj pjesmi transcendirati. Proizlaze li te meditativne interakcije iz osobnog vjerničkog iskustva ili su one odraz osluškivanja obrazovanog autora koji prirodu i stvari dovodi u teološko-teleološke sveze?

Radi se, čini mi se, o oboma: i o vjerničkom iskustvu, kako ste to označili, i o "osluškivanju obrazovanog autora". Moram priznati, više o ovom drugom. Duhovnost proizišla iz vjerničke prakse uvijek je rijetka. Mogao bih je usporediti sa *sabiranjem* koju svaki vjernik pokušava da dostigne pri svakom obraćanju Bogu, ali to, svaki će iskreni vjernik to priznati, dostiže veoma rijetko, u većem ili manjem stepenu. Ali civilizacijski modeli islama, pa i hrišćanstva i judaizma, koji su primjereni transpoziciji u literarni tekst, bezbrojni su, i neprestano traže svoje prevrednovanje u vremenu. Nisam napisao mnogo pobožnih pjesama, jer moja stvaralačka pozicija nije primarno vjernička, već više poetička. Inače je malo pisaca u BiH čija je stvaralačka pozicija vjernička, mogao bih sa sigurnošću navesti samo ime Džemaludina Latića.

S DIZDAROM SE ODAVNO NACIONALNO I POLITIČKI MANIPULIRA

Ako se osvrnemo na pjesmu "Epitaf" iuz 2000. godine, osjeća se eho medievalnih napisa ("...odvedoše mi kćeri, gospodine, niz vožje, niz bjelogrozje..."). Što je tebi značio i znači Mak Dizdar?

Više su mi značili medievalni napisi, sa kojima sam se dugo bavio u rasponu od postmodernog predloška do znanstvenog diskursa, nego Mak Dizdar. Mak Dizdar je dobar pjesnik, ali na mene, i na moju generaciju uopće, takva poetika nije mnogo utjecala. Takva metaforičnost, pa i psalmičnost, meni je strana. To je "poetika neutjecaja", sa velikim literarnim dosezima ali prilično zatvorena u svoju formu. Sličan je slučaj, po mome mišljenju, sa Borgesom. Svi oni koji su išli tragom Borgesa, koji je vjerovatno najveći pisac XX. stoljeća, osim možda Danila Kiša, samo su postali njegovi blijedi epigoni. Zašto Dizdar nema "direktnih poetičkih nasljednika"? Ne kažem da ih ne može imati, možda se samo nije rodio naš Kiš. Inače mislim da se s Dizdarom, koji je nesumnjivo dobar pjesnik, odavno nacionalno i politički manipulira. Kad čujem da neki glumac, onako dubokim glasom i pun lažnog patosa, deklamira "Ko je ta, šta je ta, Bosna da prostiš", mene obuzme neki stid, i dođe mi, da prostiš, da sve to postmodernistički ismijem: i Dizdara, i Bosnu, i "dobre Bošnjane", i sebe...

Tvoja dojmljiva ratna lirika svjedočanstvo je jednog vremena koje zaista nije bilo sklono Bosancima, Bošnjacima napose, pa je čak, kažeš, to je vrijeme logorskom žicom razdvajalo komunizam od kapitalizma. Koje su po tebi dobre, a koje loše interakcije jednog i drugog ideologema, društvenog uređenja, gospodarskog režima, ili kako već hoćeš...?

Sklon sam ustvrditi da mi koji smo živjeli u socijalizmu a sada u kapitalizmu ne znamo skoro ništa ni o socijalizmu ni o kapitalizmu. O socijalizmu govorimo sa čežnjom, a o kapitalizmu sa zebnjom, zaboravljajući pritom na zebnju koju smo osjećali u socijalizmu a čežnju prema kapitalizmu. Smiješni su mi ti nostalgični recidivi, koje vjerovatno i sam imam, o "socijalističkom dobu blagostanja", ta poređenja "ovoga i onoga doba", tipa mogli smo s jugo-pasošem ići svuda po svijetu, spavati bezbjedno po parkovima i slične baljezgarije. Pa, mogli smo, ali nismo imali para, ni za odlazak kod daidžinice u Cazin, ili spavanje u najgorem studentskom hostelu. Mislim da o dobu socijalizma moramo

više govoriti – kao i iskustva iz njega koristiti u literaturi – oslanjajući se na znanstvena istraživanja, nego na naše osjećanje, i sjećanje. Prvoblem je što tih istraživanja mi skoro da i nemamo.

U pjesmi "Konvoj" spretnom aluzijom (intertekstualnom intervencijom) na pjesmu iz filma "Tko to tamo peva" također si lucidni navjestitelj genocidnih nakana dojučerašnjih Titovih izaslanika. Spram represivnih metoda uglavnom si sarkastičan što je odličan odraz tadašnjih zbivanja. Jesi li neke "nezdrave radnje" već primjećivao u Drugoj Jugoslaviji, jer, osobno znam da nisi bio poslušno *zadojeni* "omladinac".

Meni je bilo nezdravo što je moja majka Derviša imala više slika druga

Tita nego mojih. Bio sam ljubomoran na toga tipa. Kako majka, koja me voli najviše na svijetu, može voljeti nekoga više od mene? Da apsurd bude veći (a o tome sam, kao i o prethodnom pisao u svojim proznim knjigama) zamislite ovu sliku: moja majka, izbjeglica u Švedskoj, nakon rata dolazi na zgarište naše kuće, i plače; mi je tješimo, a ona nam kaže da plače što bar jednu Titovu sliku nije spasila! To je, po meni, slika izgubljenosti svih nas: svi plačemo na zgarištima naših domova sa slikom u glavi tipa o kojemu ne znamo ništa. Kad govorim o "tipu" mislim na cijelo jedno razdoblje, na naš život, na socijalizam kao društveni sistem... Ja ne mogu ništa objektivno reći o Jugoslaviji, jer o njoj ništa ne znam. Čekam već dvadeset godina da mi neko znanstveno objasni šta je to npr. socijalističko samoupravljanje. Kad to kažem, mislim zbilja ozbiljno, ne zezam se. Što ne znači da se s tim i ne može zezati. Pogledajte, Hrabala, ili Vojnoviča! Uzgred, prije izvjesnog vremena sam čitao nekoliko tomova Titovih govora, trebalo mi nešto za scenarij. Bože moj, što je to smiješno! Danima sam se valjao od smijeha. Taj smijeh bila je nekakva nadoknada na onu zebnju koju sam osjećao u socijalizmu, s tim, priznajem, što je se nisam riješio, s njom ću izgleda i umrijeti.

Nadam se da nije preuzetno etičko pitanje: Koliko se "iza žice može biti kreativan"? Rusi su u takvom razdoblju napisali nezaobilazne, odista značajne romane, recimo jedan Piljnjak, Babelj, Oleša, Zamjatin, pa pjesnici kao što su Osip Mandeljštam, Ana Ahmatova i Marina Cvetajeva... i tako dalje.

Zaboravio si, po meni, najboljeg, kad o tome govorimo – Varlama Šalamova. Šalamov je dokaz da se velika literatura može pisati i kad čovjek *padne ispod svega egzistencijalnog*. To me podsjeća na onog Kranjčevićevog Zadnjeg Adama koji po ledu noktima ostavlja trag. Nisam sklon onim mišljenjima koji zagovaraju "trunku torture" za dobro pisanje. Ali sam zagovornik da je književnost jedna od najvažnijih komponenti civilizacije, ma na kom stepenu civilizacija bila... Inače, mislim da mi "na ovim našim regionima" zadnjih decenija neopravdano ne čitamo rusku literaturu, jednu od najvećih u svijetu, od ruskih romantičara i realista do sada. Prije kratkog vremena, na primjer, čitao sam Červinskog i najnovije ruske drame. Kako je to dobro, Tito dragi!

KAKO DA JA POSTANEM DOBAR ČOVJEK?

Gdje smještaš svoju nostalgiju, pomažu li tu *dove* ili je razočaranje posvemašnje?

Ja uopće nisam razočaran. Ne shvatam to stanje duha. Niti sam neki "dovepsihoanalitik". Nostalgiju smještam, i to je mislim veoma vidljivo, u literaturu, onu koju pišem, onu koju sam pročitao, i onu koju čitam. A dove upućujem u sve nerodovitijim džumama (godinama

tražim džamiju u kojoj me neće maltretirati sa hudbama!), i sve brojnijim svojim umrlima. Zadnjih godina mi umire puno dobrih ljudi, od oca do prijatelja, i to je fenomen koji me sada zanima. Dobri ljudi. Zašto mi Svemilosni uzima dobre ljude? Kako da ja postanem dobar čovjek? Tragam za dobrim ljudima, hoću da se s njima družim, čim osjetim djelić zloće kod nekoga, odlazim. Znam da sam spreman za dobre ljude, lišio sam se pritom potrage za drugim osobinama ljudi koje su mi nekad bile važne. Primam i neobrazovane i dosadne i neinteligentne i prljave i smrdljive i lijepe i ružne – samo da su dobri.

Zanima me tvoja mjestimična uporaba bosanske ikavice (mliko, vrime, srića, lipo, svit itd.) koja povremeno zaživi u tvojem djelu. Odakle interes da se ona oživotvori?

Odrastao sam "na ikavici". Sada se malo zna činjenica da je bosanska ikavica, ustvari, osnova bosanskog jezika. Adem Handžić u knjizi "Tuzla i njena okolica" iznosi nevjerovatan postotak protežnosti ikavice do dolaska Austro-ugarske u Bosnu. Standardizacija južnoslavenske štokavštine je vremenom uklanjala ikavske segmente iz jezika. Ijekavica je pomicala ikavicu, tako da se aree štokavskoikavskog govora sve biše smanjivale. Tome je doprinijela i "modernizacija". Uzet ću jedan primjer. Moja majka je govorila *mliko* kod kuće, a kada ga je prodavala državi zvala ga je *mlijeko*. A ikavica je lijepa, neobično poetična i melodična, bogomdana za pjesmovno oblikovanje.

Dove upućujem u sve nerodovitijim džumama (godinama tražim džamiju u kojoj me neće maltretirati sa hudbama!), i sve brojnijim svojim umrlima. Zadnjih godina mi umire puno dobrih ljudi, od oca do prijatelja, i to je fenomen koji me sada zanima. Dobri ljudi. Zašto mi Svemilosni uzima dobre ljude? Kako da ja postanem dobar čovjek? Tragam za dobrim ljudima, hoću da se s njima družim, čim osjetim djelić zloće kod nekoga, odlazim.

Po naglašenom erotiziranju, seksualnim aluzijama, tjelesnim simetrijama i parabolama i tako dalje, kao da si poticajno prethodio takozvanim "stvarnosnim pjesnicima" koji ljubavnu igru ipak ne mogu drugačije izraziti nego eksplicitno? Nije li tek takav način vulgarno nasilje nad poetskim i proznim tekstom?

Seksualnost me je oduvijek zanimala. I to je velika, prilično neistražena, tema svjetske književnosti. Ja u književnosti bilo što da radim, malo istražujem. U letimičnom pregledu svjetske književnosti zapanjujuće je pomanjkanje tematiziranja toga, jednoga od najvažnijih, segmenata ljudskosti. Civilizacija je iz vijeka u vijek postajala sve više puritanska. Ulogu pri tome je, kao što znamo, odigrala crkva, tj. neki njeni pokreti. U islamu, na primjer, osim u fokusu tih, u većini slučajeva ortodoksnih pokreta, odnos spram seksualnosti bio je posve prirodan i ljudski. Pročitajte samo, na primjer, Gazalijev "Vrt milovanja"!

Jesi li zbog takvog tjelesnog fungiranja u jeziku imao problema od tzv. čistunaca koji bi nas učili nesnošljivosti spram književne slobode? S koje su ti strane zagovarači upućivali pohvale, a s koje strane su dolazile pokude i – je li ih uopće bilo?

Jezik nije uvijek polje slobode. Puritanizam u jeziku je našao plodno tlo. Zanima me, primjerice, otkud uopće pojam "vulgarizama" u tako negativnom naboju. Hajde da napravimo mali pokus. Riječ *kurac* je lijepa riječ, prirodno nastala i trajna, označava dio našega tijela odlučujućeg za opstanak čovječanstva. Zašto bi onda riječ *penis* bila adekvatnija? Ja ne znam odgovor na to pitanje. U Bosni, pak, pitanja seksualnosti i erotičnosti koje sam pokrenuo u nekim svojim djela – a ja mislim da je to pokrenuto u dobrim tekstovima – gotovo da nije izazvalo nikakvu reakciju. Bilo je nekih usmenih prebacivanja lažnih puritanaca, koji su to pokušali tumačiti u polarnosti "ruhani i šejtani inspiracija", pripisujući seksualnosti šejtanske iluminacije. Ne znam gdje su našli te "teorije"? Valjda je seks i ljubav ishodište meleka, a ne šejtana. Isti ti su spremni da seksualno opće sa djevojčicama, i da danonoćno pretražuju

Mislim da se s Dizdarom, koji je nesumnjivo dobar pjesnik, odavno nacionalno i politički manipulira. Kad čujem da neki glumac, onako dubokim glasom i pun lažnog patosa, deklamira Ko je ta, šta je ta, Bosna da prostiš, mene obuzme neki stid, i dođe mi, da prostiš, da sve to postmodernistički ismijem: i Dizdara, i Bosnu, i "dobre Bošnjane", i sebe...

sexi web stranice. Govorim o lažnom puritanizmu, u Bosni danas vrlo fluktualnom, koji, kao, svoju inspiraciju crpi iz tradicije. Takve tradicije u Bosni nema. Ja sam o seksu slobodnije raspravljao sa svojom rahmetli nenom, pobožnom i bogobojaznom, bolje od ovih retarda. U stvari, s njima i ne raspravljam.

PISAC IZ NIGDINE

Za "nas" bi posebno bilo interesantno čuti koji su tvoji favoriti bosansko-hercegovačke književnosti, ali i one iz ex-Jugoslavije. Od kojih se bolje učilo o prihvatljivijem "svijetu" literature? Ne zaboravimo ni Europu...

O, ima toliko pisaca koji su moji "favoriti". Više, doduše, u evropskoj literaturi nego u južnoslavenskoj. Talijan Alessandro Baricco, Nijemac Daniel Kehlmann, Austrijanac Christoph Ransmayr, Norvežanin Erlend Loe, Libanac-Francuz Amin Maalouf, Francuz Pascal Quignard, Englez-Pakistanac Hanif Kureishi, Holanđanin-Iranac Abdolah Kader... Iz Hrvatske tipujem na Zorana Ferića, iz Bosne na Asmira Kujovića, iz Srbije na Svetislava Basaru. Primijećujete da se radi o prozaistima. Manje, dakle, pratim druge žanrove. Osim poezije u Bosni. Tu sve čitam. I tu ima sjajnih pjesnika. Admiral Mahić, Mile Stojić, Milorad Pejić, Naida Mujkić, Saša Skenderija, Damir Uzunović, Asmir Kujović...

Kako ti inače izgleda slika suvremene svjetske književnosti?

Carlos Fuentes u jednom intervju za svjetske živuće pisce rekao: "Svi smo mi

Šeherezadina djeca". Sjajno opažanje, i nadasve tačno. Naime, nakon svim "izama" u svjetskoj književmosti XX. stoljeća, ono što je preostalo književnosti je – priča. Uočljivo je da pisci (prozaisti, naime) nastoje ispričati zanimljivu priču, koristeći sva dosadašnja iskustva "izama". S druge strane, fantastično je da je književnost – nakon svih onih teorija o "kraju književnosti", a pogotovo iskustava globalizacije – ne samo opstala, nego je i iskoristila taj globalni proces u svoju korist (za razliku od onoga što, kažu, vlada svijetom – ekonomije). Mislim da se tek sada može i u geografskom smislu, a ne samo u duhovnom, može govoriti o nečemu što smo odavno nazvali – svjetska književnost. Da navedem (uz ona koja sam naveo iz evropske književnosti) samo neka imena čija djela volim: Roberto Bolano, Philip Roth, Rana Dasgupta, Rabih Alameddine, Paul Auster, Rawi Hage, Čingiz Ajtmatov, Patrick Süskind, M. Vargas Llosa, Junot Diaz, Jhumpa Lahiri, Jaromir Štetina, Khaled Hosseini, Haruki Murakami, Peter Høeg, Lloyd Jones...

Do nas u Hrvatskoj dopiru glasovi upućenih. Na primjer, kažu: da je Nedžad Ibrišimović napisao samo "Ugursuza" njegov nemjerljiv doprinos BiH književnosti bio bi dovoljan. Isto kažu i za tvog "Šehida", uz mnogo epiteta hrabrom strukturiranju kompozicije romana koji nije samo postmodernistički ustupak. Kako se nosiš s tako obvezujućim prosudbama i što dalje?

Recepcija naše književnosti sklona je fokusiranju na jedno, "fundamentalno", autorsko djelo. To je tzv. magistralno shvatanje književnosti. Ja tako književnost ne promatram. Bez margine, nema ni magistrale. Sjećam se svojih prvih, gimnazijskih, iskustava čitanja. Pročitam dobro djelo nekog pisaca, pa onda tragam za svim drugim njegovim djelima, pa onda se "kačim" na njegove poetičke sudrugove, pa, možda, i na korpus književnosti kojoj pripada. Priznajem da sam svjestan kako ima pisaca koji nakon svoga remek-djela napišu nekoliko osrednjih ili slabih djela. Priznajem da sam i danas nad tim dječački začuđen: kako, na primjer, jedan Eco nakon genijalnog "Imena ruže" može da napiše jednog osrednjeg "Baudolina", ili, još gore, veoma loš roman "Praško groblje"?... Inače sam sklon piscima sa velikim opusom (što ne znači da mi nisu dragi pisci kao Huan Rulfo, ili John Fante, na primjer), i taj fakat velikog opusa povezujem, s pravo ili ne, sa pojmom "velikog pisca" (ako takvo što uopće postoji?). Ne može, primjerice, Abdulah Sidran biti veliki pisac sa jednom dobrom knjigom poezije. Nedžad Ibrišimović već može, sa obimnim opusom, a da je Bog dao da je ispunio sav svoj stvaralački potencijal, Ibrišimović je komotno mogao biti svjetski pisac... I, da budem neskroman, meni je taj okvir bh. književnosti sve više i više preuzak, i sve me manje zanima moja pozicionarinaost u tome. Ono što me zanima je moja iluzija da učestvujem u nekoj globalnoj literaturi, i moje mjesto u tome, kao pisca iz nigdine, koji piše u zemlji i jeziku marginaliziranih u tim globalnim kulturanim tokovima. Da budem posve jasan. Danas čitamo neke inozemne aktualne pisce koji nipočemu nisu bolji od bh. ozbiljnih aktualnih pisaca. Ali, oni se čitaju i valoriziraju u svjetskom miljeu, a mi ne dosežemo ni do Brčkog. Jedan Julian Barnes je slabiji pisac od nedavno umrlog Nedžada Ibrišimovića. ■

> **Nemojte pomisliti da sam ja neki veliki patriota, neki domoljub spreman da veliča i ono dobro i loše bosansko. Naprotiv, klonim se takvih patriota, takvi patrioti koji to rade iz svoje dobrote kod mene izazivaju nelagodu, a kad to rade radi utilitarnog patriotizma – gađenje. Pogotovo u sferi kulture**

ZILHAD KLJUČANIN: HRONOLOGIJA

1960. rodio se 5. marta u Trnovi kod Sanskog Mosta (Jugoslavija – Bosna i Hercegovina) kao sin radnika i domaćice.

1978. maturira u gimnaziji u Sanskom Mostu. Studij filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

1981. napušta fakultet. Odlazi u Trnovu i piše.

1982. vraća se na fakultet.

1983. upisuje studij komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu. Dobiva nagradu Mak Dizdar za zbirku pjesama u rukopisu "Sehara".

1984. diplomira filozofiju i sociologiju, diplomski rad "Tradicija i individualni talent" T. S. Eliota.

1984. – 1988. nezaposlen. Dobiva preko 100 odbijenica za posao, čak i na mjesto čistačice u reviji za kulturu "Odjek" gdje inače redovno objavljuje književnu kritiku. Živi od pisanja književne kritike, eseja i novinskih tekstova u mnogim listovima i časopisima tadašnje Jugoslavije: "Život", "Izraz", "Večernje novine", "Odjek", "Lica", "Oslobođenje", Radio Sarajevo, "Književna reč", "Polja", "Savremenik", "Quorum", "Glas", "Naši dani"...

1985. "Sehara" izlazi u renomiranoj izdavačkoj kući "Svjetlost", u biblioteci "Nada". Dobija po drugi put nagradu Mak Dizdar za zbirku u rukopisu "Mlade pjesme".

1987. izlazi druga knjiga poezije "Mlade pjesme", u sarajevskoj "Svjetlosti". Za nju dobija nagradu Književne omladine za najbolju knjigu pisaca do 30 godina starosti. Postaje član Društva pisaca BiH. Ženi se Slobodankom Božić.

1988. prvo zaposlenje, u listu za književnost "Književna revija" kao glavni i odgovorni urednik. "Književna revija" postaje jedan od najtiražnijih književnih listova u Jugoslaviji. Rađa mu se kćerka Bisera.

1989. izlazi knjiga poezije "San urednog čovjeka". Upisuje postdiplomski studij književnosti na Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku.

1990. napušta "Književnu reviju" i pokreće izdavačku kuću "Bosna", prvu privatnu izdavačku kuću u Bosni i Hercegovini, kasnije preimenovanu u "Biblioteka Ključanin".

1991. dobija Plaketu općine Novo Sarajevo. Rađa mu se druga kćerka Zlata. Odlazi u Tursku, jer u tadašnjoj zemlji ne može da piše.

1992. agresija na Bosnu i Hercegovinu. Vraća se iz Turske. Piše ratne reportaže za novopokrenuti list "Ljiljan". Tokom cijelog rata ne piše literarne tekstove.

1994. u Travniku pokreće list "Bošnjak". Izlazi mu izbor poezije "Pjesme nevinosti". Slikovnica "Šehid".

1995. živi u Sanskom Mostu.

1996. živi u Bihaću. Bavi se izdavaštvom. Priredio "Antologiju krajiške poezije".

1998. izlazi roman "Šehid". Knjiga hronika "Zločin je zaboraviti zločin".

1999. dobija Plaketu Unsko-sanskog kantona. Izlazi drugo izdanje "Šehida". Nastavlja postdiplomski studij književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Izlazi drama "Šehid". Premijera drame u Bosanskom narodnom pozorištu iz Zenice.

2000. knjiga pjesama "Nikad nisam bio u Bosni". Izbor pjesama "Kad puknu pupoljci". Magistrirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Zapošljava se na Pedagoškom fakultetu u Bihaću. Priredio "Panoramu pobožne bošnjačke poezije XX vijeka". Nagrada "Bosanske riječi" za roman godine.

2001. novela "Čuješ li što niko ne čuje". Nagrada Društva pisaca BiH. Roman "Šehid" preveden na slovenski jezik.

2002. doktorirao književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Knjiga priča "Četiri zlatne ptice". Nagrada "Zija Dizdarević".

2003. živi u Sarajevu. Glavni urednik u izdavačkoj kući "Oko". Predaje u Bihaću i Tuzli. Roman "Koliko je srce u mrava". Nagrada Fondacije za kinematografiju FBiH za scenarij "Hiljadarka".

2004. knjiga eseja "Lice svjetlosti". Nagrada Fondacije za kinematografiju za scenarij "Samo pokucaj na ova vrata". Nagrada Poslovnog udruženja izdavača i knjižara.

2005. zapošljava se na Pedagoškom fakultetu u Zenici. Roman "Vodeni zagrljaj". Drugo izdanje knjige priča "Četiri zlatne ptice".

2006. knjiga priča "Sarajevska hagada i druge priče". Roman "Šehid" i "Pjesme" izlaze u ediciji "100 knjiga bošnjačke književnosti". Izabran u status vanrednog profesora. Na Univerzitetu u Zenici izabran za šefa Katedre za jezik.

2007. knjiga priča "Ti si moja P.". Imenovan za prodekana Pedagoškog fakulteta u Zenici.

2008. izlazi drama "Muholovac". Premijera "Muholovca" u "Kamernom teatru" u Sarajevu. Nagrada "Alija Isaković". Knjiga priča "Sarajevska hagada i druge priče" izlazi na slovenskom jeziku. Roman "Šehid" izlazi na arapskom jeziku. Priredio knjigu pjesama "Kaside" Saliha Alića. Napušta posao na Pedagoškom fakultetu, i prelazi u status profesionalnog pisca. Povlači se u svoju šumsku kućicu, kosi travu, uči da sluša ptice, lovi krtice, i svakodnevno piše.

2009. roman "Švedsko srce moje majke". Knjiga priča "Male priče od životne važnosti". Drama "Švedsko srce moje majke" premijerno izvedena u Bosanskom narodnom pozorištu u Zenici. Antologija bosanske kratke priče "Kraj stoljeća, početak milenija" izlazi na slovenskom. Najveći dio vremena provodi u svojoj vikendici pokraj Sarajeva.

2010. roman "Vodeni zagrljaj" preveden na njemački jezik. Knjiga pjesama "Smrt ima dijamantnu pesnicu i udara me njom u potinjak". Roman "Dom aurore borealis". Knjiga pjesama "Godina dana poezije". Drama "Švedsko srce moje majke". Nagrada Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta. Knjiga pjesama "Vikendica". Ponovo predaje na Pedagoškom fakultetu u Zenici.

2011. roman "Šehid" preveden na francuski. Roman "Galebovi". Dobiva nagradu "Skender Kulenović". Nagrada Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta.

2012. drama "Krtice". U rukopisu ima 4 knjige poezije, 2 drame i 2 romana. I dalje piše, mada je sve više ubijeđen da je "svoje pjesme, mjesto što ih je objavljivao, trebao maza

DJELA:

1985. "Sehara". Poezija.
1987. "Mlade pjesme". Poezija.
1989. "San urednog čovjeka". Poezija.
1994. "Pjesme nevinosti". Izabrana poezija.
1994. "Šehid". Slikovnica.
1996. "Antologiju krajiške poezije". Antologija.
1998. "Šehid". Roman.
1999. "Šehida". Roman. Drugo izdanje.
1999. "Šehid". Drama.
2000. "Nikad nisam bio u Bosni". Poezija.
2000. "Kad puknu pupoljci". Izabrana poezija.
2000. "Panorama pobožne bošnjačke poezije XX vijeka". Antologija.
2001. "Čuješ li što niko ne čuje". Novela.
2001. "Šehid". Roman. Na slovenskom jeziku.
2002. "Četiri zlatne ptice". Priče.
2003. "Koliko je srce u mrava". Roman.
2004. "Lice svjetlosti". Eseji.
2005. "Vodeni zagrljaj". Roman.
2005. "Četiri zlatne ptice". Priče. Drugo izdanje.
2006. "Sarajevska hagada i druge priče". Priče.
2006. "Šehid"/"Pjesme". Roman/Izabrana poezija.
2007. "Ti si moja P.". Priče.
2008. "Muholovac". Drama.
2008. "Sarajevska hagada i druge priče". Priče. Na slovenskom jeziku.
2008. "Šehid". Roman. Na arapskom jeziku.
2009. "Švedsko srce moje majke". Roman.
2009. "Male priče od životne važnosti". Priče.
2009. "Kraj stoljeća, početak milenija". Antologija. Na slovenskom jeziku.
2010. "Vodeni zagrljaj". Roman. Na njemačkom jeziku.

Intervju: **Hazim Akmadžić**

Razgovarao: **Mirsad Sinanović**

Dosta je naše kuknjave s pozicije žrtve

Hazim Akmadžić rođen je 7. 4. 1954. godine u Cazinu. Zastupljen je u više panorama, pregleda i antologija bh književnosti. Djela su mu prevođena na engleski, francuski, njemački i turski jezik. Roman "Mislio sam da je mjesec žut" nominiran za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH 1989. godine. Knjiga poezije "Soneti" nominirana za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH 2000. godine.

Za roman "Mimar" od strane Poslovne zajednice izdavača i knjižara BiH proglašen za najboljeg autora u 2002. godini a roman proglašen romanom godine. Roman "Gazi Husrev-beg" nagrađen od Fondacije GAZI HUSREV-BEG za stipendiranje studenata sa sjedištem u Dortmundu u Njemačkoj. Roman "Gazi Isa-beg" nominiran za književnu nagradu "Meša Selimović" 2007. godine.

Profesionalni je pisac. Živi i radi u Sarajevu.

Kakve su reakcije na Vaš dvotomni roman ENDERUN & Na Drini ćuprija? Nije li on svojevrsna protuteža Ivi Andriću s obzirom da je on u svome romanu Bošnjake prikazao kao smrdljive i glupe, sa mentalnim i fizičkim nedostacima. Čak i gazija kao što je Alija Đerzelezez je ocrnjen, njegovi nedostacij su ismijani pred okupljenim narodom. Zna se da je Andrić motiv nabijanja Radisava na kolac doslovno prepisao od jednog francuskog putopisca... Pretpostavljam da ste prilikom pisanja koristili izvorne dokumente iz osmanskog perioda? Kako porediti ova dva romana? Vaš i Andrićev?

Mislim da Andrića ne treba podcjenjivati niti njegovo književno djelo banalizirati. Neosporno je da se radi o jednom izuzetnom i značajnom piscu. Složio bih se s Vama da u nekim njegovim djelima postoji na izvjestan način animozitet prema muslimanima. Međutim, ako to posmatramo s psihološkog aspekta – ipak sam ubjeđenja da je kod Andrića bila evidentna kriza identiteta. Ta kriza identiteta je postojana od njegovog najranijeg djetinjstva, pratila ga je cio život, a evo vidimo i poslije njegove smrti.

Dakle, Andrićevo književno djelo ne treba ni glorificirati, ali ni odbacivati. Šta god mislili naši susjedi, on je bosanski pisac i jedini bosanskohercegovački dobitnik Nobelove nagrade za književnost.

Ne bih se složio s Vama da je on "prepisao" motiv nabijanja na kolac od Francuza. On je taj motiv jednostavno preuzeo od njih. Naime, u najkraćem, poslije jedne pobune Arapa u Egiptu Francuzi su ugušili pobunu a Napoleon je naredio da se vođa pobune nabije na kolac. Manje je poznato da su francuski vojnici tada ujahivali na konjima u unutrašnji molitveni i univerzitetski prostor Al Azhara. Često zaboravljamo da je kazna "nabijanja na kolac" stara najmanje 2000 godine prije Krista/Hrista/Isa a.s.

Mi stalno zaboravljamo da je animozitet prema muslimanima kod naših susjeda postojao i postoji danas, kako u književnosti, tako i na filmu. Cijela plejada pisaca, primjerice crnogorskih: Njegoš, Mihailo Lalić, Božidar Živković, srpskih Vuk Karadžić, Dobrica Ćosić, Vojislav Maksimović, Rajko Petrov Nogo, Gojko Đogo, Vuk Drašković, hrvatskih... Mažuranić i drugi, imala je arogantni odnos prema muslimanima i islamu baziran isključivo na mitologizaciji i neprovjerenim usmenim predajama. Uzmimo recimo savremeni srpski ili hrvatski film – "Banović Strahinja", oba susjeda ga prisvajaju, u kojem je jedna snažna poetska poruka praštanja zanemarena kao umjetnički doživljaj i preusmjerena je da muslimane predstavi u najružnijem svjetlu (gdje jedan od glavnih likova u filmu – Alija, nabija rođenog brata na kolac), ili hrvatski film "Jahač". Dakle, u kulturološkom smislu ove pojave u literaturi i na filmu treba posmatrati šire i sveobuhvatnije. Da ne razvlačim, ali ne treba iz ovoga isključiti ni ulogu medija.

Na dio Vašeg pitanja o odnosu čitalaca i književne kritike, više sam nego zadovoljan. Skoro mi je javljeno da je prof. dr. Rašid Durić napisao veliku studiju, ne samo o ovom nego i mojim prethodnim romanima. Imajući u vidu činjenicu da se radi o uglednom slavisti univerziteta u Bohumu i Minhenu, svakako da me ova njegova studija interesira.

Uostalom o mojim djelima su pisali najuticajniji bh književno-kritički autoriteti: akademik Tvrtko Kulenović, prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, akademik, prof. dr. Rešid Hafizović, prof. dr. Zilhad Ključanini, prof dr. Enver Kazaz, prof. dr. Muris Bajramović, književnici Goran Samardžić, Željko Grahovac, Fehim Kajević i drugi.

Vi ste se koncentrirali na životopis Mehmed-paše Sokolovića i time, za razliku od Andrića, marginalizirali radnju oko gradnje mosta. Nije li ovo ključna razlika? Koje ste dokumente koristili ne samo za životopis Sokolovića, već i za gradnju ćuprije na Drini? Mislite li da u svoje vrijeme Ivo Andrić nije mogao doći do dokumenata koji bi sva događanja učinio autentičnim, ili je svjesno stvarao svoj, književni svijet koji umnogome nije bio povezan sa stvarnošću. Dakle, da li je ovo umjetničko djelo imalo neku političku pozadinu ili politički cilj kojim se htjelo nešto postići? Zanimljivo da je Andrić roman objavio neposredno iza Drugog svjetskog rata, nakon četničkih pokolja nad muslimanima...

Dobro ste to uočili. Ovo uistinu jeste životopis Mehmed-paše Sokolovića. Gradnja ćuprije nije marginalizirana, mislim da je čak proširena s motivima gradnje ćuprije na Žepi, Arslanagića ćuprije u Trebinju i Kozje ćuprije u Sarajevu. Iza svih ovih projekata posredno ili neposredno stajao je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović. Istovremeno je bio jedna od najmoćnijih političkih ličnosti 16. stoljeća. Ako zanemarimo srpsku propagandu, veliki vezir spada među najstabilnije stubove Osmanskog carstva.

> **Za nekakav odnos postiđenosti i srama prema značajnim historijskim i kulturnim događajima i ličnostima nema opravdanja. Naprotiv mi smo dio velike kulture i tradicije i to trebamo s ponosom isticati. Činjenica je da nam je to dobrim dijelom nametano, ali smo i sami tome doprijeli inferiornim odnosom prema sopstvenoj povijesti, kulturi i tradiciji. Islam ne može biti nazadan, ali mogu neki loši interpretatori islama**

Ja sam u Osmanskom arhivu u Istanbulu vidio, recimo, dokument na koji je način kupljeno zemljište za gradnju višegradske ćuprije i koliko je plaćeno. Toga nema kod Andrića. S druge strane od Andrića i Kiša učio sam kako se služiti dokumentom kao predloškom za roman i niko me ne može uvjeriti da Andrić nije znao za taj dokument. Naravno, pisac nije dužan da u svom djelu piše istinu, ali je obavezan da je ne preinačuje i proizvoljno interpretira. To je već laž a ne književna imaginacija.

Svakako da su meni za moje romane pored već spomenutog istambulskog arhiva bili dostupni arhivi u Sarajevu, Dubrovniku, Zadru, Karlovcu, Zagrebu, Beogradu, Beču, Budimpešti, Pragu, Moskvi i Sankt Peterburgu. U vrijeme dok je Andrić kao diplomata radio u raznim evropskim centrima, njemu sigurno neki od ovih arhiva nisu bili dostupni. Ne smijemo zanemariti značaj modernih informatičkih tehnologija i veliki broj historijske građe koji nije bio dostupan Andriću i koji je otkriven naknadno.

Moram se složiti sa Danilom Kišom da "pisac sa mudima" opisuje stvarnost

onakvom kakvom je doživljava, a to ni u kojem slučaju ne isključuje njegov moralni kredibilitet, politički ili ideološki uklon.

Vas čudi da je Andrić svoje romane "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" objavio neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a pri tom zaboravljate da ih je nediran od njemačkih okupacionih vlasti pisao mirno u Beogradu tokom rata, nikada ne osudivši zločine okupatora ni prije, ni tokom, ni poslije rata. Ne treba zaboraviti da je on dvije decenije proveo u diplomatiji Kraljevine Jugoslavije, da je u ime Vlade Kraljevine Jugoslavije potpisao pakt o nenapadanju sa Hitlerovom Njemačkom marta 1941. godine. Kao diplomata poslije tri mjeseca nakon bombardiranja Beograda, vraćen je u zemlju. Trebao mu je pobjednik. I dobio ga je 1945. godine. Pobjednik, po čijim je direktivama morao isključivo pisati. Sjetite se njegovog agitprop teksta iz 1950. godine "Elektroprivreda BiH". Zašto nešto slično nije napisao veliki ruski Solženjicin spreman da brani svaku svoju ispisanu rečenicu?

Krleža je bez problema pisao u svoj vili u Zagrebu za vrijeme tzv. NDH pod Pavelićevim režimom. Naravno, kad je riječ o ovoj dvojici (i ne samo njima) komunisti koji su preuzeli vlast u socijalističkoj Jugoslaviji, tražili su (čitaj, zahtijevali) "vraćanje dugova". Oni su na to pristali. Šteta, jer se radi zaista o književnim veličinama, s tim što Krleža nikada nije imao krizu identiteta.

Kakav je to histrorijski usud Bosne o kome ponekad govorite? Radnja Vaših romana, "Mimar", "Gazi Husrev-beg" i "Gazi Isa-beg", smješteni su u 15. i 16., ali se vraćate i u 14. stoljeće, vrijeme satiranja sljedbenika Bosanske crkve. Kao da su se sva politička previranja između Istoka i Zapada prelamala preko Bosne. Ili se historija surovo poigrala samo sa jednim narodom – Bošnjacima... Kako danas vidite Bošnjake, ranije križarski ratovi, a nakon odlaska Osmanlija – genocidi. Da li su se Bošnjaci mogli izvući iz ovog historijskog procjepa? Nije li i začuđujuće da su opstali u ovome višestoljetnom tragičnom procjepu?

U posljednjem ratu naučio sam jednu, po mome mišljenju značajnu stvar – a to je: za Bosnu se treba boriti. Svako na svoj način. Ujedinjenim, ta će borba dati rezultate. Vidite, maločas sam spominjao Andrića i Krležu i u kakvim su uslovima radili i živjeli tokom Drugog svjetskog rata. U sličnim uslovima su živjeli i radili bošnjački pisci Edhem Mulabdić i Rešad Kadić. Poslije oslobođenja završili su u komunističkim zatvorima. Hipotetički postavljam pitanje: da li je njihova krivnja veća od Andrićeve ili Krležine?

Vas čudi da je Andrić svoje romane "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" objavio neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a pri tom zaboravljate da ih je nediran od njemačkih okupacionih vlasti pisao mirno u Beogradu tokom rata, nikada ne osudivši zločine okupatora ni prije, ni tokom, ni poslije rata. Ne treba zaboraviti da je on dvije decenije proveo u diplomatiji Kraljevine Jugoslavije, da je u ime Vlade Kraljevine Jugoslavije potpisao pakt o nenapadanju sa Hitlerovom Njemačkom marta 1941. godine. Kao diplomata poslije tri mjeseca nakon bombardiranja Beograda, vraćen je u zemlju. Trebao mu je pobjednik. I dobio ga je 1945. godine. Pobjednik, po čijim je direktivama morao isključivo pisat

Dakle, ne treba govoriti žalopojke o "usudu Bosne", nego iznalaziti načine da se pokaže njena snaga. Da budem iskren. Dosta je i naše kuknjave s pozicije žrtve. Svijet, u političkom i profitabilnom smislu ne voli slabe. A mi Bošnjaci, često ostavljamo takav dojam. Spadam među rijetke bh pisce koji su mnogo putovali po svijetu. Sretao sam u mnogim zemljama veoma uspješne i uticajne Bošnjake... ali, tamo ne pomaže kukanje, nego rad. Rad i obrazovanje.

Drugi dio Vašeg pitanja je mnogo kompleksniji. U najkraćem, Bošnjaci imaju sasvim dovoljno razvijenu vjersku svijest, i imali su je i ranije; ali ono što je nedostajalo i još uvijek nedostaje je naročito izražena državotvorna svijest. Da se ne zavaravamo, još uvijek možemo čuti od velikog broja Bošnjaka "oni tamo u Prijedoru" ili "oni tamo u Čapljini". Dokle god svaki dio Bosne ne budemo doživljavali kao neotuđivi dio vlastitog teritorija, dotle će progres u Bosni biti usporavan.

Da li je Evropa mogla zaustaviti agresiju na BiH? Sigurno da jeste. I danas se svijet hvali mrvicama humanitarne pomoći koju su nam slali. Namjerno kažem "mrvicama" jer je Bosna i Hercegovina kao federalna jedinica Brozove Jugoslavije ulagala značajna sredstva za humanitarne aktivnosti UN koje su nam bile dužne i obavezne uzvratiti pomoć dovoljnu za život dostojan čovjeka. Zatim nepravedni embargo na uvoz naoružanja, isključivo Armiji RBiH i slično...

Dalje, ne tako daleka povijest opominje. Razjedinjenost Bošnjaka (muslimana) kroz historiju često nam se obijala o glavu. Trebamo i te kako biti svjesne da velikosrpske, manje velikohrvatske aspiracije prema dijelovima suverene Bosne i Hercegovine su i danas izražene. Zbog takvog odnosa naših susjeda dobar ako ne značajan dio krivice snose pojedini bh političari naklonjeni jednoj ili drugoj opciji.

Duboko sam uvjeren da će Bosna i Hercegovina opstati, ali u borbi za njen opstanak morat ćemo uključiti sav politički, intelektualni i ekonomski potencijal i iznaći rješenja zasnovana na sistemskim pravnim normama, vladavini prava i poštivanju nacionalnih i vjerskih prava na svakom njenom dijelu.

Treba li Bosna danas Kulina, mudrog vođu koji je diplomatski, bez mnogo ratova, vodio Bosnu, čak i onda kada je morao potpisati onaj dokument o odricanju od bogumilstva na Bijelom polju, ali se ništa nije promijenilo. Ponekad, to vrijeme, i njegova stalna borba za Bosnu, podsjeća na ovo današnje...

Ne samo u vrijeme Kulina-bana, nego mnogo puta se Bosna morala na neki način odricati nekog od svojih suvereniteta. Vrijeme je da se s time prestane. Za dobrobit Bosne i Hercegovina i svih njenih građana. Pristali smo na Vašingtonski

i Dejtonski mirovni sporazum i šta smo dobili? Karikaturu od države.

U Bosni je ostalo mnogo turbeta i mezara iz osmanskog perioda. Kada se prevedu spomen-natpisi na nišanima i potom dođe do dokumenata o onima kojima su ti natpisi posvećeni, u velikom broju slučajeva se vidi da je riječ o duhovnim velikanima koji i danas svojim humanim djelom svijetle dunjalukom. Otkuda toliko velikana u jednom malom narodu u Bosni? Nisu li svi, bez obzira na vjeru, u osmansko vrijeme dobili šansu da se iskažu i kao ratnici, i političari, i duhovne vođe? I mogli su napredovati, samo sultani nisu mogli biti. Veliki broj pjesnika je pisao pjesme na turskom, arapskom i perzijskom jeziku i po izrazi i stilu nisu zaostajali za velikanima pjesničke riječi tog vremena.

Treba biti nedvosmislen. Multikulturalnost, multinacionalnost i multireligioznost su budućnost Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovačka kultura i tradicija civilizacijske su vrijednosti svih njenih građana. U tom konglomeratu različitosti ima mjesta za sve, ali problem je ko to želi. Prisajedinjenje srednjevjekovne Bosne Osmanskom carstvu treba posmatrati s više aspekata. Osvajačke aspiracije njenih susjeda Germana i Ugara sa zapada i Bizanta sa istoka prekinute su a Bosna opstala pod zaštitom jednog moćnog carstva, daleko pravednijeg od onih koji su progonili bogumile iliti "dobre Bošnjane". Pazite paradoksa! Da li Vam je poznato iz svekolike povijesti da je ijedan narod nazivan "dobri"? Velika osmanlijska civilizacija naravno da u Bosni ostavlja velike povijesne tragove na svim poljima njenog razvoja: političkom, ekonomskom, vjerskom, kulturnom, istovremeno stapajući se sa svim vrijednim kod domicilnog stanovništva.

Drugo, Turska je bila ozbiljna država i sve do početka opadanja svoje moći znala se nositi sa različitim etnosima i religijama na prostorima koje je pokrivala njena uprava, pa tako kad je riječ i o Bosni, koja je recimo u vrijeme sultana Sulejmana Kanunije imala veći stepen suvereniteta na svom teritoriju nego ga ima danas. Onda nas nikakav razvoj i procvat Bosne u to vrijeme ne treba čuditi.

Možemo li reći: Bošnjaci su narod koji sporo pamti, a brzo zaboravlja? Već stoljećima zatiru se tragovi njihovog vjerskog i nacionalnog identiteta. U svim krajevima spaljuju im se biblioteke, ruše mezarja, džamije. Naprosto, zbog "uzvišene" multikulturalnosti Bošnjaci dolaze u poziciju da se stide svojih velikana iz prošlosti, svoje kulturne historije, kao arhaične i prevaziđene, da bi prihvatili ono moderno i napredno? Da li multikulturalnost i sekularizam podrazumijevaju odricanje i odbacivanje svoje vjere i tradicije?

Bošnjaci pamte i ne zaboravljaju. Pogotovo poslije posljednje agresije. Ali da trebaju izmijeniti svoj odnos prema izgradnji sopstvene budućnosti – to svakako. Već sam negdje rekao da je zajednički život uz uvažavanje svih različitosti njenih građana – budućnost Bosne i Hercegovine. Ko god multikulturalnost i sekularizam tumači kao odbacivanje svoje vjere i tradicije, najblaže rečeno je neuk u demokratskom smislu. Oni koji su rušili i ruše džamije, prekopavali ili prekopavaju mezarja, najrječitije govore sami o sebi i to je za svaku osudu. Ali, to se odnosi na destruktiva ponašanje svakog pojedinca ma kom narodu ili vjeri pripadao. I Allah dž. š. je protiv svakog oblika destrukcije.

Za nekakav odnos postiđenosti i srama prema značajnim historijskim i kulturnim događajima i ličnostima nema opravdanja. Naprotiv mi smo dio velike kulture i tradicije i to trebamo s ponosom isticati. Činjenica je da nam je to dobrim dijelom nametano, ali smo i sami tome doprijeli inferiornim odnosom prema sopstvenoj povijesti, kulturi i tradiciji. Islam ne može biti nazadan, ali mogu neki loši interpretatori islama.

Recimo, kad sam pisao "Gazi Husrev-bega" i moja porodica je bila iznenađena mojim ponašanjem. Također i prijatelji i poznanici. Jednostavno toplina i plemenitost Gazi Husrev-begova nalazili su mjesto u mojoj duši. Lično, za mene je to najveći uspjeh, jer važim za poprilično "ters", kako Vi velite, insana

Dakle, ne treba govoriti žalopojke o "usudu Bosne", nego iznalaziti načine da se pokaže njena snaga. Da budem iskren. Dosta je i naše kuknjave s pozicije žrtve. Svijet, u političkom i profitabilnom smislu ne voli slabe. A mi Bošnjaci, često ostavljamo takav dojam. Spadam među rijetke bh pisce koji su mnogo putovali po svijetu. Sretao sam u mnogim zemljama veoma uspješne i uticajne Bošnjake... ali, tamo ne pomaže kukanje, nego rad. Rad i obrazovanje

Nije tajna da se neki nemuslimani na Zapadu oduševljavaju porukama Hazreti Mevlane Rumija, čak se i križaju pred mezarom nekog duhovnog velikana, iako iznad njegove glave stoji veliki zeleni turban. Nije li ljubav prema Bogu ista za sve ljude, što je i Mevlanina poruka. Ljubav nema vjeru, ona je ljubav u najčistijem obliku, kaže danas jedan od bošnjačkih šejhova.

Zašto nas treba čuditi što se nemuslimani na Zapadu s poštovanjem odnose prema Rumiju – jednom od najvećih pjesnika u povijesti čovječanstva. Kao što je normalno da mi čitamo antičke grčke i rimske pjesnike, srednjevjekovnu evropsku književnost pa sve do savremenih svjetskih pisaca, nije li normalno da čitaoci Zapada čitaju Rumija, ali i savremenika poput Orhana Pamuka ili bh pisaca Nedžada Ibrišimovića, Dževada Karahasana, Tvrtka Kulenovića i druge. Nama ne treba ushit Zapada nego poštovanje.

U potpunosti bih se složio sa stavom uvaženog šejha čije riječi navodite.

Da se Vratimo vašim romanima. "Gazi Isa-beg" je pohvaljen od književne kritike ali nije dobio "Nagradu Meša Selimovića".

Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu je napisao: "Kvalitet romana je fascinantan."

Prof. dr. Muris Bajramović moj roman "Mislio sam da je mjesec žut" svrstava među nekoliko najboljih ratnih romana u historiji bh književnosti. Taj roman je bio nominiran za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH. Nije prošao. Godinu kasnije za istu nagradu nominirana je moja knjiga "Soneti". Nije prošla. "Mimar" i "Gazi Husrev-beg" su nominirani za književnu nagradu "Skender Kulenović". Nisam nagrađen.

I za to imam svoje mišljenje. Mislim da su neki članovi žirija u nacionalnom ili ideološkom raskoraku. Ali, mislim da je neoprostivo da se nagrada "Meša Selimović" olahko daje u Beograd, Zagreb i Podgoricu a svjesno zaobilaze bh pisci. Ko daje bh piscima književne nagrade u susjednim zemljama? Toliko o nagradama.

Nagrade niste dobili, ali zato imate veliki broj čitalaca...

S ponosom mogu reći da sam ako ne najčitaniji a ono među najčitanijim piscima u Bosni i Hercegovini, ali i van nje. Na nagovor mog izdavača za drugo izdanje "Mimara" ubacili smo pored izvoda iz recenzija i književno-kritičkih studija i izvode iz nekoliko pisama čitalaca upućenih meni sa utiscima o romanu. Dirljiva je i fascinantna iskrenost u njihovim pismima. Čitaoce, ma kako dobro vladao zanatom ne možeš zavarati. Jedan jedini čitalac mi je važniji od ma kakve književne nagrade, pogotovo kad znam sastave žirija. Dobro je biti čitan a nenagrađivan pisac. Ako te pri tom sudski progone, još bolje.

Roman o gazi Isa-begu, s obzirom na vrijeme, trebao je prethoditi ovome o Husrev-begu, ali se to nije desilo. Kada ih danas posmatramo kao historijske ličnosti, možemo li reći da je Isa-beg bio osnivač Sarajeva, a Husrev-beg ga je ekonomski i politički razvio u šeher? Ove godine smo obilježili 550-tu godinu Isa-begove vakufname. Kakve su bile njihove osobine kao insana, njihov odnos prema nemuslimanima?

U pravu ste. Dok sam prikupljao arhivsku građu za "Mimara" i "Gazi Husrev-bega" nedostajao mi je znatan broj relevantnih činjenica o Isa-begu. Otuda taj redoslijed. Prvobitna ideja je bila još 1997. godine, da napišem "ENDERUN & Na Drini ćuprija", ali za to su trebale godine priprema i sakupljanja građe.

Na ovako malehnom prostoru to je teško odgovoriti. Svaki na svoj način su me opčinjavali svojim karakterima i osobenošću. Recimo, kad sam pisao "Gazi Husrev-bega" i moja porodica je bila iznenađena mojim ponašanjem. Također i prijatelji i poznanici. Jednostavno toplina i plemenitost Gazi Husrev-begova nalazili su mjesto u mojoj duši. Lično, za mene je to najveći uspjeh, jer važim za poprilično "ters", kako Vi velite, insana.

Od Isa-bega sam usvajao njegovu ličnu hrabrost da razmišljam i govorim bez ograda. Dakle, obojica mogu biti uzori svim građanima Bosne i Hercegovine bez obzira na vjeru i naciju, ali i pokazatelj kako se čini dobro za svoju zemlju. Mislim da sam dijelove njihovih karaktera otkrivao sjedinjene kod velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića.

Svjedoci smo bili nedavno obilježavanja 550 godine potpisivanja Gazi Isa-begove vakufname. Slijedeće godine navršava se 550 godina od kada je Sarajevo postalo sjedištem bosanskog sandžaka iliti sandžak Bosna. Mislim da se takvi ili slični događaji ne bi trebali obilježavati stereotipima koji su sve učestaliji.

Poslovna zajednica Izdavača i knjižara BiH proglasila Vas je najboljim autorom a roman "Mimar" najboljim za 2002. godinu – štivo o Hajrudinu Mimaru koji je gradio ćupriju u Mostaru. Ovo je prvi roman iz ove Vaše trilogije? Možemo ustvrditi da se Vi već više od deset godina bavite historijom osmanskog perioda kroz 15. i 16. vijek. Nakon toliko godina istraživanja, možete li nam reći, s obzirom na stoljeća u kojima je raslo ovo carstvo, šta je bilo razlogom procvata, ali i njegovog pada?

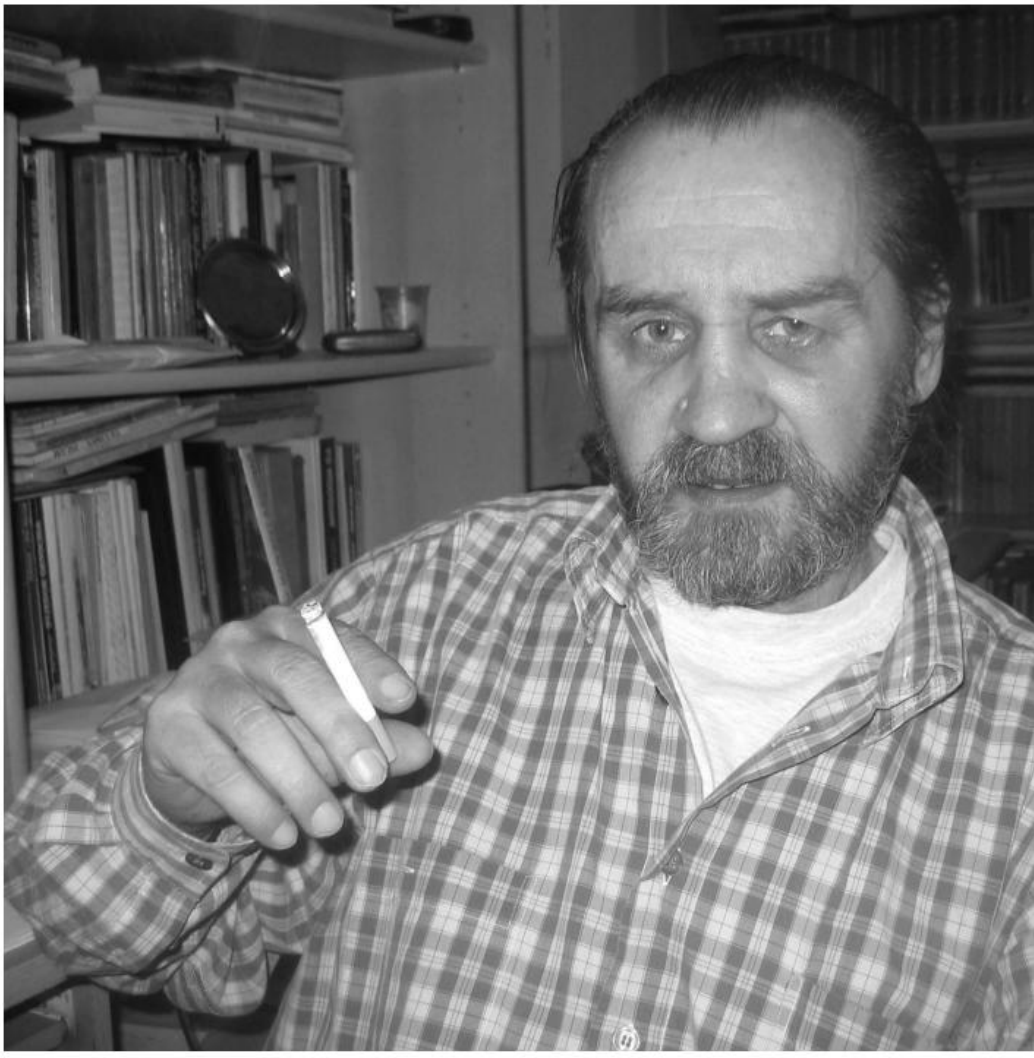

Ja to jesam u početku zamislio kao trilogiju. Ali već ste spomentuli da je objavljen i "ENDERUN & Na Drini ćupriji", dakle već možemo govoriti o četvrtom romanu iz ove serije, a uveliko radim na romanu "Svjedok" koji obuhvata period od 1832. do kraja 1995. godine. Kao što sam u prethodna četiri ukazao na razloge procvata Bosne u svakom smislu pod osmanskom upravom, u "Svjedoku" ću ukazati na razloge njene stagnacije u razvoju.

U najkraćem, u svim svojim romanima mene je interesirao fenomen vlasti i ljudske potrebe da budu moćni i častohlepni. To bi bio suštinski odgovor na vaše pitanje.

"Gazi Husrev-bega" na turski jezik prevodi jedan od trenutno najboljih turskih prevodilaca, Suat Englü. O kakvom se projektu radi? Hoće li biti promocija u Turskoj? Ovaj projekt, koliko znam, je trebao biti završen još krajem prošle godine. U čemu je problem?

U svakom slučaju objavljivanje "Gazi Husrev-bega" na turskom jeziku očekujem s nestrpljenjem. Istina, roman je trebao izići još prošle godine, ali razloge treba tražiti u bolesti gospodina Suata Englüa, zatim na mom insistiranju da unesem izvjesne dorade u roman. Za sada stvari dobro idu i mislim da je ovo godina kada će ovaj moj turskom jeziku ugledati svjetlo dana.

Svako poglavlje romana u nazivu nosi jedno od Allahovih imena, tako da imamo 99 poglavlja. Jednom ste objasnili da to nije Vaša ideja, nego Gazi Husrev-bega? Govore li o tome dokumenti?

Mislim da je sve u romanu u teorijsko-književnom smislu urađeno i da se ne može dalje istraživati nego u njegovoj strukturi i kompoziciji. Svjestan veličanstvene simbolike u svakom od 99 lijepih Božijih imena odlučio sam da naslovim poglavlja u romanu imenima Allaha dž. š. Prije toga sam konsultirao neke od najistaknutijih bošnjačkih islamskih učenjaka, da bih bio siguran u ispravnost svoje nakane s islamskog aspekta. Dakle, ideja je moja, a moja istraživanju i traženje novih strukturalno-kompozicionih rješenja u romanu nastavljam i dalje.

Osvajačke aspiracije njenih susjeda Germana i Ugara sa zapada i Bizanta sa istoka prekinute su a Bosna opstala pod zaštitom jednog moćnog carstva, daleko pravednijeg od onih koji su progonili bogumile iliti "dobre Bošnjane". Pazite paradoksa! Da li Vam je poznato iz svekolike povijesti da je ijedan narod nazivan "dobri"?

Nije Vam bilo teško da otputujete, recimo, u skandinavske zemlje i promovirate svoje romane...

Već sam rekao, volim putovati. Ali važnije od toga volim se sresti sa svojim čitaocima. Bez direktne komunikacije čitalac – pisac u tržišnim uslovima teško je prodati knjigu. Srećom, ja takvih problema nisam imao ni u Evropi ni u SAD. Da ne budem neskroman mislim da su moji romani stvorili zavidnu čitalačku populaciju koja se mjeri i hiljadama. Volio bih da takvo nešto pođe za rukom i nekim mojim drugim kolegama.

Ja čitaoca uvažavam, ali uvažavam i primjedbe i sugestije ne dozvoljavajući ipak da to preraste u populističko dodvoravanje. Mislim da moji čitaoci i ja odlično razumijemo.

Ako ne griješim, iduća godina je 40 godišnjica Vašeg književnog stvaralaštva. Zbirku poezije "Grijeh pjesme" objavili ste davne 1973. godine. Nakon nje ste objavili još dvadeset i dvije knjige (poezija, radio-drama, publicistika, dokumentarni TV film, TV drama, pozorišne predstave, romani). Zaista, veliki opus. I cijelo vrijeme ste profesionalni pisac, živite od onoga što napišete. Da li je moguće danas živjeti od pisanja?

Znate, četrdeset godina je cio jedan ljudski vijek ispunjen usponima i padovima, srećom i nesrećom, ali literatura u mome slučaju je nešto što sam intenzivno živio sve to vrijeme. Vidite, godine 1973. ja sam bio najmlađi pisac u bivšoj Jugoslaviji sa objavljenom knjigom. Sam i bez generacijske podrške. Stariji su bili ispred mene, a moji vršnjaci pristizali tek nekoliko godina kasnije. Generacije pisaca rođena od 1945 – 1950. godine bili su snažna i kompaktna cjelina a ja sam među njih zalutao, družio se i boemisao. Ne mogu reći da me nisu prihvatali, ali ipak se osjećao generacijski jaz. U suštini bio sam sam da samlji ne mogu biti. Sjećam se jednog davnog razgovora sa pokojnim Danilom Kišom na ovu temu. Sjedili bismo u jednoj caffe bašči u Dubrovniku ispred Kneževog dvora. Pamtim da mi je rekao: "Akmadžiću, sve što si napisao i što budeš napisao, sve će izlaziti iz tvoje usamljenosti i pustoši."

Taj nauk i danas nosim i intenzivno proživljavam. Što se tiče dijela Vašeg pitanja kako uspijevam preživjeti kao profesionalni pisac – jednostavno, zahvaljujući mojim čitaocima.

Pretpostavljam da se odmarate nakon dvotomnog romana o Mehmed-paši Sokoloviću. Ipak, na kraju, neizostavno je pitanje: Kakvi su Vaši daljnji književni planovi?

Pisac se ne odmara. Isuviše je izazova a život mi se čini sve kraćim. Već sam natuknuo da pišem novi roman "Svjedok", a do kraja godine trebao bih završiti monografiju "Sarajevo – Stari Grad – jučer, danas, sutra" povodom 550 godina osnivanja Sarajeva i njegovog proglašenja šeherom i sjedištem sandžaka Bosna. ■

Mi stalno zaboravljamo da je animozitet prema muslimanima kod naših susjeda postojao i postoji danas, kako u književnosti, tako i na filmu. Cijela plejada pisaca, primjerice crnogorskih: Njegoš, Mihailo Lalić, Božidar Živković, srpskih Vuk Karadžić, Dobrica Ćosić, Vojislav Maksimović, Rajko Petrov Nogo, Gojko Đogo, Vuk Drašković, hrvatskih... Mažuranić i drugi, imala je arogantni odnos prema muslimanima i islamu baziran isključivo na mitologizaciji i neprovjerenim usmenim predajama

Intervju: **Aziz ef. Hasanović**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Islamska zajednica će biti depersonalizirana

U ime redakcije Behara čestitam vam na nedavnom izboru za novog muftiju i predsjednika Mešihata u Republici Hrvatskoj. Vaš životni put nije bio nimalo lagan. Veliki dio članova Vaše obitelji je poginuo u Srebrenici. Ponad svih stradanja, Vi ustrajno zagovarate ljubav, mir i dobro. Kako vidite Vašu ulogu i ulogu IZ-a kojemu ste na čelu u hrvatskom društvu?

Zahvaljujem na lijepim čestitkama povodom moga izbora za muftiju i Predsjednika Mešihata u Republici Hrvatskoj. Moje podrijetlo iz Srebrenice obilježilo je čitav moj život i to što se tamo proživjelo ne smije se zaboraviti, pogotovo mi Srebreničani. No, život mora da ide dalje i meni se kroz izbor za muftiju i Predsjednika Mešihata pružila šansa da promoviram univerzalne vrednote islama, a to je ono što se krije u samom korijenu riječi islam: ljubav, mir, otvaranje prema drugima, razumijevanje, snošljivost, to je pozivanje na sve ono što vodi ka napretku i boljitku. To ne znači da zaboravljamo ono što se dogodilo u Srebrenici ili da prelazimo preko toga. To znači raditi da se nikome i nigdje ne ponovi Srebrenica, u tom duhu odgajajući mlade naraštaje, ali promovirajući univerzalne poruke vrednote mira. Mir ne znači samo odsustvo rata, mir znači zajednički izgrađivati vrijednosti koje su za sve ljude od opće koristi i napretka. Često se mir pogrešno razumijeva. Želim da razumijevamo mir na način da svatko pod vedrim nebom ima dovoljno prostora, da se svačije pravo štuje na najveći mogući način, da se svatko u svom poslu osjeća slobodno i da svatko za svoj posao ima i adekvatnu nagradu. Zatim, mir u duši koji donosi vjera, koja je temelj morala, čestitosti, dostojanstva i odgovornosti, a nju upravo promičemo mi, predstavnici vjerskih zajednica, zajedno sa svim našim aktivistima.

Poznat ste kao izniman organizator i animator. Jeste li i hoćete li išta mijenjali u postojećim kadrovskim i organizacijskim strukturama Islamske zajednice Hrvatske?

Ja sam u svom programu napravio jednu reorganizaciju rada Mešihata IZ, kao najvećeg vjerskog i administrativnog organa IZ u Republici Hrvatskoj, na način da je utemeljeno osam Odbora koji će se baviti s osam različitih djelatnosti koje provodi Mešihat. Jedan od njih jeste Ured za da'vu i mladež, koji sam povjerio mr. Mirzi ef. Mešiću. Smatram da je da'va temeljna misija IZ-a i da zaslužuje posebno mjesto unutar IZ-a. Naša mladež bi morala biti povezana uz da'vu, jer, bez iskrene da've naša mladež će se udaljiti od zajednice. Stoga sam u svojim prvim koracima ustrojio taj Ured koji već funkcionira. Imamo i Ured za informiranje i izdavaštvo koji bi trebao obavještavati o radu IZ-a u svim njezinim segmentima i svim događanjima unutar nje. U sklopu toga je i aktivni web portal, ali mi smo u programu izrade časopisa IZ-a koji će se zvati "Mimber" – to jest službeno glasilo koje bi trebalo zaživjeti početkom 2013. godine i u kojem bismo imali, pored informativnog, jednu odgojnu dimenziju

za muslimane u Hrvatskoj i šire, kao i za nemuslimane koji žele dobiti informacije o islamu. Stalo nam je da predstavimo kulturu mnogih islamskih zemalja koja je ovdje manje-više nepoznata i o čemu postoji najviše upita.

Mi smo pozvani i prozvani da pomognemo našem društvu da bolje razumiju kulturnu raznolikost muslimanskih zemalja. Kad bi iz tih šarolikih kultura istrgnuli islam, onda bi one ostale ispražnjene od svojeg suštinskog identiteta. Tim časopisom želimo okupiti svu našu inteligenciju i ljude od pera koja može doprinijeti zajedničkom cilju. To nije časopis muftije i Mešihata, već je zamišljen kao časopis svih muslimana u RH. Nadalje, formirali smo Ured za financijsko jačanje i infrastrukturno ulaganje, koji je potreban iz razloga što su ispred IZ-a mnogi projekti koje treba realizirati. Okupili smo struku da vode takve važne i značajne poslove. Formirano je i Moralno etičko povjerenstvo koje bi trebalo izlaziti s konkretnim prijedlozima ako dođe do povrede službe. Da ne bi morao muftija prebijati preko koljena moguća delikatna pitanja, potrebno je stručno povjerenstvo koje će svoje nalaze transparentno donositi pred Mešihat i muftiju. Napominjem da imamo i vjersku, prosvjetnu i naučnu djelatnost, kao glavnu djelatnost IZ-a, koja će biti kvalitativno profilirana kroz rad posebnog Odbora. Pratimo i dušobrižništvo i karitativne djelatnosti IZ-a. U protekloj godini smo servisirali preko 140 zatvorenika u zatvorima. U zatvoru Lepoglava održavamo i Džuma namaz i Bajram namaz. Bilo je puno i bolesnika po bolnicama koje smo posjećivali. Imamo i Odbor za imovinsko pravne odnose, koji su na tragu praćenja svih normativnih zakona u RH i usklađivanja naših akata koji se na njih vezuju, u svrhu poštivanja zakona RH. Kroz ove odbore možemo unaprijediti naš rad jer Mešihat je administrativno tijelo koje donosi odluke, a svaki prijedlog ide na odbore koji donose svoje mišljenje. U svakom slučaju, siguran sam da ćemo trošiti manje vremena na usuglašavanja.

Bošnjaci se, po nekima, još uvijek svode na vjersku skupinu. Ne čini li Vam se da još uvijek nismo na zadovoljavajući način uspjeli odvojiti naciju od vjere kao što je to slučaj sa gotovo svim evropskim demokratskim društvima. Govorimo o univerzalnosti islama, koji je nadnacionalna kategorija, a znamo da ne postoji ekskluzivizam ni jedne nacije u islamu. Koliko je Vama nacija važna?

Hvala na ovom pitanju. IZ u Republici Hrvatskoj je internacionalna zajednica koja u najvećem dijelu okuplja Bošnjake, zatim Albance, Rome, Turke, Arape i Hrvate koji se ćute muslimanima. Kada se okupljamo u džamiji i u vjerskim programima, mi se okupljamo kroz univerzalnu poveznicu islama, ne kao Bošnjaci ili Albanci ili Turci itd., već kao muslimani koji slijede Poslanika, a koji je poslan kao Poslanik svim ljudima na zemaljskoj kugli. Obzirom da je ulema nasljednik Božjeg Poslanika mi svoj džemat moramo promatrati na taj način. Kao profesor u medresi, na predmetu Imamet, stalno sam isticao jednu rečenicu, ona glasi: "Imam je svačiji i ničiji". Znači, nitko nema ekskluzivu na imama, niti on može ignorirati bilo koga. Onaj tko kaže da stupa u namaz za imamom i imam ga tekbirom prihvaća – ne može se dogoditi da imam bilo koga privilegira ili da netko ističe svoje pretenzije na imama. To je pogrešan pristup imamu i imametu.

To ne znači da ja ne vrednujem nacionalno. To ne znači da neću isticati da sam Bošnjak, ali u svojim vjerskim nastupima, gdje su prisutne ostale nacionalnosti, ne može se moj govor svesti na isticanje bošnjaštva. To bi po meni bila zloupotreba moga mimbera i moje prilike da nešto kažem. Mogu, u kontekstu neke poučne priče, istaknuti tragediju Bošnjaka, i trebam je istači, ili istaknuti neku tragediju Arapa, Turaka, Albanaca... i trebam ih istači, ali samo, kao što susrećemo u Kur'anu kazivanja o narodima koji su nekad bili, u smislu pouke iz koje vjernici imaju što za naučiti. Forsirati i svoditi zajednicu samo na nacionalnu, mislim da je pogrešno. U Islamskom centru, na simpoziju Islam i muslimani u Europi, svoje sam izlaganje završio sa sljedećim preporukama: ako muslimani žele biti čimbenik u Europi, neophodno je da se dogodi internacionalizacija muslimanskih zajednica. Bez toga se ne može dogoditi institucionalno priznanje islama u Europi, nema šanse. U tom kontekstu, svođenje zajednice muslimana na nacionalne zajednice, po meni je pogrešno, jer to nije činio ni sam Poslanik.

Hvala Bogu, u tome smo više koraka unaprijed i možemo sigurno u tome biti model i to moramo forsirati. Koliko je to moguće i je li to uopće moguće je drugo pitanje. Sve kao da se svodi na nacionalno. U Njemačkoj imate 2600 zajednica, posebno registrirane kao zavičajne zajednice. U Francuskoj imate možda još i više. Obzirom da nemaju jedinstvenu vertikalu, koja ih objedinjuje, država Njemačka nema adresu na kojoj može pokucati na vrata i razgovarati. U Hrvatskoj i BiH nemamo taj problem. Naše su zajednice internacionalne. Islamska zajednica u Hrvatskoj time može biti primjer univerzalnog internacionalnog islama jer islam nije došao Muhammedu, a.s., da ga zadrži za Arape, ni za bogate itd.

Što se tiče miješanja vjere i nacije, treba dosta vremena proći da se to popravi. Osobno, nemam takvih problema. Svjestan sam tko sam i što sam, svjestan sam svoje misije u ovom položaju i prije. Bošnjaštvo je nešto što je dio mene i ja dio toga. Ne mogu se odreći niti bošnjaštva niti svoje vjere, niti to želim. Želim dati afirmativnu dimenziju i bošnjaštvu i islamu, jer su to dvije komponente koje me čine, to je moja samobitnost, moje određenje, toga se ne stidim, dapače, to ističem.

Ševko ef. Omerbašić je netom nakon umirovljenja dao intervju za sarajevsko "Oslobođenje" u kojemu kritizira preveliko uplitanje IZ BiH u tekuću politiku. Međutim, nije li i IZ Hrvatske, na čelu sa muftijom Omerbašićem, često morala diplomatski balansirati na labavoj žici hrvatske politike, posebice u devedesetima?

Sve ovisi od odgovora na pitanje što je to politika. Nedavno sam bio na simpoziju kojega je organizirala Katolička crkva. Kardinal Bozanić je elaborirao četrdesetak minuta teze koje se mogu sažeti na rečenicu: "Sve je politika, politika nije sve". To me se iznimno dojmilo. U tome bi našao dosta odgovora na postavljeno pitanje. Puno je pitanja za nas u državi i društvu koji imaju predznak etičkog i moralnog. Na sva pitanja etičke i moralne dimenzije vjerske zajednice moraju dati svoj glas, moraju progovoriti. 2001. godine, u Hrvatskoj, 95% građana se izjasnilo da su vjernici. To znači da oni očekuju od svojih predstavnika ili poglavara da štite njihova vjerska i moralna prava, jer oni ih bolje razlikuju od običnog puka. Pitanja eutanazije, umjetne oplodnje, abortusa, istospolnih brakova... takvih problematičnih

pitanja ima podosta. Ona su prije svega etička i moralna pitanja i na njih se moraju prvo oglasiti vjerske zajednice, a zatim pravno-političke strukture društva. U tom kontekstu vjerske zajednice su dužne, po svom poslanju, da interveniraju bez obzira što će im se pripisati da se miješaju u politiku i državu. Naša je dužnost da se oglasimo i da to prepustimo savjesti naših vjernika. Nemamo instrumentarij da se miješamo u državni aparat i oni donose zakone. No, bili bi grješni pred Bogom kada se o tome ne bi oglasili.

Mudrost vođenja zajednice, koju je imao moj prethodnik muftija Ševko ef. Omerbašić, je nešto što je njega tada krasilo i dalo mu kredibilitet u hrvatskom društvu. Lako je bilo popeti se na mimber pa ispričati priču, a negdje ljudi ginu. Rješenje je bilo pronaći kompromis u kome će se zaštiti čovjeka u nekom izbjegličkom kampu. Lako je biti pametan poslije bitke, ali tada pokazivati mudrost značilo je biti i više nego hrabar. Mudrost uvijek ispliva na površinu i pokaže se učinkovitom. Bilo je onih koji su pokazivali hrabrost kroz priču, ali muftija Omerbašić je pokazao mudrost kroz vođenje, akcije, kroz konkretne korake i to mu bošnjački narod ne smije zaboraviti. Ovih dana sam listao dokumentaciju i korespondenciju iz tog vremena i zaključio sam da su vremena bila doista teška. Muftija Omerbašić nije sjedio nezaposlen i kad s njime razgovarate on će potvrditi da je najteži period bio onaj ratni.

Nekadašnjem reisu Ceriću, već se uvriježilo, mediji neprestano predbacuju preveliko uplitanje u politiku. Kontraargument jest da se političari ne brinu o svojem narodu i da je reis jednostavno prirodno reagirao, poštujući vlastitu moralnu ulogu i odgovornost IZ-a prema vjerničkoj populaciji. Što vi mislite? Može li IZ biti gluha i nesvrstana u vremenima sveopće krize.

Islamska zajednica nije bila gluha i nikada neće biti gluha. Svaki čovjek koji voli svoj narod, koji mu želi dobro i štiti ga, reagirao bi kao što je reagirao dr. Mustafa Cerić – u odsustvu svih onih koji su bili još obvezniji da se oglašavaju i da prozivaju, a nisu to činili jer su im fotelje ovisile o nekome drugome. On se nije libio ni bojao reći na Istoku i na Zapadu što se dogodilo u Srebrenici. Niko na svijetu nije više afirmirao BiH, ali i genocid koji se dogodio u Srebrenici kao Mustafa ef. Cerić. Ja sam Srebreničanin i to nisam radio, možda nisam imao toliko prigoda, ali on je to stalno ponavljao, jer ako mi nećemo ponavljati, zaboravit će se. Zaborav je ravan genocidu. On je to svjesno govorio i on to mora govoriti bez obzira koliko god to nekome bilo pravo ili krivo. On je otišao sa pozicije reisul-uleme ali će ostati aktivan u promicanju bošnjačko-muslimanskog pitanja u BiH i šire jer ima velika poznanstva širom svijeta i iskreno želi da se nama genocid ne ponovi.

Kada je u pitanju država, sve islamske zajednice u svijetu su dužne izaći sa proglasima u kojima se pozivaju muslimani da se čuva svetost države, jer, ljubav prema domovini dio je vjere. Na tragu toga imali smo 25 000 muslimana Bošnjaka koji su se borili u Republici Hrvatskoj. Reis je dužan da poziva ljude da izgrađuju zemlju i da je čuvaju od svih onih koji je žele uništiti. Pogotovo ako to ne čine političari on to mora raditi putem svojih propovijedi, svojih nagovora. To što to ne odgovara političkim establishmentima u BiH i što se nije naučilo da to reis govori to je nešto drugo. Vremena su se promijenila, kako god su bili spremni imami, zajedno sa muftijama i reisul-ulemom, stati na branik domovine, tako su spremni da danas zajedno promiču izgradnju društva po mjeri svih građana, bez obzira na vjeru i naciju.

Nacionalni okviri omogućavaju vjerska i ljudska prava i slobode, to jest ako nemate regulirana demokratska načela u nacionalnim okvirima ne možete biti država u državi. Zagovaranje pravedne države su univerzalne vrijednosti, a potvrđene su u Kur'anu. Odgovorno tvrdim i sretan sam da je reisul-ulema imao snage, unatoč svim podmetanjima i razapinjanjima, da se bori sa tim vjetrenjačama koje su bile u BiH.

Doktorirali ste u Novom Pazaru na Međunarodnom sveučilištu čije je pokretanje inicirao sandžački muftija Muamer ef. Zukorlić. Kakvo je Vaše mišljenje o kompliciranom položaju Islamske zajednice u Srbiji? Podržavate li kulturnu autonomiju koju zagovara Zukorlić? Jeste li s Zukorlićem razgovarali na temu prihvatljivih i uspješnih modela za vjerske (i nacionalne) manjine koje se provode u Hrvatskoj? Možete li usporediti hrvatski model sa onima u Europi i regiji, po čemu je najbolji?

Pitanje Bošnjaka i muslimana u Sandžaku je vrlo složeno. Boravio sam više puta na Sandžaku i razgovarao sam sa njima o problemima s kojima se susreću, pitao sam se kako bi mi ovdje reagirali da se nama nešto tako događa. Boli slušati, a kamoli živjeti. Ne mogu osuđivati nekoga tko konstatira činjenice koje se događaju nad Bošnjacima u Srbiji, ne mogu abolirati one koji to čine, niti želim aplaudirati onima koji bi željeli da ušutkaju Bošnjake.

Ono što se može ćuti od muslimana u Sandžaku je zaista zabrinjavajuće. Oni se moraju organizirati da sačuvaju svoju vjeru, kulturu i jezik. Zato su osnovali mnoge institucije, od medrese, fakulteta, dječjeg vrtića u koji ide 4,5 tisuće djece. To nekoga smeta. Kada nisu mogli postići dogovor s muftijom, kao legalnim organom IZ i liderom Bošnjaka na Sandžaku, onda su formirali svoju zajednicu. Država je plaćala i plaća tu paralelnu zajednicu koja se zove srpska zajednica i koja treba provoditi srpsku politiku, a ne interese Islamske zajednice. To je ono što mene smeta i možda bi bio sličan kada bi se tako nešto događalo u Hrvatskoj. Tome su doprinijele SDA Sandžaka i SDP Sandžaka i dan-danas taj problem je aktualan. Jedno od gorućih pitanja reisul-uleme Kavazovića je pitanje Sandžaka. Svi pokušaji koji su do sada učinjeni od strane IZ-a, u nekima sam i sam sudjelovao, nisu urodili plodom. Sve može biti samo ne smije imati Sandžak veze sa Sarajevom. Zašto patrijarh u Beogradu može imati prekograničnu vezu sa Zagrebom, Sarajevom i Italijom? Svi mogu, samo mi ne možemo, zašto?

> **Je li Vam bliži Hrvat i Srbin ili Turčin i Arapin? Dakle, pričamo o komšiluku.**
> Komšija je uvijek bliži. Po mojem sinu Idrizu, koji studira u Omanu, ja bi mogao izdahnuti u slučaju neke nesreće, a moj komšija mi može spasiti život. U tom smislu islam daje prednost komšiji i ne kaže tko je.

Jedno od gorućih pitanja reisul-uleme Kavazovića je pitanje Sandžaka. Svi pokušaji koji su do sada učinjeni od strane IZ-a, u nekima sam i sam sudjelovao, nisu urodili plodom. Sve može biti samo ne smije imati Sandžak veze sa Sarajevom. Zašto patrijarh u Beogradu može imati prekograničnu vezu sa Zagrebom, Sarajevom i Italijom? Svi mogu, samo mi ne možemo, zašto?

U tom smislu, oni svi znaju, i to često ističemo, da su modeli kojima je riješeno muslimansko pitanje u Hrvatskoj najbolji modeli, ali oni nisu nametnuto rješenje, oni su plod pregovora, dogovora, razgovora, ugovora u kojima se sve definira, u kojem se ostavlja puna autonomija Islamskoj zajednici u Republici Hrvatskoj. Država se ne miješa u izbore IZ-a. Njihovo je da prihvate legalno izabranog muftiju i da s njime nastave suradnju. Tko će biti, kako će biti, njih se to ne tiče. Po ugovoru, koji je potpisan između Vlade RH i Mešihata IZ, sve je izdefinirano. Bio bih sretan da takav ugovor potpišu u Srbiji i da ga se drže. Ne miješamo se u vaše ustrojstvo, imate te i te obveze, ali ta i ta prava – vjersku, kulturnu i vakufsku autonomiju koja je ugovorom definirana. Kada bi Srbija bila otvorena, kao što je Hrvatska, ali i da postoji spremnost IZ Srbije da to prihvati kao i mi u Hrvatskoj, dakle obostranu otvorenost, bili bi na dobrom tragu. Susrećem se sa Muamerom ef. Zukorlićem i pokušavam nametnuti neke ideje kojima bi mogli trasirati put IZ Srbije da izađe iz trenutnog stanja, koje nije dobro. Taj vapaj ima svoje opravdanje, vjerujte. Kada bi mi bili u takvoj situaciji, pitanje je kako bi se ponašali.

Vidite, obzirom da ja često putujem, razgovaram sa svim predstavnicima muslimanskih zajednica po Europi. Kada sve sagledam i usporedim ga sa stanjem u Hrvatskoj – zaključujem da nema ni približno istih problema. Našim ugovorom je riješeno, ako ništa drugo, plaćanje imama. To nema nigdje i u nijednoj europskoj zemlji. To treba isticati kao prednost. Drugo, nikada i nigdje se nije dogodilo da je na inauguraciji muftije, kao na mojoj, bio prisutan predsjednik Države, premijer Vlade, pola Vlade, sve vjerske zajednice, 28 ambasadora, gospodarstvenici, akademska zajednica, dekani fakulteta... Islamska zajednica se toliko integrirala i toliko je otvorena, da je svakome draga i u kontekstu šire priče afirmacije države i društva se tretira kao čimbenik. Ta slika, koja je otišla iz Zagrebačke džamije, na dan inauguracije muftije, je nepojmljiva. To je naša prednost koju treba isticati, ali i odgovornost. Ulaskom u Europsku uniju mi se možemo strateški postaviti i nametnuti kao faktor koji će pomoći rješenje muslimanskog pitanja u Europi, jer smo najpozvaniji. Uz nas, tu je Austrija, Španjolska i Belgija, jer su, kako-tako, riješile pitanje muslimana. Hajmo vidjeti koji je model najbolji. Kažem da je najbolji hrvatski, možda za neku zemlju ne bi bio najbolji. Mi imamo 182 škole u kojima djeca pohađaju vjeronauk, to je pet tisuća djece.

Boluju li, kako im se često predbacuje, Islamske zajednice na našim prostorima od autokracije? Naime, može li se ugled IZ-a u društvu bazirati na autoritetu jednog čovjeka? S druge strane u medijima se neprestano ponavlja da muslimanima na našim prostorima nedostaju prave vođe?

Ni jedan sustav, ovo je moje razmišljanje, ne može počivati na pojedincu. Mi gradimo zajednicu koja će biti depersonalizirana i transparentna. Depersonalizaciju jamči međunarodni standard kvalitete ISO 9001:2000, gdje je sve posloženo i po vertikali i po horizontali. Zna se točno tko je odgovoran i kome, sve je definirano. Islamska zajednica mora imati sustav i nije bitno tko je na njezinom čelu. Imamo zemlje u kojima ne znamo tko je predsjednik države, sustav je važan, službe rade. Bio bih sretan da u svojem mandatu zajednicu ustrojim po principima depersonalizacije, ali da se u pola noći i pola dana zna tko kome odgovara i šta se radi. Isti stvar mora napraviti IZ BiH. Ona od utemeljena Rijaseta i funkcije reisul-uleme gotovo funkcionira po istom šablonima. Mora doći do reorganizacije i ona mora biti prepoznatljiva po svome sistemu, a ne po personi koja je vodi.

Možete li zamisliti islam bez organizirane Islamske zajednice?

Mi nismo naučili drugačiji islam. Nama je IZ kao djetetu majka. Dijete se bez majke osjeća izgubljeno. Bez IZ bili bismo siročad. Ona je jedina koja je štitila islam, jamčila islamijet u praktičnom smislu, edukativnom, znanstvenom... i u najtežim trenutcima sačuvala islam na našim prostorima. I to dovitljivim i metodama koje je pronalazila u kriznim vremenima. IZ je uvijek ostala dosljedna samoj sebi, iako smo imali određene ljude koji su radili za službe, no sve je izašlo na površinu. Temeljna vodilja je uvijek ostala dosljedna.

Vjerujete li da otvaranjem Islamske zajednice prema društvu u cjelini, na kraju krajeva vi to ponaosob i zagovarate, prijeti pristanak na sekularne vrijednosti koji su često u krajnjoj kontradikciji sa vjerskim naukom?

Što se tiče islama i sekularizma, ako ih promatramo kroz teorijski nauk, to su dva različita svijeta. Sekularni svijet je iznjedrio nešto što ima u islamu, ali muslimani nisu razvili. Recimo, pitanje demokratskih načela. Muslimanskom svijetu nedostaje demokracija koju treba razviti iz kur'anske sure Šura. Ona govori o demokraciji. Svi muslimani uče suru Šura, međutim, kada je u pitanju odlučivanje, svi vole da odlučuju sami, da ostaju na vlasti sto godina, vole da ih njihovi sinovi naslijede, a ne oni koji su najbolji. To je slabost i manjkavost islamskoga svijeta, za razliku od sekularnog, koji je razvio demokraciju. Sve što je vrijedno i korisno treba koristiti i ne treba gledati čije je. Smatram da demokraciju nisu izmislili sekularisti, ali činjenica je da je više žive.

Dakle, smatram da je izvor demokracije kur'anska sura Šura i izbor prvog halife. Zaštita imovine, časti, obitelji i života uopće, što predstavlja temelje sekularnog društva, koje se promiču kroz razne konvencije, za mene su opet prepiska iz kur'anskih normi. Na Vojnom učilištu sam elaborirao da su sve konvencije

prepisane iz vjerskih izvora te sam pritom citirao mnoge kur'anske ajete. Primjerice, o pravima žena i djece. Mi se znamo diviti sekularnim standardima i mogućnostima, a u stvari oni su utemeljeni u samoj vjeri. Nažalost, taj antagonizam između sekularizma i vjere nastao je u trenutku kada sekularizam pokušava brisati Boga iz života čovjeka. Vjernik nema pravo nikoga isključivati, niti ga osuđivati po bilo kojem osnovu, jer da je Bog htio da svi jednako vjeruju, to bi i učinio. Nije to učinio. Zašto? Ostavio je ljudima volju da izaberu, dao im je putokaze. Kroz povijest mi smo imali različite periode u kojima je dominirala vjera, a nekad sekularizam, smjenjivale su se kroz povijest. Tvrdim da nema razloga za prijepore, ako nitko ne dira moje, a ni ja tuđe. Treba argumentirano razgovarati. Mi muslimani u Hrvatskoj zagovaramo "kuću dogovora".

Slažete li se sa tvrdnjom da su Bošnjaci jedini europski narod koji nema svoju državu, jer, šta je onda Bosna i Hercegovima? Nije li Bosna i Hercegovina zemlja u kojoj su oduvijek živjele nacionalne i vjerske različitosti? Više ili manje – uvijek je bila to što je i sada.

BiH je država tri konstitutivna naroda. Uvijek je bila specifikum. Mogla je biti uzor cijelom svijetu kao primjer kako se njeguje multikulturalnost i tolerancija. Nažalost, rat je to promijenio. Nigdje ne piše bošnjačka država – imamo Bošnjake, Hrvate, Srbe, a uskoro će u preambulu Ustava ući Židovi i Romi. Nigdje se ne govori da je BiH zemlja bošnjačkog i drugih naroda. Postoji ta želja da budemo ravni drugim narodima u okruženju i u tom kontekstu vidim potrebu da se ističe tvrdnja koju spominjete. Bez obzira kako se Bosna zove, važno je što je u svojoj biti. Bio bi sretniji da je ona bošnjačka u svojoj biti, u smislu da su Bošnjaci u BiH i svijetu svjesniji i trezveniji. BiH je uvijek bila zemlja više naroda i jedino tako može opstati. Sve drugo je krivo i može završiti novim sukobima.

Vi ste u Srebrenici izgubili gotovo sve muške članove obitelji. Kako vidite dijalog sa Srbima?

Govorio sam u prethodnim odgovorima o razlozima zašto se ne smije zaboraviti genocid, koji se dogodio. Prošao sam golgotu Srebrenice i svjestan sam svih događanja koja su se tamo dogodila. To nije prvi put. Ja nisam zapamtio svoga djeda jer ga je ubila ista ruka kao i moga oca, samo zato što su bili muslimani. I moj sin nije zapamtio svoga djeda jer je ubijen. Treba sve učiniti da i treća generacija to ne proživi Susreo sam se sa mnoštvom komšija u Srebrenici s kojima sam se rukovao i svi su isticali svoju nevinost. Mi o genocidu, kao povijesnoj činjenici, moramo govoriti našim komšijama Srbima – da je to njihova ruka počinila, a oni neka među sobom traže one koji su ostali neotkriveni.

Surađujem sa Srbima i kolegama iz Pravoslavne crkve. Na moju inauguraciju je došao mitropolit, na raznim razinama se susrećem sa Srbima i sudjelujem na okruglim stolovima na kojima se govorilo o pomirenju. Sve što sam sada rekao, rekao sam i tamo. Rekao sam da dolazim iz krvlju natopljene Srebrenice. Moramo nastaviti izgrađivati život, ali dok istini ne pogledamo u oči ne može se nastaviti normalno živjeti. Problem je da genocid niječu oni koji su ga počinili. Dok ne priznaju genocid ne može se izgrađivati mir, pomirenje ili nekakav oprost. Da bi se oprostilo, i kod Boga je tako, treba spoznati i priznati grijeh i tražiti oprost. U tom kontekstu naša suradnja sa Srbima ide sporijom dinamikom, ali ide. Oni moraju između sebe neke stvari riješiti da bi mogli otvoreno razgovarati.

U Subotici sam bio izazvan retorikom jednog sveštenika s Pala, koji je rekao da ne zna što se dogodilo u Bosni.

Digao sam se i rekao: "Hodi u Srebrenicu i pogledaj što se dogodilo". Kada takve stvari čujemo od sveštenika, zabrinuti smo što misli običan čovjek. I zato sam podržavao reisa Cerića, on nije šutio kao bošnjački političari. Srbi sustavno govore da se genocid nije dogodio, a mi moramo sustavno govoriti da se dogodio. Srbima je strateški važno da se o genocidu ne govori, a nama je strateški važno da se o njemu govori. Žrtva je žrtva i ne može postati ništa drugo. I ja sam žrtva, međutim, moj život mora ići dalje, ali ja to ne smijem zaboraviti. Kada bih tako učinio, značilo bi kao da sam ih ponovo pobio.

Vaš magistarski rad je bio na temu hutbe. Možete li nam reći o granicama diskursa hutbe u sekularnom društvu? Kaže se da niti jedan medij među muslimanima ne može nadmašiti instituciju hutbe petkom, a iz tog razloga moguće su i zloupotrebe.

Hutba je možda jedini način da se nešto problematizira. Međutim, nije mimber mjesto na kojem se sve treba istresati ili nije mjesto na kojem se politiziraju određene stvari. Na njemu se izriču jasni i koncizni stavovi, šalju jasne i konkretne, aktualne i žive poruke koje su važne za slušatelje. Mimber je službeno glasilo, a sama hutba u konceptu božanske intencije jeste cjeloživotno učenje čovjeku. To je božanski program permanentnog usavršavanja ili vođenja čovjeka kroz čitav život. Čovjek u 63 godine, u prosjeku, posluša oko 2,5 tisuću hutbi. To je jedna kumulacija znanja kroz hutbe i vrlo je značajna. Zbog toga se hutba ne smije zloupotrebljavati. Ta mogućnost

Kada je u pitanju država, sve islamske zajednice u svijetu su dužne izaći sa proglasima u kojima se pozivaju muslimani da se čuva svetost države, jer, ljubav prema domovini dio je vjere. Na tragu toga imali smo 25 000 muslimana Bošnjaka koji su se borili u Republici Hrvatskoj. Reis je dužan da poziva ljude da izgrađuju zemlju i da je čuvaju od svih onih koji je žele uništiti. Pogotovo ako to ne čine političari on to mora raditi putem svojih propovijedi, svojih nagovora.

kazivanja je najjači i najsnažniji medij koji je Bog nametnuo u svom programu. Dobar hatib, kroz svoje hutbe, zaista drži jedan džemat kompaktnim, homogenim i aktivnim.

Međutim, hutbe se moraju aktualizirati, moraju biti vremenski ograničene, moraju se pripremati cijeli tjedan a ne isti dan. Hutba mora biti u skladu sa vremenom i prostorom u kome se izriče, ne smije polemizirati, niti iznositi određene stvari, pogotovo ako je nešto neprovjereno. Teorija raspoznaje tri dimenzije hutbe: poučna, odgojna i poticajna. Baviti se hutbom i biti aktualan hatib je kao da držite najjaču katedru na zemlji. Veća je čast držati hutbu, imati redovno mimber, nego držati katedru bilo koje znanstvene discipline. Ona je živa, direktno je vezana za čovjeka, stvara percepciju ljudi o propisima, o kulturi islama itd. Moguća je i zloupotreba, ali to je pitanje savjesti i odgovornosti samoga imama. Zamisao je božanska, međutim, zloupotreba postoji. Imami trebaju proživjeti hutbu koju pripremaju. Kada ide iz srca, ona će i ući u srca. Ponekad imam osjećaj, kada slušam hutbe, kao da je imam na prisilnom radu. To je izgubljeno vrijeme i IZ se mora uhvatiti u koštac i tražiti način da primora hatiba da se sustavnije pripremaju. Čuo sam nedavno jednu duhovitu pričo o hatibu u Bosni koji je prepisao hutbu imama iz Berlina na internetu i vjernicima pročitao: "Jučer hodam po Berlinu i sretnem..." i to čita ljudima na bosanskom selu. Nije čak ni pročitao ono što je prekopirao. I to je zloupotreba hutbe. Da ne govorimo o tome da se hutba koristi za poticanje mržnje, to je zloupotreba višeg reda.

Reforme u islamu postaju jedna od glavnih tema ummeta – u smislu reformi institucija, dijaloga sa drugim religijama, izazova demokracije i moderniteta, ukidanja totalitarnih režima širom islamskog svijeta... No, postoje zagovornici (ponajviše među muslimanskim disidentima na Zapadu) da treba reformirati sam Ku'ran jer, po njihovom mišljenju, on je pisan u vremenu koje ne korespondira sa našim pa time ne vrijede ista pravila. Što Vi o tome mislite? Ne ulažemo li premalo napora da suvereno odgovorimo na ove izazove?

Mnogi izazovi stoje pred cijelim svijetom, a time i pred muslimanskim zajednicama. Što se tiče zadiranje u tekst Kur'ana, to je sa stajališta islama nedopustivo. Nasušna je potreba imati razne institute koji će se baviti pitanjem proučavanjem Kur'ana i suvremene kur'anske misli i pronalaziti adekvatne kur'anske misli u određenom trenutku. Najveći sam protivnik ulice i rulje. Odgovorno tvrdim da se na taj način ne voli Poslanik, niti se potvrđuje Kur'an, niti islam. Izaći na ulice, pogaziti jedni druge, spaliti ambasade i zastave nije rješenje. Način rješavanje je knjigom na knjigu, filmom na film, to jest moramo koristiti iste metode. Ovo što se događa je šteta za same muslimane. Uostalom, to se ciljano postavlja, a muslimani naivno nasjedaju. Predlagao sam da se u Sarajevu, na nekom stadionu, okupi 100 000 ljudi i da se uči Mevlud Muhammedu, a.s., i da na taj način pokažemo svoju ljubav prema Poslaniku.

Različiti islamski fakulteti, instituti i ustanove bi morale osmisliti model kojima bi rješavali ove krize, koje se svako malo ponavljaju i to baš u vrijeme izbora u Americi, Njemačkoj, Francuskoj i Britaniji. Znaju gdje se nalazi tempirana bomba u islamskom svijetu i oni je samo aktiviraju.

Neki kažu da su nemuslimanske manjine u islamskim zemljama ugrožene? Ne postoje crkve u Saudijskoj Arabiji, a mnogi prigovaraju da ta zemlja gradi velebne džamije po Europi.

Rekao sam na inauguraciji da je hrvatski model rješenje za muslimane u Europi, ali i za kršćanske manjine u muslimanskim zemljama. Pazite, nije ni u Hrvatskoj lako osnovati džemat. Morate imati tristo potpisanih ljudi koji su muslimani. U Europi, ako želite registrirati udrugu morate imati potpis desetak ljudi. U Saudijskoj Arabiji nema ni jednog nemuslimana, a da je državljanin te zemlje, nema domaćeg stanovništva koji su kršćani i država nema nikakve obaveze. S druge strane, u nekim ambasadama imate molitvene prostore. Kome će graditi crkve i na osnovu čega? To me često pitaju i na televiziji. U Iranu, koja je islamska država, imate bolje crkve nego u Zagrebu.

Završili ste i Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu. Koji su kršćanski mislioci i teolozi bliski Vašem svjetonazoru? S druge strane, koji su Vam islamski mislioci iz suvremenosti bliski?

Tomislav Jablanović, Šagi Bunić, Bonoventura Duda, Golub, Kušar i Ivačić su na mene ostavili lijep dojam. S druge strane, ima ih podosta, no, istakao bi Huseina Đozu, Ahmeda Smajlovića i Džemaludina Čaušević.

Što bi poručili onima koji ne vjeruju u Boga?

Da preispitaju svoj odnos prema sebi. Poslanik kaže da tko upozna samog sebe, upoznat će i Boga.

Na koji način bi razgovarali s Salmanom Rushdijem? Obavezuje li Vas, hrvatskog muftiju, fetva imama Homeinija?

Ne. Fetve imama Homeinija nas ne obavezuju. Fetve obavezuju samo one na području njegove ingerencije, to znači Irance. Rushdi i dan danas sije smutnju, ali ništa se ne bi promijenilo da je ubijen. On je već sam sebe ubio. Umjesto da se bavimo Rushdijem, trebamo gledati kako da izgradimo sebe i budemo istinski ambasadori islama. ■

Intervju: **Damir Nikšić**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Mr. Damir Nikšić, rođen 1970. godine u Brezovom Polju kod Brčkog, je bosanskohercegovački konceptualni umjetnik. Studirao je na likovnim akademijama u Sarajevu, Milanu i Bologni. Diplomirao je 2000. godine na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, Odsjek za slikarstvo. U periodu 2000-2004. godine studirao je na postdiplomskom studiju na University of Arizona, SAD. Magistrirao je 2004. godine iz likovnih umjetnosti i historije umjetnosti. Predavao je na Northwestern University u Evanstonu, SAD. Bio je član grupe "Maxumim". Izlagao je na Venecijanskom bijenalu 2003. godine u internacionalnoj selekciji. Živi i radi u Sarajevu.

Bosanski Atlas, koji kleči, drži nebo toliko nisko da moramo intelektualno puzati

Sugestivan si u svojim video performansima, koristeći različite medije i oblikovne postupke djeluješ hipnotički, a time pokazuješ nevjerojatan talent da svoju angažiranost preneseš na gledatelja i posve ga okupiraš. Na koji način ti to uspijeva?

To je vjerovatno radi toga što koristim opšta mjesta pop kulture ili opšta mjesta folk kulture u zadnje vrijeme. Ponavljanje i trans su stari trikovi mnogih duhovnih praksi, misticizma naročito. Igram se sa psihologijom medija. Najvažnije je unijeti

se, a onda više nije važno da li si iskren ili glumataš, bitno je da ilustruješ određeni duh, osjećaj, stanje, da se ono vidi na tebi, da se prepoznaje, da insistiraš na održavanju tog stanja nekoliko minuta i onda se ono prenosi na gledaoca. Treba da budeš kao membrana zvučnika ili bubnja koji zadaje ritam i takt. Ne treba prenaglo skakati iz stanja u stanje, već postepeno, pa onda provozati publiku jedan krug, napraviti loop, opisati jednu temu. Mnogi su danas prebrzi i šizotemični, žele sve odjednom, treba izolovati osjećaj, misao i usporiti, ali postepeno mijenjati kada vidiš da pažnja opada. Naravno, najbitnije je privući pažnju sa nečim što je dovoljno poznato kulturološki, pa makar ono ne bilo eksploatisano prije u medijima, ali je bitno da se prepoznaje iz svakodnevnice, da postoji zajednički jezik. Ja u svojim djelima nastojim pronaći zajednički jezik sa publikom, bitno je da se razumijemo. To je danas teško postići. Ne zavidim onima koji nemaju svoju publiku koja razumije tačno šta radiš. Ja na taj način i obrazujem publiku šta je to umjetnost, da nekada ona ne mora imati naoko smisla, ali da često potpuno razumijemo o čemu se radi u djelu nekim unutrašnjim razumijevanjem.

Živiš li uloge koje neprestano mijenjaš, te tvoje Bismille guerille, zatočenika Guantanamera, mini star-a kulture, bosanskog indijanaca... Koristiš se raznim postupcima: citatnost, kolažna montaža, fragmentiranja ranije cjeline i sastavljanje novih sklopova. Tko je uopće Damir Nikšić? Znaš da se počesto znaju šaliti sa glumcima koji i u stvarnom životu počinju glumiti svoje uloge. To je neka vrst profesionalne deformacije.

Te uloge su sve redom nekakvi arhetipi, fragmenti i interpretacije istog lika, u zavisnosti od faze, od situacije. I revolucionari iz šume se kasnije pretvaraju u ministre, to su isti ljudi, ali druga je problematika i drugačije oružje, drugačija strategija. Ja nisam profesionalni glumac. Ja ne glumim na tuđe tekstove niti se moram uživljavati u uloge po narudžbi. Ja glumim na svoje tekstove i ne moram se u te uloge uživljavati jer dolaze same od sebe, osim onda kada snimam, ali i onda sam prezauzet drugim stvarima, kadriranjem, estetikom, izvedbom, tako da ja nikada nisam u biti uživljen u ulogu kao što bi neki glumac bio, a to je i dobro, jer bi to onda bila gluma, a ne umjetnički performans. Umjetnički performans je kada nastojimo izolovati osnovnu misao, duh ili stanje i u datom momentu ga prikazati, pokazati onako kako to izgleda nama umjetnicima u životu, u kontekstu života. Mi se ne bavimo žanrom, stilom, mi nastojimo biti bez stila i žanra, iznijeti svaki put nešto drugo, novo, ili perfetizirati staro. Ne robujemo formama glume, teatra, filma. Ja se nadam.

Po ocjeni Aide Abadžić Hodžić jedan od najboljih video radova nastalih nakon posljednjeg rata je tvoj rad pod nazivom *If I wasn't Muslim* u kojem znalački i u konceptu vrlo usklađeno citiraš melodiju, žanrovske elemente i scensku dramaturgiju poznatog broadwajskog mjuzikla *Violinista na krovu*. Kako je taj video nastao? Nakon što je video "procurio" na youtube po islamskim forumima proglašen si za najvećeg islamskog konceptualnog umjetnika. Koliko si se odmakao od perioda kada si putem citatnosti, u tragično-ironijskoj distanci, propitivao vlastiti identitet i jednakopravnosti demokracije u svijetu kojeg oblikuju dominantno zapadne vrijednosti?

Nije mnogo umjetnika radilo video umjetnost onda i nema ih mnogo da je radilo video umjetnost a da nije zakoračilo u filmsku umjetnost. Ja sam jedan od prvih koji su radili video na našim prostorima. Ja sam magistrirao u SAD u tzv. "novim žanrovima" umjetnost performansa, instalacije, te, između ostalog, i video umjetnost. Ja sam ostao dosljedan video umjetnosti i pratim njen razvoj, nadam se da to mogu glasno i slobodno reći. Video više nema smisla ako nije video, ako se seli na platno. Istinski video traži ekran. Danas je ekran onaj na našem laptopu ili desktopu. Danas je video glavni medij interneta. Ja sam također jedan od prvih, u stvari prvi koji je svoje radove svojevoljno i odgovorno stavio na internet mada sam tim riskirao prodaju svojih video radova kolekcionarima, galerijama i muzejima. Ja sam imao ozbiljne video radove na svom sajtu i na youtube onda kada su moje kolege to smatrale gubitničkim, očajničkim, kada su mi se rugali radi toga. Ja sam prigrlio novi medij i demokratizaciju tog medija, demokratizaciju kvalitetne umjetnosti, naročito angažovane umjetnosti i to apsolutno ima smisla, ali veoma malo zarade. Video je u biti nastavio da postoji samo i jedino na internetu gdje u zadnjih nekoliko godina postaje osnovni medij. Svi moji video radovi na YouTube imaju Creative Commons licencu, dakle dijelim ih sa drugima, dajem drugima da upotrijebe moj video u svojima.

Što se tiče drugog dijela pitanja, može se vidjeti da je čitav svijet odmakao u tom odnosu. Ja sam imao tu sreću ili nesreću da budem prvi, na udaru, da definišem neke stvari i odnose prije svih jer sam se zatekao u SAD od 2000. do 2006., a dolazio sam iz Sarajeva u kojem smo sve te stvari o predrasudama, orijentalizmu i antisemitizmu 21. vijeka imali prilike vidjeti na djelu prije nego je on stupio na svjetsku scenu u takvim razmjerima. Tako da sam mogao anticipirati sav jezik mržnje koji bi Amerikanci, ili Zapadnjaci općenito, mogli zamisliti ili izmisliti. Već sam ga poznavao, već sam znao najgnusnije viceve koje sam im mogao preporučiti, kao i islamofobske argumente koje sam čuo početkom devedesetih od Arkana, Mladića, Karadžića. No imajući u vidu da je ta ista američka vojska za njima izdala potjernice, samo sam htio obratiti pažnju da i sami ne upadnu u zamku i ne naprave istu grešku, što su naravno učinili.

Sjetimo se samo Abu Ghraib-a. Ja sam im pokušao reći da je ono što čine u stvari moderni antisemitizam. Međutim sada je drugačija situacija i u Evropi i u Americi nego što je bila na kraju prošlog i početkom ovog milenija. U današnjoj Evropi Bošnjaci više nisu jedini ili rijetki muslimani kojima se treba iščuđavati i koji predstavljaju neku iznimku. Pariz, London, Berlin izgledaju daleko više poput Teherana nego Sarajevo. Ovdašnji ljudi izgleda malo putuju pa to ne znaju, zaglavljeni su u križarskoj prošlosti i imaju teške rasističke predrasude, što je karakteristično za mnoge slavenske narode koji su do skora bili dijelom velike slavenske imperije pa nisu imali prilike upoznati se lično, u prvom licu i iz prve ruke sa drugim rasama i kulturama. Sada je sve drugačije. U ovom momentu počinje normalan, ravnopravan i bitan dijalog koji prije nije postojao. Postojao je samo eurocentrični monolog, nazadni i zatucani, i nadasve štetni rasistički diskurs. Sada se stvari mijenjaju na svjetskoj političkoj sceni i u ekonomiji. Kina je tu. Demokratske promjene Arapskog proljeća, itd. Zato je posve nemoguće da se ponovi genocid nad muslimanima u Bosni a da ovog puta

protesti zbog toga u evropskim gradovima, kao i pritisak građana na Vijeće Evrope ne bude mnogo ozbiljnijih razmjera, osim ako bi genocid nad muslimanima i progon muslimana iz Evrope bio evropskih razmjera i organizovan od same EU, ali u tom slučaju govorimo o definitivnom kraju i skandalu evropske civilizacije. Stoga, sada je samo bitno raditi na tome da ovi koji su se razmahali i razgraktali protiv civila muslimana, kao i oni koji su ih slušali nekoć kada su direktno radili na progonu i torturama, pljački i ostalom, a danas rade na trbušnim mišićima, masnoćama, celulitu, zdravoj ishrani i triviji – shvate konačno koliki su idioti bili i da historijski sud, umjetnost, zdrav razum ne propusti zaljepiti ovim idiotima jednu veliku historijsku šamarčinu kako nam se ti pametnjakovići ne bi više ponavljali.

Iskreno, poslušao sam tvojih par intervjua na internetu i čini mi se da to što pričaš zvuči poprilično utopistički. Čuj, Sarajevo slobodan grad za umjetnike. Naši političari čim čuju za kulturu odmah se uhvate za pištolj (da ovo nije ugledan časopis sa dugom tradicijom rekao bi da se uhvate za nešto drugo). Kakvu slobodu sanjati u vremenima rasprodaje svega i svačega, ideala, morala, radnih mjesta, fabrika, u vrijeme odljeva mozgova, u vrijeme zatvaranja temeljnih kulturnih institucija...?

Sarajevo je dovoljno mali grad da bi jedan kvart u njemu napravio veliku promjenu ne samo u gradu, već u državi, pa možda i u regionu. Doselilo bi se tu na određeno vrijeme mnogi mladi ljudi. Hrana je jeftina, smještaj, sve se može – ako se ljudi povežu, ako nisu otuđeni. Dovoljno je biti organizovan, uporan, okupirati određene prostore, napraviti skvot, što nije utopija već praksa u mnogim evropskim gradovima već desetljećima. To u Sarajevu nije još pokušano, što ne znači da ne bi moglo proći dobro. Isto tako, Sarajevo je dovoljno mali grad da, jedna mala grupa intelektualaca, umjetnika, uticajnih javnih ličnosti ne bi mogli organizovati ili lobirati za tako nešto kod svojih prijatelja, poznanika, svoje generacije na pozicijama, opštinskih načelnika, policije samo kad bi to uistinu htjeli.

> **Ja sam imao ozbiljne video radove na svom sajtu i na youtube onda kada su moje kolege to smatrale gubitničkim, očajničkim, kada su mi se rugali radi toga. Ja sam prigrlio novi medij i demokratizaciju tog medija, demokratizaciju kvalitetne umjetnosti, naročito angažovane umjetnosti i to apsolutno ima smisla, ali veoma malo zarade**

Sloboda, prava umjetnička sloboda se i dešava u takvim uslovima. Najgore je kada umjetnici trče za karijerom, kada sve funkcioniše i kada se lome pred vratima institucija, kancelarija, investitora. Istinska sloboda dolazi kada svi miševi pobjegnu sa broda koji tone. Tih nekoliko minuta prije kraja je najbolje što historija može pružiti umjetniku, i najbolje što umjetnik može pružiti historiji umjetnosti, jer umjetnici, istinski umjetnici su naučili da se treba uzdati "u se i u svoje kljuse". Oni su možda jedini koji baštine ovu filozofiju pored običnih seljaka. Svi ostali računaju na pomoć, samilost, kredite, veze. Tako da vjerujem da su u narednom periodu upravo umjetnici, u saradnji sa poduzetnicima, radnicima i seljacima, da se tako marksistički izrazim, dakle onima koji su voljni raditi i proizvoditi – ti koji će pokazati kako se izvaditi iz krize oslanjajući se samo na svojih deset prstiju, na kreativnost i ne toliko na ideje koliko na informisanost. Zašto kažem ne ideje? Radi toga što smo u proteklom periodu radi neinformisanosti protraćili mnogo vremena izmišljajući toplu vodu. Nisu bitne genijalne i megalomanske ideje koliko dobri i pravi potezi i mali koraci u datom trenutku.

Nije li bosanski čovjek, pogledaj samo u prošlost, trenutno najslobodniji? Svatko može reći što mu je na duši bez da ga se odvede u zindan – od sarajevskog taksiste do sarajevskog umjetnika poput tebe. Nema Turaka, nema Austrijanaca, doduše samo administrativno jer znamo za ekonomsko-gospodarstvene ovisnosti. No, možemo reći da je bosanski čovjek slobodan, a da ne zna šta će sa svojom slobodom pa se nad njega neprestano nadvila sjenka budućih međuetničkih sukoba, neprestanih političkih kriza, budućih poskupljenja režija... Uz sve to govorimo o autogetoizaciji (o kojoj si ti pjevao), a u intervjuima si naglašavao i svoj koncept nacije – u biti pomirljivo si govorio o pomirenju do sada nepomirljivih nacionalnih suprotnosti.

Upravo sam i rekao da je ovo najbolji trenutak za slobodu, kada se sve raspada, za umjetničku slobodu i slobodno djelovanje, ali nije bosanski čovjek toliko slobodan zbog samog sebe, zbog despotskog odgoja i mentaliteta. Navikao je da uhodi i navikao je na uhode. Ovaj put te uhode možda ne rade za svjetske sile, već za sitni čar i šićar. Sitnoj i jadnoj duši je najgore vidjeti svoga koji se je oslobodio okova kompleksa i gluposti. Drugoga će cijeniti i poštovati, ali svog će nastojati saplesti i spengati jer ovdje se uspjeh, sreća i sloboda ne praštaju. Brat bratu zavidi na sreći, ne krije zavist i sije spletke. Ali doći će sve na svoje.

A to o sukobima i budućnosti. To čeka svakoga, ne samo bosanskog čovjeka. To podjednako čeka i Grke, i Španjolce, i sve ostale. Ali eto, izgleda da je lakše zloslutno projicirati sve to na dežurne Bosance kao da mi samo na jad i čemer imamo monopol.

Dopusti i meni pravo na mišljenje, naime, tvrdim da je nacionalno kapa svih Bosanaca, ni manje ni više nego šljem. Bosancu može na glavu pasti štošta, upravo kao što mu na pamet pada štošta. Dakle, nudi se kompromisno, ali i korisno rješenje: šljem. Bosanac uvijek sa sobom mora nositi šljem da mu na glavu ne padne klavir, Dodik, Lagumdžija, Čović, ministarska šestorka, ormar pun kalendara iz 1942., da mu se ne sruči 1995 Srebrenica na glavu, Daytonski

> **Što više želimo izolovati jednu vrijednost kao jedinu vrijednost, superiorniju od drugih, više se ponašamo poput mnogobožaca koji su izmišljali kultove, božanstva ovoga ili onoga: trgovine, brzine, rata,... kako je ko sebe identifikovao tako ih je sebi izabirao za ideju vodilju, tj. Idola. Isto je i sa partijama. One su samo odraz psihologije društva**

sporazum, ili tajkun sa sto tona privatizacijskog otpada. Možeš li, lijepo te molim, nastaviti niz ovih tranzicijskih padavina?

Srećom je to tvrda bosanska glava pa možemo još štošta preko nje preturiti.

Slažeš li se sa čestom usporedbom da je Bosna i Hercegovina po političkoj i društvenoj situaciji kao Palestina? Naime, osobno mi je bliža tvoja interpretacija indijanskog rezervata.

Jeste. Jako blizu Palestine, i to po mentalitetu Palestinaca, a koji je mentalitet opšte nesloge i manjka organizacije i dogovora. To je karakteristično za svaki geto. No izolovan je onaj koji dopusti da ga izoluju.

Jesi li jugonostalgičan? Kaže se u Sarajevu da što si urbaniji to si jugonostalgičniji.

Nisam jugonostalgičan. To što se tiče urbanosti i jugonostalgije – to je nostalgija za putovanjima po gradovima bivše Juge, za druženjem ovdašnje gradske raje sa gradskom rajom Beograda, Zagreba, Splita, Novog Sada, Ljubljane. To neki vide kao jugonostalgiju, ali to je sasvim normalna potreba za putovanjem i druženjem. Ako možemo da se družimo na drugim jezicima, tuđim jezicima, zašto ne bi i na jezicima koje razumijemo.

Šta je za tebe politički lijevo, šta desno, a šta centar? Čini se kao da više ne postoje granice, postoje apsurdi, rekao bi da postoji lijevo desničarenje i desno ljevičarenje i nešto između što nema imena ali znamo da je vazda na štetu naroda. Možeš li mi opisati bosanskog umjetnika koji razmišlja lijevo i onoga koji razmišlja desno, ili u skladu sa semaforom – ili zeleno ili crveno.

Šta god bili, kako se god deklarisali – nekom nismo po volji. Ne možemo svima ugoditi, a opet, s druge strane, možda se samo radi o nesporazumu. Problem je u tome da svi imaju ambicije da svima upravljaju. Dovoljno je upravljati sobom. Ponekad suprotnosti i sukobi unutar nas nisu opravdani, već rezultat lažnih dilema. Lažna dilema je intelektualna bomba koja može uništiti čitava društva, porodice, a naročito individue.

Čovjek je biće koje izmišlja kategorije, poima i izolira elemente i postavlja ih kao suprotnosti, a da ovi često to nisu. Čovjek ih sukobljava na nekoj mentalnoj pozornici, takmiči ih, umjesto da shvati da svi elementi sarađuju u istom. To su tragovi dualizma, politeizma. Jednost ili "tevhid" nas uči da ni nebo ni zemlja nisu različiti već su elementi jednog istog staništa; da duh i tijelo nisu u sukobu niti su različiti, već su elementi istog staništa, itd. To su znali i indijanci, a moderni čovjek eto nije u stanju da to pojmi pa mora sebi da to ilustruje u "Avataru" npr. Što više želimo izolovati jednu vrijednost kao jedinu vrijednost, superiorniju od drugih, više se ponašamo poput mnogobožaca koji su izmišljali kultove, božanstva ovoga ili onoga: trgovine, brzine, rata,... kako je ko sebe identifikovao tako ih je sebi izabirao za ideju vodilju, tj. Idola. Isto je i sa partijama. One su samo odraz psihologije društva. Neke idealiziramo, neke romantiziramo, neke demoniziramo i tako u krug. Ali u biti – mi smo ti koji trebamo da sarađujemo u istom, a to je opšta dobrobit. To bi trebala biti politika. Politika ne bi smjela biti arena gdje se samo i jedino sukobljavaju mišljenja, već laboratorija u kojoj se mišljenja krčkaju zajedno i iznalaze formule i rješenja.

Primijetio sam da je Bosna puna fašista. Naime, u medijima stalno nailazimo na naizmjenična čašćenja i lijevih i desnih koji se međusobno označuju fašistima. Smatram da je riječ o povišenim tonovima, o radikalizaciji medijskog govora, o polemikama koje se svode na osobna vrijeđanja i vađenja prljavog rublja i naposljetku o nedostatku kulture. Umijemo li mi uopće razgovarati jedni sa drugima? Istodobno nas zamaraju sa lažnim obećanjem suživota.

To je upravo to demoniziranje. Upiranje prstom i proglašavanje za vještiču ili vješca, pozivanje na linč. To je, opet ponavljam, srednjevjekovna i primitivna ideološka praksa koja je postojala i u socijalizmu kod Slavena. To je jedna psihoza koju Evropa gaji već dugo, od Inkvizicije čini mi se. Proglasiti nekoga za đavolovu ljubavnicu ili slugu, fašistom, ovim onim, bez argumenata – to je čisti Dekameron.

Ne umijemo razgovarati jer nemamo o čemu. Ne da nam se lijepo razgovarati jer nema lijepih stvari. Da ima bilo kakvih lijepih stvari, lijepih govora, lijepih riječi, lijepih ideja, lijepih vijesti – mi bi o njima u parku, u kafani, kafiću, kod kuće lijepo i raspredali, ali nema ih, pa je sve trlababalan, glodanje iste oglodane kosti. I komplimente smo zaboravili udjeljivati, kao da nas koštaju. Da ih možemo kako naplatiti

i onda bi škrtarili na njima i skupo ih naplaćivali. Škrti smo na lijepim riječima i lijepim mislima. Zato nam i nije lijepo.

Jedan od najveći hrvatskih pjesnika Boris Maruna, koji je pola života proveo u egzilu, vrativši se u Hrvatsku devedesetih napisao je zbirku pjesama pod naslovom "Bilo je lakše voljeti te iz daljine". Možeš li opisati svoje ljubavi prema Bosni – iz perspektive Amerike i Švedske u kojima si živio i studirao, te sada, kada si se vratio u svoju zemlju?

Razočara te grad, naravno. Grad te razočara, ali periferija, običan čovjek, Bosanac, Hercegovac te uvijek oduševi. Ma ponekad smo sami sebi krivi radi toga što očekujemo previše toga od Bosne. Emotivni smo, a Bosna je kao i svaka druga zemlja: oni koji teško žive nemaju vremena za priču o Bosni, moraju da rade; oni koji dobro žive – ni oni nemaju vremena za priču o Bosni, oni bi da se provode, i tako.

Mnogi osporavaju multietničnost Sarajeva nakon rata. Govori se da su Srbi i Hrvati protjerani, da je Sarajevo etnički očišćeno. Koje je tvoje mišljenje?

Pa slušaj, i ja sam jedva prihvaćen nazad, obzirom da nisam bio tu tokom rata, to mi do dan danas nije oprošteno, sudeći po nekima. I mene su protjerali par puta iz Sarajeva i znam kako se osjećaju prognani. Prvo sam bio prognanik sa teritorije RS-a, tj. Grbavice, a onda sam bježao od lokalne militantne politike nakon rata. Ali sam se uporno vraćao svaki put kada skupim snagu i izgradim nove kontakte vani.

Nije prvi put da se iz Sarajeva protjeruju čitave grupe i da se uništava njegova multietničnost. Sjetimo se samo kako je Sarajevo ostalo bez svojih Aškenaza i Sefarda u onom tamo ratu i pod čijom vlasti se to dešavalo. Predsjedništvo RS-a je isto tako htjelo Sarajevo napraviti etnički čistim srpskim gradom u ovom zadnjem ratu. Tada su u Sarajevo kao u jedan veliki konc-lager za evropske muslimane došli mnoge muslimanske izbjeglice sa etnički očišćenih teritorija RS-a, i naravno, u nemogućnosti da se vrate svojim domovima, tokom dvije decenije su zauzeli busije i pustili korijene u Sarajevu kao što su i u mnogim drugim evropskim i američkim gradovima. Da ih je Banja Luka i Zapadni Mostar pustio da se vrate njihovim domovima na teritorije sa većinskim hrvatskim i srpskim stanovništvom vjerovatno bi se i Sarajlije mogle vratiti u Sarajevo, zato isto pitanje treba postaviti, tj. istu važnost u ovoj problematici treba dati i drugim glavnim gradovima decentralizirane BiH. To što su oni manji ne znači da nisu jednako odgovorni za ovaj problem i da se ubuduće trebaju provlačiti i izvlačiti ili posmatrati odvojeno. Problem multietničnosti i etničkog čišćenja je problem čitave BiH i na tom nivou se i rješava. Pa čak i šire. To je pitanje Zapadnog Balkana i pitanje Evrope. Dakle, isto pitanje važi i za Beograd i Zagreb. Naime, da srpske izbjeglice iz Hrvatske nakon Bljeska i Oluje (u optužnicama Haškog tribunala nazivaju se združeni zločinački pothvati) nisu zauzele kuće i zemljišta muslimanskih izbjeglica iz Bosne koji su pobjegli u Sarajevo, svi bi mogli na svoje. Tako da je bolje ne optuživati Sarajevo za neke stvari i ideje koje su generirane i krenule iz drugih centara. Sarajevo je vjerovatno tužan rezultat tih politika, ali ne i arhitekt. To je pametnim ljudima u svijetu i kod nas jasno, ali pasjaluk ne bi bio pasjaluk kada bi ostajao u granicama zdravog razuma i elementarnog poznavanja historije.

Surađuješ li sa umjetnicima iz regije?

Da. Ima dosta saradnje, ispod tezge, samoorganizovano. Nema previše podrške od institucija. Oni brinu svoju brigu i vode svoju politiku.

"Značaj intimnih priča i osobnog razumijevanja historijskih događaja u određenom prostoru i u određenoj vremenskoj epohi značajna je karakteristika mlađih umjetnika", napisala je Aida Abadžić Hodžić koja je pokazala rijetko kritičarsko zanimanje za tvoju generaciju. Veliki broj bh. umjetnika mlađe generacije danas živi i djeluje izvan Bosne i Hercegovine, a svojim radovima dotiču neka od najosjetljivijih pitanja suvremenog evropskog društveno-političkog i kulturnog života, poput tvoga rada *Cravate à la Bosniaque*. Koliko surađujete, okupljate li se, kujete li kakve zavjere ili se sve svodi na samostalne istupe?

Ne kujemo nikakve ni zavjere ni planove. Svako radi svoje. To tako biva. Rastemo, odrastamo, ne moramo više praviti kompromise, graditi kolektivnu svijest, kolektivne radove. Bitno je razvijati individualizam čak i onda, tj. naročito onda kada individualizam nije "u trendu".

Koja je razlika između tebe mini star-a i onog pravog ministra političara – i ti tražiš pozornost, šarmiraš, kudiš, blag si, strog si... Jesi li sa performansom mini star kulture postigao željeni efekt i planiraš li ga nastaviti u budućnosti? Naime, jednom ministar uvijek mini star – fotelja se u Bosni teško odriču i najuporniji.

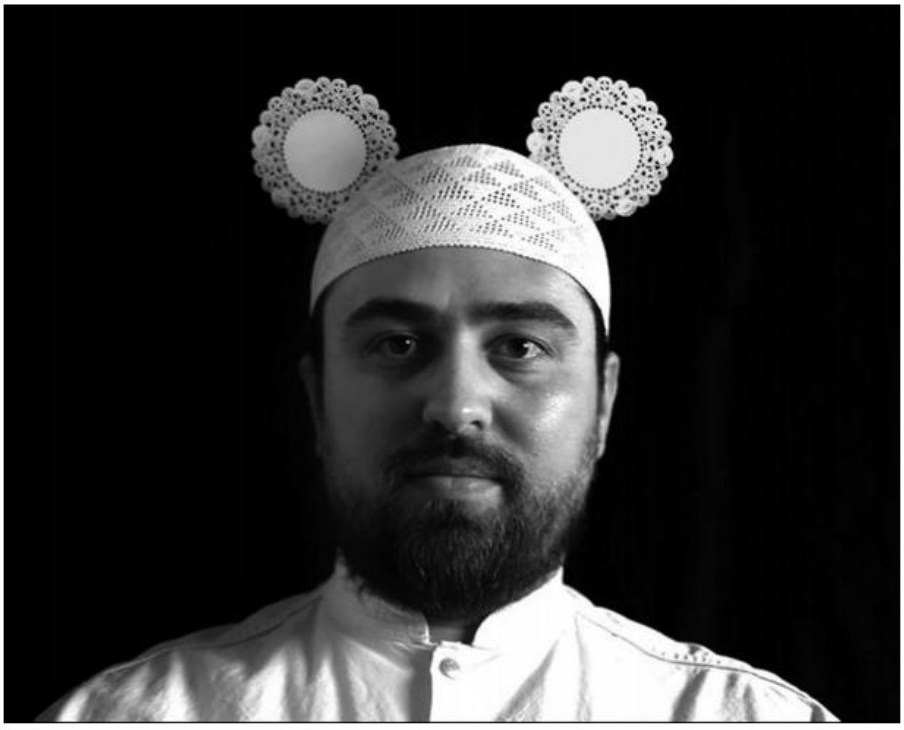

Naročito kada se sam ustoličiš u fotelji koju si sam kreirao. To je moj angažovani umjetnički rad. On je već dobro poznat i promoviran ne samo kod nas nego i u svijetu. Ja posjedujem autorska prava, naravno, kojih se po zakonu ne mogu odreći, ali ako neko želi otkupiti – bujrum. Razlika je u tome da ja nisam sjeo na stolicu koju su kreirali demokratski predstavnici novcem poreznih obveznika. Ja sam kreirao svoje Ministarstvo kulture BiH prije njih. Dao sam im petnaestak godina fore da se sjete da to urade, ali nisu, tako da ja zadržavam sva autorska prava i slavu tim više što ja to sve radim o svom trošku, a ne o trošku poreznih obveznika.

Možeš li pojasniti svoju nedavnu izložbu u Sarajevu? Slavoj Žižek, Marx i Engels sa turbanom mi nikako ne izlaze iz glave.

Ja sam te slike izložio prvi put kod Pierra u galeriji Duplex početkom 2011. Par dana nakon otvaranja desilo se Arapsko proljeće. Arapi su pokazali da su klasno i demokratski osviješteni, spremni i sposobni svrgnuti diktatore. To je bila demokratija na djelu, revolucija. Nekako sam predvidio te promjene svojim djelima i izložbom. Arapski klinci kojima se odavno imputira samo i jedino islamski fundamentalizam bili su daleko efikasniji u borbi za demokratiju, za razliku od evropskih koji se smatraju liberalnim, a razmišljaju ekstremno konzervativno i tradicionalno kada se radi o "drugom". Izložbu sam ponovio na dan "okupacije svijeta" kasnije te godine.

Koliki je utjecaj na tvoj rad imao strip?

Strip je imao veliki uticaj na mainstream umjetnost kao što je film, naročito Hollywood. Strip je konačno dobio svoje mjesto u kulturi i umjetnosti. Nije više outsider, nije subkultura, nije više anegdota, strip je definitivno podigao generacije kreativnih ljudi i sasvim normalno zauzima mjesto u današnjoj industriji umjetnosti. Strip je, na kraju krajeva, reprezentativna umjetnost starog svijeta. Gotovo sve što vidimo isklesano na zidovima Egipta, Sumera, Akada – jeste strip.

Osim što si završio Likovnu akademiju, očito je da imaš glumačkoga dara, režiserskog, pjevačkog. Multitalentiran si, one man band. Mimika, dikcija, tempo, glazbeni talent, način na koji režiraš svoje video klipove... govori da se u Bosni pojavila rijetka umjetnička "biljčica". Da kojim slučajem živiš u Hrvatskoj, uvjeren sam, bio bi proglašen genijem. Tebe je zadesilo da živiš u BiH. Jesi li zadovoljan svojom recepcijom? To jest, kako podnosiš nedostatak recepcije?

Meni je draže ovako. Ja sam se davno zarekao da ću da bajpasujem institucije umjetnosti i kulture i da ću da izgradim sopstveni odnos i sopstvenu publiku, i mediji kao što je internet, kablovska televizija i drugo, išli su mi samo na ruku. BiH je država u kojoj ne postoji dobra umjetnička infrastruktura i ja odlično opstajem u uslovima postkolonijalnog trećeg svijeta. To mnogi pametni i razumni ljudi iz inostranstva dobro shvataju i razumiju, tako da i sa njima imam direktan odnos, bez posrednika lokalnih umjetničkih i kulturnih institucija koji bi me plasirali tamo gdje mi nije mjesto, tj. koji u biti ni ne znaju šta bi sa mnom jer ne shvataju niti pripadaju toj i takvoj umjetničkoj sceni i promišljanju. U Hrvatskoj bi mi na putu izraza i poruke stajali mnogi u institucijama umjetnosti koji se po inerciji postavljaju između umjetnika i njegove publike, i koji to rade previše školski, rigidno i dosadno.

Moji povratci u BiH su moji povratci u srce Dinarskih Alpa. Tu pronalazim dušu, duh, ideje i inspiraciju mukotrpnim radom, umjetničkim i društvenim angažmanom, borbom protiv zatucanosti, primordijalizma, ali i ta zatucanost ima svoju logiku i porijeklo i opravdanje i vrijedna je istraživanja. Da želim internacionalnu karijeru, da je već nemam, da sam nepoznat vani, sigurno ne bih mislio da mi je Hrvatska može pružiti, išao bih dalje, kao što već i jesam. U Hrvatskoj bih se sigurno bezuspješno borio protiv lokalnih predrasuda, a za to nemam vremena. Sarajevska scena angažovane umjetnosti moje generacije je jaka kao beton, mnogo jača nego u Zagrebu ili Beogradu samo što nas je malo ostalo da djelujemo iz Sarajeva. Razasuti smo po svijetu. Ovako djelujem direktno iz Bosne, imam na raspolaganju ambijent i kontekst, i povezan sam, interesantan sam kao takav ljudima iz velikih umjetničkih centara kao što su Pariz, New York i drugi. Meni je za sada dobro i mislim da uspijevam izvući maksimum iz date situacije.

Bavio si se raznim temama koje muče islamski svijet, položajem muslimana na Zapadu nakon 11. rujna prije svega, no uspio si to povezati i sa bosanskim muslimanima. Ja sam naprosto bio oduševljen tvojom glazbenom intervencijom na himne zapadnih zemalja. Tekst himni si sveo na jednu riječ, na ime Muhammed. Na koji način bi ti odgovorio na karikature Poslanika islama?

Voliš se u svojim video performansima poigravati sa kapama koje su Bošnjaci nosili kroz povijest. To jest poigravaš se sa identitetarnim kompleksnostima, ali i kompleksima koji kroz povijest prate Bošnjake. Tvrdim da francuzica ne može biti nacionalna kapa Bošnjaka (bosanskih muslimana) jer samo ime joj govori što je, fes su donijeli Turci a ni on nije njihov, uvezli su ga u vrijeme modernizacije osmanskog sultanata. Šta je identitetarno pokrivalo bosanskih muslimana, Bošnjaka?

Te kape su karakteristične za konstrukcije nacionalnih identiteta 19-tog vijeka. To danas ne postoji više. Bošnjaci su kaskali za tim u prošlosti i izgleda da je to dobro, jer to nisu nikada riješili niti ustanovili, a i da jesu poput drugih, danas to više nema, niti bi imalo ikakvog smisla, tako da se možemo prepustiti ovom vremenu i post-modernistički poigravati sa tim trivijalnim konstrukcijama moderne nacije i modernog folklorno-nacionalnog identiteta. Ono što je danas pokrivalo, ono što je poklopilo današnje Bošnjake nije identitarno, već intelektualno nebo koje Bosanski Atlas drži jako nisko. Zatupljenost masa i impotencija intelektualaca čine da Bosanski Atlas koji kleči, koji se saginje da kupi nekakve mrve informacija, znanja, profita koje ispadnu onima u prolazu, drži nebo toliko nisko da moramo intelektualno puzati. Ali to je poznato svima.

Evo, bit ću otvoren, naručio bi za Behar tvoju likovnu reakciju na karikature.

Ja te karikature nisam zagledao. Znam za onu sa psom i na nju sam odgovarao, nacrtao sam autoportret sa turbanom na tijelu psa i nazvao to Cynic Islamic i dodao da je "muslimanima i psima" ulaz u Evropu zabranjen. Što se tiče karikatura Poslanika tu mi nešto nije jasno. Ako je nacrtan Arapin, semita – kako muslimani znaju da je to poslanik Muhammed, ako poslanik nigdje i nikada nije predstavljen u islamskoj kulturi? Na šta se oni referiraju, ako se već zapadni karikaturisti referiraju isključivo na svoju tradiciju crtanja antisemitskih karikatura? Ja sam ime Muhammed koristio kao lično ime građanina Muhammeda u zemljama čije sam himne pjevao, kao simbol integracije, ali upadanje u zaključke da se na karikaturama radi o poslaniku Muhamedu je prihvatanje prve premise da je to zapravo i upravo njegov lik, a prihvatanje te premise je u sukobu i suprotnosti sa islamom.

Na kraju krajeva, ako je jedan drugi semit u evropskoj likovnoj i sakralnoj tradiciji bio prikazan plavih očiju i plave kose, živo me interesuje da li bi prikazivanje semite Muhammeda plavih očiju i plave kose, u toj istoj evropskoj tradiciji, razdražilo i nagnalo muslimane da prihvate kao činjenicu da se radi o istinskom poslaniku Muhammedu. Ako ne bi, zašto onda prikazivanje semitskih karakteristika nije proglašeno običnim evropskim antisemitizmom i prikazivanjem rasnih stereotipa, već je doživljeno kao antiislamizam i prikazivanje poslanika Muhameda? Tu mi, dakle, ni jedni ni drugi nisu jasni – ni oni koji prikazuju, a ni oni koji su tu predstavu pročitali i prihvatili iz prve kao ono za šta se ona predstavlja mada takva predstava ne postoji nigdje u islamu niti bi muslimani trebali biti na tom nivou i stadiju u likovnom smislu. Ne znam da li je razumljivo ovo što izlažem.

> **Ne umijemo razgovarati jer nemamo o čemu. Ne da nam se lijepo razgovarati jer nema lijepih stvari. Da ima bilo kakvih lijepih stvari, lijepih govora, lijepih riječi, lijepih ideja, lijepih vijesti – mi bi o njima u parku, u kafani, kafiću, kod kuće lijepo i raspredali, ali nema ih, pa je sve trlababalan, glodanje iste oglodane kosti**

Jašta je, ali s druge strane, nisi li se umorio od reagiranja na razne predrasude o muslimanima, nije li se pokazalo da je ignoriranje bolje. To Bošnjaci najbolje znaju – da bi nekoga negirao jednostavno ga ignoriraš iako neprestano oko tebe oblijeće poput kakve dosadne muhe.

Naravno da sam se umorio. Ima ona: "sine Tale, magare moje malo, ne može igrač naigrati koliko mu svirač može nasvirati." tako da je uistinu dosadno igrati kako drugi svira, a u ovom slučaju su za tu rezonanciju, za to pojačalo, za amplificiranje tog bubnja krivi mediji koji takvim glupostima pridaju isuviše nezasluženе pažnje. To ljuti ponajviše. Ne ljute idioti, ljute oni za koje mislimo da su pristojni i objektivni kada idiotima daju medijski prostor. Očigledno njima to dođe kao neki delikates, a nama je toga preko glave.

Ponekad dok gledam nebo iznad Sarajeva čini mi se kao da takvog neba nema nigdje na svijetu. Nisko je, teško, oblačno, misliš da će kišiti pa se odjednom pojavi magla pa te zakuca kao kakav nakovanj. Eto, počeo si svoju kampanju native Bosanca, po internetu kruže tvoja indijanski blues napjevi. Zanima me zazivaš li kišu (potop) ili sunce? Vidljivo je da ne srljaš u nove projekte, naime, vrijedno istražuješ.

Rekao sam ti: to je Bosanski Atlas. Nebo je prenisko. Nema nam druge nego pod zemlju, u središte zemlje, u spilju, pa tamo otkriti iskonski, neolitski identitet i dušu ovih prostora. Istina je svugdje, samo za njom treba tragati. Ne moramo se plašiti da ćemo zalutati. Ako želimo otkriti Boga, njega ćemo pronaći u svemu pa i u Bosni i Hercegovini, a sebe, porijeklo svoje duše možemo pronaći samo u ovoj tmurnoj Bosni i surovoj Hercegovini jer tu smo, čini se, bili prije svih drugih, još od zadnjeg ledenog doba. Izgleda da nam se toliko uvuklo u kosti da se do dan danas nismo raskravili i odmrznuli od mržnje. Biće bolje. Kamen mudrosti pretvara i najteže olovo u zlato, a to je upravo konačno alhemijsko umijeće, odnosno umjetnost – tehne i epistema ruku pod ruku. Sve će to narod pozlatiti. ■

Intervju:
prof. dr. sc. Ivo Banac

Razgovarao: **Sead Begović**

Uvijek sam jasno ukazivao na glavne pravce napada na bosansku samobitnost

Ivo Banac, povjesničar, putopisac, publicist i političar, slovi kao jedan od najistaknutijih intelektualaca u naše doba u Hrvatskoj, bez ikakve znanstvene kontroverze, skepse i sofizma (toliko svojstvenim nekim njegovim sveučilišnim kolegama), dapače, on će suverenim enciklopedističkim znanjem hrabro iskazati širinu svoga uvida u komparativne procese razvoja hrvatske i svjetske (naravno, i one ex-jugoslavenske) povijesti i historiografije, ali i politike. Mnoge od nas oduvijek su s poštovanjem očuđavala i ushićivala njegova, originalnim stilom izrečena, točna predviđanja onih događanja (a koja zadiru čak i u kulturno umjetničku baštinu) – koja su se već odigrala – pa tako i ona na tlu Bosne i Hercegovine.

Uvijek smo s našim sugovornicima, posebice kad je riječ o ugledniku kao što ste Vi, pokušali uspostaviti moguću bliskost pitavši ih: "Što za Vas znači blizina samostalne Hrvatske, njena pograničnost, i nadasve povijesna interaktivnost sa Slovenijom, Bosnom i Srbijom, ali i s Italijom i Mađarskom?

To su zadatosti jednog povijesnog razvoja, koji sa sobom nosi niz zajedničkih točki, prostor suradnje i razumijevanja, ali i nizove nesporazuma, pa i sukoba. Granice i odnosi nisu uvijek ovisili o nama. Danas, kad smo svi demokratski subjekti, ili barem želimo biti, naše granice i odnosi ponajprije ovise o nama samima. Primjerice, granica sa Slovenijom i odnosi sa Slovencima: još od babenberških i arpadovskih vremena granica između Hrvatske, s jedne strane, te Kranjske i Štajerske, s druge, gotovo je nepromijenjena. To je zapravo jedna od najstarijih granica u Europi. Povrh toga, odnosi između Hrvata i Slovenaca pod habsburškom su vlašću gotovo bez iznimke bili bratski i prijateljski. Pa i u dvije Jugoslavije, pored posebnog odnosa što su Slovenci izborili ili se dali upustiti s Beogradom, Hrvatska i Slovenija su najčešće bile u istom rovu. No, od uspostavljanja naših neovisnih država, sigurno u nedostatku zajedničkih protivnika na sjeverozapadu, naši su se odnosi do te mjere pogoršali, da je sad neizvjesno hoće li Slovenija ratificirati pristupni ugovor Hrvatske za EU. Dvadeset godina loših poteza, plitke sebičnosti, nadmene diplomacije, zluradosti i gluposti mogu izbrisati postignuća generacija. Mogu zaključiti da je hrvatska neovisnost za mene preduvjet za dobre odnose sa susjedima, jer ako niste subjekt ne možete ni voditi politiku niti uspostavljati odnose. No, to što ste subjekt još ne jamči da ćete prednosti slobode odlučivanja koristiti na način koji je od interesa i vama i drugima. Jer, ako radite samo za sebe, nikada nećete biti sigurni. Živjet ćete u strahu.

> **Ivan Lovrenović bi dobro učinio da razmisli je li njegovo ponašanje racionalno. Pristojno sigurno nije. Kako uopće reagirati na optužbu da je ukazivanje na jedan aspekt Andrićeva pogleda na Bosnu ravno sudioništvu u projektima Karadžića i Tuđmana? Jedno je sigurno: Lovrenović nije vlasnik ili ovlašteni tumač Ive Andrića. Upravo zato što je sebi dodijelio tu ulogu, on se ponaša kao da mu argumenti nisu potrebni. Prije nekog vremena zamjerio sam Šaćiru Filandri na izjavi da Lovrenović "nije sveta krava", te da ne može biti pošteđen kritike. Očito sam pogriješio. Od Lovrenovića smo stvorili ne samo svetu kravu, nego monstruma**

Nadam se da nam, mimo Vaše bogate biobibliografije, postavljamo neka, uslovno i oprezno rečeno, ciljana pitanja. Na koji je način bosanski politički ratni poučak odredio Vaš rukopis, naravno, kao funkcionalnog čovjeka zbilje, intrigantnog povjesničara i kao društvenog kritičara?

Rat protiv Bosne i Hercegovine nije odredio moj povijesni ili javni rad. Naime, poznavatelji mog doratnog pisanja o BiH, navlastito u "Nacionalnom pitanju", znaju da sam uvijek jasno ukazivao na glavne pravce napada na bosansku samobitnost, te davao do znanja da budućnost Bosne, ali i Hrvatske, ovisi o hrvatsko-bošnjačkom partnerstvu, dakako u okviru priznanja bošnjačke nacionalne posebnosti. Iznenadila me je samo lakoća s kojom se Tuđman oprostio od tih elementarnih aksioma. Tuđmanova politika ne samo da je zadala težak udarac Bosni i Hercegovini u trenutku borbe na život i smrt, nego je dugoročno oslabila položaj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Meni uopće nije jasno zašto se to još uvijek taji, dapače na razne načine osporava, te odgovornost prebacuje na druge. Na ovomu stojim. Neće me pokolebati nikakvi sofizmi o lošim učincima detuđmanizacije. Bez temeljite detuđmanizacije, a na taj termin polažem autorsko pravo, nema demokratske Hrvatske, ni mira s BiH. Doduše, nema ih ni s "detuđmanizacijom" u režiji jugonostalgičara i razaratelja hrvatskog duha.

> **Mnogi misle da i danas pretjerujem kad zaključujem da je retorika unutarnjih odnosa u BiH siguran znak budućih ratnih sukoba. Ali to je tako. Onima koji postojano negiraju BiH i sustavno najavljuju odvajanje od BiH treba vjerovati. Oni to ne govore kako bi preplašili nego kako bi objavili svoje namjere**

Autor ste djela o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, posebice kad je riječ o krajoliku razorene i vjerski podjeljene Bosne i Hercegovine. Biste li danas to "balkansko nasilje" promatrali iz drugog rakursa, s obzirom na brzinu odvijanja novije povijesti koja "malom" čovjeku baš i ne ide "na ruku"?

Nikada nisam govorio o "balkanskom nasilju" niti držim da je balkanska regija posebno zločudna ili zlosretna. Štoviše, ljudska je drama u ovim krajevima neprekidni izvor novih saznanja o čovjekovim dostignućima i krajnostima. Točno je, danas je Bosna i Hercegovina posebno razorena, te nacionalno i vjerski izuzetno podijeljena, ali to je proces koji traje vrlo dugo. Zapravo, temeljna je poruka moje knjige o nacionalnom pitanju, da su moderne ideologije, koje su uvijek sekularne, pa i onda kad rabe vjerske asocijacije, odredile pravce nacionalnih odnosa – sukoba i suradnje – među južnoslavenskim narodima. Zato nema

potrebe za nekim drugim rakursima. Postavljena teza je itekako potvrđena u najnovijim događanjima. Zato moramo raditi na uklanjanju najgorih aspekata nacionalnih ideologija. To nije ni lak ni brz posao, ali jedino ćemo tako olakšati život svih ljudi u ovim zemljama, ne samo "malog" čovjeka.

Predavali ste istočno europsku povijest na Sveučilištu Yale. Mnogi su primijetili da ste, kao Dubrovčanin imali u znanstvenom posjedovanju instruktivnu pamćevinu posvjesnice rodnoga grada. Za "Behar", ali i za sve "behariste", bit će interesantno čuti na koji ste način na tim temeljima objasnili model cjelokupnog južnoslavenskog pitanja.

To može biti, premda bih bio sretniji kad bi dotična "pamćevina" bila prisutnija kod svih Dubrovčana, što danas baš i nije slučaj. Ako postoji poduka u dubrovačkoj povijesti to je prožimanje odgovorne elite i općeg dobra. Zato su Dubrovčani, bez obzira na objektivnu slabost svoje državice, umjeli sačuvati svoju neovisnost u vrlo opasnim vremenina, prilagođavajući se svijetu što su stvorili njihovi protivnici i pokrovitelji, ali bez kompromitiranja vlastitih posebnosti. Ne znam je li to temelj za tumačenje cjelokupnog južnoslavenskog pitanja, ali znam da su mali imperijalizmi ništa manje opasni od velikih. Kad god je neka južnoslavenska nacionalna ideologija zacrtala imperijalne projekte na uštrb interesa i posjeda drugih, eksperiment bi završio tragično. Svatko mora znati što može i koliko može.

Svjetsku slavu Vam je donijela historiografska knjiga "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika". Odmah potom se javljaju političke sumnje u vjerodostojnost Vašeg znanstveno akribičnog stava i to iz krugova komunističkih, postkomunističkih i nacionalno šovinističkih svjetonazora. Zašto je knjiga oštro napadnuta u Beogradu, i to, čini se, glede ravnopravnosti južnoslavenskih identiteta?

Ništa od toga nisam primijetio. Štoviše, svi ti krugovi koje nabrajate odabrali su posve drukčiji metod osporavanja ove ključne knjige – uglavnom su je prešućivali, ignorirali i samo iznimno pokušali osporiti vlastitim tezama (najnoviji takav slučaj je knjiga Dejana Đokića "Nedostižni kompromis" u kojoj negira dominantni aspekt nacionalnog sukoba u međuratnoj Jugoslaviji i pokušava dokazati kako je "potraga za kompromisom dominirala jugoslavenskom politikom u međuratnom razdoblju"). Usput, tako se ponašaju i hrvatski mediokriteti što je jasno iz bibliografija koje nude u raznim sveučilišnim kolegijima ili relevantnim člancima ili istraživanjima. Štoviše, sa sigurnošću mogu reći da moja knjiga kod nas nikad nije doživjela pravo vrednovanje. No, unatoč svim tim preprekama, ona je u svijetu ostala ključni vodič za razumijevanje odnosa u Jugoslaviji. Kao takva je nezaobilazna, jer pored toga što egzaktno opisuje jedno stanje, također daje i razloge za takvo stanje. U tomu je prepreka za "krugove" i "svjetonazore", pa bi im bilo najmilije da knjiga uopće nije napisana, a kad je već napisana, da je nitko ne uzme u obzir.

Mnogi umni i nezastarjeli političari čude se (u pozitivnom smislu) nakim Vašim postavkama. To bi se moglo podvesti pod pitanje: kako ste uspjeli predvidjeti nadolazeća ratna zbivanja?

Tako što prepoznajem težinu riječi. Sredini koja se uvjerila da je uskraćena, da joj o glavi rade svjetski moćnici, a sama izbjegava dijalog i dogovor, te zvekće oružjem i ponaša se kao Ezopov vuk u basni o vuku i janjetu – takvoj sredini treba vjerovati. Ona je već krenula po svoj zalogaj. Mnogi misle da i danas pretjerujem kad zaključujem da je retorika unutarnjih odnosa u BiH siguran znak budućih ratnih sukoba. Ali to je tako. Onima koji postojano negiraju BiH i sustavno najavljuju odvajanje od BiH treba vjerovati. Oni to ne govore kako bi preplašili nego kako bi objavili svoje namjere. Nikad neću zaboraviti otvoren sukob na jednom akademskom panelu u Washingtonu, 21. listopada 1990., kad sam pred prepunom dvoranom punom raznih vladinih eksperata rekao da je Milošević već krenuo u rat, te da se može očekivati krvav rasplet jugoslavenske drame. Napao me je jedan Voždov američki pouzdanik, te me

Ako je Hrvatima dosadila politička neovisnost neka slobodno idu putem gospođe Kordić. Za uglom ih čeka akademik Ekmečić s učenom tezom da Hrvati uopće ne postoje, da zapravo govore srpski i da je njihova osobnost djelo Katoličke crkve. Jednako tako, po Ekmečiću ni Bošnjaci ne postoje, zapravo govore srpski i proizvod su islama

nervozno optužio da sam neodgovoran. No za manje od godinu dana bombe su padale na moju kuću u Dubrovniku...

Vaši lucidni komentari i analize zadiru i u miješanje ondašnje hrvatske vlade i predsjednika Franje Tuđmana u podjelu Bosne i Hercegovine (podsjetimo na knjigu "Cijena Bosne"). Da toga nije bilo (uslovno rečeno), bi li bilo drugačije?

Nije produktivno dokazivati što bi bilo, da je bilo. Ipak, siguran sam kako se je Bosna i Hercegovina mogla obraniti još 1992. da Tuđman nije servisirao Miloševićevu ratnu strategiju – podijeli, pa vladaj. Šurovati s neprijateljem protiv saveznika gore je od lešinarstva. To je rad protiv vlastitih interesa. Milošević je i Tuđmanovim rukama vodio rat protiv BiH, a time i protiv Hrvatske. Naravno, da bi bilo drugačije da nije bilo ovakve posve neočekivane prepreke. Nije bilo kasno ni 1995. kad se moglo nastaviti sa zajedničkim operacijama protiv Karadžićevih snaga, a ne popustiti pritiscima Holbrooka i Galbraitha. Čak ni sada nije kasno, ali to bi zahtijevalo potpuni preokret u politici prema BiH, te odbacivanje Josipovićeve suradnje s Dodikom i povlađivanja Milanovićeve vlade ruskim energetskim interesima u Dodikovoj satrapiji.

Mislite li da je Vaš članak "Hrvatsko jezično pitanje" iz 1984., kod nas preveden kao knjižica 1991., još uvijek aktualan s obzirom na estradnu pojavu Snežane Kordić. Moram priznati, kao pitalac, da bez obzira na međusobno počinjene zločine, koji se ne mogu nipošto izjednačavati, ipak vrlo jasno razumijem Srbina, Crnogorca i napose Bosanca i Hercegovca, a kao zagrebački kajkavac bome i Slovenca. Zaboga, pa i Rusa, a kamoli ne i Makedonca, iako mi kažu da sam zbog pigmentacije Irac. Osobno smatram da leksičke vrijednosti preuzimaju one lingvostilske ili neke druge, pa kad se već dijelimo politički i nacionalno, idemo to učiniti i jezički. Ponavljam, ako je to pravedno bit ću uvijek "za". Što Vi mislite o tome?

Moj članak/knjižica je pokušaj sinteze povijesti hrvatskog standardnog jezika, pa je danas jednako tako aktualan kao i u vrijeme jezičnog unitarizma

Tuđmanova politika ne samo da je zadala težak udarac Bosni i Hercegovini u trenutku borbe na život i smrt, nego je dugoročno oslabila položaj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Meni uopće nije jasno zašto se to još uvijek taji, dapače na razne načine osporava, te odgovornost prebacuje na druge

protiv kojega je svjedočio. Novi argumenti u prilog jezičnom unitarizmu, estradni ili ne, ne mogu promijeniti tu povijest. Činjenica je da naši uvaženi jezikoslovci, akademici i sveučilišni profesori, nisu bili kadri podastrijeti i predstaviti tu povijest na jednom svjetskom jeziku i tako zaustaviti agresiju «srpsko-hrvatskog", koji je uvijek bio u službi velikosrpskog projekta. To sam obavio upravo ja i zato taj članak nikad nije citiran kod nas, pa ni kod gospođe Kordić. No, postoji još jedan problem. Hrvatski standardni jezik simbol je jedinstva hrvatskog naroda. Upravo zato jer su tri narječja iz kojega hrvatski standardni jezik crpi svoju osobnost predstavljala moguće jezgre posve drukčijih nacionalnih integracija važno je znati da je naš jezik biljeg ne nekog herderijanskog "Volksgeista" nego političkog dogovora na razini elita. No, povijest nikada ne stoji. Dostignuća jednog naraštaja drugi naraštaji dovode u pitanje. Ako je Hrvatima dosadila politička neovisnost neka slobodno idu putem gospođe Kordić. Za uglom ih čeka akademik Ekmečić s učenom tezom da Hrvati uopće ne postoje, da zapravo govore srpski i da je njihova osobnost djelo Katoličke crkve. Jednako tako, po Ekmečiću ni Bošnjaci ne postoje, zapravo govore srpski i proizvod su islama. A tek Crnogorci!?

Vaša knjiga "Grbovi biljezi identiteta" govori prije svega o trijumfalizmu koji zamućuje čiste poglede. U tom je smislu grb za Vas samo znak identiteta. Mijenjaju li se te *grboslovne* znakovitosti s obzirom na vremensko gibanje (povijest), ili zauzimaju druge značajne oblike?

Ne, za mene je grb *i* znak identiteta. Esej u knjizi, koja nije samo moja, govori o tomu kako su obiteljski grbovi, kao dokazi plemenitog porijekla, djelovali uz grbove zemalja, pokrajina i gradova, i tako promicali moderne identitete. Hrvatski je grb vrlo star, ili, bolje, star je koliko i najstariji europski državni grbovi, a ima i dodatnu prednost što je neupitni znak hrvatskog državnog i narodnog identiteta kroz cijelo razdoblje modernosti. Mijenjali su se režimi i ideologije, ali hrvatski grb nitko nije dovodio u pitanje, bez obzira što su jedni davali prednost bijelom, a drugi crvenom početnom polju. U našem vremenu, kad svako selo traži svoj grb, pa se oni masovno – i često nemaštovito – industrijski proizvode, izgubili smo smisao za autentičnost i specifičnost hrvatskog grba. On se, poput mnogih drugih državnim i narodnih grbova, posve demokratizirao, pa se često koristi u posve komercijalne svrhe. Punditskim jezikom posvećenih komunikologa, postao je "brand".

Što mislite o položaju Hrvata u BiH, prije svega u Federaciji. Može li se učiniti nešto da se ne smanjuje njihov broj u Federaciji, ali i da se intenzivnije vraćaju u Republiku Srpsku?

Prije svega, mislim da položaj Hrvata u BiH, navlastito u Federaciji, nije

gori od položaje bilo koje druge narodne skupine u BiH. Da bi broj Hrvata rastao, potrebno je u prvom redu pretvoriti BiH u uspješnu zemlju u kojoj se može mirno raditi i napredovati, bez ikakvih ustupaka na štetu vlastitog identiteta. Broj Hrvata je bio znatno veći u BiH za vrijeme komunističke diktature. To nije dokaz prednosti komunizma nego, upravo suprotno, to je dokaz uščuvanosti tradicionalnog društva u BiH. U posljednjoj fazi komunizma migracijski trendovi su već zahvatili radno sposobne hrvatske radnike i odveli ih preko Save, ali i izvan SFRJ. Nakon toga je došao rat, dogovorena predaja Posavine, te raseljavanje Bosanske Krajine i dijelova srednje Bosne. Tko bi se u ovim uvjetima vratio, recimo u Derventu, gdje nema posla, gdje tvornice rade s manje od četvrtine predratnog kapaciteta i gdje je na vlasti, ali i u školi i društvu, ekskluzivni jednonacionalni etnicistički poredak, koji je srbijanskog dvoglavog bijelog orla ugradio i u gradski grb? Kako se vratiti u prostor gdje je i ono malo obnovljenih hrvatskih kuća predmetom novih napada i vandalizama, smišljenih da obeshrabre svaki povratak? Gdje se katolička crkva, koja godinama nije obnavljana, nalazi na Trgu Oslobođenja, dok se pravoslavna nalazi na Trgu Pravoslavlja? Zašto bi se Hrvati vraćali u takvu sredinu? Zato je licemjerno tvrditi da su hrvatska prava povrijeđena izborom Komšića za hrvatskog člana Predsjedništva BiH, a ujedno se dogovarati s Dodikom. Problemi u Federaciji su dakako drukčiji, ali i ovdje se uvijek zna tko je gdje na vlasti i tko je povlašten, a tko nije. Dakle, položaj Hrvata u BiH popravit će se kad nakaradna daytonska BiH prestane biti zemlja apartheid bantustana i postane normalna država.

Točno je, danas je Bosna i Hercegovina posebno razorena, te nacionalno i vjerski izuzetno podijeljena, ali to je proces koji traje vrlo dugo. Zapravo, temeljna je poruka moje knjige o nacionalnom pitanju, da su moderne ideologije, koje su uvijek sekularne, pa i onda kad rabe vjerske asocijacije, odredile pravce nacionalnih odnosa – sukoba i suradnje – među južnoslavenskim narodima

Kakav je stvarni utjecaj vjere na politiku i obrnuto u BiH? Ne čini li Vam se da bi vjerske zajednice puno više mogle doprinjeti razješenju i dalje aktualnih razmirica između Hrvata, Srba i Bošnjaka. Očigledno, odgovorni jesu, budući da nastupaju iz pozicije moralnih tribuna, što i nije loše sve do onoga trenutka kada počinju padati glave.

Razumije se da bi vjerske zajednice mogle mnogo više doprinjeti razbijanju podijelenosti u BiH. No, njima je lakše zatvoriti oči na propuste uvjetno svojih vjernika – često običnih nevjernika, bez trunka razumijevanja za unutarnju čistoću što je neizostavni dio svake iskrene religije. Umjesto toga, naše vjerske poglavice, poput farizeja, saduceja i pismoznanaca što su ubili Isusa, više vole izvanjske znakove vjerske pripadnosti, razne javne rituale, propise o jelu i postu, hijerarhijske oznake i formalnosti. Zato su naše religije često antireligije. Zapravo, riječ je o svjetskom fenomenu. Zar netko doista misli da su razni fanatici, koji su spremni ubiti za svoje "bogove" doista vjernici? Zar Bog nije zamijenio ljudsku žrtvu oca Abrahama/Ibrahima kurbanom? Kad se naše vjerske zajednice vrate ili okrenu religiji srca, zaustavit će trend sekularizacije religije – zamjene bogoštovlja štovanjem raznih kumira, među njima i nacije, što je trenutno najveća opasnost i za vjeru i za vjernike.

Činjenica je da naši uvaženi jezikoslovci, akademici i sveučilišni profesori, nisu bili kadri podastrijeti i predstaviti tu povijest na jednom svjetskom jeziku i tako zaustaviti agresiju "srpsko-hrvatskog", koji je uvijek bio u službi velikosrpskog projekta. To sam obavio upravo ja i zato taj članak nikad nije citiran kod nas, pa ni kod gospođe Kordić

Nedavno ste bili sudionik skupa povodom 120 godina od rođenja Ive Andrića. Održali ste intrigantno predavanje na temu "Politički aspekti Andrićeva djelovanja". Nije prošlo mnogo vremena i reagirao je Ivan Lovrenović u intervjuu s tendencioznim naslovom "Gospodo iz vile Arko – ne razumijete, Andriću Bosna nije zemlja mržnje. To je mislio i Karadžić". Dakle, s jedne strane Vam se obraća kao da ste Karadžićeva kamarila, a s druge kao da ste umišljena hrvatska književna vlastela. Što sad?

Što sad!? Baš ništa! Kako komentirati jedan običan izljev bjesnila čovjeka koji priznaje da ne zna «što se sve govorilo na tom skupu, tek po šturim medijskim izvještajima" vidi (on vidi!) «da su se gospoda bavila i tom otrcanom temom 'bosanske mržnje'." Dakle, on ne zna što se govorilo, nije čitao tekstove nekih dvadesetak referata, ali vjeruje "šturim medijskim izvještajima" i jednom fanatiziranom novinarčiću iz Pavićeve ergele, koji ga je naveo na vrlo tanak led. Ivan Lovrenović bi dobro učinio da razmisli je li njegovo ponašanje racionalno. Pristojno sigurno nije. Kako uopće reagirati na optužbu da je ukazivanje na jedan aspekt Andrićeva pogleda na Bosnu ravno sudioništvu u projektima Karadžića i Tuđmana? Jedno je sigurno: Lovrenović nije vlasnik ili ovlašteni tumač Ive Andrića. Upravo zato što je sebi dodijelio tu ulogu, on se ponaša kao da mu argumenti nisu potrebni.

Prije nekog vremena zamjerio sam Šaćiru Filandri na izjavi da Lovrenović "nije sveta krava", te da ne može biti pošteđen kritike. Očito sam pogriješio. Od Lovrenovića smo stvorili ne samo svetu kravu, nego monstruma. Ovaj najnoviji ispad samo govori do koje je mjere poremećen Lovrenovićev sustav razmišljanja. ■

Intervju: **Edin Numankadić**

Razgovarao: **Sead Begović**

Duh pobune i afirmacija istine o Bosni

Duhovni miris unutrašnje konstrukcije stvarnosti

Minimalistički radni procede slikara Edina Numankadića očituje se i u razgovoru s njim koji otkriva rekonstrukciju unutrašnjeg poimanja stvari i pojmova, a ne njihovu maniristički oblikovnu svrhu i pompoznu, potrošnu pojavnost. Netko bi to označio kao škrtost ili nedaj Bože kao uskotračno "znanje" o sebi. No, bit će ipak da umjetnik i u svojim odgovorima i u svome djelu generira istinsku energiju, a to od njega iziskuje, kao neki unutrašnji nalog, cjelokupna likovna umjetnost. Otuda valjda i heterogenost u vrstama njegove likovne znatiželje – česte metamorfoze vlastite stvaralačke moći i težnja ka apsolutnoj čistoći likovnog pisma. Ako je riječ o instalacijama, riječ je o mimesisu novih mogućih svjetova ili, ako je riječ o "zapisima" (simulaciji pisma grebanjem po radnoj površini) kojima se želi uspostaviti novi komunikacijski kontekst između prvotnog teksta i govora šutnje tada govorimo o rascjepu slikareva (piščeva) i promatračeva (čitaočeva) komunikacijskog kanala, a zapravo o nihovu jedinstvenom gledanju. Avantura kao strategija ovoga stvaranja u svojoj biti sadrži istinsku nakanu da se približi zbiljskom jer oblik u kojem se ono živi ne zadovoljava.

Poseže se, naravno, za novim imaginativnim predodžbama o svijetu. Puko oponašanje je posve potisnuto. Ako se samo zadržimo na ova dva radna postupka uočit ćemo da jedan naglašava proizvodnju, a drugi proizvod, u svakom slučaju riječ je o novom rasporedu svijeta. Stoga nam Numankadićevo cjelokupno djelo nudi mnoga interpretativna gledanja i čitanja te zaista ne ostajemo nikad bez orijentacije koja bi nas zakinula za estetski lijepo. Posredovanje nam nudi jedino kritika, misleći da smo nemušti gosti na Numankadićevoj "izložbi" i da nas dodatno treba likovno opismeniti. Posve krivo. Ako slikar izlaže, on s nama dijeli i svijetlo i tamu, izlazi iz svoje privatnosti i postaje svjestan da nedefinirane unutrašnje nužnosti postaju određeni oblici s učinkovitim djelovanjima.

U svakom slučaju Numankadić uspijeva podstaći naše emotivne reakcije koje imaju svoj specifični "duhovni miris", kako bi to rekli ekspresionisti (iako govorimo tek o Numankadićevom izletu u ekspresionizam) . Bit će ipak dosljednije reći da slikar na tragu neoplatonskog sistema i u duhu Mondrianove tzv. "plastične matematike" formira vlastitu imaginaciju stvarnosti kao konstrukcije koje se mogu kontrolirati razumom. I zaista, Numankadić nam otkriva unutrašnju konstrukciju stvarnosti. Ili, promjenjivost prirode svodi na apstraktan izraz, njenu nefigurativnu jednoobraznost, ili, na preciznu ravnotežu poteza ruke koja će stvoriti nove odnose na relaciji "boja – prostor – vrijeme".

Ako na trenutak zastanemo da razmotrimo Numankadićevu slikarsku praksu priznat ćemo njegov znalački niz svladanih tehnika i poetičko metodoloških postupaka – od iracionalnih asocijacija do posredovanih percepcija izvanskog svijeta, od psihoanalitičkih predstava nesvjesnog do simboličkih asocijacija i od umjetnosti ravnoteže u čistoj vitalnosti konstrukcije do harmonične senzacije i spontanog zadovoljstva u čulnim manipulacija s formom koja se rastvara u neformalnom. I ono najvažnije: čini se da svaka Numankadićeva slika ima vlastiti život neovisno od umjetnikovih osjećanja, naime – ona osjećanja izaziva i to kao voćka u prirodi. Pritom naša čula ništa ne priječi da posegnemo za tom voćkom koja ipak ne raste na zabranjenom stablu kao zabranjena voćka. Stablo je komunikator na čijim se granama rečena ili naslikana voćka naprosto nudi.

Sead Begović

Obitelj, posebno Vaš otac, zamišljali su vas na elektrotehničkom studiju, a Vi upisujete književnost pa tek onda slikarstvo. Izazvali ste konsternaciju, ali vjerujem da se to smirilo. No, jeste li shvaćeni budući da Vaše djelo ne miriše tradicijskim neorealizmom i njegovim rekvizitima: avlija, sofa, pendžer, fildžan, munara, tepsija, ašćinica, česma itd.? Hoću reći da Vašem slikarstvu prethodi intelektualno i kritičko promišljanje koje usvaja evropske minimalističke umjetničke (avangardne) tekovine i izme, a to je ponekad za neke nedohvatno i nepojmljivo.

Živio sam u sretnoj familiji, intelektualno obrazovanoj, što je mene usmjerilo ka umjetnosti i kulturi. Posebno moja majka Habiba Kasumagić koja je bila nastavnik njemačkog jezika.

Razmišljali ste uvijek o sretnom spoju tradicije i suvremenosti. Kako se to točno očituje u Vašem radu, u vašim apstraktnim likovnim zamislima, budući da promišljate i realizirate i analitičku metodu i konceptualnu strukturu, ali i akcijsko slikarstvo puno snage i oslobađanja, posebno kada je riječ o razdoblju Vašeg stvaranja za rata i neposredno nakon rata?

1971. godine bio sam u Parizu gdje sam obišao sve velike muzeje i galerije. Gledajući Gojine slike u Luvru osjetio sam moć boje i ekspresije što me je dovelo do spoznaje da istinske umjetničke vrijednosti traju vječno.

Bi li mogli stvarati izvan Bosne, izvan uspomene na Bosnu? Je li Bosna Vaše ishodišno nadahnuće? Ako jest, koji su to umjetničko prepoznatljivi indikatori – da li ljudi, događaji, zdanja, priroda, stvari, jezik, zbiljne slike itd. ?

U toku rata, osam puta sam izašao iz opkoljenog Sarajeva i otišao u Pariz, London, Ljubljanu, Prag itd. i uvijek se vraćao u Sarajevo po obavljenom poslu. Moji prijatelji su me uvijek pitali: " Edo zašto se vraćaš?" A ja sam u šali odgovarao: "Zato što želim da spavam u svom krevetu!"

Imate li ipak osjećaj da ste u Bosni na neki način getoizirani, s obzirom na prirodu Vašeg rada, jer, samo su upućeni čuli, na primjer, za apstraktni ekspresionizam i slikarsku reakciju na njegovu pojavnost, za "tašizam" ili za lirsko slikarstvo koje živi od optimizma svjetlosti i boje?

Moj izbor je da slikam kako moram, a ne kako želim. Zato ne želim da se žalim, mada je uvijek bilo teško. Zapravo, možda je to i veličina našeg angažmana u Bosni.

Mogu li Bosanci percipirati vaš umjetničkiu izraz koji ipak razlaže, reducira i posreduje smisao za figurativno i izravnu, folklorno-etnološku svijest? Imate li približno istu sudbinu (reputaciju), a mislim pritom na recepciju u svim umjetničkim redovima (koterijama) i "široke" publike kao što je u Hrvatskoj imaju Munir vejzović, Dino Trtovac, Izet Đuzel, ili Omer Mujadžić?

Kao što ja imam pravo i slobodu da slikam kako želim, tako i publika ima pravo na percepciju koju želi i koju osjeća. Nažalost, niti jedno ni drugo nisu trajni kriteriji. Vrijeme je jedino istina. Kao što reče Veliki Ibn Arabi.

Vaši "asamblaži" nastaju tijekom rata i odslik su oskudnog ratnog življenja i razaranja grada i psihizma ljudi. Konstruktivističkom metodom i jezikom predmeta kao simbola pronašli ste svoj angažirani istup, prosvjed i bunt. Može li se učinak takvog rada, Vašeg i drugih umjetnika, mjeriti s učinkom i djelotvornošću onih koji su vatrenim oružjem održavali prvu crtu obrane Sarajeva?

Ono što nije mogla politika i društveni angažman mogla je umjetnost. Umjetnost, nauka, kultura su jedine oblasti prema kojima ne postoje ideološke predrasude. U tom smislu, umjetnici su puno učinili na afirmaciji istine o Bosni.

Mislim, možda posve krivo, asamblaži su objekti, a obrambeni i ispaljeni metci na drugu stranu jesu subjekti rata... kakva je bila koordinacija i usklađenost tih godina u oba smjera. Ratnici su danas nezadovoljni svojom verifikacijom

> **Tekstovi velikih umjetnika, sa dramatičnim iskustvima, pomogli su mi da preživim ovaj rat. Te njihove rečenice pokušao sam slikati, uništavajući semantički nivo sa željom da ostanu tajna, jer ja to nikome ne mogu ispričati i rijetko ko to može razumjeti. Ja slikam kako moram, a ne kako želim. U tom smislu, ne mislim puno na posmatrača. Želja mi je da posmatrač osjeti dio uzbuđenja koje sam ja osjetio stvarajući to djelo.**

s obzirom na svoju ratnu ulogu i na ono što je postignuto nakon rata, a što je s umjetnicima? Jesu li samo iznijeli svoja nova umjetnička pretraživanja i je li uopće moguć prkosni umjetnički angažman u Bosni naših dana, nakon kataklizme? Ima li uopće potrebe za tim?

Bosna je naša sudbina, naš izbor. Srećom, kao umjetnik, duboko sam uvjeren da i ratno tragično iskustvo ima svoje privilegije o kojima mi je govorila Suzan Zontag tokom opsade Sarajeva. Naime, bez strašne egzistencijalne muke čovjek nije mogao spoznati istinske vrijednosti života. Paradoksalno, ali istinito.

Kakva se to čuda rađaju u Bosni i kako to da se u Bosni uvijek iznalaze novi sadržaji za umjetničku kreaciju?

Bosna kao prirodno multietničko društvo kroz mnoga stoljeća rađa umjetnička čuda i tako će biti u budućnosti. Ovdje ljudi imaju potrebu da artikulišu svoje osjećanje života i egzistencije.

Postoje li posebni kriteriji, distance, privlačne snage ali i osobne ograde pri ocjeni Mersada Berbera, Vašeg profesora, i to na relaciji umjetnik-umjetnik? Zašto vas nikad nije zanimala mitološka Bosna?

Moj dragi profesor Mersad Berber, veliki slikar – divan čovjek, ostao mi je u lijepoj uspomeni. Međutim, njegovo slikarstvo nije me toliko inspirisalo. Mnogo više na mene je uticao taj "duh pobune" moje generacije iz 1968. godine.

Godinama su se umjetnički krugovi u Sarajevu trudili da nadvladaju provincionalizam. Apsurdno, s dolaskom rata taj je proces, čini se, prekinut. Rađa se nešto novo u nas: "Umjetnost pod opsadom". Što je u tome fascinantno i koji je Vaš udio u tom aktivističkom umjetničkom angažmanu?

Četiri godine čovjek ustaje iz kreveta, ne znajući hoće li se navečer vratiti u krevet. I pri tome još stvara umjetnost i pomaže kolegama i prijateljima. Mislim da od španskog građanskog rata nije bilo tako spontanog i duhovnog otpora u svim domenima umjetnosti.

Svoj ste život, uslovno rečeno, jednom zgodom podijelili na tri etape: prije rata, za rata i poslije rata. Što je ostalo od života u tom kontekstu, od vas i vaših suputnika, kad se osvrnete s ove "mirnodopske" distance?

Ostala je jedna divna avantura duha, koja nije bila komercijalna i jeftina po svom angažmanu sa visokim idealima, spajanja etičkog i estetskog.

Koji su to znameniti slikari Bošnjaci, a zaboravljeni su? Što se to dogodilo, na primjer, s jednim Behaudinom Selmanovićem i Bekimom Bisirlićem?

Moji prijatelji i učitelji Behaudin Selmanović i Bekir Misirlić ostavili su za sobom fascinantno djelo koje nažalost, kao i mnoge druge stvari, nisu dovoljno afirmisane u kulturnoj svijesti naših ljudi kao njihova baština i identitet. No ja sam imao sreću da kroz prijateljstvo i nezaboravna druženja osjetim veličinu ovih umjetnika, te sam bio privilegovan biti njihov prijatelj.

Bili ste u vojsci u Zagrebu gdje ste, kako saznajemo, shvatili da morate biti u duhu vremena i njegove istine, zaživljene i moderne suvremenosti. Bili ste i u Parizu. Jeste li mogli posve transponirati svoja umjetnička iskustva, iz ta dva prostora, u sarajevsku sredinu?

To su nezaboravna iskustva koja su me riješila provincijalnog kompleksa. Želio sam da kao moja generacija iz Pariza i Zagreba slikam u duhu svog vremena. U tom smislu nezaboravne su duge šetnje kroz Modernu galeriju u Zagrebu, kao i uticaj hrvatskog slikarstva na ono što sam radio.

Kako doživljavate i tumačite činjenicu i podatak da je u Beogradu, u Muzeju suvremene umjetnosti, izvješena samo Vaša slika od Bosanaca, a u Zagrebu se desilo isto? Ispravite me ako griješim.

Kao incident.

Vaš kultni ciklus "Tragovi" iz osamdesetih po Jaši Denegriju označava rad s kombiniranim tehnikama, improvizaciju, gestualnost i direktni radni proces ubrzanog slikanja, neminovno s ekspresivnim zamahom, što znači "work in progress". Je li zaista za vas likovna umjetnost (slikarstvo) jedini život i jedina egzistencija i mogu li oni mijenjati ili barem sadržajno sudjelovati u izmjeni povijesnih i političkih zabluda?

Mislim da je umjetnost jedini izlaz koji čovjeku omogućava distancu od dnevne političke svakodnevnice. Ta božanska iskra kada čovjek stvori sa svojim rukama to neko umjetničko čudo nadilazi sve radosti svakodnevnog života.

U ciklusu "Slike / Zapisi" pokušavamo otčitati vašu "nerazgovjetnu" i nečitku kaligrafiju. Jesu li to zaista vaše tajne šifre i meditacije ponad nekog pročitanog štiva, jer, nesumnjivo se oslanjate na relevantnu svjetsku literaturu koja je bila ujedno i umna potpora mnogih umjetničkih egzistencija?

Tekstovi velikih umjetnika, sa dramatičnim iskustvima, pomogli su mi da preživim ovaj rat. Te njihove rečenice pokušao sam slikati, uništavajući

> **Četiri godine čovjek ustaje iz kreveta, ne znajući hoće li se navečer vratiti u krevet. I pri tome još stvara umjetnost i pomaže kolegama i prijateljima. Mislim da od španskog građanskog rata nije bilo tako spontanog i duhovnog otpora u svim domenima umjetnosti**

semantički nivo sa željom da ostanu tajna, jer ja to nikome ne mogu ispričati i rijetko ko to može razumjeti.

Na Vašim slikama nema ni traga prezasićenju i kada je riječ o monokromnim slikama ili na onima gdje prevladava osjećaj i uzdah za ljepotu boje. No nikad ne zaboravljate blještavi svijet pa makar bio predočen minimalističkom metodom. Koliko pritom mislite na promatrača slike, koji je nesumnjivo uključen u ritual nastanka i egzistiranja Vaše slike kao dijela univerzalne poruke?

Ja slikam kako moram, a ne kako želim. U tom smislu, ne mislim puno na posmatrača. Želja mi je da posmatrač osjeti dio uzbuđenja koje sam ja osjetio stvarajući to djelo.

Čini se da je profano u Vas žrtvovalo sakralno (iako uočavamo spiritualnost boje pa i natruhe kršćanskih simbola – križa – ili stola kao asocijacije na posljednju večeru, zatim izlaganje u sakralnim prostorima Hanikaha i Kuršumli medrese). Može li poezija svakodnevnih materijala biti nadređena, na primjer "noćnom putovanju" ili pak naznake blizine Sveprisutnog? Zašto je i inače skromna zastupljenost transcendentalnih motiva u Bošnjačkih slikara?

To je jako osjetljivo pitanje. Mislim da svako ostvarenje vrhunskog, estetskog, umjetničkog doživljaja podrazumijeva duboku duhovnost, pa i nesvjesno. Ona se očituje u činjenici da li umjetničko djelo zrači ili ne zrači. Na posljetku, to je gotovo ontološka stvar, tajna koju ne možemo definisati. Bez toga ne postoji umjetnost, a kada bi je definisali, umjetnost ne bi postojala.

> **Bosna je naša sudbina, naš izbor. Srećom, kao umjetnik, duboko sam uvjeren da i ratno tragično iskustvo ima svoje privilegije o kojima mi je govorila Suzan Zontag tokom opsade Sarajeva. Naime, bez strašne egzistencijalne muke čovjek nije mogao spoznati istinske vrijednosti života. Paradoksalno, ali istinito**

.Ne možemo ustvrditi da ste "ušli" u konceptualu, jer za Vas je realizacija, to jest estetsko tumačenje Vaših razmišljanja, ipak važnija od same ideje. Kako dalje vidite i kako ćete označiti svoj budući razvojni put? Mogu li se nastaviti, recimo, vaši "seizmografski" zapisi ili je već mnogo toga dorečeno?

Kad bih znao šta ću slikati u budućnosti, vjerovatno ne bih slikao. Slikarstvo uvijek mora biti iznenađenje, u najmanju ruku, prodor u neki novi prostor koji daje potpunu egzistencijalnu cjelinu. To nije pitanje stila, forme, već dubokog ljudskog razloga.

Može li se stvarati u ratu i prosvjedovati protiv rata, a ne zauzimati stranu, barem stranu slabijeg i napadnutog te tako ostati ideološki indiferentan? Ne mislite li da umjetnost u ratu koja tretira posljedice razaranja od strane agresora zahtjeva trunku političkog stava i zar nije previše sebično u tim trenucima misliti samo na sebe kao autonomnog umjetnika te biti odviše vjeran svojoj umjetničkoj misiji i sudbini? Jesam li prestrog pitajući Vas to?

Ako pogledate historiju umjetnosti, od angažovanog slikarstva ostalo je nekoliko djela kao što je Pikasova "Gernika" ili Gojin "8 maj"(strijeljanja – kapričosi). Hiljade umjetnika trudilo se da angažovanim pristupom u umjetnosti svjedoči o tragičnim vremenima. Samo je mali broj tih djela ostao vrijedan spomena. U tom smislu, ne vjerujem puno u politički angažman, prije vjerujem u umjetnost kao izvanvremenski angažman.

Kako zapravo Vi imenujete svoj unutrašnji razvoj koji živi uporedo s različitim stilskim načelima, jer, čitajući napise o Vama (kritike i eseje) nailazimo na divergentnu šumu o Vašim metodološkim orijentacijama? Naime od toliko pametnih stajališta u opasnosti smo da niti ne vidimo sliku – umjetninu.

Vjerujte da se i ja često začudim mnogobrojnim različitim interpretacijama mojih djela. No, taj pluralizam, u svakom slučaju, je dobar jer govori o različitim vizurama iskustva ljudi koji to prosmatraju. U tom smislu, to je bogatstvo.

Objasnite nam kakva je to "gluha" slika? Ima li to veze sa šutnjom dok na drugoj strani osjećamo Vaš umjetnički krik u ratu? Jer, šutnja je bez znaka, označenog i označitelja, jednostavno, ona je nesegmentarna.

Jedan od najjačih doživljaja bile su posjete izložbama Marka Rotka u New Yorku i Kazimira Maljevića isto u New Yorku. Tada sam osjetio vrijednosti monohromije, minimalnosti koje su me uvijek fascinirale. U tom smislu, poznata je ona američka izreka, manje je više. Za takvu vrstu umjetnosti..

Uz Vas se veže i sintagma "slikarstvo kao slikarstvo" (Art as Art). Gdje se u tome skrivaju etička načela?

Grupa "Prostor-oblik", Sarajevo, 1976.

Pa mislim da je svaka umjetnost jedna vrsta emancipacije čovjeka. U toj emancipaciji i spoznaji osjetim smisao ovog slikarstva.

Tradicionalisti i konzervativci sigurno prosvjeduju, a znamo i njihove uskogrudne izjave: Jadna je umjetnost koju treba objašnjavati i kojoj treba kritička potpora. Kako im objasniti da postoji tzv. "neznačenje" slike i njeno "upepeljenje"?

Sjetim se priče da je Van Gog za života prodao samo jednu sliku. To govori koliko su umjetnici anticipacija jednog novog duha, slobode i novih vrijednosti.

Pojasnite čitaocima "Behara" tzv. Psihičko slikarstvo koje kao predikat u Vašoj monografiji ističe Andrej Medved?

Psihičko slikarstvo za mene podrazumjeva slikarstvo duboko natopljeno emocijama i intuicijom. Danas mnogi mladi umjetnici imaju briljantne ideje koje ostaju na nivou sociologije, filozofije i drugih društvenih aspekata. Unatoč svega, ja mislim da je emocija i intuicija od prvorazredne važnosti u umjetničkom djelu.

Ako likovno djelo nema umjetničku već informativnu vrijednost nije li onda u slabijem položaju od vladajućih medija i čemu onda izlaziti iz umjetničko estetskog prostora? Mislim na Vaše dojmljive "montaže" i "slagalice. Eto, i na kraju se vraćamo nesretnom ratu. Vi zaista dokazujete da se smrt ne može protjerati iz umjetnosti!

Smrt i besmisao su veoma važne činjenice ljudskog života. Mislim da umjetnost i metafizika doprinose osmišljavanju našeg života.

Poznavali ste Radovana Karadžića koji vas je jednom "počastio" svojim dolaskom na Vašu izložbu. Ali, po Vašem priznanju i poslije svih ratnih strahota, taj "haški" zatvorenik ipak nije postigao da zamrzite Srbe. U tom smislu, da li se nešto promijenilo duboko u Vama, odnosno, je li etično u toj "dubini" još uvijek ekvivalent estetskom?

Jeste. Mislim da je sretan spoj kada umjetnik spoji etičko i estetsko što često nije bio slučaj u historiji. ■

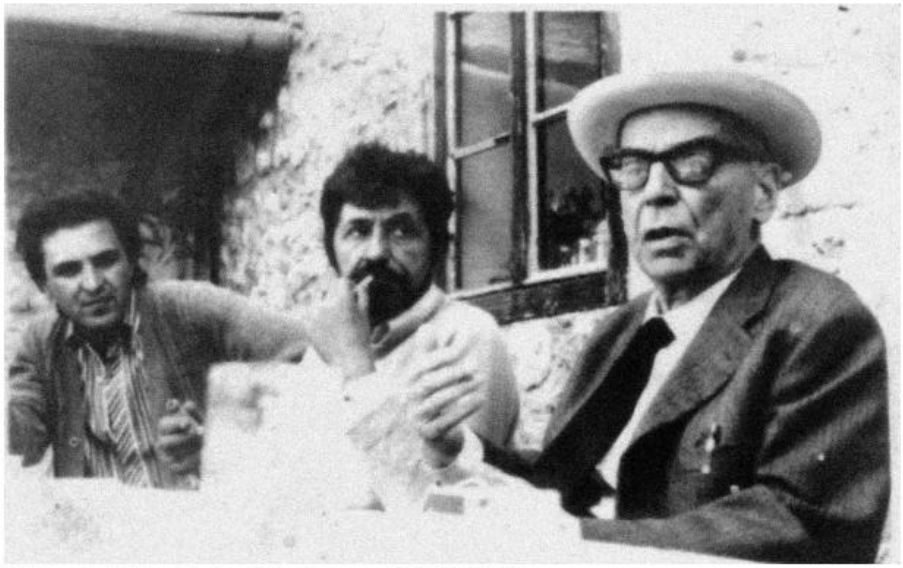

Sa Ivom Andrićem i Zukom Džumhurom u Počitelju 1974.

Sa H. B. Lévyjem u Umjetničkoj galeriji BiH

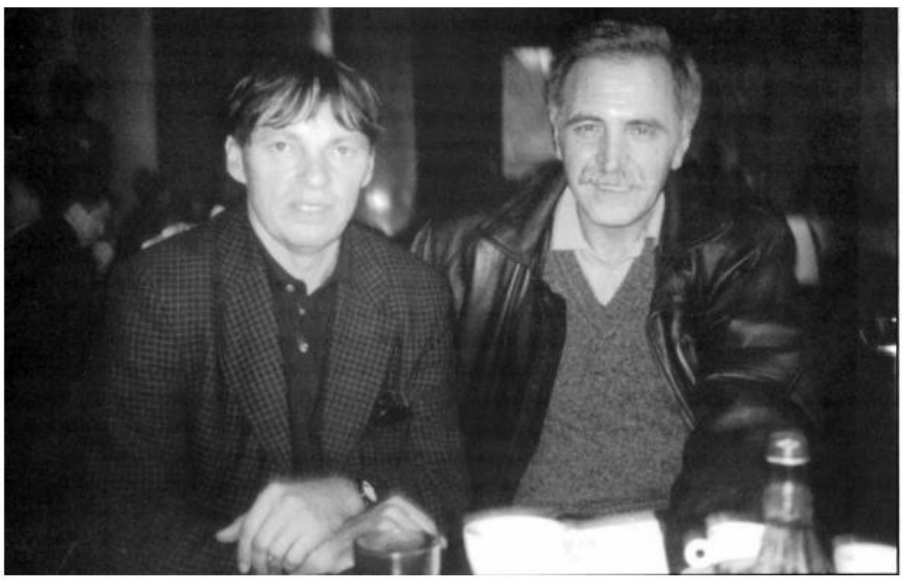

Braco Dimitrijević i Edin Numankadić, Beč, 1999.

Intervju: **Ekrem Čaušević**

Razgovarala: **Azra Abadžić Navaey**

Turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj

Ekrem Čaušević rođen je u Brekovici kod Bihaća 1952. godine. Studij orijentalne filologije (turski, arapski i perzijski jezik i književnosti) završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1974. godine. Na istom je fakultetu magistrirao i doktorirao te započeo znanstvenu i nastavničku karijeru. Do 1992. predavao je na sarajevskoj Katedri za turkologiju. 1994. dolazi u Hrvatsku te osniva Katedru za turkologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojoj i danas radi u zvanju redovnog profesora iž više predmeta (Suvremeni turski jezik, Osmanski jezik, Uvod u turkologiju i Povijest turkijskih naroda i jezika). Od 1995. godine gostujući je profesor na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Usavršavao se u Istanbulu, Ankari, Beču, Budimpešti, Sofiji i Göttingenu. Akademske godine 1992/1993. i 2000/2001. kao stipendist njemačke zaklade A. von Humboldt bio je gostujući profesor i istraživač na Sveučilištu u Göttingenu. Kao voditelj ili istraživač sudjelovao je u nekoliko domaćih i stranih projekata. Autor je brojnih znanstvenih i stručnih radova u domaćim i stranim časopisima, "Gramatike suvremenoga turskog jezika" (Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.) i sveučilišnog udžbenika "Turkološka čitanka" (Ibis grafika, Zagreb, 2002.). S osmanskog je preveo i priredio "Autobiografiju Osman-age Temišvarskog" (Srednja Europa, Zagreb, 2004.). Široj je javnosti poznat po uspjelim prijevodima romana turskoga nobelovca Orhana Pamuka: "Zovem se Crvena" (s Martom Andrić), "Crna knjiga" (s Janom Bušić i Draženom Babićem) i "Muzej nevinosti" (s Kerimom Filan). Godine 2006. dobio je nagradu Kiklop (2006.) za prijevod Pamukove memoarske proze "Istanbul: grad, sjećanja". Član je redakcija stručnih i znanstvenih časopisa, dopisni član Türk Dil Kurumu (Turske jezikoslovne akademije) u Ankari, dobitnik odlikovanja Republike Turske za posebne zasluge u unapriđenju znanosti te dobitnik Nagrade turkologa svijeta za zasluge u turkologiji (2012.).

Ugledni ste turkolog u regiji i svijetu i dobitnik više priznanja za svoj znanstveni rad. Na samom početku moram Vas upitati: otkud interes za studij orijentalne filologije?

Može vam se učiniti nevjerojatnim, ali u srednjoškolskoj dobi ne samo da nisam gajio interes za orijentalne studije, nego nisam ni znao da takvo što postoji. Nakon što sam 1970. završio bihaćku gimnaziju, želio sam studirati komparativnu književnost u Zagrebu. No tada mi je u ruke dospio vodič za studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu iz kojega sam doznao da na tom fakultetu postoji i Odsjek za orijentalistiku gdje se mogu studirati arapski i turski jezik kao glavni, te perzijski kao obavezni pomoćni jezik. Bili su tu i drugi predmeti relevantni za filološke studije: književnost, povijest islamske civilizacije, osmanska paleografija i diplomatika. To me je "otkriće" toliko snažno ponijelo da sam se istoga trena odlučio za studij orijentalistike. Potaknut pitanjima poput vašega, u zrelijim sam godinama često razmišljao o tome zašto sam tako naglo i nenadano napravio taj izbor i spoznao, točnije osvijestio neke stvari o sebi.

Koje točno?

Rođen sam u "miješanom braku" i vjerojatno stoga u našoj se kući nikada nije razgovaralo o vjeri, odnosno o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti. Većina mojih školskih prijatelja odgajana je u obiteljima u kojima su, iako diskretno, njegovani nacionalni i vjerski osjećaji i tradicije, no ja sam odrastao u drukčijem okruženju. Dakle, moguće je da je izbor studija bio posljedica mojeg tada još neosviještenog traganja za odgovorom na pitanje "kamo pripadam". Još jedan moment mogao je utjecati na odabir orijentalistike: mutne predodžbe o "turskim vremenima" koje su mi golicale maštu zbog toga što je svaki pedalj moga zavičaja, Bosanske krajine, obilježen tragovima osmanske prisutnosti. Spomenut ću stara groblja, džamije i kule, zapuštene "mahale", prigradske sokake, "čudne" riječi koje su koristili stariji ljudi... Ali, svi materijalni spomenici osmanske kulture bili su u tako jadnom stanju da sam u ranim godinama mislio da su Turci vladali Bosnom u nekim pradavnim vremenima!

U moje vrijeme u školama je bosanska povijest sustavno ignorirana (izuzev njemačkih ofenziva u Drugom svjetskom ratu!) i tendenciozno interpretirana: Turci su se spominjali samo u kontekstu mita o Kosovskoj bitci, buna protiv dahija i u književnoj imaginaciji danka u krvi. Zbog svega toga orijentalistika mi se mogla učiniti putem mogućega prosvjećenja, koji je najednom iskrsnuo preda mnom da me odvede u svijet sa starih fotografija Bihaća, koje su povremeno znale objaviti lokalne novine "Krajina". Na njima sjedobradi starci odjeveni u čakšire, s bijelim čalmama, dokono stoje na drvenom bihaćkom mostu i puše. Dakako, tada nisam mogao ni sanjati da su ti "Turci" zapravo mjesni muslimani – Bošnjaci i Bišćani.

Što je uopće značilo studirati orijentalne jezike u jugoslavenskom Sarajevu ranih sedamdesetih dvadesetog stoljeća?

Što se struke tiče, Sarajevo je u to vrijeme bilo vodeći orijentalistički centar ne samo u Jugoslaviji, nego i u regiji. Arabistički, turkološki i osmanistički radovi iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, među kojima se mnogi i danas smatraju značajnim znanstvenim prilozima, nastajali su ili su objavljivani u Sarajevu, u Prilozima za orijentalnu filologiju i posebnim izdanjima Orijentalnoga instituta, odnosno u izdavačkim kućama "Svjetlost" i "Veselin Masleša". Na Odsjeku za orijentalistiku predavali su istaknuti profesori i znanstvenici kao Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Vančo Boškov, Srđan Janković. U nastavu su bili uključeni i poznati arabisti i turkolozi s Orijentalnoga instituta, u moje vrijeme Teufik Muftić i Ešref Kovačević. Sarajevo je tada bilo istinsko multietničko i multikulturno središte pa nije ni čudo što su se na tamošnji studij orijentalistike upisivali i studenti iz drugih republika bivše Jugoslavije – Makedonije, Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Kakve su bile reakcije tadašnje okoline na Vaš odabir studija, kakva su Vaša iskustva iz tog perioda?

Za multietničko i multikulturno Sarajevo, u kojemu su Odsjek za orijentalistiku i Orijentalni institut utemeljeni iste godine (1950.), studij orijentalne filologije doživljavan je kao jedan od studija iz ponude Filozofskoga fakulteta. Doduše, egzotičan, ali ni po čemu drugome poseban ili obilježen. "Čistu" orijentalistiku, ali i kombinirani studij arabistike i nekoga od svjetskih jezika, najčešće engleskog, studirali su studenti svih nacionalnosti. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća broj studenata se povećao zbog toga što su velika bosanskohercegovačka poduzeća, koja su sklapala značajne poslove u arapskome svijetu, trebala prevoditelje. Trebala ih je u velikom broju i vojska. No za razliku od Sarajeva, u bosanskim "provincijama" atributi orijentalni, osmanski, turski, arapski izazivali su zazor kod pripadnika svih nacionalnosti, pa čak i kod većine Muslimana (danas Bošnjaka) srednje i mlađih generacija. Doduše, atribut arapski nešto manje, ponajprije zbog izvrsnih političkih i gospodarskih odnosa Jugoslavije s arapskim zemljama. Pamtim da su u ranim sedamdesetim godinama najpoželjniji i najprestižniji studiji u mojem okruženju bili društveni – pravo, ekonomija, političke znanosti, sociologija, novinarstvo i sl. Stoga možete pretpostaviti kakvu je nevjericu, pitanja i komentare mogao izazvati izbor orijentalistike među mojim poznanicima i prijateljima, pa i u široj obitelji. (Što će ti to?; Kome to treba?; Koga zanima "turski vakat"?; Ima li i turski jezik gramatiku?).

Studij orijentalistike katkad je bilo teško braniti i pred nepoznatim kolegama koji su u studentskoj menzi ljubopitljivo i s nevjericom zagledali rječnike i knjige s naslovima ispisanim arapskim slovima. Stoga sam svoje knjige okretao naopako čak i kad su bile na turskoj latinici. Neka su mi pitanja teško padala zbog toga što nisam mogao uvjerljivo obrazložiti zbog čega sam naprečac odabrao baš taj studij, a ni znati jesam li pogriješio i hoću li kao turkolog moći naći posao. Naime, u to vrijeme diplomirani turkolog mogao je raditi samo u znanosti.

Godine 1974. završili ste studij orijentalne filologije u Sarajevu gdje ste tijekom osamdesetih izgradili vrlo uspješnu akademsku karijeru na tamošnjem Filozofskom fakultetu. Dvadeset godina kasnije, 1994. kao jedan od vodećih bosanskohercegovačkih

turkologa došli ste u Hrvatsku i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu utemeljili studij turkologije. Za Vama su četiri desetljeća vrlo aktivnog znanstveno-istraživačkoga rada, period obilježen promjenama različitih akademskih sredina, političkih sistema i društvenih klima. Koliko su Vam te promjene i izmještanja išli na ruku? Jesu li one za struku poput Vaše bili poticaj ili možda prije stanovita kočnica?

Boravak u novoj akademskoj sredini, a tu prije svega mislim na inozemstvo, i aktivno sudjelovanje u nastavi i/ili radu na istraživačkim projektima pruža znanstveniku priliku da se osvrne na svoja postignuća, utvrdi gdje je na ljestvici znanstvene relevantnosti u međunarodnim razmjerima svoje struke i preispita se što bi još morao napraviti ili poboljšati da bi ostvario još bolje rezultate. Gostujući profesor ili znanstvenik usto ima priliku sklopiti neposredna poznanstva s inozemnim kolegama i razmijeniti iskustva i znanja, upoznati se s praktičnim organizacijskim rješenjima i načinom na koji funkcionira tamošnja znanstvena zajednica. Može imati sreću da otkrije drukčije pristupe struci i drukčiji način razmišljanja o njoj.

Moje iskustvo govori da privremena ili trajna promjena sveučilišta gostujućem profesoru može značiti još puno toga: nove mogućnosti i bolje uvjete rada, poticaj na koji ga "tjera" nova sredina, potrebu da se dokaže i potvrdi u njoj, da se znanstveno etablira i aktivno uključi u akademsku zajednicu. Stoga mislim da bi svaki sveučilišni profesor morao steći takva ili slična iskustva. Na razmjeni profesora i, dakako, studenata, inzistira i "bolonjski program". To mu se, za razliku od mnogih drugih sadržajno ispražnjenih floskula koje mirne duše možemo nazvati "bolonjskim kičem", mora priznati kao velika prednost u odnosu na stariji način studiranja. Nažalost, moguće je da će se razmjena "po Bolonji" urušiti pod teretom financijskih nedaća, ali o tom scenariju ne želim ni razmišljati. U starijem, predbolonjskom sustavu sretali smo profesore koji su bili uvjereni da njegov asistent mora diplomirati, magistrirati i doktorirati kod njega, a po mogućnosti ni ne odvajati se od njega sve dok profesor ne ode u mirovinu. Karikirano govoreći, bilo je moguće zamisliti da netko osnovnu školu završi u selu, srednju u susjednome gradiću i fakultet u administrativnom sjedištu županije te ondje ostane graditi sveučilišnu karijeru, a da nije ni prošetao glavnim gradom svoje domovine. Danas je to ipak nezamislivo.

Kako se rodila ideja o osnivanju turkologije u Zagrebu?

Vama je poznato da se o osnivanju turkologije na Sveučilištu u Zagrebu počelo razmišljati krajem 19. st. Međutim, tek uoči Drugoga svjetskog rata ta je ideja bila na pragu ostvarenja budući da se u Zagrebu stjecajem okolnosti skrasio orijentalist Aleksej Olesnicki, koji je 1928. godine angažiran u JAZU (danas HAZU) kao honorarni službenik za prikupljanje orijentalnih rukopisa i njihovu katalošku obradu. Olesnicki je 1937. imenovan pomoćnim nastavnikom za turski jezik na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a 1943. promaknut u zvanje docenta. Nažalost, iste je godine umro tako da turkologija nije zaživjela kao studij.

U devedesetima, godinu dana nakon što je Hrvatska proglasila neovisnost, inicijativu za osnivanje turkologije na Zagrebačkom sveučilištu dao je prof. dr. sc. Nenad Moačanin. Bilo je dogovoreno da nakon isteka stipendije Zaklade A. von Humboldt počnem predavati na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Budući da je jezik okosnica svake filologije, a ja se prvenstveno bavim turskim jezikom, time je konačno bio stvoren preduvjet za osnivanje prve i zasad jedine turkološke katedre u Hrvatskoj. Velika je sreća što je u vrijeme osnivanja turkologije pročelnik Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije bio akademik prof. dr. sc. Mislav Ježić. On je zdušno podržao inicijativu prof. Moačanina i studij turkologije (istodobno i studij hungarologije) uveo u spomenuti Odsjek. Ipak, zagrebačka turkologija ne bi mogla odmah zaživjeti kao samostalan studij i kao ustrojbena jedinica na razini katedre (de facto odsjeka) da se u njezin rad od prvoga dana nisu uključili i drugi kolege orijentalisti: dr. sc. Nenad Moačanin i dr. sc. Tatjana Paić-Vukić, te prof. dr. Fehim Nametak sa sarajevskoga Filozofskog fakulteta.

Kako tumačite činjenicu da je studij turkologije uspio zaživjeti u politički najosjetljivijem periodu moderne hrvatske povijesti, ratnih devedesetih? Kakav je bio prijem u akademskoj i široj zajednici s obzirom na uglavnom negativnu percepciju Turaka u kolektivnoj svijesti hrvatskih građana?

Osnivanje novih studija i studijskih smjerova ovisi i o gospodarskim i političkim okolnostima. Turska se diplomacija nakon izbijanja rata 1991. godine pojačano angažirala u svim državama nastalim na prostorima bivše Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku koja je razvila izvrsne političke odnose s Turskom. Tom zbližavanju Hrvatske i Turske pridonijeli su i uspjesi turske diplomacije u pregovorima između zaraćenih strana, ali i činjenica da je Hrvatska u Europi donekle bila politički izolirana zbog rata između Hrvata i Bošnjaka u susjednoj zemlji. Utemeljenje turkologije na Zagrebačkom sveučilištu Turci su doživjeli kao čin dobre volje i nastojanja da se između Hrvatske i Turske uspostave ne samo politički i gospodarski, nego i znanstveni i kulturni odnosi, i to su znali cijeniti. Prvi turski veleposlanici, koji su po dolasku u Zagreb posjećivali i Odsjek za hungarologiju i turkologiju, nisu propuštali napomenuti da im je osobno tadašnji turski predsjednik Demirel naložio da se "angažiraju u materijalnoj ili

Dobronamjerne ljude koji se "čude" zašto moj rad na rječniku, doduše uza sve druge brojne obaveze i znanstveni rad, traje tolike godine, obično podsjetim na to da će Hrvatsko-turski rječnik imati oko 60 tisuća natuknica, da će, primjerice, svi glagoli sadržavati podatke o valentnosti i svi odreda biti oprimjereni, da su primjeri uzimani iz korpusa tekstova, a ne prepisivani iz drugih rječnika, da će rječnik sadržavati najfrekventnije kolokacije i frazeme hrvatskoga jezika i njihove turske ekvivalente te da valjan turski rječnik čija bi lijeva strana bila neki od južnoslavenski jezika do sada nije napisan!

kadrovskoj pomoći zagrebačkoj Katedri za turkologiju".

Prijem na koji je turkologija naišla u akademskoj zajednici, a tu prije svega mislim na Filozofski fakultet i tadašnji Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, bio je izvrstan. Ako bih morao istaknuti pojedince koji su zdušno podržali turkologiju i bili svjesni njezina značenja za povijesna, filološka, etnološka i druga istraživanja, onda su to akademik Ježić, prof. dr. sc. Stipe Botica, tadašnji dekan Filozofskoga fakulteta, pokojna profesorica Milka Jauk-Pinhak, u to vrijeme prodekanica, dr. sc. Anđelko Mijatović, savjetnik predsjednika Tuđmana za znanost i drugi. Pojedince izvan akademske zajednice dakako ne bih ni spomenuo da se njihove reakcije na turkologiju danas ne prepričavaju kao autentične anegdote. Ivo Žanić u knjizi "Prevarena povijest" spominje hercegovačkog guslara koji je 1996. opjevao "tiskanje turskoga pravopisa u Zagrebu" (to jest moje Gramatike suvremenoga turskog jezika), izražavajući bojazan da bi jednoga dana "taj pravopis mogao zaživjeti i u Federaciji (Bosne i Hercegovine)"! Tu "anegdotu" preuzela je od Žanića i jedna američka autorica i uvrstila je u svoju knjigu o nacionalizmima na prostorima bivše Jugoslavije.

Područja Vašeg znanstvenog interesa poprilično su široka: od suvremenog turskog jezika, preko osmanskih tekstova do različitih kulturnopovijesnih tema vezanih za osmansku Bosnu. Pa ipak, profilirali ste se u prvom redu kao turkolog lingvističkog usmjerenja, Vaša prva strast su jezik i riječi. Autor ste Gramatike suvremenoga turskog jezika, iznimno hvaljene i citirane u svijetu, a već dugo godina radite na prvom hrvatsko-turskom rječniku. O kakvom je projektu riječ?

Kad se govori o projektima, onda se obično misli na znanstvena istraživanja ili znanstveni rad od kojega se očekuju konkretni rezultati. Iza projekata stoje odgovarajuće institucije i materijalno ga podupiru. Hrvatsko-turski rječnik zamislio sam kao osobni projekt, ako se zadatak koji sami sebi zadamo uopće može zvati projektom. Pa ipak, moja prvotna namjera nije bila da sam radim na njemu, to je naprosto anakronizam.

Naime, bio sam uvjeren da će mi se pridružiti neki kolege iz Sarajeva, ali se ta suradnja ipak nije dogodila.

Rad na rječniku jedan je od najzahtjevnijih poslova u području filologije ne samo po svojoj opsežnosti i težini posla koja proizlazi iz te opsežnosti, i koju neki leksikografi opisuju atributom "rudarski", nego i po znanjima i filološkim kompetencijama koje leksikograf mora posjedovati te po ustrajnosti da se započeto dovede do kraja. Dobronamjerne ljude koji se "čude" zašto moj rad na rječniku, doduše uza sve druge brojne obaveze i znanstveni rad, traje tolike godine, obično podsjetim na to da će Hrvatsko-turski rječnik imati oko 60 tisuća natuknica, da će, primjerice, svi glagoli sadržavati podatke o valentnosti i svi odreda biti oprimjereni, da su primjeri uzimani iz korpusa tekstova, a ne prepisivani iz drugih rječnika, da će rječnik sadržavati najfrekventnije kolokacije i frazeme hrvatskoga jezika i njihove turske ekvivalente te da valjan turski rječnik čija bi lijeva strana bila neki od južnoslavenski jezika do sada nije napisan! Kad pišete hrvatsko-engleski rječnik, na raspolaganju vam je mnoštvo već objavljenih rječnika, iako ni to nije jamstvo da će vaš biti dobar ili najbolji. U poslu koji radim ja sam, nažalost, prvi.

Na rječnicima nerijetko radi čitav tim stručnjaka, no vi ste u ovom mukotrpnom poslu već duže vrijeme sami. Kako je to godinama lutati nepreglednim labirintom riječi? Osjećate li se katkad zatočenikom u toj "tamnici jezika", da parafraziram Jamesona?

Ta je metafora umjesna i njome se dobro može opisati stanje jednoga leksikografa. Ponekad mi se čini da zapravo ne čitam tekstove na turskom jeziku, nego da u njima lovim meni nepoznate kolokacije, frazeme, nove riječi, neologizme, nova značenja, novu ili neobičnu uporabu neke riječi u kontekstu i slično. No to je samo površinska manifestacija spomenute opsjednutosti riječima. Ona dubinska proizlazi iz lijeve, hrvatske strane rječnika, na čija pitanja ne možete uvijek jednoznačno odgovoriti: koji bi leksik trebao sadržavati rječnik, u kojem opsegu, za koju namjenu, do koje razine ići u razradi semantičkih grozdova i je li sve podjednako važno. A uvijek vam se čini da jest, da uza sve recentne riječi i pojmove iz politike, gospodarstva, društva, informatike, tehnologije, medicine, genetike i svega drugoga neizostavno morate imati i riječi poput trklja ("motka uz koju se penje grahorica ili loza, pritka"), iako niste sigurni hoće li ikada ikome ustrebati.

Osim lingvističkih i filoloških istraživanja zaokuplja Vas još jedna vrlo specifična kulturnopovijesna tema: bosanski franjevci u vrijeme osmanske uprave i njihovi doticaji s turskom kulturom. Baveći se njihovim turkološkim radovima istražujete jedan prilično rubni, zanemaren segment kulturnog naslijeđa osmanske Bosne. Kakav je pogled na osmansku baštinu iz pozicije tih

"drugih", nemuslimanskih žitelja Osmanskog Carstva? Kakve priče o Turcima i Bosni pripovijedaju zaboravljeni spisi u Plehanu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci…?

Općenito uzevši, franjevački stav prema drugim dvjema konfesionalnim i etničkim zajednicama u Bosni i Hercegovini, pravoslavnoj i muslimanskoj, nije se razlikovao od stava koje su te zajednice imale prema franjevcima. Sve tri su se zatvarale u imaginarne granice i razvijale svoj način mišljenja i prosuđivanja o događajima presudnim za samoodržanje te zajednice. Koliko god su bosanski muslimani bili inkorporirani u osmansko društvo i osjećali se njegovim dijelom i privilegiranim slojem toga društva, toliko su katolici i pravoslavci imali odmaka, zazora i rezervi prema njemu. Franjevački izvori, ponajprije ljetopisi, vrlo često govore o nepovjerenju prema institucijama države, posebice prema bosanskim namjesnicima i sudovima. Pa ipak, negativne atribucije nikada se ne pripisuju sultanu, nego u pravilu muslimanima s kojima su dijelili isti jezik i isti životni prostor. Pitanje je dakle hoćemo li takav njihov stav smatrati "pogledom na osmansku baštinu iz pozicije drugoga", ili pak pogledom na bosanske prilike iz pozicije domaćega koji je u podijeljenom društvu bio doveden u poziciju drugoga i drukčijega.

Dugi niz godina bavite se proučavanjem tzv. bosanskog turskog jezika. Na tu ste temu upravo dovršili knjigu koja će uskoro izaći na engleskom jeziku kod uglednog izdavača u Istanbulu. O čemu govorite u svojoj novoj knjizi?

U knjizi "The Turkish Language in Ottoman Bosnia" tragam za odgovorima na dva zanimljiva i nimalo laka pitanja: tko je govorio turski u osmanskoj Bosni i o kakvom je turskom jeziku riječ. Istraživanje se pokazalo vrlo zahtjevnim zbog toga što su se europski putnici rijetko, usputno i šturo osvrtali na raširenost turskoga jezika u Bosni, ali i zbog kompleksnosti problematike. Zbog pomanjkanja izvora ponegdje je, nažalost, izostala slojevitija analiza jezičnoga stanja, odnosno navodne bosansko-turske "dvojezičnosti" koju neki znanstvenici spominju u svojim radovima. Tek nam 19. st. donosi pouzdanije podatke o gotovo zanemarivoj zastupljenosti turskoga jezika u Bosni, kao i prve latinične tekstove na kojima se mogu analizirati njegove jezične karakteristike koje se ne mogu odčitati iz onodobnih turskih tekstova pisanih arapskim pismom. Čitateljima će možda biti zanimljiv podatak da su autori tih rukopisa bosanskohercegovački franjevci, koji su u svojim školama učili turski jezik kao obavezan predmet, kako bi neposredno mogli komunicirati s vlastima i braniti svoje interese na šerijatskim sudovima ili čak na Porti.

Pored znanstvenih radova bavite se i književnim prevođenjem. Prijevodi romana turskoga nobelovca Orhana Pamuka, koje potpisujete samostalno ili u suradnji s mlađim kolegama, otvorili su novo poglavlje u hrvatskoj prijevodnoj književnosti: zanemarimo li sporadične prijevode s turskog koji su izlazili u Zagrebu između dva svjetska rata, ovo je prvi put da se na hrvatski sustavno prevode djela iz moderne turske književnosti. Samo u zadnjih deset godina objavljeno je gotovo 30 naslova. Kako tumačite tako dobar prijem turske književnosti posljednjih godina?

Zanimanje za suvremenu tursku književnost ne samo kod nas, nego i u svijetu, počinje s usponom Orhana Pamuka. To je činjenica koju nitko ne može poreći, čak ni oni nacionalistički krugovi u Turskoj koji ga na sve načine nastoje politički diskvalificirati. Zahvaljujući Pamuku čiji je roman "Zovem se Crvena" kod nas tiskan u nevjerojatno visokoj nakladi (prvo izdanje prodano je u 10.000 primjeraka, a čini se da je i drugo rasprodano), mogli su na hrvatsko tržište ući i drugi pisci. Sudeći po oglednim rezultatima čitanosti knjiga u Hrvatskoj u 2013. godini, koje je obradio kolega Neven Ušumović koristeći Sustav Zaki (najraširenija aplikacija za katalogizaciju i cirkulaciju knjižničnog fonda u Hrvatskoj), broj posudbi najčitanijih naslova dopušta nam zaključak da turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj! Među turskim piscima Orhan Pamuk je, dakako, na prvome mjestu, a slijede ga spisateljice Elif Şafak, Ayşe Kulin i Ayfer Tunç koje, po mome mišljenju, nikada ne bi doživjele veći uspjeh

u inozemstvu da im taj prodor nije omogućio Orhan Pamuk. Pojačano zanimanje za Tursku, njezinu književnost i kulturu potaknule su i turske televizijske serije koje su nam u Hrvatsku "dovele" i dvije knjige o Sulejmanu Veličanstvenom, obje prevedene s engleskoga.

Koliko su po Vašem sudu književna djela uspjela izmijeniti dominantne predodžbe domaćeg stanovništva o Turcima?

Odgovor na vaše pitanje počet ću pojašnjenjem gore izrečenog zaključka da turska književnost danas spada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj. Naime, Neven Ušumović utvrdio je da je svaki od spomenutih pisaca u 2013. godini imao između 900 i 1500 posudbi po knjizi. Ukupno gledajući, riječ je o skromnome broju čitatelja. Poznat vam je podatak da se preko 95% studenata upiše na studij turkologije, a da prije toga nisu pročitali ni jedan turski roman, čak ni djelo nobelovca Pamuka.

Nisam siguran da književna djela mogu mijenjati ustaljene predodžbe o bilo kome, pa ni o Turcima, jer relativno malen postotak stanovnika Hrvatske čita knjige. Osim toga, ljubitelji književnosti prosvjećeniji su sloj stanovništva pa vjerojatno mnogi od njih ni ne boluju od općih mjesta i negativnih predrasuda. Problem su "ljudi jedne ili nijedne knjige" jer takvi sve znaju i o svemu imaju "svoje" mišljenje. Pritom

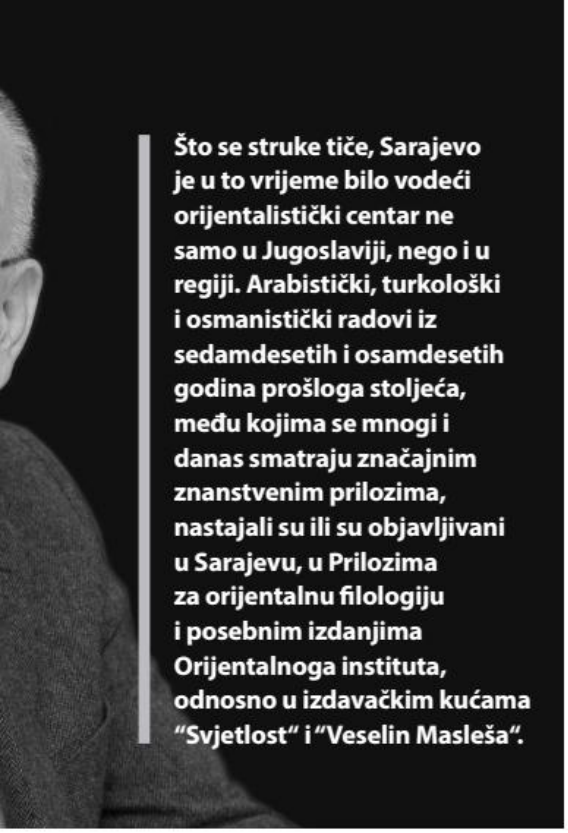

Što se struke tiče, Sarajevo je u to vrijeme bilo vodeći orijentalistički centar ne samo u Jugoslaviji, nego i u regiji. Arabistički, turkološki i osmanistički radovi iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, među kojima se mnogi i danas smatraju značajnim znanstvenim prilozima, nastajali su ili su objavljivani u Sarajevu, u Prilozima za orijentalnu filologiju i posebnim izdanjima Orijentalnoga instituta, odnosno u izdavačkim kućama "Svjetlost" i "Veselin Masleša".

im ne pada na pamet da bi morali misliti kako bi imali pravo na mišljenje te da bi morali puno čitati kako bi mogli misliti. Rekao bih stoga da su rušenju stereotipa Hrvata o Turcima najviše pridonijele televizijske serije. Vjerujem da su mnogi naši budući studenti upravo revnosni gledatelji turskih sapunica.

Studij turkologije koji ste utemeljili 1994. uskoro će proslaviti dvadesetu obljetnicu. Što se promijenilo u odnosu javnosti prema turkologiji kao znanstvenoj disciplini? Ima li pomaka?

Promijenilo se mnogo toga najprije u odnosu Hrvata prema Turskoj i Turcima, a potom i u svemu ostalome. Taj recepcijski pomak prema pozitivnome odigrao se nevjerojatno brzo, u samo dva desetljeća. Impuls koji je pokrenuo te promjene zasigurno treba tražiti u uspostavi i razvoju političkih odnosa između Republike Hrvatske i Republike Turske, a sve ostalo – utemeljenje turkologije, veliko zanimanje za studij, trijumfalni dolazak turskih književnika u Hrvatsku preko prijevoda s turskoga jezika, pojava turskih serija na našim televizijama, gostovanje turskih pisaca na Sajmu knjiga u Puli, prenapučeni turistički aranžmani u oba smjera itd. – sve je to proisteklo iz tih odnosa.

U proteklih dvadeset godina zagrebačka se turkologija uspjela razviti u respektabilan studij na Sveučilištu u Zagrebu, ali i u turkološki centar poznat u međunarodnim razmjerima, u kojemu su održana i dva velika međunarodna turkološka kongresa. Naši istaknuti profesori objavili su u inozemstvu vrijedne knjige i članke i postali članovima važnih stručnih i znanstvenih institucija, tijela, uredništava u inozemstvu, a dobitnici su i prestižnih inozemnih nagrada za svoj znanstveni i stručni rad. Vjerujem da se ni jedan novoutemeljeni studij u Hrvatskoj ne može pohvaliti takvim uspjehom u razdoblju od svega dvadeset godina.

Turci su u Hrvatskoj ostali više od dva stoljeća, pa ipak, čini se da je osmanski sloj hrvatske povijesti najmanje istražen. Ilirsko ili rimsko naslijeđe Hrvatska s ponosom ističe kao dio vlastite baštine, austrougarsko i mletačko također, no s osmanskim se izgleda i dalje spori. Zašto je još uvijek tako? Otkuda toliko elementarnih nepoznanica kad su Turci u pitanju i ima li nade da se u dogledno vrijeme takav stav promijeni?

Točno, s recepcijom nasljeđa osmanske provenijenicije još uvijek ima problema. Zazor prema tom nasljeđu, koji se katkad osjeća unatoč svemu o čemu sam govorio, proistekao je iz redukcionističke teze o kršćanskim temeljima europske civilizacije i kulture, u kojoj su Hrvati do Prvoga svjetskog rata participirali kao dio velikih carstava (Ugarskog, Austrijskog, Austrougarskog). Sve što se nije uklapalo u spomenutu vjersko-ideološku shemu smatrano je nehrvatskim i stranim čak i kad je nastajalo u današnjoj Hrvatskoj (u područjima koja su nekoć bila pod osmanlijskom vlašću), pa čak i onda kad su, kako je lucidno primijetio dr. sc. Zlatko Karač s Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, islamske vjerske i profane građevine u dalmatinskom zaleđu gradili hrvatski majstori od hrvatskoga kamena. Taj se antiturski narativ nije mijenjao ni u razdoblju prve i druge Jugoslavije jer je u osmanskim i turskim temama dominirala srpska historiografija. Objektivno gledajući, u Hrvatskoj se odnos prema osmanskom nasljeđu korjenito nije mogao mijenjati i zbog toga što do 1994. godine nije ni postojao studij turkologije. Danas je situacija posve drukčija jer su pod mentorstvom prof. Moačanina na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu već stasali hrvatski povjesničari-osmanisti koji su usporedo studirali povijest i turkologiju.

Kako komentirate priče o novom turskom "neoosmanizmu" i imperijalnim težnjama aktualne turske politike na Balkanu na početku 21. stoljeća?

Turska ima plan osnažiti politički, gospodarski i kulturni utjecaj na prostoru povijesne Rumelije, ali ta težnja nije ništa manje legitimna od sličnih inicijativa drugih zemalja da uspostave regionalnu suradnju. Činjenica da Turska u ovome trenutku pokreće i forsira tu suradnju zbog gospodarskoga prosperiteta ne čini je a priori "nametljivom" ili "nasilnom", premda se ponegdje doživljava i kao takva. Sudeći po nekim reakcijama javnosti u susjednim zemljama, vjerojatno bi nastupi jednog dijela turske političke elite mogli biti suptilniji s obzirom na povijesne reminiscencije, ali smatram da se nitko ne bi trebao osjećati uznemirenim ako Turska želi obnoviti neki osmanski spomenik i predati ga na uporabu zemlji u kojoj se on nalazi. Svaka je suradnja obostrana i nitko je nikome ne može nametnuti. ■

U knjizi "The Turkish Language in Ottoman Bosnia" tragam za odgovorima na dva zanimljiva i nimalo laka pitanja: tko je govorio turski u osmanskoj Bosni i o kakvom je turskom jeziku riječ. Istraživanje se pokazalo vrlo zahtjevnim zbog toga što su se europski putnici rijetko, usputno i šturo osvrtali na raširenost turskoga jezika u Bosni, ali i zbog kompleksnosti problematike. Zbog pomanjkanja izvora ponegdje je, nažalost, izostala slojevitija analiza jezičnoga stanja, odnosno navodne bosansko-turske "dvojezičnosti" koju neki znanstvenici spominju u svojim radovima.

Intervju:
prof. dr. Esad Duraković

Razgovarao: **Sead Begović**

Bremenite poruke od orijentalizma do orijentologije

U čast akademiku Esadu Durakoviću godine 2013. održan je u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu međunarodni simpozij, uz bogati program, pozdravne govore i s nekoliko sesija pod zajedničkim naslovom "Od orijentalizma do orijentologije". To odista ne čudi imamo li u vidu bogatu i pregalačku biobibliografiju ovog uglednog znanstvenika, spektralnog prevodioca, njegov velik broj referata i recenzija te aktualna kritička reagiranja, intervjua, uređivačkog i priređivačkog posla, učešće u naučnim skupovima, ali nadasve njegov prilog orijentalnoj filologiji. Interesantno je za primijetiti da se velik broj pitanja naprosto nameće iz samih naslova njegovih djela i kritičkih napisa što je vjerodostojna potvrda točnoj stigmatizaciji teme koju ovaj vrijedni autor obrađuje.

Koliko se koristi tekstualno nasljeđe arapske umjetničke pisane riječi i je li to za nas uopće neki "kapital" koji sintetizira jednu specifičnost kanoniziranih korisnih djela, rekli bismo, za tako toniranu elementarnu pismenost?

Arapska pisana umjetnička riječ ima zaista neobičnu poziciju, rekao bih čak: ima neobičnu sudbinu u našoj baštini i njenoj recepciji, ali takvu sudbinu ima i u svijetu općenito. Ona se može posmatrati, dakle, na razini bošnjačke baštine na orijentalno-islamskim jezicima, ali i u okvirima recepcije arapske umjetničke književnosti u svijetu. U oba slučaja, ili na obje razine, ta umjetnost je značajno hendikepirana. Tokom nekoliko stoljeća, Bošnjaci su intenzivno i kvalitetno stvarali na orijentalno-islamskim jezicima (arapskom, perzijskom i turskom) i taj "kapital", ta baština, nesumnjivo ima veliki značaj za Bošnjake, ali i za povijest klasične književnosti općenito. Upravo o tome završavam studiju, pod radnim naslovom "Poetika klasične književnosti na orijentalno-islamskim jezicima". No, baština o kojoj je riječ, u značajnoj mjeri je "odmaknuta" od nas jer je za nas zagubljena njena "vokalna komponenta", njen kontekst, naprosto – ona je na važan način "zatočena" u drugi jezik i u drugo vrijeme. Prijevodi preko kojih upoznajemo dijelove te književnosti tragično su nekompetentni, uglavnom zato što djela "prevode" filolozi koji, najčešće, uopće nemaju osjećaj za umjetnost, ne shvaćaju na koji način književno umjetničko djelo funkcionira, pa, na primjer, briljantnu poetsku formu neke mesnevije ili kaside prenose u proznom filološkom zapisu, nastojeći da prenesu, kako vele, sadržaj, smisao djela, a ne znaju da umjetničko djelo ne postoji samo kao "sadržaj" već ono pulsira u istovremenosti, da se poslužim Croceovim jezikom, intuicije i ekspresije, sadržaja i forme. Ta književnost još uvijek čami, strpljivo čeka da bude adekvatno predstavljena.

S duge strane, arapska književnost u povijesti općenito najuspješnije se izrazila u pjesništvu, ali je ono mahom prenošeno na jezike Zapada u istim, estetskim nemuštim i neutraliziranim prijevodima, tako da je ogromna arapska književnost, dijahrono i sinhrono, sasvim neadekvatno predstavljena Zapadu.

Što se tiče moderne arapske književnosti, smatram da je njenu aktualnu poziciju na Zapadu sjajno predstavio taj lucidni i izvrsno informirani Edward Said, u tekstu pod naslovom "Književnost pod embargom". Ona je zaista u značajnoj mjeri pod embargom na Zapadu. Čak i u zemljama bivše Jugoslavije, ona je pod jednom vrstom embarga. Prije nekoliko godina, predlagao sam direktoru V.B.Z., pokojnom B. Zatezalu, da za tu kuću radim, zajedno sa svojim suradnicima arabistima, u okvirima svojih kompetencija, na predstavljanju arapske književnosti tako što bi V.B.Z. svake godine u mome izboru, kao specijaliste za arapsku književnost, objavio 3-5 knjiga. Direktor se bio zagrijao za to, ali je naš dogovor ubrzo potonuo u šutnju i ostao je tamo.

Može li se uopće suvereno progovoriti o izrazito poetskoj impostaciji *Kur'ana*, naravno u prijevodima, s obzirom na evanđelja, uopće *Bibliju* ili pak na vedaističku tradiciju. Ili, opet, jeste li možda primijetili pogubnu pojavu skripturalizma?

Upravo je *Kur'an* izvrstan primjer za ovo o čemu sam maločas govorio, iako se on u nekim značajnim aspektima uvijek razlikuje od umjetničke književnosti. Njegov sadržaj, koji je po sebi sakralan, uzvišen, objavljen je u tako briljantnoj formi da muslimani koji poznaju izvornik, ali i neki nemuslimani, govore čak o nadnaravnosti njegove ekspresije. Tekst je u rimovanoj i ritmiziranoj prozi koja je inače obilježila povijest arapske književnosti a u odnosu na koju se *Kur'an* pokazao izrazito superiornim. Tekst *Kur'ana* obiluje udarima rime i ritma, inverzijama, paralelizmima, eufonijom i nizom drugih stilskih sredstava koja naprosto zahtijevaju da se on glasno čita (da se "uči", kako se to kaže u muslimanskoj tradiciji). Njegov stil je impresivan, bez ikakva pretjerivanja to velim. Uostalom, o tome sam objavio knjigu ("Stil kao argument. Nad tekstom Kur'ana", Sarajevo, 2009). Svi naši prijevodi na bosanski/hrvatski/srpski jezik, ali i prijevodi u svijetu, koliko mi je poznato, koncentriraju se na prijenos sadržaja, značenja toga teksta silno otežalog estetskim vrijednostima koje prevoditeljski potpuno zanemaruju. Stoga nijedan prijevod – da parafraziram Platona – nije ni sjenka izvornika. Ti prijevodi su čak i u prijenosu sadržaja tragično redukcionistički. Na primjer, za tzv. Sudnji dan, u *Kur'anu* ima mnoštvo izraza: Dan Vjere, Dan Ustanuća, Dan proživljenja, Čas odsudni i td., dok naši prijevodi sve to veliko bogatstvo reduciraju na sintagmu Sudnji dan, koje, zapravo, i nema u *Kur'anu*. Navedene sintagme izvornika bremenite su pozitivitetom, a Sudnji dan zapravo obiluje negativnim konotacijama. Znajući za tu kardinalnu neosjetljivost prevoditelja, godinama sam ispisivao i objavljivao tekstove o stilu *Kur'ana* i onda sam se odlučio, s velikom zebnjom, na vlastiti prijevod u kome sam nastojao prevladati neoprostive "prevoditeljske" grijehe u vezi sa sakralnim Tekstom. Istrajavao sam u svome prijevodu na rimama (čak sam naveo strukturu rima po poglavljima), istrajavao sam na ritmizaciji općenito, na unutarnjoj ritmizaciji dužih paragrafa/ajeta, na inverzijama kojima se karakteriziraju sakralni tekstovi, na obilju konektora koji djeluju i kao snažni fonemi, itd. Znam da moj prijevod nije savršen; znam da nema konačnih prijevoda velikih tekstova, već je prevođenje stalni proces, ali sam htio barem ukazati na neke stilske vrijednosti izvornika. Nemamo pravo ignorirati te vrijednosti ako tekst tako snažno insistira upravo na njima.

Dakle, arapska kultura je i u ovome aspektu zaista neadekvatno predstavljena na Zapadu, ali i u drugim dijelovima svijeta. Kao arabist koji je posvetio cijeli svoj vijek proučavanju i predstavljanju arapske kulture, svjestan sam te goleme prikraćenosti "obje strane": arapska Kultura Riječi je u prevoditeljski onesposobljenom i nekompetentnom obraćanju drugim kulturama i tradicijama osuđena, a ove druge ne uspijevaju spoznati, čak ni naslutiti, to šuštavo svileno ruho kojim se, s razlogom, diči arapska kultura. Saidovski orijentalizam odigrao je vrlo negativnu ulogu u tome svojevrsnom interkulturalnom krivotvorenju.

Za one koji Vas nisu čitali bit će zanimljivo čuti u čemu se sastoji epigonstvo u orijentalistici ex-Jugoslavije?

O tome sam svojevremeno, već kao asistent i docent, vodio javnu polemiku sa orijentalistima u časopisima bivše Jugoslavije. Riječ je o tome što su jugoslavenski

orijentalisti u studiju orijentalistike forsirali epigonski odnos prema kanoniziranim evropskim orijentalističkim djelima a ova su, opet, bila vrlo snažno kontaminirana ideologijom u čijoj osnovi je bila netrpeljivost prema Drugome, posebno prema islamskom kao Drugome. Bili su to nedodirljivi autoriteti u domaćoj orijentalistici, iako često islam predstavljaju kao vjeru nasilja, srdžbe (Gib, Nicholson, Gabrieli i dr.) sa svim što iz toga proizlazi, i istovremeno su sasvim neadekvatno "prenosili" arapske književne tekstove u svoje jezike, o čemu sam upravo kazivao. Ja sam se na početku akademske karijere zalagao na Međukatedarskim susretima jugoslavenskih arabista (kratko su trajali), a onda i u periodici, za odbacivanje te epigonije, za imanentni pristup arapsko-islamskoj kulturi, za rekanonizaciju djela itd., uvjeravajući kako smo dužni čak i historije književnosti stalno čitati i stalno ih iznova pisati. Znanost i epigonija su nespojivi, valjda je to jasno. Naišao sam na silovit otpor. No, ja sam ostao zauvijek odan toj potrebi za istraživačkom samostalnošću, a na kraju sam doživio i važne satisfakcije: UNESCO je 2013. godine dodijelio mi priznanje za doprinos arapskoj kulturi. Jedna od posljednjih mojih knjiga ("Orijentologija. Univezum sakralnoga teksta", Sarajevo, 2004.) proglašena je najboljim naučnim djelom u BiH za 2007. godinu. U toj knjizi sam čak naslovnom riječju "orijentologija" načinio otklon od pojma "orijentalistika", s obzirom na snažne ideološko-političke konotacije i kontaminacije toga pojma. Dozvolite da istaknem naročitu satisfakciju u svome cjeloživotnom sukobu sa epigonstvom u orijentalistici. Naime, ova knjiga ("Orijentologija...") nedavno je dobila dvije afirmativne recenzije kod uglednog britanskog izdavača Routledge i potpisali smo ugovor o izdavanju te knjige na engleskom jeziku (pod malo izmijenjenim naslovom, ali sa istim sadržajem: "The Poetics of Ancient and Classical Arabic Literature: Orientology").

Kuda vodi velikodušna "donkihoterija" i uzdizanje onih koji se u nas trude ne bi li sastavili povijest islama, a znaju arapski ili, na primjer, njemački i engleski pa su u mogućnosti napisati za kratko vrijeme svoju kompilaciju te povijesti (bez većeg istraživanja) jer radnih predložaka u svijetu (ne samo u arapskom) ima zaista mnogo?

> **Može zvučati nevjerovatno, ali je istina da je čak i Odsjek za orijentalnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pod neprobojnim kadrovskim embargom: godinama već uzalud molim, šaljem dopise, pokušavam čak lobirati, da se objavi konkurs makar za jednog asistenta jer na Katedri za arapski jezik i književnost danas nema nijednog asistenta, dok na nekim odsjecima za evropske jezike i književnosti ima dvostruko više nastavnika nego kod nas. To snažno indicira poziciju moći, evrocentrične arogancije i supremacije, kulturalne diskriminacije i svašta još.**

Odgovor na ovo pitanje nužno je povezati s Vašim prethodnim pitanjima i mojim odgovorima. Naime, valja imati u vidu realnost da su orijentalističke studije – s malim izuzecima – bremenite djelima koja su pisali ljudi sa snažnim ideološkim opterećenjima prema orijentalnoj, odnosno islamskoj kulturi. Te studije su, naravno, imale utjecaja na pisanje povijesti islama. I tu je nužno vršiti rekanonizaciju. Potrebno je veliko znanje da bi se u tome obilju moglo razlučiti autentično od krivotvorenoga, a to nije u stanju postići kompilacija kao takva. No, da bi se pisala validna povijest uopće (tako i povijest islama), nužno je ovladati metodologijom historiografije, poznavati izvornu građu (u ovom slučaju onu arapsku), a druge vrste građe, ili izvora, na drugim jezicima, treba koristiti tako da se one međusobno sučeljavaju, da se provjeravaju u odnosima jednih prema drugima. Mislim da nije dobro ako historičar piše povijest na temelju dokumenata samo jedne provenijencije jer se tako izlaže, kao znanstvenik, ogromnim rizicima a poznavanje jezika na kojima su dokumenti jest preduvjet za pristup tome zadatku. Ja nisam historičar, ili povjesničar, da bih mogao sasvim kompetentno govoriti o toj znanosti, ali mislim da je svako pisanje povijesti jedna vrsta njene interpretacije, odnosno – jedna vrsta interpretacije činjenica i njihovih međuodnosa, a to je već otvorena opasnost od makar i minimalne subjektivnosti i izlaganja onoj vrsti utjecaja na interpretaciju kojima je izložen svaki subjekt – u skladu s poznatim uvjerenjem kako nema diskursa koji je ideološki sasvim neutralan. Kompilacije nisu ozbiljan intelektualni, pogotovu nisu znanstveno-istraživački rad; one su samo fizički posao...

***Kur'an* je imao presudan utjecaj na cjelokupni razvoj kulture i književnosti u Arapa. Osim na vjersku kontemplaciju, kakav je utjecaj *Kur'ana* na kulturu, a posebno na književnost Bošnjaka, posebno kada je riječ o našem dobu?**

Vaše pitanje zbog ozbiljnosti zahtijeva obiman odgovor i obrazlaganje. Uostalom, upravo spomenuta knjiga "Orijentologija..." posvećena je tome problemu. Pokušat ću odgovoriti u najkraćem.

Cjelokupna orijentalno-islamska kultura, tako i književnost, kreću se u univerzumu toga stožernog, izuzetno moćnoga Teksta. Štaviše, on je na jedinstven način uspio poetički preurediti, u značajnoj mjeri, i pjesništvo koje je zatekao (korpus "Muallaqe" i dr.). Ljudi često pogrešno shvaćaju pojam utjecaja: uglavnom pod njim podrazumijevaju direktan, "vidljiv" utjecaj, u ovom slučaju, recimo, utjecaj *Kur'ana* na stvaranje "pobožnjačke" (uslovno: religijske) književnosti. Bilo je i te vrste utjecaja, naravno, ali suštinski utjecaj *Kur'ana* na književnost ispoljio se u jednoj vrsti "poetičke opozicije", kontrarnosti. Naime, *Kur'an* je dokinuo profetsku funkciju pjesništva i time ju je poetički temeljito preuredio jer se, pod njegovim utjecajem, pjesništvo posvetilo više formi nego sadržaju, beskonačnom izumijevanju i usavršavanju formi, tako da je klasična književnost, zapravo, nevjerovatno bogato carstvo lirskih formi. Znatno kasnije, pojavit će se veličanstven korpus sufijske poezije koja iznova stavlja u prvi plan sadržaj pjesništva, i to religijski sadržaj: bijaše to je veliki poetički obrat u tradiciji, što zahtijeva čitavu studiju.

U klasično doba, Bošnjaci su značajno participirali u književnosti na orijentalno-islamskim jezicima, i to upravo u okvirima spomenute poetike koju je kreirao

kur'anski tekst. Pošto je islam stigao u naše krajeve u vrijeme kada je – zaslugom otomanske kulturalne imperije – već uveliko afirmirana sufijska poezija, to znači da su se i Bošnjaci suvereno izražavali upravo u toj vrsti lirike. U modernom dobu, pogotovu u suvremenosti, ne vidim izrazit utjecaj *Kur'ana* na književnost Bošnjaka, osim u sporadičnim, gotovo incidentnim slučajevima, pri čemu oduzimam negativne konotacije pojmu "incident".

Ima li uopće interesa u nas za poviješću arapske književnosti s obzirom na našu asimilacijsku sklonost pri upijanju susjedskih poetika ili je ona pisana kao privilegija za izabrane?

Mislim da sam već kazao da je arapska književnost – kako klasična, tako i moderna – pod jednom vrstom embarga kod nas. Pri tome mislim na povijesno predstavljanje te književnosti u formi pisanja historijā književnosti) i na predstavljanje umjetničke produkcije. Uvjeren sam da su te činjenice tragične, bez pretjerivanja. Može zvučati nevjerovatno, ali je istina da je čak i Odsjek za orijentalnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pod neprobojnim kadrovskim embargom: godinama već uzalud molim, šaljem dopise, pokušavam čak lobirati, da se objavi konkurs makar za jednog asistenta jer na Katedri za arapski jezik i književnost danas nema nijednog asistenta, dok na nekim odsjecima za evropske jezike i književnosti ima dvostruko više nastavnika nego kod nas. To snažno indicira poziciju moći, evrocentrične arogancije i supremacije, kulturalne diskriminacije i svašta još. Ta činjenica, zastrašujuća za budućnost, uopće se ne dotiče ni naših (ne)odgovornih ljudi niti Arapa koji razbacuju novac kojekuda, i zbog toga sam veoma frustriran.

Orijentalno-islamska, posebno arapska, kultura najuspješnije se izrazila u lirici a već sam kazao da je na Zapadu predstavljena apsolutno neadekvatno i nekompetentno. Danas na Zapadu, na primjer, vlada pomama za Rumijevom "Mesnevijom", a teško je i zamisliti kakva sreća bi bila, koliko bi bila unaprijeđena ta recepcija da se «Mesnevija" prevede u formi makar i nalik na onu izvornu. U susretu tih dviju kultura u povijesti, uvijek su stvarani enormni priraštaji, epohalne vrijednosti, jer kulture imaju jedan "neobičan" dar, čak instinkt – da se uzajamno oplemenjuju, da se kaleme, a ne da se potiru. Ideologije su nešto drugo – ideologije nastoje da ih (zlo)upotrijebe. Uostalom, u tome znamenitom interkulturalnom kontaktu inicirana je evropska renesansa, a ona je ishodište modernoga svijeta. Šta bi svijet bez romantizma, a znamo da se on nadahnjivao kulturnom, duhom Orijenta?! Još da su ga upoznavali kako valja! Šta bi Goethe bez svoga Hafiza a šta bismo mi bez svoga i takvoga Goethea?! Džubran je to što jest zahvaljujući činjenici da su se u njegovome velikom duhu i u vibrantnoj duši susrela ta dva velika sistema vrijednosti. Pa i danas, pogledajte – nisu li najčitaniji oni pisci koji baštine iskustva i "jednog i drugog svijeta": od Karahasana preko Halida Husejnija do Amina Malufa?! Susreti velikih kultura uvijek daju izvanredno pozitivne rezultate. No, mi živimo u doba demonije ekonomije i politike, pa se ulažu ogromna sredstva u doslovno razaranje, u ravnanje sa zemljom orijentalno-islamskoga svijeta, umjesto u prevodilačke centre, u neke Kuće Mudrosti i sl. Čak i kad se navodno ekspertski prilazi toj kulturi, veoma često čini se sve da se ona satanizira, i stoga nije tek tako kazao Said u svome "Orientalismu" kako se danas na Zapadu u mnoštvu koledža i studija tvrdi da je svaka druga riječ u arapskom jeziku vezana za nasilje. Tragične su te predrasude, ta potpuno iracionalna mržnja. Kazao sam već na kadrovski embargo pod kojim je Odsjek za orijentalnu filologiju. Osim toga, ja i moji saradnici arabisti gotovo da nismo u stanju objaviti bilo šta iz arapske književnosti. Štaviše, u nas je još uvijek vidljiva golim okom predratna inercija po kojoj je bilo kakva vezanost za harf osnova za podozrenje, a da bi apsurd bio potpun – to je inercija kolektiviteta, inercija tradicionalnog kulturalnog nepovjerenja. Nema sumnje, islamofobija ubrzano jača na Zapadu (njen "eho"može se registrirati i u BiH), ali jača i talibanizacija Bliskog istoga; i jedno i drugo, udruženim snagama, vode u sunovrat... Gdje je tu mjesto kulturi?! Mi već prisustvujemo, nažalost, sukobu dva kulturalna kruga. Kakvog smisla ima palestinska "poezija otpora", kakvog smisla ima umjetnost uopće u svijetu nakon skorašnjeg pogroma u Gazzi i gotovo nikakve reakcije toga istog svijeta?! Sistem vrijednosti, principa, humanosti, međunarodnog prava itd. – sve se to temeljito razara.

UNESCO je 2013. godine dodijelio mi priznanje za doprinos arapskoj kulturi. Jedna od posljednjih mojih knjiga ("Orijentologija. Univezum sakralnoga teksta", Sarajevo, 2004.) proglašena je najboljim naučnim djelom u BiH za 2007. godinu. U toj knjizi sam čak naslovnom riječju "orijentologija" načinio otklon od pojma "orijentalistika", s obzirom na snažne ideološko-političke konotacije i kontaminacije toga pojma.

Na sceni je jedna nova percepcija, to jest, da je islam religija pravde i vjere, a kršćanstvo da je religija ljubavi i praštanja (prema Bogu, bližnjima i neprijateljima), a židovstvo da je religija nade i očekivanja. Zašto sve nije prožeto "Jednim" i zašto se isti predikati ne pripisuju islamu kada je očito da on to sve sažima u sebi?

Upravo moj prethodni odgovor je uvod u ovo što mi valja kazati u nastavku, u odgovoru na Vaše pitanje. To lijepljenje etiketa na vrlo složene religije, na sisteme – kao na kakve tegle na policama snažno dehumanizirajuće suvremenosti – nema nikakvoga smisla i u osnovi je netačno. To su krajnja pojednostavljena zato da bi se lahko manipulirano i jednim i drugim i trećim. Nijedna religija ne može se svesti samo na to što rekoste. Znameniti britanski orijentalist Nicholson, na primjer, tvrdi upravo tako – da je kršćanstvo religija ljubavi i praštanja a da je Allah bog mržnje i bijesa. On falsificira činjenicu da svako poglavlje u *Kur'anu* započinje invokacijom "U ime Allaha svemilosnog i samilosnoga"; da svaki musliman neizostavno tim riječima započinje svaki svoj posao; da Allah eksplicite kaže kako je u stanju oprostiti svaki grijeh osim višeboštva; čak veli na nekoliko mjesta kako je Samome Sebi propisao milost itd. U osnovi kršćanstva jest praštanje i

ljubav, ali su u ime kršćanstva i pod njegovim znamenjem nemilosrdno uništene čitave kulture širom Planete; muslimani se danas na Bliskom istoku međusobno uništavaju do istrjebljenja i na taj način čine nasilje nad samom biti islama, a pogledajte šta rade Židovi s Palestincima... U Džehennemu ili u Paklu bit će prevelika gužva, zaista, a rajski perivoji bit će poluprazni. Svaka od navedenih religija ima sve te "komponente" koje se, kako rekoste, pripisuju samo jednoj od njih, kao njihova odlika, ali istovremeno pripadnici svake od njih bili su ili jesu svojom praksom, velikim dijelom, u dramatičnom sukobu s načelima vlastite vjere. O *Kur'anu* znam dosta pa na temelju toga zaključujem bez dvojbe: Poslije sedžde, najviši čin pobožnosti (ibadeta) jest dobro djelo učinjeno bezinteresno.

Poznato Vam je poimanje islama u povijesti. Kakvo je ono danas?

Osnovni problem islama *danas i ovdje* jest njegovo ne/razumijevanje moderniteta. Najveću odgovornost za to snosi njegova institucijska ulema koja nije u stanju odvažno kročiti u moderno doba nego su nepokolebljivo okrenuti dubokoj prošlosti – sve do prve ili druge generacije muslimana koje situiraju kao bespogovorne uzore u doslovnom smislu. To je bit selefizma koji je u islamskom svijetu vrlo snažan. Dakle, uopćeno gledano, islam je danas u teškoj stagnaciji; muslimanske zemlje su neproduktivni i u osnovi servilni konzumenti zapadnjačke tehnologije, posvećeni (tamo gdje su bogati) podizanju faraonskih projekata vlastitim sujetama... Zasad je Turska u tome izvrstan izuzetak. Islamu je nužna reinterpretacija u modernome dobu, demaskiranje dominantnog ulemanskoga konzervativizma (čast izuzecima!). Pod reinterpretacijom ne mislim na dogmatska pitanja, već valja iznova otkrivati ono što je u islamu zapravo jasno onome ko želi ispravno gledati a to je njegova kontekstualizacija u vremenu. On je bio u početku, a takav bi trebao biti i danas, bitan dio suvremenosti u smislu da nju u nekim aspektima prima, ali i da je istovremeno kreira...

Prevodili ste pjesme s arapskog već zarana (od 1973.) i priče (od 1975.) S čime se problematski suočavate u tom poslu što se tiče metrike, semantike, harmonije, ritma, slovopisa, frazeologije, onog fonetskog i fonološkog, akcenatskog, leksikološkog, koloritsko slikovitog (figurativnog), morfološkog i sintaksičkog?

Pitanje je vrlo složeno, odnosno ono zahtijeva čitavu elaboraciju, ali ću nastojati da odgovor sažmem na sljedeći način.

Svaki valjan prijevod je kreacija, i ja mislim da bi bolje bilo, kada je riječ o umjetničkoj književnosti, koristiti termin "prijenos" nego "prijevod". Prevoditelj (ostat ću uz tu riječ jer smo navikli na nju) mora osjetiti gdje, odnosno čime pulsira umjetničko djelo kao estetsko i da to *prenese* ne samo u svoj jezik nego u svoju kulturu, jer je ovaj drugi nivo mnogo viši. Nije isto prevoditi, recimo modernu arapsku poeziju koja ima "relaksiranu" formu, slobodan stih, i klasičnu poeziju koja je nastajala u nevjerovatnoj i neprenosivoj strogosti arapske metrike koja je kvantitativna, dok je naša kvalitativna: svaki klasični bejt ima tačno određen broj otvorenih i zatvorenih slogova koji, u tačno određenom broju, grade određeni metar itd. Na drugoj strani, nije isto prevoditi, recimo, modernu arapsku prozu i "Hiljadu i jednu noć". Ovo djelo – uzet ću ga kao primjer jer ono u svakom pogledu jest nešto izuzetno – prevodio sam s arapskog jezika s kraja 15. stoljeća. Dakle, to je vrlo star jezik, potežak i za Arapina. Na hiljadama stranica toga teksta (takav je bio klasični arapski jezik) nema ni jednog interpunkcijskog znaka (tačke, zareza...), novog reda, a to pismo inače ne poznaje velika i mala slova... Nevjerovatan je napor koji djelo zahtijeva od prevoditelja. Poslije nekog vremena, da se našalim, prevoditelj počne trzati nogama u snu, s malim izgledima da mu to ikada prestane. Možda je to jedan od razloga zašto, na primjer, čak i velika ruska kultura do sada ima samo jedan prijevod "Noći" (Salje, 1939) iako je upravo on gotovo neupotrebljiv, a na našim jezicima, ovdje, do moga prijevoda, nije bilo nijednog prijevoda integralnog teksta izravno sa arapskog jezika...

Preveli ste orijentalnu pripovjedačku "fresku" "Hiljadu i jedna noć" koja je asimilirala poučne izabrane priče iz mnogih tradicija, a knjiga definitivni oblik poprima u 15.-16. stoljeću (nakon 5 stoljeća njenog začetka). Čemu zahvaljujemo njen opstanak do naših dana? Je li to zbog poučnosti ili bajkovitosti? Kako to da ni jedno od toga ne zastarijeva? U čemu se sastoji univerzalizam te knjige?

Ja bih taj monument književnosti nazvao "arabeskom", u skladu s mojim uvjerenjem da je poetika arabeske u osnovi svih orijentalno-islamskih umjetnosti,

Jedan ste od rijetkih bošnjačkih intelektualaca koji ne oklijeva javno iznositi svoje mišljenje o dnevno-političkim problemima. Možete li nam ocrtati stanje duha bošnjačkih intelektualaca nakon zadnjeg rata? Jesmo li zanijemili?

Možda ću biti odveć pesimističan, ali valja biti realan. Duh onog "staleža" u BiH koji bi htio da se zove intelektualcima je toliko jadan i čemeran da je dostojan istinskog prezira. Situacija u BiH je vrlo, vrlo teška, u svijetu stvari ne idu kako valja, a ti ljudi su se zavukli u zavjetrinu, ili su uprtili ruksake na leđa pa jurcaju za honorarima. Ne reagiraju ni na šta. To je zaista bijedno! Udavi nas birokratija i oportunizam. Akademska zajednica se tragično birokratizirala. Time ta sorta hermafrodita pokazuje da, zapravo, nisu intelektualci: osnovno svojstvo intelektualca jest da nepristrasno, u skladu sa svojim obrazovanjem i savješću, djeluje kao korektiv društva. Obrazovan čovjek nije isto što i intelektualac; može neko biti akademik, ali ne mora biti istovremeno i intelektualac. Meni znaju katkad progovoriti iz toga "klase samoživih" zašto tako često reagiram javno kad nema fajde od toga. Ja velim da, između ostaloga, intelektualac mora ostati u skladu s vlastitim bićem, a to znači reagirati čak i onda kada zna da neće biti neke fajde.

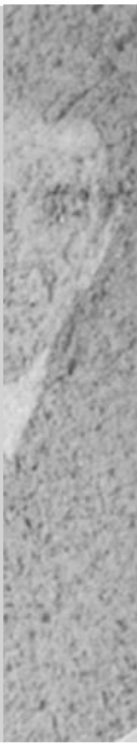

posebno književnosti, čak i *Kur'ana* koga ne smatram umjetničkim djelom, ali ga smatram tekstom koji maestralno koristi iskustva književnosti i istovremeno ih silno unapređuje. Preporučio bih čitateljima da pročitaju briljantan Borgesov tekst "Prevodioci Hiljadu i jedne noći" kako bi vidjeli u čemu on pronalazi njenu ljepotu.

"Noći" su sabrale naracijska iskustva većine znamenitih antičkih kultura: njena forma potječe iz antičke indijske književnosti na sanskritu; sabrala je najbolja iskustva perzijske kulture na njenome sjajnome "pahlavi platou" (u predislamskom iranskome dobu), a potom je stotinama godina sabirala naracijska i kulturalna iskustva u islamskom halifatu sve dok nije sačinjena njena konačna redakcija u Egiptu krajem 15, odnosno početkom 16. stoljeća. Pri tome treba imati u vidu da je živjela u usmenoj predaji a upravo to je najbolji način da se stalno obogaćuje i da ubaštini sva ta golema iskustva.

Vrlo teško je dati jednostavan odgovor na pitanje otkud "Noćima" popularnost do današnjih dana. Štaviše, ona postaje sve popularnijom, jer mislim da danas nije moguće na Zapadu zamisliti naratologiju bez ovoga djela. Nije naodmet upozoriti da na Istoku "Noći" nemaju popularnost kao na Zapadu, i to je još jedan efektan dokaz kako su kulture blagodarne u uzajamnom otkrivanju, o čemu sam već kazivao ponešto. Zapadna kultura je očarana prije svega izvrsnim Šeherzadinim naracijskim moćima, ali i činjenicom da se u njenome naracijskom univerzumu tako spretno susreće ono što mi nazivamo realnim i nadrealnim, ljudske i nadnaravne sile. Naprosto, to je svijet u kome je nebo mnogo bliže zemlji nego što je to na Zapadu, a upravo o toj približenosti Zapad snatri...

Što nam poručuje "mudrica" Šeherezada. Ljubavnu strategiju spasa, političnost, bajkovitost ili pak perfidnu ljubavnu igru?

Sve to što ste kazali, ali i ono što sam maločas naveo! To djelo je čitav univerzum. U Sarajevu je prije koju godinu odbranjen jedan magistarski rad o tome kako su "Noći" gotovo monstruozno djelo muškog šovinizma i okrutnosti, orijentalskog, odnosno arapskog odnosa prema ženi kao robi stvorenoj samo za nasladu i/ili zlostavljanje, itd. Magistrica navodi – kao crvenu nit svoga djela – da je žena u "Noćima" čudovišno predstavljena. Onome ko nije pročitao to djelo, ili ga ne umije interpretirati već se oslanja na takva "naučna" učitavanja, zgadit će se i to djelo i svijet koji jest u njemu. Na taj tekst reagirao sam vrlo oštro (*Novi Izraz*, 45-46, juli-decembar 2009). Možda je zgodno da upravo u kontekstu Vašeg pitanja izvučem jednu od poanti ovoga djela a potencirao sam je u svojoj spomenutoj reakciji.

"Noći" su monumentalni spomenik Ženi; to je literarni Tadžmahal. U okvirnoj priči (dakle, u poanti djela), Šeherzada (Žena) spašava Svijet svojom mudrošću, obrazovanošću, spretnošću, odanošću (pazite na te kvalitete!) i uspješno kroti opaku narav Muškarca (cara Šahrijara). Ta muška prijetnja svijetu susprezana je iz noći u noć, veoma dugo, da bi najzad, ne nasilno već svim onim čudesnim sredstvima Ženine mudrosti i ženstvene mehkoće, bila zauvijek ukrođena, da bi okrutni car Šahrijar neopozivo stavio svoj mač u korice. To je Šeherzada, odnosno to je jedna od glavnih poruka djela. Feministice bi morale afirmirati djelo a ne blatiti ga ovako kako je učinila ova sarajevska feministica.

Bavili ste se i semiotikom prostora u Kur'anskom tekstu. Moj profesor, akademik Ante Stamać (prevodilac "Priručnika semiotike" od Winfrieda Notha), rekao mi je jednom zgodom da je svako takvo djelo zapravo svojevrsna povijest svijeta. Da li "znakoslovlje", kako on prevodi (u širem poimanju – proučavanje znakovnih sustava), može to biti? Zapravo, pitanje glasi – što je to semiotika u sakralnom tekstu?

O semiotici prostora u kur'anskome tekstu pisao sam malo, nastojeći sugerirati i takav pristup *Kur'anu*. Ja vjerujem, zapravo, da treba prevladavati tradicionalne egzegetske pristupe *Kur'anu*. Ne treba ih napuštati, ali moderne metode, u kakve spada, po onome što znam, i semiotika, mogu dati izvanredne rezultate u interpretaciji *Kur'ana*, sakralnih tekstova općenito. Slažem se s akademikom Stamaćem da su sakralni tekstovi zapravo povijest svijeta, a to znači da su izuzetno otvoreni semiotičkom pristupu. Ja sam se malo bavio semiotikom prostora u *Kura'nu* na primjerima grada, sela, naselja, ali je to moguće proširivati gotovo enormno – sve do one znamenite sintagme "Put uspravni" u al-Fatihi. Vrlo često, ti pojmovi u sakralnim tekstovima zalaze u sfere etičkoga (prirodno je to s obzirom na njihovu sakralnost), oni koriste potencijale metaforskih transfera i td. "Put uspravni" je izvanredan semiotički stilem, kao što su semiotički stilemi i grad, selo, naselje i sl. Jedna od specifičnosti semiotike sakralnih tekstova – prema mome mišljenju – zbiva se upravo u onoj "energetskoj tački" u kojoj se povijest svijeta (i hijeropovijest) sakralizira, a to su enormno velika oneobičavanja u odnosu na "realni svijet", njegovu "geografiju" i semiotiku. Tek predstoje uzbudljiva otkrića u pristupu *Kur'anu* tom metodom i afirmiranjem semiotičke stilistike u tome stožernom tekstu cijelog jednog kulturalnog univerzuma.

Zašto *Kur'an* može biti uzrok podvajanja u islamskom svijetu?

Nije to karakteristično za *Kur'an*. I u drugim religijama je dolazilo do raskola, nastajale su sekte i frakcije, čak su vođeni dugotrajni sektaški ratovi u okvirima iste religije. Riječ o različitim interpretacijama određenih vjerskih postavki i, naročito, ključnih povijesnih događaja u povijesti islama. U islamu je bilo frakcija već od najranijih njegovih dana, ali su one bile efemerne u odnosu na onaj monolit kojim se islam širio u prostoru

i u vremenu. No, današnji međumuslimanski sukobi su izuzetno obimni i isto toliko surovi, tako da izgledaju kao da im je cilj potpuno uzajamno uništenje. Mislim na taj kataklizmični sukob šiizma i sunizma u islamskome svijetu. Znate, Iranci su imali vrlo razvijenu kulturu prije nego što su, pod halifom Omerom, islamizirani, tako da ih nikada u povijesti nije napustio taj predislamski osjećaj kulturalne supremacije. Stoga su težili da čak i od islama naprave "vlastitu vjeru" tako što su neke ključne stvari u njoj preinačili u odnosu na ono kako su ih postavili suniti. To je izvor današnje muslimanske kataklizme. Osim toga, u te vjerske sektaške konfrontacije upliće se politika, tako da je politika u funkciji sektašenja, i obrnuto, a ništa ne može rezultirati tako surovim neprijateljstvima kao ta vrsta upotrebe vjere i politike. Smatram prirodnim da u svakoj religiji postoje sekte, mezhebi, različite interpretacije – to je tako ljudski! – ali to postaje neljudski i "nevjerski" onoga časa kada se pređe u isključivosti one vrste u kojoj ljudi preuzimaju Božije ingerencije i sude o ispravnosti tuđeg vjerovanja toliko odvažno da su u stanju bespoštedno ubijati druge, vjerujući, čak, da su na taj način u nekoj vrsti misije. O razlikama se mogu voditi filozofske, akademske, teološke rasprave, ali se danas muslimani opasuju dinamitom i ulaze u džamije da dignu u zrak i sebe i druge muslimane... To je potpuno pomračenje uma i stravično uniženje vjere! To je tragična zabluda, jer o svačijoj vjeri – i u *Kur'anu* to stoji jasno – sudi samo Bog! Meni je nepojmljivo kako ljudi – pojedinci, narodi ili grupe – ne mogu sjediti mirno jedni uz druge u različitim vjerskim uvjerenjima uzdajući se u Božiji sud o njihovoj vjeri i znajući da ne smiju uzurpirati Njegove ingerencije jer je već i to jedna vrsta širka, ili kompeticije.

Kako ste "džennet" doživjeli kao Kur'ansku metaforu?

O tome sam objavio čitav jedan znanstveni rad. U najkraćem, *Kur'an* je prepun metafora među kojima je Džennet vrlo složena metafora, čak alegorija. Ta "kategorija" metafora nema samo, ili nema u prvome redu, stilsku već naglašeno kognitivnu vrijednost. Ja uopće ne zamišljam Džennet u doslovnom smislu onako kako ga je *Kur'an* opisao. Ako bih ga tako shvatio, onda bih *Kur'an* (u vezi sa Džennetom) uzimao kao deskripciju, bez metaforskih transfera. Međutim, teško je zamisliti (za mene je to i nemoguće) da je "život" na "onome svijetu" puka repriza ovoga svijeta, nekakva njegova replika. Prema "opisima" u *Kur'anu*, zamislite da "tamo" sjedimo u nekoj hladovini, okruženi hurijama, mlađahna posluga nas poslužuje zlatnim peharima, ljuljamo se na ljuljačkama a nadohvat ruke su nam svi plodovi, itd.! Bilo bi to neizmjerno dosadno s obzirom na vječnost! Uostalom, takvo darivanje i nije baš na pretpostavljenom nivou Božanskog Darivanja... Bog je Džennet predstavio oazno zato što je oaza bila tadašnjem beduinu SUMA najviših dobara. Riječ je o kvalitetu, a ne o kvantitetu. Vrijednosti "onoga svijeta" zaista su onostrane, nespoznatljive našim čulima i umom, s onu stranu svih naših iskustava, budući da će to biti, vjerovatno, u nekoj dimenziji koja je nama nepoznata u ovoj egzistenciji, i zato se te vrijednosti predstavljaju, *metaforski*, najvećim vrijednostima ovoga svijeta a prvim muslimanima u Saudijskoj Arabiji, na ondašnjem nivou razvoja i svijesti, svakako je oaza bila najveća suma poželjnih vrijednosti. Neke stvari mogu se "predstaviti" samo metaforama.

U sarajevskom "Oslobođenju" pisali ste o karikaturama Poslanika Muhammeda. Je li to još uvijek uvreda za više od milijardu ljudi ili su se strasti izmjestile?

Karikature Poslanika a. s. bile su i ostale su uvreda. No, one su bile uvertira u mnogo ozbiljnije vrste agresije. Ja nikada ne bih mogao povrijediti, rugati se bilo čijim, bilo kakvim vjerskim uvjerenjima, čak ni totemima, ili onoj situaciji, makar i fikcijskoj, kada Petko cijelim svojim bićem uvjerava Robinsona (neka mi Bog oprosti!) da je Bog Krokodil. Čak i kada nešto nije svetinja u realnosti, ono kao takvo može postojati u čovjekovoj svijesti, odnosno – dio njegove svijesti je posvećen kao sama uzvišenost. Zato nikada se ne smije to povrijediti čovjeku, inače je on spreman na sve. Mogu ne prihvaćati nečija vjerska uvjerenja, u smisli da ih ne dijelimo (naglašavam riječi: ne dijelimo), možemo oponirati jedni drugima, raspravljati, ali, pazite – uvijek valja imati u vidu da se radi o najvišoj sferi intime, o posvećenom dijelu čovjekove svijesti, da je riječ o svetinji u punom značenju te riječi. Sad obratite pažnju na riječi koje ću kazati: Zar je civilizirano, zar je humano rugati se nečijoj svetinji, ma kakva ona bila?! Svetinja i ruganje su apsolutno nepomirljivi; oni su konfliktni na najdramatičniji način! Autori karikatura, urednici medija koji su ih objavljivali i javnost koja je to konzumirala a nije ni na koji način sankcionirala zapravo su na najteži način, na najosjetljivijoj tački, ponižavali (i tu riječ naglašavam, dopustite) cijelu jednu religiju, milijardu i pol ljudi, i na taj način su, u isti mah, ispoljavali spremnost za agresivnost prema toj religiji, odnosno prema njenim sljedbenicima. Bio je to jasan indikator onoga što je uslijedilo.

Na koncu, oni koji provociraju ne bi li tako navodno testirali demokratske standarde muslimana zaista su utihnuli. Čemu crtati karikature kada je dovoljno upaliti TV i pogledati šta muslimani jedni drugima rade u Siriji i Iraku. Jesmo li postali karikatura? Ne čini li Vam se da su se muslimani, u zemljama gdje je cvala islamska civilizacija,

Palestina je apsolutno jedinstvena pojava u modernome svijetu, u svakom pogledu. Odlika njene moderne književnosti je tzv. "književnost otpora" (adab al-muqāwama). Arapska kultura je inače Kultura Riječi – od prijeislamskog ša'ira ("pjesnika") koji je magijom Riječi komunicirao, kao medij, s metafizičkim silama, preko izvrsne ekspresije Kur'ana pa nadalje, do "poezije otpora". Taj svijet izuzetno vjeruje u moć riječi. Palestinci su narod koji književnom riječju – "poezijom otpora", prije svega – nastoji da istovremeno memorira jedinstveno kolektivno stradanje u modernoj povijesti i da kultivira otpor tome stradanju.

vratili u predislamski period, odnosno da su ponovo postali sve ono (plemenski divljaci) iz čega ih je Poslanik islama izveo.

Dobro je da ste mi postavili pitanje upravo na ovaj način jer se ne slažem sasvim s Vašom dijagnozom u vezi sa stanjem u muslimanskom svijetu, i želim to objasniti.

"Karikaturisti" nisu utihnuli nego su svoje ideološke ostrašćenosti prenijeli na drugu razinu i u druge forme. Također, oni nisu crtali karikature Poslanika a. s. zato da bi testirali "demokratske standarde muslimana" već da bi na najgrublji način izrazili prezir prema muslimanima u cijelom svijetu, da bi ih uvrijedili i ponizili, a to je već ozbiljan faktor ideološke agresije koja – svjedoci smo ovih godina – očito prerasta u islamofobiju širom svijeta. Karikature su tek inicijacija i indikator.

Upravo u vezi s tim treba posmatrati i aktualna zbivanja u muslimanskom svijetu. Taj svijet jest prespavao dobar dio povijesti; on jest u stanju strašne stagnacije (izuzimajući Tursku); zapanjujuće je s koliko strasti se međusobno ubijaju šiiti i suniti, pa onda unutar te opće podjele čitav niz frakcija i milicija... Sve je to zaista pravi užas. I surovost koju pri svemu tome iskazuju jedni prema drugima, i prema trećima, za svaku je osudu, ali – znano je dobro da su uvijek najsuroviji ratovi koji se vode pod vjerskim uvjerenjima i motivacijom.

Međutim! Zapadne zemlje vrlo brzo i jednostavno formiraju moćne vojne koalicije da bi temeljito razorile muslimanske zemlje na Bliskom istoku, u Sjevernoj Africi itd. Pri tome imaju lažni izgovor o uvođenju (zapadnjačke) demokracije u te zemlje, a zapravo je riječ o korporacijskim ovladavanjima energetskim resursima. Poanta je u sljedećem.

Zapadne koalicije misle da mogu jednostavno demontirati neki režim (Saddama, al-Asada, Gadafija), ali uopće ne vode računa o tome što oni ne demontiraju režim već razaraju vrlo složena DRUŠTVA, ne poznavajući mehanizme na kojima ona stotinama godina funkcioniraju. Pri tome se trude (upravo ti "potomci" "karikaturista"!) da maksimalno ponize narode kojima razaraju cijele kulture, da ih uvrijede urinirajući po Mushafima, konstruirajući sve užase Abu Graiba i ko

U nas je još uvijek vidljiva golim okom predratna inercija po kojoj je bilo kakva vezanost za harf osnova za podozrenje, a da bi apsurd bio potpun – to je inercija kolektiviteta, inercija tradicionalnog kulturalnog nepovjerenja. Nema sumnje, islamofobija ubrzano jača na Zapadu (njen "eho" može se registrirati i u BiH), ali jača i talibanizacija Bliskog istoga; i jedno i drugo, udruženim snagama, vode u sunovrat...

zna šta sve još. Arapski svijet je dugo bio kolonija i nije bilo takvih problema kao sada zato što se sada temeljito razaraju njihova društva i kulture, naročito zato što se ponižavaju i vrijeđaju do čudovišnih razmjera. Zbog toga se sada odjednom pojavljuju na Bliskom istoku u žiži javnosti vjerske skupine i narodi za koje nikada velik dio svijeta nije ni čuo, jer su bili naučili, stotinama godina, da mirno žive jedni s drugima... Sada se stvaraju "odbrambena tijela" tome općem pogromu i poniženju. Užas je počeo uništavanjem Iraka zato da bi, kobajagi, raketama zaveli demokraciju, a uopće nisu bili svjesni šta razaraju. Da zaključim, muslimanski svijet jest u fazi totalnog međusobnog rata, i to je ono što na prvi pogled vidimo, ali je zlo sjeme posijano najprije besprizorno ponižavajućim odnosnom prema Palestini a potom i potpuno neadekvatnim pristupom zemalja Zapada toj regiji izuzetno složene povijesti, multietničkih i multireligijskih društava koja su iznjedrila i same religije.

S obzirom na Vaš znanstveni (prije svega književno povijesni i kritički) ugled, te slijedom toga i utjecajnosti u društvu, niste se libili suprotstaviti i replicirati, u oblandi jednostavnijeg diskursa, onima koji su angažirano polemizirali, ali bi pritom nemušto srozavali književni milje u političke i dnevne svrhe, one koje ugađaju publici na nacionalnom, odnosno širem, upitnom, poimanju cjelovitosti BiH. Niste štedili ni Islamsku zajednicu za vrijeme Mustafe ef. Cerića.

Možda je posrijedi moj intelektualni ili "akademski tersluk". Šalu nastranu, od asistentskih dana do danas vodio sam javne polemike o nekim vrlo važnim stvarima. Kao asistent u Prištini, na primjer, javno sam zagovarao rekanonizaciju tzv. temeljnih djela u orijentalistici budući da su snažno, u većini, kontaminirana evrocentrizmom kao ideologiziranom znanošću koja svaku kulturu smatra inferiornom ukoliko se razlikuje od evropske. Tada još uvijek Said nije bio napisao svoj "Orientalism". Ja sam kao asistent, bez ikakvog zaleđa, rizikovao da nikada ne doktoriram jer sam to mogao učiniti samo u Beogradu, a tamo je bio utjecajan moj oponent D. Tanasković. Jedna od posljednjih mojih važnijih polemika jest ona koju sam prije nekoliko godina vodio u vezi s recepcijom djela Ive Andrića. No, zanimljivo je da su se s najviše ostrašćenosti javno obrušavali na mene (više na moju personalnost nego na argumente) iz jednog krila Islamske zajednice u BiH. Otuda me je, na primjer, jedan moj drug iz Medrese optuživao u "Oslobođenju" da djelujem – zamislite! – antibošnjački i antiislamski... Glavni urednik lista "Preporod" i neki drugi nositelji važnih funkcija i institucijskih pozicija u IZ javno su me anatemisali. O selefijama da ne govorim. U posljednje vrijeme, šiiti me također markiraju...

Bivšeg reisa Cerića jesam kritizirao (nikada ga nisam vrijeđao) jer je, objektivno, bio na poziciji na koju su usmjereni reflektori javnosti, posebno akademske, intelektualne, a na toj poziciji je uradio mnoštvo pogrešnih stvari, ili nije uradio ono što je trebalo da uradi. Navest ću samo jedan primjer: u vrijeme njegova preduga mandata, u BiH su dobro uhvatile korjena i selefijske i šiitske misije, a to je sjeme koje će jednoga dana tradicionalno tolerantnim Bošnjacima zadati grdne nevolje.

U vezi s mojim javnim angažmanom zanimljivo je da me gotovo istom srčanošću napadaju "i jedni i drugi". Jedan dio IZ u BiH zaista se tako okomio na mene da je to, po riječima jednog bošnjačkog akademika, nacionalna sramota. U dijelu IZ imam i izvrsne prijatelje, ljude koji imaju razumijevanja za moju akciju: Gazina Medresa dala mi je izvrsno odličje, na primjer. S "one druge strane", proskribiraju me kao bošnjačkog nacionalistu, ili

kao islamskog fundamentalistu, u onom predratnom značenju, a ja nisam, zaista, ni jedno ni drugo već ljudi vole lijepiti etikete, otkrivajući i braneći time vlastitu poziciju koja je zapravo ideološko krivotvorenje. U polemikama nikada ne vrijeđam sugovornike jer bih time degradirao i samoga sebe. Ukoliko smatram da je rasprava moga oponenta ispod nivoa, onda ne ulazim u dijalog s njim. Gotovo ništa nije dostojno prezira kao primitivizam.

Mislite li da je moguće da uz postojeće građanske pravne institucije (jednoć) Hadis zajedno s Kur'anom postane osnovni izvor islamskog prava ili su Bošnjaci već s obje noge, ali i mišlju, u Europi?

Nije moguće kombinirati tzv. građansko pravo (svjetovno) sa šerijatskim pravom, naprosto zbog toga što svako od njih teži da iz vlastitih pozicija bude na razni reguliranja baš svih aspekata čovjekova individualnog i društvenog života a ne postoji odnos preklapanja između ta dva pravna sistema. No, Vaše pitanje indicira nešto vrlo važno, a to je pozicija muslimana kao vjernika u društvima gdje objektivno nije realna vladavina šerijatskog prava. Tu je nužno otkloniti neke zablude koje muslimane izvan tzv. islamskoga svijeta uvode u konflikte s društvima u kojima žive. Nije nužno da se u cijelosti i u doslovnome pridržavate šerijatskog prava da biste bili musliman, vjernik. Na primjer, čovjek ne postaje nevjernik ako se ne bori za to da se u društvu u kome živi odsijeca šaka kradljivcu. No, on kao vjernik mora zagovarati neku vrstu sankcije za krađu; ako je odobrava, onda ima ozbiljan problem sa svojom vjerom. Neophodno je razdvajati dogmatske stvari, koje su neupitne, od određenih šerijatskih odredbi. Muslimani treba da znaju, a vrlo često ne znaju, da je islam izuzetno fleksibilna vjera (uvijek izuzimam dogmatske stvari), u smislu da je izrazito kontekstualan. Čak je i *Kur'an* snažno afirmirao instituciju derogacije nekih vlastitih odluka (ne u dogmatskome!), ali ne zato što – zazvučat će ovo blasfemično – Bog nije znao šta će biti pa je dokinuo vlastitu prethodnu odluku nego zato da bi mnoge Svoje odluke i norme kontekstualizirao, da ih u kontekstu učini očiglednima te da bi tako, istovremeno, optimalizirao komunikabilnost Objave. Mnogi muslimani ne razumijevaju to načelo *Kur'ana* koje, izvorno, u biti, čini islam izrazito dinamičnom i fleksibilnom religijom. Najveću odgovornost za to snosi, paradoksalno, institucijska ulema koja, umjesto da bude generator progresa, djeluje bitno konzervacijski, čak retrogradno. Oni su i Poslanika a. s. kojeg *Kur'an* postavlja kao "uzor prekrasni" shvatili doslovno pa je *Hadis* uzet kao krajnje limitirajući faktor, kao *non plus ultra*. Suprotno tome, Poslanika a. s. treba da uzimaju kao uzor u jednom drugom značenju: ne da se bave verbaliziranjem korpusa njegovih riječi (hadiskih zbirki), već da se bave smislom njegove akcije u vremenu, tačnije – Poslanika a. s. treba uzeti kao uzor u tom smislu da muslimani budu avangarda u svome vremenu onako kako je on, sa svojim Drugovima, bio avangarda u svome vremenu. Uvijek: *plus ultra!* To je smisao uzora; on je u kvalitetu, a ne u kvantitetu. U takvome shvaćanju, vjera postaje dinamička, a ne konzervirajuća snaga. O tome sam govorio prije godinu dana pred prepunom dvoranom Doma Armije u Sarajevu. Ulema ne treba da se bavi time, na primjer, da li u džamiju kročiti desnom ili lijevom nogom, čak ni hidžab nije utemeljen u *Kur'anu*, već ulema mora biti avangardna. «Žuti ćitab" jest dobar kao sinonim za vrijednost tradicije, ali mi je neizmjerno drag miris tek odštampane knjige... Da zaključim: musliman može vrlo komotno živjeti kao vjernik u zapadnjačkim građanskim pravnim sistemima.

U Hrvatskoj se krajem sedamdesetih prevodila suvremena palestinska poezija (zagrebačko "Oko"). Ima li ta poezija još uvijek neki potresni učinak ili ju je posve zamijenila živa i zastrašujuća "slika"?

Palestina je apsolutno jedinstvena pojava u modernome svijetu, u svakom pogledu. Odlika njene moderne književnosti je tzv. "književnost otpora" (adab al-muqāwama). Arapska kultura je inače Kultura Riječi – od prijeislamskog ša'ira ("pjesnika") koji je magijom Riječi komunicirao, kao medij, s metafizičkim silama, preko izvrsne ekspresije *Kur'ana* pa nadalje, do "poezije otpora". Taj svijet izuzetno vjeruje u moć riječi. Palestinci su narod koji književnom riječju – "poezijom otpora", prije svega – nastoji da istovremeno memorira jedinstveno kolektivno stradanje u modernoj povijesti i da kultivira otpor tome stradanju. Ta vrsta poezije je, također, nešto sasvim posebno u arapskoj književnosti općenito. Ljetos je moj saradnik na oblasti arapska književnost, Mirza Sarajkić, odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom "Poetika palestinske *poezije otpora* u djelu Mahmuda Derviša". Derviš je najpoznatiji palestinski pjesnik i tako je dobar da bi, vjerujem, da nije Palestinac dobio Nobelovu nagradu za književnost. Ja sam svojevremeno pokušao – u prostoru bivše Jugoslavije – promovirati tu poeziju, pa sam, prije tridesetak godina, sačinio izbor i prijevod pjesama Mahmuda Derviša (Kruševac, 1984.), ali je zbirka prošla prilično nezapaženo. U mome Sarajevu nisu htjeli tada ni da čuju za objavljivanje te zbirke, jednako kao ni za objavljivanje izvrsnog romana Palestinca Ibrahima Džebre (ovaj drugi objavljen je u ratnom Sarajevu, ali bi bilo veoma dobro da doživi pravo, poratno izdanje). Ta književnost je pod embargom, kao što sam već istaknuo, čak i u zemljama bivše Jugoslavije. Tek 2008. godine uspio sam izdejstvovati da ovaj znameniti pjesnik dođe na "Sarajevske dane poezije" i prilikom uručivanja nagrade "Bosanski stećak" istakao sam kako i Derviš i Sarajevo imaju višak identiteta. Umro je iste te godine. Palestina je logor;

taj narod, njegovo dostojanstvo i njegova književnost su pod najdužom opsadom u povijesti modernoga svijeta...

Gdje i kada se desio taj famozni poetički obrat u arapskoj književnosti o kojem ste pisali u časopisu "Odjek"?

Do sredine 20. stoljeća arapska književnost je bila izrazito tradicionalistička, tačnije – epoha neoklasicizma trajala je sve dotle. Stotinama godina, ili barem od srednjeg vijeka, književnici su živjeli u uvjerenju da je stvaranje isključivo Božija inherencija te da pisci samo izumijevaju (ibdā') u okvirima već stvorenoga, da su dužni podražavati već kanonizirana djela u tradiciji. Bijaše to preduga strahovlada induktivne, normativne poetike. No, intenzivnijim kontaktima sa zapadnjačkom književnom tradicijom, i sa ruskom, dabome, neki književnici se odvažno odlučuju da težište sa poetičkog *kako* prebace na poetičko *šta*: da filotehničku poeziju potiskuju angažiranom poezijom koja će avangardno izražavati vlastito vrijeme. To je već veliki obrat jer se induktivna poetika zamjenjuje deduktivnom. Takozvani novi književnici uvode u vrijednosni sistem poetički postulat koji nazivaju "umjetnička iskrenost" (al-sidq al-fannī) upravo u značenju umjetničkog izražavanja vlastitoga vremena i vlastite subjektivnosti. Značajnu ulogu u tome su odigrale egipatske književne grupe Dīwān i Apolo, ali je ključnu ulogu odigrao mahdžer, kako se zvala poetički unisona grupa arapske književne emigracije u SAD između dva svjetska rata. Na čelu te grupe bio je Halil Džubran o kome naša javnost zna ponešto, a najbolji prozaist mahdžera i književni kritičar koji je eksplicirao poetiku mahdžera bijaše Mihail Nuajma (Libanonac kao i Džubran). Nuajma se prije odlaska u SAD školovao u Rusiji i bio je očaran prozom ruskog realizma, a umjetnička proza bijaše vrlo deficitarna u arapskoj književnoj tradiciji. Prve pjesme u slobodnom stihu u arapskoj književnosti napisala je iračka pjesnikinja Nāzik al-Malāika 1948. godine i irački pjesnik al-Bayyātī (iste godine). Nama to može izgledati – danas i ovdje – čudno, ali je bilo ravno herezi to uvođenje slobodnoga stiha u filotehničku poetsku tradiciju. Radove književnika mahdžera uglavnom nisu htjeli objavljivati na Bliskom istoku, ali su ovi književnici, srećom, imali organiziranu vlastitu izdavačku djelatnost na arapskom jeziku u SAD (u periodu između dva svjetska rata, u SAD je, s povremenim prekidima, izlazilo tridesetak glasila na arapskom jeziku).

U čemu se sastoji buntovna narav Halila Džubrana (kako piše kritika) kad je on prije svega sentimentalni pjesnik ljubavi prema ženi i životu, a pisalo se i o njegovom evropskom romantizmu?

O poetici Halila Džubrana i njegovih suvremenika u SAD odbranio sam doktorsku disertaciju (obavljena pod naslovom "Poetika arapske književnosti u SAD", Sarajevo, 1997). Džubran je izvrstan pisac koga sam svojevremeno, još prije rata, promovirao u Hrvatskoj (u izdanjima Grafičkog zavoda Hrvatske) a i poslije rata – kod riječkog izdavača "Leo Commerce". To je jedan od onih gorostasnih pisaca koji su na najbolji način sinkretizirali književna iskustva arapskog Orijenta i Zapada.

Vaše pitanje je vrlo duga tema, ali u najkraćem odgovor glasi ovako. U Džubranovom djelu dominira poetika romantizma, premda ima i elemenata simbolizma, jer je u arapskoj književnosti kasnio "odjek" tih evropskih književnih epoha. On jest izuzetno liričan pjesnik, umjetnički predan i ljubavi prema ženi (iako je imao gorko lično iskustvo neuzvraćene ljubavi, čak uvrede, jer je jedna žena u SAD, koju je silno volio, uvrijedila ga na rasnoj osnovi), posvećen poniženima i uvrijeđenima općenito. To je naprosto pjenušava lirska proza koja čitaoce osvaja.

No, Džubran je bio zaista veliki buntovnik. On je to prije svega u poetičkom smislu jer je u arapsku književnost unosio velike poetičke novine, pod utjecajem engleskih romantičara, a posebno pod utjecajem W. Whitmana, i to u vrijeme kada je arapskim svijetom carevao kruti klasicizam. Istovremeno, on je bio iskreni, angažirani pobunjenik protiv Crkve kao institucije (Džubran je bio kršćanin Maronit) jer je osuđivao kler zbog izrabljivanja naroda, a pri tome je bio veliki vjernik. Zagovarao je individualnu spoznaju, pa je bio pod snažnim utjecajem američkog konkordskog transcendentalizma i R. V. Emersona. Treba znati da su neka njegova djela, na poticaj Crkve, javno spaljivana na trgovima u njegovom rodnom Libanonu, u Bejrutu.

Sad nešto posve pitalački drugo. U Hrvatskoj se neprestano "duma" i domišlja čiji je Andrić pisac? Što Vi mislite, je li on pisac "trojak" (srpski, hrvatski i bosanski) ili je samo tipično bosanski, ili ga treba

Je li moguća, u perspektivi povijesnih lomova, bošnjačka država?

Nadam se da nije moguća. I ne želim da bude moguća. U vrijeme agresije na BiH, jedan od ciljeva bio je da se Bošnjaci satjeraju u jednu enklavu i da im se ponudi tzv. fildžan-država. Bilo je tih ideja i ozbiljnih ponuda. Međutim, to je strašna zamka i dobro je da na nju nisu nasjeli glavni protagonisti bošnjačke politike u to vrijeme. Činjenica je, naime, da bi to bila evropska Gazza u kojoj bi patili Bošnjaci, ali bi i ekstremizam jačao kao realna prijetnja Evropi. To bi bilo potpuno i višestruko pogrešno. Ne treba biti nikakve sumnje u to da nema Bosne i Hercegovine bez Bošnjaka, niti Bošnjaci mogu opstati bez okvira Bosne i Hercegovine. U tome jest poanta. To znači da su Bošnjaci državotvoran politički subjekt koji se nastojao (i još se nastoji) eliminirati kao takav. Istovremeno, imamo politički neosviještene ili zlonamjerne subjekte među Bošnjacima koji forsiraju upravo taj smjer: zamjenu državnih institucija nacionalnim bošnjačkim, a upravo to ide naruku razbijačima BiH. Bivši reis, na primjer, marljivo je radio na tome jer se, s pozicije reisa, uporno predstavljao kao suveren i posvećen zagovornik bošnjačkih nacionalnih interesa, što vodi, u krajnjem, ka svođenju Bošnjaka na folklorni vjerski element, lišen političkog subjektiviteta. Uostalom, Bošnjaci su tradicionalno i povijesno kosmopolitski orijentirani, i upravo zahvaljujući tome uspjeli su opstati ovdje.

sagledavati u sklopu neke tetralogije kao evropskog pisca?

O Andriću su me pitali mnoštvo puta, često i iz svijeta. O tome sam pisao u više navrata. Jedan od posljednjih značajnih mojih tekstova o tome je polemika sa Ivanom Lovrenovićem, koja je vođena na stranicama *Oslobođenja* (jula 2009; taj tekst nalazi se i u knjizi "Ogledi o književnosti", Sarajevo, 2013). Iako Vaše pitanje ne sugerira "potragu" za mojim sudom vrijednosti o djelu Ive Andrića, reći ću u najkraćem, znajući da su pojednostavljena uvijek rizična, da je Andrić veliki majstor u književnosti, ali je njegovo djelo u značajnoj mjeri i ideološki "kontaminirano"; ono je u diskursu saidovskog orijentalizma, pa se ni svojatanja ili odguravanja Andrića ne mogu sasvim odvojiti od toga.

Ja smatram da je to etnocentrično svojatanje pisaca općenito pogrešno, neinherentno književnosti kao umjetnosti, i ono je u funkciji argumentiranja nacionalnog identiteta nečim što je izrazito nadnacionalno – kao što jest umjetnost. Neprihvatljivo je jer je neimanentno "sortirati", ili stavljati u neke nacionalne "pretince" pisce na osnovu toga gdje su rođeni, gdje su odrasli, naročito po tome za koju naciju su se deklarirali itd. U vezi sa odvajanjem djela od autorove personalnosti i njegovim stasanjem u mit, Kafka je dobro kazao da pisac tek poslije smrti razvija se na svoj način. U etnocentričnom prisvajanju pisaca, pogotovu kod nas gdje su jezici tako slični! – brkaju se dvije različite vrste činjenica: jedna stvar je gdje je pisac rođen i koje nacionalnosti je po rodnome listu, a druga stvar je njegova poetika koja se nipošto ne mora preklapati s nacionalnim granicama. Štaviše, te dvije "činjenice" djeluju u suprotnim smjerovima: etnocentrično argumentiranje i prisvajanje jest bitno redukcionističko, a umjetnički opus (okanite se rodnog lista, to je druga činjenica!), naročito onaj veliki, bitno je univerzalistički; čak je njegov značaj u velikoj mjeri srazmjeran toj univerzalnosti. Mi se možemo ponositi što je neki pisac, kao personalnost, rođen kod nas, ili je "naše gore list", ali je *njegovo djelo* neumitno nadpersonalna, nadnacionalna, čak internacionalna vrijednost. Dakle, Andrić – a pod tim mislim na njegov opus, pazite! – jest "svojina" svih nas.

U vrijeme agresije na BiH, jedan od ciljeva bio je da se Bošnjaci satjeraju u jednu enklavu i da im se ponudi tzv. fildžan-država. Bilo je tih ideja i ozbiljnih ponuda. Međutim, to je strašna zamka i dobro je da na nju nisu nasjeli glavni protagonisti bošnjačke politike u to vrijeme. Činjenica je, naime, da bi to bila evropska Gazza u kojoj bi patili Bošnjaci, ali bi i ekstremizam jačao kao realna prijetnja Evropi. To bi bilo potpuno i višestruko pogrešno. Ne treba biti nikakve sumnje u to da nema Bosne i Hercegovine bez Bošnjaka, niti Bošnjaci mogu opstati bez okvira Bosne i Hercegovine. U tome jest poanta.

Čiji je onda Meša Selimović i kako bi se deklarirao poslije ovog zadnjeg rata? Budući, njegova je tematika neupitno bošnjačko teološka – barem kada je riječ o "Dervišu i smrti"?

Evo, upravo "slučaj" Meše Selimovića dovodi ovo pitanje do apsurda. Ključna riječ u Vašem pitanju je *deklarirati*. Meša Selimović se, kao građanin, kao osoba, deklarirao kao srpski pisac, pismom upućenom SANU. Nije bitno da li je to učinio u afektu, zbog nekih frustracija u Sarajevu, ili zbog opčinjenosti drugom nacijom. To je nevažno. Koga briga za Mešino pismo! E, o tome brinu oni koji nastoje pokazati kako su oni, navodno, "supernacija", kako im pripadaju ili im se priklanjaju veliki pisci, kako čak izražavaju svijest o tome da su muslimani poturčeni Srbi, itd. Riječ je o jednom vrlo rigidnom ideološkom, čak političkom pristupu. To je čista zloupotreba umjetnosti. Selimovićev *opus* ne može opredijeliti njegovo (personalno) pismo – ono je irelevantno za taj opus kao umjetnost – već je bitan njegov jezik, motivika, naročito njegova poetika itd. Dakle, personalno deklariranje je jedna stvar, a sasvim druga stvar je poetičko pripadanje i poetološko tumačenje. Da bi apsurd bio potpun treba reći sljedeće.

Selimovićevo deklariranje, kako ga nazvaste, može se tumačiti njegovim različitim personalnim motivima. To može biti politički ili neki drugi hir, može biti izraz krajnje samoživosti (Kusturica!), itd. Pisac ne mora biti znanstvenik u oblasti književnosti, ali je u znanstvenom smislu tragedija, ili apsurd, da najviša znanstvena institucija (SANU) nije svjesna šta je personalnost pisca a šta njegov opus, i šta s njihovim svrstavanjima. Time ta (znanstvena?!) institucija otkriva da je zapravo potpuno ideologizirana.

I opet nešto pitalački drugo. Što podrazumijeva naslov Vašeg članka "Kolektivna odgovornost za genocid"?

Hvala Vam za ovo pitanje jer je ono važno i složeno a ljudi su ga pojednostavili i sveli na *ili-ili*. Osim toga, pružate mi priliku ovim pitanjem da pojasnim vlastiti stav u vezi sa tzv. problemom "kolektivne odgovornosti" za genocid. Naime, danas svijet, pogotovu onaj pravnički, ali i politički – s indignacijom reagira na pojam "kolektivna odgovornost za genocid", tvrdeći kako ne postoji tako nešto već se može govoriti, navodno, samo o individualnoj odgovornosti. Zagovornici i jednog i drugog poimanja, ili stava, griješe jer u samoj biti stvari projiciraju neku svoju aprioristička poziciju koja je neusklađena, neizvedena iz masovnog pomora, odnosno eliminiranja jednoga naroda. Odgovornost za genocid nikada nije kolektivna u tom smislu da su ga baš svi pripadnici jednoga naroda vršili nad nekim drugim narodom, ili etničkom zajednicom kao takvom. Uvijek ima izuzetaka, manje ili više, a dovoljno ih je i samo nekoliko pa da se ne može govoriti o kolektivnoj odgovornosti u apsolutnim kategorijama. Međutim, projicirana zabluda je kada se govori i o tome da postoji samo individualna odgovornost, jer se time falsificira realnost i ona se uvodi u jedan naglašeno ideologijski ili politički diskurs. Pogledajmo, kao primjer, zbivanja u Bosni i Hercegovini devedesetih godina. Srpsko-srbijanski genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini nije kolektivni u apsolutnome, jer ne smije se previdjeti izuzetno pozitivno angažiranje,

recimo, Srba Jove Divjaka, Mire Lazovića i znatnog broja drugih. Bilo ih je, itekako.

Na drugoj strani, kako govoriti o individualnoj odgovornosti za genocid kad znamo (čak po presudi Međunarodnog tribunala) da su Bošnjake u BiH uništavale, sistematski, najviše državne organizacije i institucije Srbije: njena Armija (u kojoj je hrlilo ogromno *mnoštvo* ostrašćenih individua-krvoloka), MUP, paravojne organizacije pod pokroviteljstvom državnih organa, predsjednik države, razna ministarstva itd. Dakle, upregnuti su svi mehanizmi države. Zar je to individualno?! Genocid inače ne vrše pojedinci već institucije, čitave države, odnosno njihovi aparati. Dakle, genocid je kolektivan u smislu – da to kažem uvjetno – masovne i organizacijske intersubjetktivnosti. Riječ je neizbježno o određenom kolektivu, čak o sumi udruženih kolektiva koji se nadahnjuju nečim sasvim iracionalnim – u ovom slučaju mitovima, epskom svješću, svakovrsnim falsifikatima povijesti i dr. Nisu odgovorne samo tenkovske posade, na primjer, koje su u koloni tenkova polazile iz Srbije u razaranje Hrvatske već određenu odgovornost svakako nosi i onaj kolektiv koji ih je ispraćao cvijećem i klicanjem. Tenkovska kolona polazila je u akcije u kojima su nastala stravična stratišta Vukovara i Ovčare, a mnoštvo srbijanskih civila obasipali su ih, upravo u toj misiji, cvijećem i ushitom. Gdje je tu individualna odgovornost?! Nije dovoljno izmaknuti se i reći da ne snosim odgovornost za istrjebljenje jednog naroda koje vrše moji sunarodnici već sam, da ne bih bio odgovoran, dužan pružiti odgovarajući otpor tako masovnom i zastrašujućem zločinu kakav jest genocid. Ja govorim o suštoj stvarnosti a ne o njenoj interpretaciji pravničkim ujdurmama. Inače, to je dramatično brkanje različitih razina stvarnostī, izdignuto na odveć opasne razine upravo kolektivitētā.

Što je to bošnjački nacionalizam? Gledam to iz hrvatske i srpske perspektive gdje ta pojava više ne izaziva nikakvu sablazan.

Djelomično sam odgovorio na ovo pitanje u prethodnom izlaganju, ali ću rado pojasniti još neke stvari u vezi s tim. Obratite pažnju na redoslijed u ovome kauzalitetu: Nema BiH bez Bošnjaka niti ima Bošnjaka bez BiH. U ovu činjeničnost za mene nema nikakve sumnje. U konsekventnom promišljanju, to znači da su Bošnjaci povijesno i sudbinski "osuđeni" na kosmopolitizam, lokalni i općenito, jer je on uvjet njihova opstanka. Nadalje, to znači da odgovorni djelatni i pozitivno orijentirani bošnjački politički subjekti, akademska zajednica i dr., ne zagovaraju bošnjački nacionalizam, budući da je to smrtna opasnost po njihovu budućnost. Ukoliko ima nacionalizma, a ne tvrdim da ga uopće nema, onda je on efemeran, ekscesan, a nije pojava niti je strategija. Hrvatski i srpski nacionalizam (bilo onaj u matičnim zemljama ili i BiH) imaju drugu vrstu uporišta i utočišta – u matičnim zemljama – a Bošnjaci imaju sasvim drukčiju realnost koja ih nužno upućuje na jednu vrstu kosmpolitizma u kome zaista imaju značajno povijesno iskustvo. Oni moraju maksimalno pažljivo artikulirati svijest o toj svojoj realnosti i djelovati u skladu s tim.

Danas glavne tenzije u BiH proizlaze iz toga što, recimo, vođe SNSD-a i ovoga HDZ-a u BiH forsiraju nacionalizam do tragičnog separatizma (oni u osnovi nisu odustali od sna o ratnom plijenu) – u tome se udružuju i nalaze zajednički interes – dok odgovorni bošnjački politički subjekti nastoje afirmirati BiH kao državu sa svim onim što taj pojam znači, iako joj danas podosta toga nedostaje. Bošnjaci u ovome vrtlogu moraju biti dovoljno mudri: oni istinski i srčano moraju osujećivati vlastiti nacionalizam kao samoživost i isključivost prema drugima, ali moraju shvatiti i to da realnost ne dopušta unitarnu državu. Treba sa mnogo mudrosti njegovati kompozitni karakter BiH.

I za kraj, zadužili ste nas prijevodom "Arapske poezije XX. vijeka". Spremate li možda prošireno izdanje koje obuhvaća mlade i najmlađe autore?

Na žalost, nemam vremena. Prestižu me projekti, zatrpavaju me obaveze, a ja sam, realno, uveliko već u ikindijskoj životnoj dobi, možda čak predakšamskoj. Bilo bi dobro barem tu knjigu ponovo izdati. Evo, nudim je potencijalnom izdavaču...

Objavljivali ste kod uglednih izdavača i u Srbiji i u Hrvatskoj i u Bosni. Gdje Vam je odziv, za Vaš radni poziv bio najdraži i najskloniji?

Uvijek je najteže sa svojima, ali vam i radost rijetko ko može prirediti kao svoj. Bit ću vrlo jasan i konkretan, radi ibreta...

Primjer prvi. Moj prijevod "Hiljadu i jedne noći" objavljen je u 10.000 kompleta (svaki komplet sadrži četiri knjižarski izvanredno urađena toma). Za to svoje životno djelo, koje je i UNESCO zapazio i promovirao, nikada nisam dobio ni marke od izdavača "Ljiljan" kojeg je vodio Mensur Brdar. Nakon dugotrajnog suđenja, dobio sam sudski spor, ali je "Ljiljan" u međuvremenu ugašen, bez pravnog sljednika, a meni je (baš kao u volšebnom Šeherzadinom svijetu) ponuđeno, za kompenzaciju, nekoliko raštimanih i pohabanih kauča na kojima su se isjeđavali Ljiljanovci (namjerno to ispisujem velikim početnim slovom). Potraživat ću im to, itekako, na Ahiretu!

Primjer drugi. Jednu od posljednjih mojih knjiga ("Duhova autobiografija") vlasnik izdavačke kuće "Dobra knjiga" (Izedin Šikalo, čovjek koji se, kao rijetko ko, izdašno zaklinje Allahovim imenom), počeo je distribuirati odbijajući čak i da ugovor sačini sa mnom a djelo je u agenciji Sine Qua Non registrirao kao svoje djelo i sebe kao isključivog nosioca autorskih prava. Jedva sam dobio spor na Državnom sudu BiH – tek drugostepenom presudom.

Moju "Orijentologiju...", koja već ima dva izdanja na arapskom i jedno na engleskom jeziku a potpisao sam ugovor za izdanje s londonskim izdavačem Routledge, odbila su objaviti dva sarajevska izdavača. I neka druga moja djela odbijaju se. No, imam i sjajna iskustva, recimo sa sarajevskom Tugrom koji vodi Ismet Veladžić i Svjetlošću koju je tada vodio Šefik Zupčević... ■

Intervju: **prof. dr. Sanjin Kodrić,**
profesor na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i predsjednik Matičnog odbora BZK "Preporod"

Razgovarao: **Sead Begović**

Nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!

Bosna i Hercegovina nije moguća niti smije biti bez Hrvata i Srba, kao i svih drugih njezinih naroda i građana – ona je domovina svih onih koji je prihvataju kao svoju, ali Bosna i Hercegovina nemoguća je i bez Bošnjaka, pa Bošnjaci najzad trebaju prestati i s marginaliziranjem te poništavanjem sebe samih. A čini mi se da to upravo rade između ostalog i onda kad ne mare dovoljno ni za svoj jezik, ni za svoju književnost, ni za bilo koji drugi oblik svoje povijesti i kulture, koju na ovaj ili onaj način bespoštedno prepuštaju obezličavanju, urušavanju i nestanku

Pođimo od poprilično razvedenog naslova Vaše karizmatične knjige, velebne monografije *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Po Emilu Staigeru i stilstičkoj kritici, lirski stil, dakle poetsko i poezija, jest sjećanje. Prijeti li to Bošnjacima književno tematski zaborav i minorizacija s obzirom na, kako kažete, prošlost i kulturno pamćenje?

Uvijek je, naravno, nezahvalno donositi sveobuhvatne, apsolutne ili apodiktične sudove. Pa ipak, ako se barem pokuša generalizirati pitanje prošlosti i pamćenja u bošnjačkoj književnosti i kulturi, odnosno kod Bošnjaka uopće, onda bi se s velikom uvjerljivošću moglo tvrditi da su Bošnjaci na neki način narod zaborava, dok je njihova književnost, posebno novija, sasvim suprotno – književnost sjećanja. U pitanju je svojevrstan paradoks, no ovakvo što ima i svoje realno objašnjenje.

Bošnjačka povijest, jednako kao i savremenost, kompleksna je i traumatična. Počev od srednjeg vijeka pa nadalje, sve do danas, Bošnjaci su uvijek na nekoj vrsti početka, uvijek u stanju novog otpočinjanja nečega drugog, a uz zaborav onog prethodnog. Već naši daleki, srednjovjekovni starenici, odnosno "dobri Bošnjani" ili bosanski krstjani, u složenoj povijesti Bosne bivali su, po svemu sudeći, u prilikama da moraju krenuti otpočetka, zaboravljajući nužno ono ranije. Pritom, naravno, mislim na zahtjeve koji su dolazili s tadašnjeg kako crkvenog Zapada, tako i crkvenog Istoka, a koji su bosanske "šizmatike" i "heretike" trebali odvojiti od njihove "bosanske vjere" ili Crkve bosanske. Religijska konverzija, pogotovo nasilna, neizbježno znači zaborav onog prethodnog, i tu se, čini mi se, vjerovatno na neki način začeo i onaj zaborav koji karakterizira Bošnjake danas, postavši u međuvremenu, tokom povijesti i njezinih izazova, i neka njihova zajednička, kolektivna "karakterološka" crta.

Ovakvo što samo se još intenzivira s kasnijim prihvatanjem islama kod Bošnjaka, mada Bošnjaci islam nisu prihvatili putem nasilne islamizacije, pa čak ni tek kao religiju strane vladajuće elite, već očito kao vlastiti duhovni put, kako to pokazuje naučno i dalje intrigantni fenomen širokog usvajanja islama upravo u Bosni. Bošnjacima-muslimanima njihova srednjovjekovna, krstjanska prošlost postajala je sve manje bliska, pa vremenom razvijaju u najmanju ruku ambivalentan odnos prema vlastitoj predmuslimanskoj prošlosti – u početku vlastita mezarja nastavljaju na krstjanske nekropole stećaka, a potom sve više zaboravljaju svoje srednjovjekovne korijene, a groblja njihovih predaka postepeno im postaju "kaurska", tuđa. Doduše, veza Bošnjaka s Bosnom jeste trajna i neupitna. Tek primjera radi, većina bošnjačkih književnih i drugih autora koji su tokom osmanske uprave u Bosni svoja djela pisali na orijentalno-islamskim jezicima svojim imenima dodavali su i oznake svojeg porijekla, poput odrednice "Bosnewi" ili drugih odrednica izvedenih iz imena njihovih rodnih gradova i sl.

No, istinska povijest zaborava kod Bošnjaka započinje od kraja 19. st. pa nadalje. S osmansko-austrougarskom smjenom u Bosni 1878. godine Bošnjaci takorekuć preko noći iz konteksta orijentalno-islamske kulture i civilizacije, unutar koje su se prethodno razvijali i oblikovali tokom nešto više od četiri stoljeća, dospijevaju u zapadno-evropski kulturalno-civilizacijski kontekst, koji im je u međuvremenu postao stran i dalek, mada su i Bošnjaci upravo stari evropski narod, a ne povijesni relikt Osmanskog carstva. Tad započinje teška i izazovna tranzicija ili, bolje rečeno, repatrijacija Bošnjaka u evropski Zapad, s različitim pokušajima povezivanja njihove neposredne orijentalno-islamske tradicije i zapadno-evropske modernosti, pa tako i novi procesi zaboravljanja, ali i procesi usvajanja novih kulturalnih obrazaca. Uz ovo, 19. st. jeste i vrijeme nacionalnih ideja na Slavenskom jugu, pa tako i u Bosni, što je, pak, proces u kojem današnji Bošnjaci bivaju i predmetom "nacionaliziranja", odnosno nastojanja privlačenja ili na hrvatsku ili na srpsku

> **Bošnjaci danas nemaju nikakvog, čak ni formalnog, a nekamoli suštinskog razloga da i sami ponavljaju tuđe a prevaziđene, devetnaestostoljetne, nacional-romantičarske identitetske naracije, te da na toj osnovi osjećaju bilo kakvu nelagodu u vezi sa svojim nacionalnim identitetom, u vezi s imenovanjem svojeg jezika, svoje književnosti, kulture ili historije itd.**

nacionalnu stranu, uz istovremeni proces svođenja tradicionalnog narodnog imena "Bošnjak" tek na bosanske muslimane, dok se bosanski katolici i bosanski pravoslavci identificiraju s hrvatskim, odnosno srpskim nacionalnim određenjem. To se dešava osnovom romantičarskih nacionalnih koncepcija, a koje je npr. u srpskoj kulturi još 1836. godine artikulirao Vuk St. Karadžić u svojem članku *Srbi svi i svuda*, a prema kojem su svi govornici štokavskog narječja zapravo Srbi, dok su Bošnjaci, odnosno bosanski muslimani, tek "Srbi turskog zakona" ili "Srbi muhamedovci".

I u jednom dijelu hrvatske kulture postojale su u povijesti slične ideje, ali, naravno, potpuno drugačije orijentacije, kako je to prije svega slučaj kod Ante Starčevića, koji u svojem političkom radu *Iztočno pitanje* iz 1899. godine promovira također široko poznatu tezu o bosanskim muslimanima kao "hrvatskom cvijeću" i rasno "najčišćem" dijelu hrvatskog naroda. Sve ovo, počev od traume i drame evropeizacije postosmanske Bosne pa do romantičarskih nacionalnih projekata na Slavenskom jugu, u naročito stanje kolektivne zbunjenosti dovodi bošnjačku zajednicu s kraja 19. i početka 20. st.

To zorno pokazuje i knjiga *O "nacionaliziranju" Muslimana*, koju je svojevremeno priredio Alija Isaković. A i sami Bošnjaci u nekim slučajevima bit će, također, zagovornici njihova svrstavanja pod hrvatsko ili srpsko nacionalno ime, čak kod pojedinih zastupnika ovakvih ideja i pod jednu i pod drugu nacionalnu odrednicu u različitim trenucima, mada će isto tako biti prisutni i sasvim suprotni primjeri, tj. primjeri bošnjačkog insistiranja isključivo na vlastitom, bošnjačkom etno-nacionalnom identitetu, što se u nekim slučajevima dešava čak i kod onih koju su u nekim drugim trenucima pozivali na prihvatanje hrvatskog i/ili srpskog nacionalnog imena među bosanskim muslimanima.

Iako ovdje umnogome sažimam i donekle pojednostavljujem jedan uistinu vrlo složen povijesni problem, jasno je da krajem 19. i početkom 20. st. Bošnjaci traumatično žaluju za "starim vaktom" i dramatično strahuju pred "novim vremenom", da u svemu ovom traže neki svoj novi *axis mundi* i da u tome nerijetko lutaju različitim putevima te da, pri svemu ovom, upravo *zaboravljaju* i tako postaju ono što mi se barem čini da jesu – narod zaborava. To je onaj trenutak kad Bošnjaci gube svoje narodno ime, potom ime svojeg jezika, svijest o sebi i svojoj povijesti, tradiciji itd., pri čemu je zanimljiva upravo reakcija na zvanično ukidanje naziva "bosanski jezik" u austrougarskoj Bosni i Hercegovini 1907. godine – tad, naime, na stranicama onovremenih novinskih listova i časopisa Bošnjaci pišu upravo o tome kako je njihov jezik i dalje bosanski i kako ga stoga neće zaboraviti ni pod drugim, nametnutim imenom ili imenima, a što se, nažalost, ipak desilo i s imenom jezika Bošnjaka – "bosanski jezik", kao i uostalom i s njihovim narodnim imenom – "Bošnjak". Svoje narodno ime bošnjačka zajednica gotovo u potpunosti će zaboraviti tokom narednih desetljeća osim u uskim, intelektualnim krugovima, čak do te mjere da i danas pojedini Bošnjaci misle da su i njihovo nacionalno ime te ime njihova jezika možda ipak "izmišljeni".

Tome će u prilog ići i niz kasnijih zbivanja u povijesti Bošnjaka, počev od vremena između dvaju svjetskih ratova, tj. vremena Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pa sve do nove, socijalističke, federativne jugoslavenske države, u kojoj su Bošnjaci sad i dokraja zvanično bili nepostojeći narod, narod koji se trebao "opredijeliti", sve to do početka sedamdesetih godina 20. st. i konačnog političkog priznavanja vjerskog kao nacionalnog imena, tj. imena "Musliman". Iako je ovo zakašnjelo priznanje "muslimanske" nacije predstavljalo krupan i nesumnjivo važan pomak na putu bošnjačke afirmacije "od tradicije do identiteta", kako bi to kazao naslov baš u ovo vrijeme važne knjige Muhameda Hadžijahića, i samo ovo nacionalno "muslimanstvo" bit će također svojevrstan prilog bošnjačkoj povijesti zaborava, a kako to npr. pokazuje i dalje dominantna prisutnost ovog, "muslimanskog" nacionalnog imena u kolokvijalnoj praksi čak i među samim Bošnjacima.

Bošnjaci su, dakle, postali narod zaborava prije svega u društvenoj i političkoj povijesti, a tome je posebno doprinijelo to što tokom cjelokupnog ovog vremena, sve do najnovijeg trenutka, Bošnjaci nisu imali izgrađene vlastite ustanove poput drugih, a kroz koje bi mogli artikulirati kako sebe same, tako i vlastitu sliku svijeta, pri čemu, naravno, ne mislim na bilo kakve antagonističke, konfliktne i isključujuće predstave o sebi i drugima, nego tek na sasvim prirodno i svugdje drugo potpuno uobičajeno prisutno vlastito (samo)razumijevanje. To je najvjerovatnije jedan od temeljnih razloga zbog čega je u povijesti bošnjačke kulture u ovom smislu jednu od ključnih uloga imala, pa i dalje ima upravo književnost Bošnjaka: dok su Bošnjaci kao narod zaboravljali, njihova književnost bila je književnost sjećanja. Ovo, pak, ne znači da ni bošnjačka književnost nije prolazila sve traume i drame zajednice za koju je prirodom stvari neraskidivo vezana, već hoću kazati da se sve ovo u bošnjačkoj književnosti realiziralo na bitno drugačiji, pa i sasvim suprotan način. To je, između ostalog, i zato jer je književnost Bošnjaka, posebno upravo od kraja 19. i početka 20. st. pa nadalje, dugo vremena bila ne samo jedan od ključnih diskursa bošnjačke kulture uopće već nerijetko i jedan od rijetkih prostora slobode.

Bošnjacima-muslimanima njihova srednjovjekovna, krstjanska prošlost postajala je sve manje bliska, pa vremenom razvijaju u najmanju ruku ambivalentan odnos prema vlastitoj predmuslimanskoj prošlosti – u početku vlastita mezarja nastavljaju na krstjanske nekropole stećaka, a potom sve više zaboravljaju svoje srednjovjekovne korijene, a groblja njihovih predaka postepeno im postaju "kaurska", tuđa. Doduše, veza Bošnjaka s Bosnom jeste trajna i neupitna

Onda kad su Bošnjaci zaboravljali, ili dospjeli u stanje da zaboravljaju svoju tradiciju i identitet, ovu tradiciju i ovaj identitet čuvala je i pamtila te ka savremenosti i budućnosti prenosila i u skladu s izazovima vremena transformirala upravo prije svega književnost, koja je kod Bošnjaka zato nerijetko bila i neka vrsta "alternativne historije" ili zamjenskog historijskog iskustva svijeta onda kad druge historiografije Bošnjaci nisu imali, baš kao i slika njihova jezika onda kad su jezik zvali drugim, nevlastitim imenom i u tom smislu barem zvanično prešućivali sami sebe. Slučaj je to, na različite načine, s književnim djelom svih značajnih bošnjačkih književnih autora ovog dugog vremena, od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića, preko Muse Ćazima Ćatića, Hamze Hume i Ahmeda Muradbegovića ili Hasana Kikića i Zije Dizdarevića, pa sve do Skendera Kulenovića, Meše Selimovića i Derviša Sušića, odnosno kasnije Alije Isakovića, Nedžada Ibrišimovića ili Abdulaha Sidrana, kao i kod Tvrtka Kulenovića, Irfana Horozovića, Dževada Karahasana, ili još novijih pisaca poput Hadžema Hajdarevića, Zilhada Ključanina ili Asmira Kujovića i brojnih drugih iz različitih vremena.

Bošnjaci su postali narod zaborava prije svega u društvenoj i političkoj povijesti, a tome je posebno doprinijelo to što tokom cjelokupnog ovog vremena, sve do najnovijeg trenutka, Bošnjaci nisu imali izgrađene vlastite ustanove poput drugih, a kroz koje bi mogli artikulirati kako sebe same, tako i vlastitu sliku svijeta

U tom smislu, a da napokon preciznije odgovorim na Vaše izrazito važno, možda i temeljno pitanje, koje je stoga i zahtijevalo širu elaboraciju: Iako vjerujem da su Bošnjaci narod zaborava prije svega u društvenom i političkom domenu, i iako su Bošnjaci i dalje u oskudici s ustanovama kroz koje se mogu stvarno samorazumijevati i autoartikulirati, vjerujem isto tako da kultura Bošnjaka i dalje ima značajan vlastiti memorijski kapacitet, pa tako i bošnjačka književnost, mada književnost nipošto niti i u kojem slučaju ne svodim na tek puku "ilustraciju" ili "propedeutiku" nacionalnog

identiteta. Pritom, uza sve ograde s obzirom na znatno širu prirodu i funkcije kako kulture uopće, tako i same književnosti, smatram da je ključna sadržina svakog naroda upravo njegova kultura, uključujući i njegovu književnost, pa se otud nadam da će Bošnjaci upravo kroz kulturu i književnost kao vrlo važan njezin dio uspješnije proći i kroz ovo naše vrijeme, a koje je vrijeme opet neke nove naše krize i opet nekih novih naših početaka.

Treba li stoga to "pamćenje" trajno književno i kulturalno verificirati zbog tradicionalno jačih komparativnih struja s drugih južnoslavenskih prostora? Naime, sada više ne bi trebala postojati bojazan od pretapanja u druge kulture i književnosti.

Razlozi koje sam upravo u najkraćem predstavio povodom Vašeg prethodnog pitanja za posljedicu imaju između svega ostalog i osobenu "poroznost" bošnjačkog nacionalnog identiteta, prije svega njegovu "nestabilnost", pa i na neki način "nedovršenost", kako to i danas nažalost pokazuje svojevrsna nesigurnost i nedosljednost u nacionalnom samoimenovanju Bošnjaka, odnosno njihova besmislena dvojba između vlastitog bošnjaštva i nacionalnog "muslimanstva", baš kao i u osnovi vještačka dvojba između nacionalnog bošnjaštva i nadnacionalnog bosanstva. Bošnjaci danas nemaju nikakvog, čak ni formalnog, a nekamoli suštinskog razloga da i sami ponavljaju tuđe a prevaziđene, devetnaestostoljetne, nacional-romantičarske identitetske naracije, te da na toj osnovi osjećaju bilo kakvu nelagodu u vezi sa svojim nacionalnim identitetom, u vezi s imenovanjem svojeg jezika, svoje književnosti, kulture ili historije itd., odnosno svega onog što i oni imaju poput svih drugih naroda. Ne bi, dakle, trebalo imati razloga za nelagodu s vlastitom, bošnjačkom identitetskom autoartikulacijom bilo koje vrste, pa se Bošnjaci ne bi trebali plašiti da će ih npr. neko proglasiti nacionalistima samo zbog toga što se određuju kao to što jesu, odnosno kao Bošnjaci, bez obzira na to što se upravo takvo što često danas dešava. Jer, nijedan narod ne negira samog sebe, pa zašto bi to činili Bošnjaci!

Uza sve ovo, a uprkos različitim iskustvima iz povijesti, Bošnjaci danas ne trebaju osjećati bojazan koju spominjete, a zapravo svojevrsnu identitetsku strepnju u svojim odnosima sa susjednim narodima, prije svega s Hrvatima i Srbima, a onda i sa svima drugima. Uz potrebno sigurnije situiranje u vlastitom identitetu, Bošnjaci kao ravnopravni partneri trebaju danas biti još šire otvoreni i ka Hrvatima i ka Srbima na svim poljima, pa tako i onda kad su u pitanju književnost te kultura uopće.

Onda kad se Bošnjaci osjete sigurniji u svojem identitetu, ili kad im se taj identitet ne bude osporavao izvana ili iznutra, njihovi odnosi i odnosi njihove književnosti i kulture sa susjednim te drugim narodima i kulturama bit će još otvoreniji, a umjesto na razlikama više će se insistirati na sličnostima. Bošnjacima nije potrebna devetnaestostoljetna romantičarska nacionalna ideja, već prirodna i zdrava samosvijest koja će ih, rasterećene kompleksa i strahova, voditi u multikulturalno i interkulturalno šarenilo savremenog svijeta, sve to naravno pod uvjetom da u tom svijetu Bošnjaci budu prihvaćeni jednako otvoreno i srdačno, bez predrasuda i prastarih, ovještalih ideoloških ili ma kakvih drugih negativnih agendi.

Postoji već tradicionalno "klanje" oko "svrstavanja" Ive Andrića i Meše Selimovića u *ovu* ili *onu* književnost u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Kako Vi gledate na ove pojave i šta s tim u vezi mislite o tome kako bi se Bošnjaci, odnosno u širem smislu svi Bosanci i Hercegovci, trebali odnositi prema pitanju čiji su pisci npr. Petar Kočić i Jovan Dučić?

Tradicionalno "klanje" oko "svrstavanja" koja spominjete još jedan je od relikata davnih, romantičarskih nacionalnih naracija, a koje nerijetko rezultiraju naročitim razbaštinjenjem upravo Bosne.

Meni je lično krajnje bliska i izrazito važna ideja interliterarnosti, odnosno koncept složenih i višestrukih međuknjiževnih odnosa i veza, bez strogih i neprelazivih granica između pojedinih književnosti, a koji podrazumijeva i mogućnost postojanja dvo- ili višepripadnih autora, tj. autora koji istovremeno po različitim osnovama i na različite načine participiraju u dvije ili više književnosti, a čije je djelo otud interliterarno. Klasičan primjer u tom smislu upravo ste Vi, dragi Seade. Za mene ste kao pisac, a još više po svojem djelu i njegovoj književnokomunikacijskoj poziciji, najmanje dvopripadan, vidno interliteraran pisac. Vaše književno djelo pripada najmanje hrvatskoj i bošnjačkoj književnosti, i to su ona dva temeljna književna konteksta u kojima je Vaš književni rad potrebno i moguće posmatrati, i to kako zasebno, unutar svakog od njih, tako i, čak još više, uzajamno, razumijevajući upravo Vaše istovremeno učešće u dvjema posebnim književnosti, u njihovim jezicima, književnim tradicijama, povijesnorazvojnim procesima i pojavama, vrijednosnim sistemima, kanonskim okvirima itd., itd. To je i bošnjačka, i bosanska, i južnoslavenska književnopovijesna realnost, svojevrsna prednost u krajnjoj liniji, i takvo što treba posebno uvažavati, pa sam se upravo i zato, iz ovakve svoje književnohistorijske te književnoteorijske svijesti, ali i po nekom svojem ljudskom osjećanju, još prije petnaestak godina, na samim početcima svojeg akademskog rada, založio među prvima u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini za cjelovitije uvažavanje koncepta interliterarnosti u našim razumijevanjima i proučavanjima književnosti. Time nijedna književnost neće ništa izgubiti, može samo dobiti, pa i potvrditi se kao zasebna književnost spram drugih, njoj na neki način bliskih književnosti, jer tek u odnosima sličnosti i veza uočavaju

Mi danas npr. i nemamo institut koji bi se bavio književnošću uopće, a nekamoli bošnjačkom ili bosanskohercegovačkom književnom poviješću. To su tek neke od otežavajućih okolnosti na projektu pisanja *Historije novije bošnjačke književnosti*, ali i izazov s kojim se, Bogu hvala, s radošću i vedrinom nosim

se i osobenosti te posebnosti, bez da jedno poništava drugo.

No, "klanja" koja s razlogom apostrofirate nešto su posve drugačije. Andrić jeste, naravno, interliterarni pisac, ali će on u našim shvatanjima književnosti funkcionirati tako samo onda ako ga ne ograničite i ne insistirate na njegovoj isključivoj pripadnosti npr. srpskoj književnosti, što je, nažalost, često slučaj. Tad se negira činjenica da je Andrić izvorno zapravo bosanskohercegovački, ali i hrvatski književni autor, kao i u konačnici jugoslavenski, i da su sve to neizbrisivi istovremeni konteksti njegova književnog djela, ono bez čega je u osnovi suspektna svaka književnohistorijska interpretacija koja barem donekle ne računa na ovakvo što. Zato ova "svrstavanja" pisaca književnonaučno imaju smisla ne da bismo se sukobljavali oko toga koji je pisac čiji, ne, dakle, u paradigmi "moj ili tvoj", već prvenstveno tek onda kad je riječ o odgovarajućim književnohistorijskim kontekstualiziranjima piščeva književnog rada. Jer, Andrić na različite načine funkcionira u uvijek specifičnim književnopovijesnim okvirima različitih književnosti – na jedan način u bosanskohercegovačkoj, na drugi način u hrvatskoj, a na treći način u srpskoj književnoj povijesti.

Slično je, naravno, i s Mešom Selimovićem, odnosno Petrom Kočićem i Jovanom Dučićem. Kočićevo ili Dučićevo mjesto u srpskoj književnosti potpuno je, naravno, neosporno, ali je jednako prirodno i jednako neosporno i njihovo mjesto u bosanskohercegovačkoj književnosti, kao i u srpskoj književnosti u Bosni i Hercegovini. O Kočiću i Dučiću kad je riječ, nema, dakle, razloga izostavljati ih iz okvira bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, jer i bosanskohercegovačka književnost književnopovijesna je realnost kao i nacionalne književnosti u Bosni i Hercegovini te nacionalne književnosti u širem južnoslavenskom kontekstu. U pitanju je tek jedan drugačiji, nadnacionalni književni okvir, koji ne negira pojedinačne nacionalne književnosti, ali ne bi se smio ni sam negirati s njihove strane.

Tu je, napokon, i odgovor na dio Vašeg pitanja o Meši Selimoviću. U književnopovijesnim razumijevanjima, a ona jedina imaju svoje realno utemeljenje, insistiranje na "svrstavanju" Meše Selimovića isključivo u okvire srpske književnosti gubi svaki smisao ako se uvaži upravo književnopovijesna činjenica da su izvorni književni konteksti Selimovićeva književnog rada upravo konteksti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Selimovićevo književno djelo kao pojava u cijelosti korespondira upravo s pojavama bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i njihovim povijesnorazvojnim procesima, čak i u onom, za Bošnjake sasvim razumljivo mučnom segmentu Selimovićeva "opredjeljivanja" ili "nacionaliziranja" u okvire srpske književnosti, jer i ovi procesi "nacionaliziranja" bosanskih muslimana, pa tako i bošnjačkih pisaca integralan su dio povijesti Bošnjaka uopće. Ne znam kako se književnonaučno može obrazložiti pojava Selimovića u srpskoj književnosti osim daljnjim kontinuiranjem nekih od vukovskih i sličnih devetnaestostoljetnih ideja, a koje, po svemu sudeći, jasno odzvanjaju u tezi o hegemonom karakteru srpske književnosti Jovana Deretića, na temelju koje ovaj historičar književnosti u srpsku književnu povijest uključuje između svega ostalog čak i bošnjačko alhamijado

PROF. DR. SANJIN KODRIĆ profesor je bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i šef Odsjeka za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, kao i voditelj Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti.

Uz gostovanja i predavačke angažmane na više univerziteta u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, gdje je predavao na osnovnim, magistarskim i doktorskim studijima, te različite druge domaće i međunarodne naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, član je i Redakcije za izdavačku djelatnost te Redakcije časopisa *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Uredništva časopisa Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli *Bosnistika plus* te saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod", gdje je i član Redakcije edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Predsjednik je Matičnog odbora BZK "Preporod", jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u Bosni i Hercegovini, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik u Redakciji biblioteke *Bosnistika* i urednik kongresnih zbornika *Bosanskohercegovački slavistički kongres*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo* i urednik konferencijskih zbornika *Sarajevski filološki susreti*. Također, između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u vezi s pitanjima kulturalnog pamćenja, interkulturalnosti i interliterarnosti, kao i teorijom historije književnosti. Pored *Historije novije bošnjačke književnosti*, koju trenutno piše, te niza uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je triju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)* (2010), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012) i *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)* (2016, u pripremi za štampu), kao i više od sedamdeset naučnih i stručnih radova. Učesnik je ili voditelj dvadesetak naučnoistraživačkih projekata u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, a organizirao je ili učestvovao u organizaciji većeg broja međunarodnih naučnih skupova, među kojima su i najznačajniji filološko-slavističko-bosnistički skupovi u Bosni i Hercegovini – *Sarajevski filološki susreti* (decembar 2010, decembar 2012, maj 2014) te *Bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2011, maj 2015).

književno stvaranje, pa čak i književni rad bosanskih franjevaca.

Imali smo dva slučaja u 2015. godini, nepovezana i s različitih društveno-političkih polazišta, ali paradigmatična onda kada govorimo o općoj pojavi osporavanja ili negiranja bošnjačke književnosti. Prvi se dogodio u Skupštini Kantona Sarajevo, kada je preispitivana "podobnost" Envera Čolakovića, a drugi je amaterski istup stanovitog Seada Zubanovića i njegovi "nalazi" o Meši Selimoviću. Tko može arbitrirati u nacionalnoj književnosti – strukovnjaci, političari, mediji, ne daj Bože svatko tko to zaželi, ili svi "đuture"?

Jako ste dobro uočili paradigmatski karakter dvaju slučajeva koje spominjete, a ja bih ih pritom okarakterizirao i kao svojevrsne ideološke skandale, a potom i kao skandale neznanja.

Enver Čolaković jedan je od posebno značajnih autora bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, naročito u vremenu između dvaju svjetskih ratova, dok je nakon Drugog svjetskog rata svoje književno djelo ostvario izvan javnosti književnog života, kao praktično zabranjeni pisac, i to stoga što je u poslijeratnom periodu bio označen kao ideološki nepodoban zbog svojeg književnog rada tokom NDH i kratkotrajne pozicije NDH-ovskog atašea za kulturu u Mađarskoj potkraj rata, slično slučaju još jednog broja bošnjačkih autora iz međuratnog vremena. Da budem dokraja jasan: NDH bila je i ostala kvislinška, fašistička tvorba, i oko toga ne smije biti čak ni pokušaja bilo kakvih relativizacija, a nekamoli pokušaja rehabilitacije.

No, Enver Čolaković nije bio pisac koji je svojim djelom podržavao ustaški režim, naprotiv on je i taj režim i fašističke zločine uopće jasno i nedvojbeno osuđivao, a kako to eksplicitno pokazuje npr. njegova posthumno objavljena *Knjiga majci*, dok ostatak njegova književnog opusa također ne sadrži čak ni najmanju naznaku simpatiziranja s ustaško-fašističkim zločinačkim projektom, a pogotovo ne njegovo veličanje i sl. Uostalom, čak ni u dokraja rigidnom jugoslavenskom ideološkom kontekstu neposredno nakon Drugog svjetskog rata Enver Čolaković nije suđen niti osuđen ni zbog svojeg izvanknjiževnog djelovanja, a posebno ne zbog svojeg književnog djela – da je postojala bilo kakva osnova za ovakvo što, jasno je da bi je poratni režim iskoristio bez i najmanje dvojbe.

A kako se desilo to da je tokom Drugog svjetskog rata Enver Čolaković ostao ne na "drugoj strani rata", "u ustašama", već u Sarajevu pod okupacijom NDH, potpuno je drugo i vrlo složeno pitanje, a koje ima veze i s onim procesom "nacionaliziranja" bosanskih muslimana o kojem je bilo ranije riječi, odnosno uopće s tragičnim povijesnim nesnalaženjem i teškim zabludama jednog dijela bošnjačke zajednice i njezine inteligencije u burnim i kompleksnim društveno-političkim zbivanjima u prvoj polovini 20. st. Kao i dio naroda kojem je pripadao, i Čolaković je u tom smislu neka vrsta žrtve tuđih povijesnih uobrazilja, a što se, samo na drugi način, nastavilo iza Drugog svjetskog rata, kad Čolaković ne na osnovu činjenica već na osnovu ideološke nepodobnosti postaje zabranjeni pisac, mada njegovo književno djelo jasno svjedoči o njegovoj osudi fašističkih zločina i antifašističkom stavu. Iz nakaradnog nasljedovanja ovih

"PREPOROD" JE PRAVO BOŠNJAKA U KULTURI, ALI I NJIHOVA OBAVEZA

Odnos vlasti (financiranje) prema BZK "Preporod", koji je još uvijek, nadamo se, temeljna bošnjačka kulturna institucija, pao je na najniže grane od njegove Obnoviteljske skupštine prije 25 godina, čiju ste godišnjicu proslavili ovih dana svečanom akademijom u Sarajevu i naučnim skupom u Mostaru. Ima li, s obzirom na poražavajući odnos vlasti, BZK "Preporod" budućnost i kako je Vi vidite kao predsjednik Matičnog odbora BZK "Preporod"?

Budžetske uštede u vrijeme finansijske krize, a koje najčešće prvo pogađaju upravo oblast kulture, za posljedicu imaju to da BZK "Preporod" jeste posljednjih godina u teškom finansijskom položaju, a sredstva za njegov rad i djelovanje smanjena su višestruko, čak toliko da je u pitanje došla i realizacija nekih od ključnih "Preporodovih" projekata. Samo kao primjer u tom smislu navodim ediciju *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, koja je svojevremeno ocijenjena kao najveći izdavački poduhvat u povijesti Bošnjaka, a što je nesumnjivo tačno. Jedan od kapitalnih "Preporodovih" projekata koji je "na čekanju" jeste i projekt izrade *Bošnjačke enciklopedije*, koji je također svojevremeno zasnovan u Institutu za bošnjačke studije pri BZK "Preporod", a čija je realizacija već duže vrijeme u potpunosti obustavljena isključivo zbog nedostatka finansijskih sredstava. Takvih projekata i ideja ima čitav niz, a svi oni trebali bi nastaviti onu važnu prisutnost "Preporoda" u široko shvaćenoj kulturi Bošnjaka koju je u svoje vrijeme predstavljala npr. pojava *Pravopisa bosanskoga jezika* prof. dr. Senahida Halilovića ili pojava *Historije Bošnjaka* prof. dr. Mustafe Imamovića, a što su tek neki od fundamentalnih ili velikih projekata koje je "Preporod" realizirao onda kad je imao koliko-toliko odgovarajuću pažnju i podršku. To su inače projekti koje teško da će iko drugi realizirati ako ih ne realizira "Preporod".

"Preporod" kod Bošnjaka jeste i morao bi ostati ono što su npr. Matica hrvatska i Matica srpska u hrvatskoj, odnosno srpskoj kulturi, tim prije što je njegova tradicija duža od jednog stoljeća, kad je 1903. godine osnovan pod imenom društva "Gajret", čiji je i pravni sljednik. Iako smo 25. godišnjicu obnove rada "Preporoda" obilježili skromno, mada i dalje dostojanstveno, to je bila dobra prilika da se skrene pažnja na sam "Preporod" i njegov značaj. Tako su se i vršioci nekih od najviših funkcija u Bosni i Hercegovini s uvažavanjem "Preporoda" izjasnili o potrebi veće i konkretnije podrške BZK "Preporod". Lično se hoću nadati ovoj podršci, ona bi bila primjerena statusu i projektima "Preporoda" i ispravila bi dosadašnju pogubnu praksu, a istovremeno zajedno s predsjednikom BZK "Preporod" i ostatkom njegova rukovodstva zalažem se i u pravcu revitalizacije ideje "Preporoda" kao vakufa u kulturi, tim prije što je institucija vakufa stoljećima bila temelj razvoja našeg društva, uključujući i kulturu. Uprkos svim teškim izazovima i brojnim nedaćama, vjerujem, dakle, u budućnost "Preporoda", utoliko više što vjerujem naročito u lično zalaganje svakog od nas koji "Preporodu" možemo doprinijeti na ma koji način, jer, u konačnici, "Preporod" je i pravo Bošnjaka u kulturi, ali i njihova obaveza.

rigidnih ideoloških stereotipa jednog, sad već prošlog vremena i, prije svega, iz neznanja o tome ko je stvarno bio Enver Čolaković te kakvo je uistinu njegovo književno djelo, odnosno iz neznanja uopće, i to takvog neznanja koje se nije htjelo barem elementarno obavijestiti o stvarnim činjenicama, desio se i nedavni skandal propitivanja Čolakovićeve ideološke podobnosti koji ste spomenuli.

Vrlo sličnu ideološku krajnost, samo u suprotnom smjeru, predstavlja pokušaj osporavanja ne samo izvanknjiževne ličnosti Meše Selimovića već i njegova književnog djela u knjižici *Ko je bio Meša Selimović*. I ovdje treba biti sasvim jasan: Ono što nam se nudi pod naslovom *Ko je bio Meša Selimović* nije niti može biti književnohistorijska ili kulturnohistorijska studija, i u tom smislu ni na koji način nije, naravno, naučno relevantno za razumijevanje ni književnog djela Meše Selimovića ni njegova mjesta u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Kao i u skandaloznom slučaju u vezi s Enverom Čolakovićem, i ovdje je u pitanju isto tako i sasvim očito neznanje, odnosno također i ideološki, ali i skandal neznanja, pri čemu se i ovdje između svega ostalog pokazuje potpuno nerazumijevanje kako same književnosti, tako i širih književnopovijesnih te uopće povijesnih činjenica. Jer, upravo Meša Selimović jedan je od najznačajnijih pisaca bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, jedna od njihovih temeljnih vrijednosti, odnosno jedan od onih autora koji nas je u književnom i kulturnom smislu legitimirao svojim djelom tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. Štaviše, onda kad je 1966. godine objavljen Selimovićev roman *Derviš i smrt*, bilo je to vrlo važno upozorenje da, uprkos javnom, zvaničnom nepriznavanju postojanja zasebne književnosti bosanskih muslimana, ipak postoji ova književnost, i to kao estetski visoko relevantna književna praksa, te da ta književnost nije zasebna prije svega po svojem imenu ili želji za imenom, već po svojem karakteru i tradiciji na kojoj počiva. Uprkos kasnijem "nacionaliziranju" u srpski književni kanon, taj karakter i tu tradiciju najbolje je pokazao upravo Selimović u romanu *Derviš i smrt*, zajedno s Makom Dizdarom u

pjesničkoj zbirci *Kameni spavač* te Dervišom Sušićem u pripovjedačkoj knjizi *Pobune* iz iste, za bošnjačku književnost pritom prekretno važne 1966. godine.

A time se odgovor na posljednji dio Vašeg pitanja nameće sam po sebi: S obzirom na to da je književnost tek jedan od diskursa kulture, dakle s obzirom na to da je ona kao takva sastavni dio cjeline života, svoje lične stavove i mišljenja o književnosti mogu, naravno, imati i trebalo bi da imaju svi oni koji čitaju književnost, pa i oni koji je uopće ne čitaju ili je ne razumiju, a njihovi stavovi i mišljenja određeni su tek onim što je njihova vlastita čitalačka ili nečitalačka perspektiva, i samo su u tom, ličnom okviru relevantni. No, naučno-stručno relevantna viđenja književnosti može davati isključivo nauka i struka, odnosno onda kad je riječ o književnopovijesnim pitanjima, prvenstveni autoritet u ovim smislu ima, naravno, historija književnosti. Ona ne zavisi ili barem ne bi smjela zavisiti od ličnih preferencija bilo koje vrste, pogotovo ne ideoloških ili političkih, a njezina polazišta jesu i moraju biti tek književnopovijesne činjenice.

Ispunjava li se, pogotovo u ovom kontekstu, napokon praznina u nedostatku cjelovite historije bošnjačke književnosti? U *Beharu* smo objavili i neke od početnih stranica Vaše, inače prve *Historije novije bošnjačke književnosti*, pa kako se odvija Vaš rad na ovom projektu i kako ste ga zamisli?

Baš zbog prije svega višedesetljetnih ideoloških razloga, Bošnjaci ni do danas nemaju cjelovit historijski pregled svoje književnosti, a ne postoji ni cjelovit historijski pregled ukupnosti književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini.

Kako sam to i ranije spominjao, sve do sedamdesetih godina 20. st. i književnost Bosne i Hercegovine i književnost Bošnjaka bile su zvanično "nepostojeće", štaviše ova potonja nije postojala čak ni pod "muslimanskim" imenom, što je uostalom bio slučaj i s "Muslimanima", odnosno s Bošnjacima kao narodom. U takvim prilikama, i nije bilo moguće napisati historiju bilo bosanskohercegovačke, bilo bošnjačke književnosti, mada su počev od ovog vremena pa nadalje neke od fundamentalnih priloga proučavanju bošnjačke književnosti ostvarili autori kakvi su prije svih Muhsin Rizvić, odnosno Midhat Begić i Enes Duraković, kao i Đenana Buturović ili Munib Maglajlić, Abdurahman Nametak ili Muhamed Huković, Elbisa Ustamujić, Fahrudin Rizvanbegović ili Gordana Muzaferija i niz drugih, uključujući i npr. Josipa i Zdenka Lešića, Radovana Vučkovića, Dejana Đurčkovića, Dragomira Gajevića i ostale, sve do naše aktuelne književnonaučne generacije. Njihovi uvidi i istraživanja danas čine mogućim ili barem olakšavaju pisanje historije bošnjačke književnosti, posebno novije, a što je književnohistorijski pojam koji se odnosi na pojavu bošnjačkog književnog stvaranja od kraja 19. st. pa nadalje, sve do savremenog književnog trenutka. Pa ipak, to je i dalje golem, izrazito zahtjevan zadatak, jer bošnjačka književna prošlost i dalje je uglavnom slabo istražena, a uvijek postoji i potreba novog, savremenijeg razumijevanja niza književnih procesa i pojava iz prošlosti. U nekim sretnijim okolnostima, ove i ovakve projekte ne bi radili pojedinci, ili ih ne bi radili sami, bez ikakve institucionalne podrške, već bi iza njih stajali čitavi instituti, no mi danas npr. i nemamo institut koji bi se bavio književnošću uopće, a nekamoli bošnjačkom ili bosanskohercegovačkom književnom poviješću. To su tek neke od otežavajućih okolnosti na projektu pisanja *Historije novije bošnjačke književnosti*, ali i izazov s kojim se, Bogu hvala, s radošću i vedrinom nosim.

Pri svemu ovom, rad na *Historiji novije bošnjačke književnosti* smatram dokraja naučno utemeljenim i potrebnim, ali i nužnim u smislu i danas, nažalost, neophodne afirmacije bošnjačke književnosti kao takve, a koja se, naime, i dalje očigledno relativizira odveć često, pa i sasvim izravno negira, čak i više nego npr. bosanski jezik, tim prije što je bosanski jezik već u značajnoj mjeri normiran i opisan svojim pravopisom, gramatikom i rječnicima, a bošnjačka književnost još uvijek nema ni svoj najelementarniji cjelovit književnohistorijski pregled. Štaviše, iako se bošnjačkom književnošću istraživački bavi još jedan, istina manji broj mojih kolegica i kolega s različitih univerziteta u Bosni i Hercegovini, i iako se pisci bošnjačke književnosti izučavaju na pojedinim bosanskohercegovačkim studijima književnosti, s ovim u vezi moram istaknuti i to da se bošnjačka književnost kao zaseban nastavni predmet izučava samo na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje se nalazi i jedina katedra ove vrste u Bosni i Hercegovini. Izvan Bosne i Hercegovine stanje je još gore, najblaže rečeno, pa tako u inostranstvu postoji također samo jedna katedra za bošnjačku književnost, i to tek u začetku, a to je ona na Univerzitetu u Novom Pazaru, dok je osim u vrlo rijetkim slučajevima bošnjačka, pa i bosanskohercegovačka književnost uglavnom nepoznanica u međunarodnim slavističkim okvirima, pogotovo onda kad govorimo o starijim piscima i književnim pojavama, a uz izuzetak Meše Selimovića, eventualno Maka Dizdara i možda još ponekog pisca tek su nešto poznatija nekolika savremena, danas aktuelna autora poput npr. Dževada Karahasana i sl. Između ostalog i zato, samu *Historiju* ne pišem kao svoje dosadašnje knjige – ona, naravno, jeste autorski potpuno moja, ali je i mnogo više od tek autorske naučne knjige, pa je pišem i iz osjećaja duga prema jednoj književnosti i kulturi.

Ono što nam se nudi pod naslovom *Ko je bio Meša Selimović* nije niti može biti književnohistorijska ili kulturnohistorijska studija, i u tom smislu ni na koji način nije, naravno, naučno relevantno za razumijevanje ni književnog djela Meše Selimovića ni njegova mjesta u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Kao i u skandaloznom slučaju u vezi s Enverom Čolakovićem, i ovdje je u pitanju isto tako i sasvim očito neznanje

Prošlo je više od dva desetljeća u naporu da se očuva bosanski jezik kao bitna

Moram istaknuti i to da se bošnjačka književnost kao zaseban nastavni predmet izučava samo na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje se nalazi i jedina katedra ove vrste u Bosni i Hercegovini. Izvan Bosne i Hercegovine stanje je još gore

odrednica kolektivnog identiteta Bosne i Bošnjaka, u kojemu je jezik najviše vrednovan simbol. Zašto je, zapravo, bosanski jezik nepravedno prešućivan i na politički perfidan način negiran, a što traje do današnjeg dana?

Bosanski jezik nije ni u kojem slučaju izmišljen, on je, naravno, povijesna činjenica kao i svi drugi jezici na Slavenskom jugu, o čemu postoje brojni pisani tragovi, odnosni jasni dokazi njegova povijesnog kontinuiteta, uključujući i kontinuitet imenovanja jezika – ovih dokaza i pokazatelja toliko je i toliko se često spominju da mi je degutantno ponavljati ih. Poznato je, također, da negiranje i zaborav bosanskog jezika kao takvog započinje s razvojem nacionalnih ideja među južnoslavenskim narodima i njihovim različitim velikonacionalnim narativima i pretenzijama, a što je posebno izraženo nakon 1907. godine, kad se u austrougarskoj Bosni i Hercegovini zvanično ukida naziv "bosanski jezik", baš pod utjecajem ovih devetnaestostoljetnih nacionalizama, o čemu sam nešto detaljnije govorio u ranijim dijelovima ovog našeg razgovora.

Stvari su i inače sasvim jasne i višestruko elaborirane, između ostalog i u posljednje vrijeme, kad se dešava i novi val osporavanja bosanskog jezika kao takvog ili, preciznije, doslovno novi napad na bosanski jezik. Pritom, bosanski jezik u aktuelnom trenutku negira se između svega ostalog i na dva krajnje neprihvatljiva načina: jedan je kršenje najelementarnijih ljudskih prava i doslovno nasilje nad djecom iz povratničkih porodica u bosanskohercegovačkom entitetu Republici Srpskoj, kojima se uskraćuje pravo na maternji jezik u obrazovnom sistemu, što je "praktična" strana negiranja bosanskog jezika, a drugi je izvjesna odluka Odbora za standardizaciju srpskog jezika pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti o "nepostojanju" bosanskog jezika i floskula o "bošnjačkom" jeziku, što je "akademska" strana negiranja bosanskog jezika kao takvog. Ova dva pristupa najuže su povezana: prvi "na terenu", u životnoj realnosti, realizira jednu očitu nacionalističku ideju, a drugi mu "naučno", u teorijskoj praksi, pruža potporu i opravdanje. Uz ovo, prvi za cilj ima između ostalog i to da spriječi ili oteža povratak Bošnjaka u Republiku Srpsku, da se ona najzad označi kao "srpska zemlja", a drugi da se i dalje radi na negiranju bilo kojih vlastitih jezika srednjojužnoslavenskih naroda izuzev srpskog po sistemu "srpski jezik i srpski jezici", a gdje su tzv. "srpski jezici" zapravo i bosanski, tj. "bošnjački", i hrvatski, kao i crnogorski jezik, no koji se, međutim, tako proglašavaju "političkim", tj. "lažnim" jezicima, za razliku od srpskog kao jedinog "pravog", "izvornog" jezika naroda o kojima je ovdje riječ, kako to doslovno pokušava tvrditi jedan srpski lingvist. U pitanju je, naravno, tzv. lingvistički nacionalizam, koji u ovom slučaju svoju ključnu elaboraciju ima još u spomenutom članku Vuka St. Karadžića *Srbi svi i svuda* iz 1836. godine.

Bosna i Hercegovina mogla bi biti i prostor jezičkog približavanja, prostor pomirenja suprotnosti i njihova neutraliziranja, ali se umjesto toga negiranjem drugog i drugačijeg očito želi suprotno. U ovakvom kontekstu, bosanski jezik, jednako kao i bošnjačku književnost te druge oblike bošnjačke i bosanskohercegovačke kulture, potrebno je i dalje afirmirati, a naročito je potrebno potaknuti njihovo cjelovito institucionalno priznavanje te njihovo istraživanje, i to prije svega kroz institucionalne projekte, pri čemu je potrebno raditi na razvijanju ne nacionalističkog već zdravog, prirodnog odnosa kako prema vlastitom nacionalnom identitetu, tako i prema drugima, izvan vlastite zajednice, bez negiranja ili bilo koje druge vrste osporavanja ili ugrožavanja drugog, ali i bez negiranja i nipodaštavanja samog sebe. Bosna i Hercegovina nije moguća niti smije biti bez Hrvata i Srba, kao i svih drugih njezinih naroda i građana – ona je domovina svih onih koji je prihvataju kao svoju, ali Bosna i Hercegovina nemoguća je i bez Bošnjaka, pa Bošnjaci najzad trebaju prestati i s marginaliziranjem te poništavanjem sebe samih. A čini mi se da to upravo rade između ostalog i onda kad ne mare dovoljno ni za svoj jezik, ni za svoju književnost, ni za bilo koji drugi oblik svoje povijesti i kulture, koju na ovaj ili onaj način bespoštedno prepuštaju obezličavanju, urušavanju i nestanku. ■

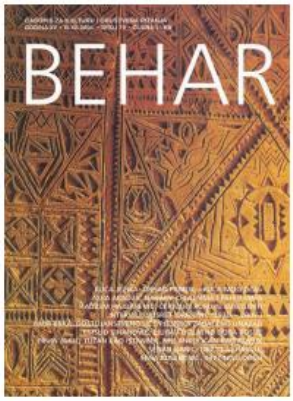

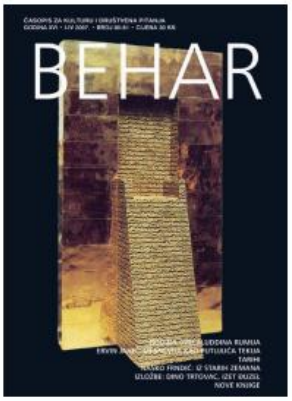

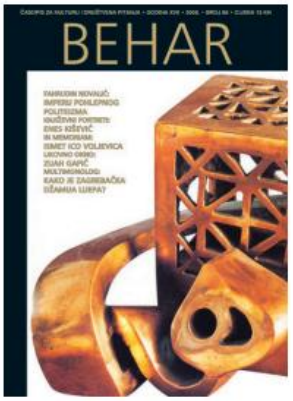

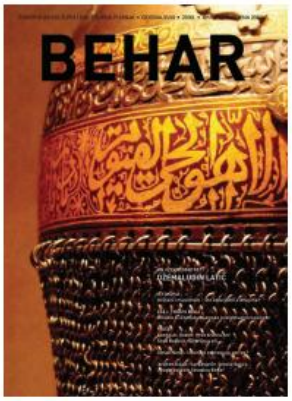

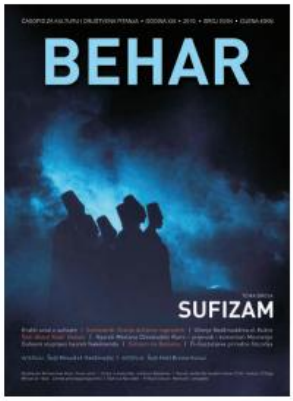

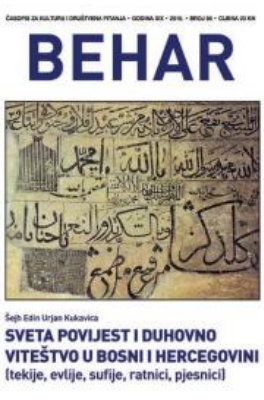

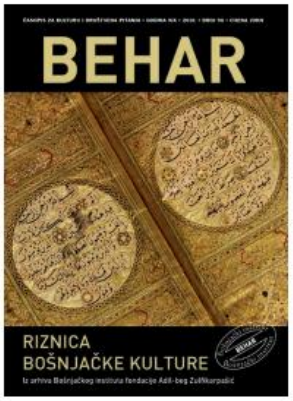

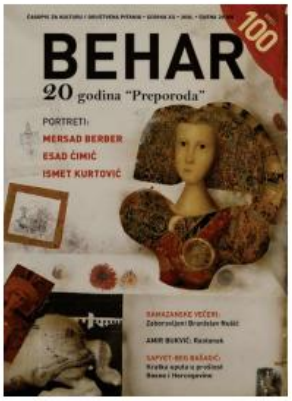

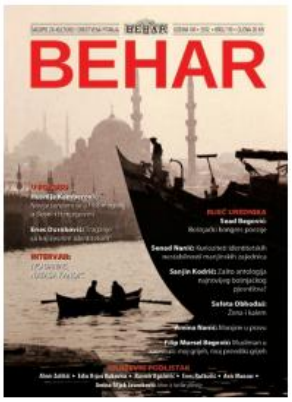

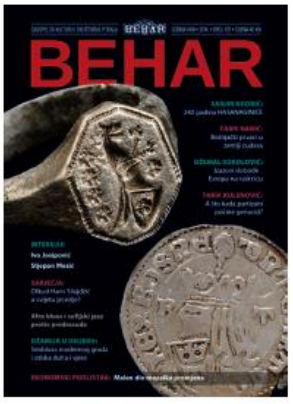
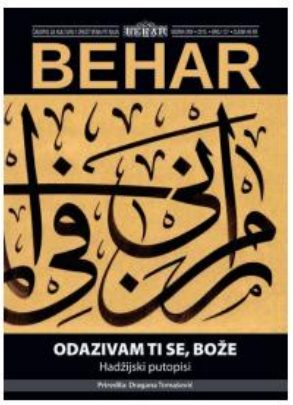
CIJENA: 40 KN / 10 KM / 5 EUR
ISSN 1330-5182
9 771330 518008